ისტ K 95448
2

ეს ერმან ქართველოგა
და მათი სოფლები
საქართველოში

კომოცემული

იაკობ ალექსანდრეს ნე შანსვეტაშვილის საფასით

ისმაილ ხოჯა ხალიფაშვილი,

ეს ქადაგებდა: ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი სამშობლო საქართველოა, ჩვენი დედაენაც ქართულია. იყო მონატრე რუსეთის საქართველოსთან დაკავშირების.

ეს ულმან ქართველოგა
მათი სოფლები
საქართველოში

გამოცემული

იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტაშვილის საფასით

13176

ი/ВК 95448 2

„უცრემლოდ ვერ გადიკითხავ ამ სამი საუკუნის მეცადინეობის ალწერას საქართველოს მატიანეში“.

ნ. ნიკოლაძეს წიგნი „ჩემ პოლიტიკაზე“.

დწერილი

ზაქ. ჭიჭინაძისაგან

ЦЕНТРАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА Историческая

ტფილისი

ბეჭდა „შრომა“, მუხრანის ქუჩა № 12.

1913.

შინაარსი:

ქართველ მაჰმადიანები ქობულეთის ხეობაზე.
ქობულეთის და ჩაქვის ხეობის ხოჯები და მოლები.
ქობულეთის და ბათუმის ქართველ მაჰმა. სკოლების ამბები.
ქართველ მაჰმადიანებში პარველად ქართული წიგნების შეტანის ამბები.
ქართული მწიგნობრობა ბათუმში.
ქართველ მაჰმადიანთ წახალხო მელექსეები.
აჭარის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლები.
სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობის ზეპირ ამბები.
აჭარული ამბები 1892 წ.
აჭარის განახლება,
ლივანის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლები.
ლივანა-მარადიდის სკოლის ამბავი.
ქართველ მაჰმადიანთ უმაღლეს სასულიერო სკოლის გახსნის საჭიროება ბათუმში.
ლივანის ხევის მოლების და ხოჯების ამბები.
მაჭახლის ქართ. მაჰმ. სოფლები.
მურღულის ხეობის ქართ. მაჰმადიანები.
მესხეთის ქართველ მაჰმადიანები.
ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანები.
ქართული ენის დაკარგვა ქვაბლიანში.
ქართული ენის დაკარგვა ჩილდირიხ ქართ. მაჰმადიანებში.
ქართული ენის დაკარგვა ფოცხოვსი ქართ. მაჰმადიანებში.
ქართველ მაჰმადიანების გადაგვარება.
ოლთისი, ანუ ზემო ქართლი.

ლაზისტან-ჭანთეი.
შავშეთის ქართველ მაჰმადიანები.
იმერხევის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლები.
კლარჯეთის ქართველ მაჰმადიანები.
ქართული ენის და საქართველოს მოყვარე ხოჯები.
ქართვ. მაჰმადიანთ გადაგვარების ამბები.
ორი ლოცვა არაბულს ენაზედ.
ქართველ მაჰმადიანთ ბეგიების და აღიების თხოვნა რუსეთის უმაღლეს მთავრობასთან.

ქართველ მაჰმადიანები ქობულეთის სეობაზედ.

ვინც საქართველოს ისტორია იცის, იმას ისიც ეცოდინება, რომ ძველად, ვიდრე საქართველო მტერთაგან დაეცემოდა, მინამდის საქართველოს ერთ უმთავრეს ძალას დასავლეთ საქართველო შეადგენდა. ვიდრე ქართველებს აქ ფეხი ჰქონდათ გამაგრებული, მინამ მათ მტერი ვერას აკლებდა. ეს იყო ერთად-ერთი უმთავრესი სამხედრო ძალა. ჩვენმა მტრებმაც კარგად იცოდნენ ეს და ამიტომ მათ უმთავრეს ნატვრას ის შეადგენდა, რომ საქართველოსთვის ეს მოხდენილი მხარე ჩამოეგლიჯათ და მის შემდეგ ესენი სხვასაც ადვილად დაიპყრობდნენ და ფეხს გაიმაგრებდნენ. ოსმალებმა წადილი აღისრულეს: აუარებლის სისხლის ღვრით და დევნა-ოხრებით დაიმორჩილეს საქართველოს ის დასავლეთ ნაწილი, რომელიც ცნობილია და ქებული ძველის ძველად არამც თუ მარტოთ საქართველოს ისტორიულს წიგნებში, არამედ უცხო ტომთ მწერალთ ნაწერებშიაც.

საქართველოს აღორძინებიდამ ჩვენის მწერლების, გამოჩენილის პოეტების, მთარგმნელების თუ მხედარ-მთავრების სავანე-გმირთა ეს დასავლეთ საქართველოს მხარეა მიღებული ანუ სამცხე-სათაბაგო.

თუ ოდესმე საქართველო იდიდებოდა და სახელოვნებდა, ვიტყვით თამამად, რომ ყველა ამ დიდების და სახელოვნების მიმნიჭებელნი და მწარმოებელნი აქაური პირები იყვნენ. მეხუთმეტე საუკუნის გასვლამდის, ჩვენ ვერ ვნახავთ ვერც ერთს ნაშთს ჩვენის ძველის ცხოვრებისას, რომ მას ამ მხრის ბეჭედი არ აჩნდეს. ვერ ვნახავთ ვერც ერთ ძველ ქართულს ხელთნაწერს, რომ ეს წიგნი ან ამ მხარეში არ იყოს დაწერილი და ან, თუ სხვაგან დაწერილა, ამასაც-კი ეს ხსენებული მხარე არ მიმოევლოს.

საბერძნეთის სიახლოვის გამო, აქ აღორძინდა ყველაფერი. აქ აღორძინდა ძველის-ძველად სხვა-და-სხვა ხელოვნება: ქვის მჭრელობა, ჩუქურთმის, მიწათ-მზომელობა, ვაჭრობა, *) ექიმობა და სხვანი.

აქვე აღორძინდა ქართული მწიგნობრობა, ტაძრების შენება, მათი ხელოვნება, მხატვრობა; შემდეგ დროში ქართველთ მწერლები, მთარგმნელობა, სასწავლებლები და სხვანი. აქედამ გამოვიდნენ თითქმის ყველა ჩვენი დიდებული პირები: შოთა რუსთაველი, დავით საათაბაგოელი, შავთელი, იოვ. პეტრიძე, გიორგი მთაწმინდელი და სხვანიც მრავალნი, რომელთა მოთვლა აქ საჭირო არ არის. ამ მხრის ტაძრების სიმრავლეც ხომ ყველასთვის ჭეშმარიტია; აქ ძველათ აღორძინებული სასწავლებლების ისტორიაც ხომ ცნობილია. კმარა მარტო ერთი ხახულის სასწავლებელი აღვნიშნოთ. მოკლეთ რომ ვსთქვათ, ეს მხარე კერა იყო იმ დიდებისა და სახელოვნებისა, რაც-კი საქართველოს მიენიჭა და აღმოუბრწყინდა ოდესმე. ყველაფრის დასაწყისს აქ ეძლეოდა აღორძინება და ამის შემდეგ იგი იფინებოდა და ვრცელდებოდა მთელს საქართველოს კუთხეებში. ასე და ამ გვარათ, დასავლეთ საქართველოს ქართველებს დიდი სამსახური მიუძღვით მთელ ქართველთ წინაშე და ამათ სამსახურს დღესაც-კი მოჰყავს კაცი განცვიფრებაში. ამიტომაც იყო, რომ, ვიდრე საქართველო დაეცემოდა, მინამდის ქართველ მეფეების პატივსადებელ და საქებელ მხარეთ ეს ნაწილი ითვლებოდა. თვითაც უმეტეს ნაწილ აქეთ სცხოვრებდენ. თითქმის აქ გაძლიერდენ ბაგრატოვანთ გვარის წარმომადგენნი.

დღეს კი, ეს ოდესმე დიდებულად წოდებული მხარე და თითქმის დამბადებელიც ჩვენის ყოვლის დიდების და სახელოვნების, ოსმალთა-მიერ დაპყრობის და დევნილების მეოხებით

---

*) არხეოლოგიური მოგზაურობა გურია-აჭარაში, დ. ბაქრაძისა. 1879 წ. პეტერბურგი.

დავარდნილია ძირს, აქ ყველაფერი დაქვეითებულია და ჩვენი ძველი ქართველები, ჩვენი გამოჩენილი მესხნი იმ დროისანი აღარ არიან, რაც ოდესმე ყოფილან. აქ ყველაფერი ქართველობისა ფერფლად ქცეულა, აქ მხოლოდ ერთად ერთი ქართული ენა არსებობს, ისიც ზოგი ერთ ალაგას, ყველგან არა, რომელიც სამი საუკუნის განმავლობაში ათასის წვითა და დაგვით შეუნახავთ მაჰმადიანთ ქართველთა. მადლობა ღმერთს, რომ ამათ, ამდენის ხნის განმავლობაში, თავიანთი დედა-ენა მაინც დაიცვეს, სხვას ვინ რაღასა სთხოვს. რაკი აქამდის მოაღწიეს ამათ, რაკი ამათ დაიცვეს თავიანთ დედა-ენა და მწიგნობრობაც-კი, ეხლა ჩვენი ვალია, რომ ამ ძველად აღორძინებულ ერის შთამომავალთ შვილებს ყურადღება მივაქციოთ და მათის განვითარებისთვის რამე ვიზრუნოთ. ეს იყო თითქმის ჩვენი მამა-პაპემის ნატვრა, წადილი და ანდერძი.

ასპინძის ომამდის ქართველებს კიდევ ჰქონდათ იმედი, რომ ამ მხარეს მეორედ შემოვიერთებთო, მაგრამ ეს ვერ მოხდა და ასპინძის ომის შემდეგ-კი ქართველთ სამუდამოდ გადასწყვიტეს იმედი. ამ ხანამდის კი აქ რამდენი პატიოსანი ქართველი პირი დაკუწულა ოსმალთ ფაშებისა და ბეგებისაგან, რამდენ ქართველს-მქადაგებელს და ქართველობის მეძიებელს მოჰლებია ბოლო, ამას კაცი ვერ მოსთვლის, ვინ აღნუსხავს! დღეს-კი ჩვენს მამა-პაპებს თავიანთი წადილი და ნატვრა აუსრულდათ:—ეს ძველათ ქებული საქართველოს ნაწილი და ოსმალთაგან უწყალოდ დაცემული ქართველობა შემოერთებულია თვის მეგვარტომე ქართველებთან და ესენი დღეს ჩვენგან დიდს დახმარებას და შველას საჭიროებენ, მით უფრო, რომ მის მეოხებით გაიგონ თავიანთ წინაპართ თავგადასავალი, ისტორია, ვინაობა, შთამამავლობა, გაგვიცნან ჩვენ, გაიცნან ქართული ენა, მწიგნობრობა და ბოლოს შემოგვიერთდნენ ისე, როგორც რიგი და წესია. აქ ისლამი არავინ იქონიოს სახეში. ჩვენ გვსურს, რომ ქართველ მუსულმანი მტკიცე იყოს ისლამზედ მხოლოდ, განვითარდეს.

ყველა აღორძინების და გავრცელების საქმე ჩვენზეა დამოკიდებული. ჩვენ თუ მოვინდომებთ რამეს, მაშინ აქ ყველაფერი გაკეთდება, თუ არა და, ისიც დაეცემა, რაც აქამდის შეუნახავთ მათ ოსმალთ მფლობელობის ქვეშ; ამისი მოვალეები ვართ ჩვენ, ეს უნდა იყოს ჩვენს სამღვთო ვალათ. თუ ჩვენ გვინდა, რომ წინ წავიდეთ, ქართული ენა არ დაგვეკარგოს, და რამეს დავემგზავსოთ, მაშინ ამ ერის ნაწილს დიდი სამსახური და შემწეობა უნდა აღმოუჩინოთ. აქ უნდა გაიხსნას სკოლები, აქ უნდა გავავრცელოთ ქართული წიგნები. ჩვენ უნდა გავიცნათ იგინი და მათ უნდა გავაცნათ ჩვენი წადილიც. იმედია, რომ ესენიც პატივით მოგვეგებებიან, რადგანაც ყველა მათ მოწინავე პირთაგან დახმარების თხოვნის მეტი სხვა არა ისმის-რა.

უნდა ვსთქვათ, რომ ჩვენს დაკარგულ და დიდის ხნით დაშორებულ ძმებში პირველად გ. ყაზიბეგმა იმოგზაურა და აღწერა. პირველად ამან გვამცნია ამ ერის ვითარება და საქმენი. ამ დრომდის-კი ჩვენ მათი სულ არაფერი ამბები ვიცოდით; სამი საუკუნის განმავლობაში ისე დავშორდით ერთმანეთსა, ისე მიგვავიწყდა ერთმანეთი, რომ ერთმანერთის არსებობაც-კი აღარ ვიცოდით! ამ ოცი წლის წინეთ ქართველი კაცისთვის რომ გეთქო: ქართველი მაჰმადიანი ვარო, ის გაოცებით შემოგხედავდა. დღეს-კი ეს ცოტათი ყველასათვის ცხადი შეიქნა. ცოტათი ჩვენც გავიცანით იგინი და იმათაც გაგვიცნეს ჩვენ. იმედია, რომ დღეის შემდეგ უფრო გავიცნობთ ერთმანეთს, რადგანაც წადილი ორსავ მხრის ქართველებში სჩანს. ამ იმედებით გატაცებული, მეც წაველ ჩვენს ძოძმე მაჰმადიანებში და მოვინდომე მათი გაცნობა და აღწერა. მე გავიცანი ქართველ მაჰმადიანთ მხოლოდ ერთი ნაწილი და ამის აღწერას ახლა აქ წარმოვადგენ.

ქართველთ მაჰმადიანთ შემავალ საზღვარზე მდებარე პირველ კარის ბჭედ დაბა ჩურუქსუ ითვლება, ანუ როგორც ახლა უწოდებენ, ახალ-ქობულეთს. რკინის გზით ბათუმში მი-

მავალი აქ უნდა გადმოხტეს პირველად და მერე ამ ქობულეთიდან მოუხდება ფეხით და ცხენით მგზავრობა მთელს ქართველთ მაჰმადიანებში.

ქობულეთი მდებარეობს საქართველოს დასავლეთ ნაწილში, ბათუმის სიახლოვეს, ზღვის პირას. ქობულეთში მცხოვრებთ რიცხვი 200 კომლზე მეტია და მთლად ამ საზოგადოების ნაწილში-კი 1000 კომლამდე იქნება, ორივე სქესის 11,000 სულამდის. ამავე ქობულეთში დასახლებულია 130 კომლი რუსები; დღეს ამათგან მხოლოდ 73 სული დარჩენილა, დანარჩენი-კი დახოცილან. ვინც დარჩენილა, არც ისინი არიან კარგ დღეში: უმეტესი ნაწილი იმათგანი ავადმყოფები არიან. ყველა ქართველი აქ სარწმუნოებით მაჰმადიანია, შთამამავლობით, ენით, ზნეჩვეულებით-კი ქართველნი, საყოველთაოდ-კი შინა თუ გარედ ქართულ ენას ხმარობენ. ამათში ქართული წერა-კითხვაც ბევრმა იცის. ქობულეთი არის პატარა ქალაქი, რომელიც კინტრიშის საბოქაულოში შუაგულ ქალაქად ირიცხება. ამიტომ აქაურ მაჰმადიანთ ქართველები მეურნეობას გარდა ვაჭრობასაც მისდევენ, მაგალითად: აქ ქართველს მაჰმადიანებს აქვთ ფარჩის სავაჭრონი, მეწვრიმლის, სხვა და სხვა ავეჯეულისა და ჭურჭლის, ამათ ვაჭრობავე გამართული აქვთ ბათუმს, ტრაპიზონს და სტამბოლში. ამაებს გარდა, აქვე არის საჭმელების დუქნები, ოსმალურ წესზე გაწყობილი და ყავახანები, სადაც საღამ-საღამოობით წითელ ფეს დახურული ქართველ მაჰმადიანები იკრიბებიან, ყავასა სვამენ, ჩიბუხს სწევენ, ნარდსა თამაშობენ და ამით დროს ატარებენ. აქაურს ყავახანებში ყველგან ქართული ენა არის სახალხო ენად; იშვიათად რომ ოსმალურად ხმა ამოიღონ. თუ იტყვიან რასმე, იმასაც იმ შემთხვევაში, თუ ვინმე სტამბოლელი, ანუ როგორც ესენი ამბობენ, „გრანიცის“ კაცი შეხვდათ. აქ ქართულის ენის ასე დაცვის მეოხებით საქმე ისეა დაყენებული, რომ ერთ ყავახანის პატრონს, რომელიც ოსმალელი თათარია, ქართველ მაჰმადიანებს ქარ-

თულად ელაპარაკება. ასევე სხვა სავაჭრო ადგილებში. აქ მყოფი სხვა ქვეყნის ოსმალოები და ბერძნები მთელს დღეს ქართულს ენაზედ საუბარს არიან იძულებულნი.

აქაურ ქართველ მაჰმადიანთ ქალებმა ხომ ქართულ ენას გარდა სხვა ენა არ იციან, თავიანთის დამწყვდეულის ცხოვრებით ფაქიზად დაუცავთ ქართული ენა და ზნე-ჩვეულება. პირბადე, ტანსაცმელი-კი წმინდა ოსმალური აქვთ. აქ ქალი, კაცი, თუ პატარა ბავშვი ყველა ქართულად მღერის. ამ დღეებში მოვისმინე ამათი სიმღერა, რომელსაც „ნადურს“ ეძახიან. ზოგიერთს ჩვენებურს უქმე-დღეებს ინახვენ, მაგალითად 20 ივლისს. ამათ წმინდა ელიობა შეინახეს. ერთ ალაგს აქაური ხოჯა იყო, გვარად კობალაძე და ამან სთქვა: ვინც დღეს იმუშავებს ყანაში, იმას ყანა გაუხმებაო. ამაებს გარდა სხვა წმინდა დღესასწაულებსაც უქმობენ და ხშირად სამღვთო და შეწირულებაც იციან. აქაურ ვაჭრების უმეტეს ნაწილსაც დავთრები ქართულად აქვთ ნაწერ-შედგენილი. ძნელად თითო ოროლა ვაჭარი მაინც მოიძებნოს მათ შორის, რომელთაც თათრულადა ჰქონდეს ნაწერი; ესეც ახალგაზრდებში, რადგანაც ბათუმის მუფთის ერთგულის მოქმედების მეოხებით, აქ ამ ბოლოს დროს, ქართველ მაჰმადიანთ პატარა ბავშვებში თათრული წერა-კითხვა საკმარისად გავრცელებულა და 7—8 წლის ბავშვებსაც-კი აქაური მოლა და ხოჯები არაბულ-ოსმალურს წიგნებს აკითხებენ, თუმცა ყმაწვილებს ამ წანაკითხის სულ არაფერი ესმით-რა. ეს უცოდნელობა ზოგიერთს ქართველს მოლას და ხოჯასაც ეტყობა. ზოგიერთს ლოცვები ვათქმევინე და დავსწერე, ბოლოს ამისი თარგმანი ვსთხოვე, მაგრამ ვერც ერთმა ვერ მითარგმნა. ბევრს სულ უბრალოდ თარგმნის შნოც არა აქვსთ, თუმცა ქართულს თათრულზე გაცილებით კარგად ლაპარაკობენ და ამათი დედა-ენა ქართული ენა არის.

ამ დღეებში, აქაურს მაჰმადიანს ქართველს ვაჭრებსა და მოხელეებს სიტყვა გავუკარ, რომ კარგი იქნება თქვენს შვი-

ლებს ოსმალურს გარდა, ქართულსაც ასწავლიდეთ მეთქი.— რა ვქნათ, ბატონო, ჩვენ დიდი სურვილი გვაქვს და ასე ბლომად დასახლებულს ქართველს თათრებში საჭიროც არის, რომ ქართულსაც ვასწავლიდეთო, მაგრამ კაცი არა გვყავს, რომ ამ საქმეში გვიპატრონოს და როგორმე სკოლა გაგვიმართოსო. ერთმა სთქვა: ჩემს შვილს რომ ვინმემ ქართული და რუსული ასწავლოს, მის სამაგიეროს წელიწადში 40 მანეთს გადავიხდი, მაგრამ ბათუმში კი ვერ გავგზავნი, რადგანაც იქ თვეში თითო ბავშვს 15 მან. მოუნდება და მე სად მაქვს იმდენი შეძლება, რომ იქ გადავიყვანო ბავშვებსო. ასევე ემართებათ სხვა მაჰმადიან ქართველებსაც. შეუძლებლობის გამო თავიანთი შვილები სულ ვერ მიჰყავთ ბათუმის ქართველების სკოლაშიო. აქ, ქობულეთში, რომ გაიმართოს სკოლა, ერთს წელიწადში ოთხმოცს ყმაწვილზე მეტი მოგროვდებაო. ამ საქმეს რომ ჩვენმა წერა-კითხვის საზოგადოებამ მოჰკიდოს ხელი და სკოლა დაგვიარსოს აქა, ამ საქმეში ჩვენც მივიღებთ მონაწილეობასაო; ჩვენის შვილებისთვის ხოჯას თუ ვიყოლიებთ, რომ თათრულად ასწავლოს, იმას ჩვენს ფულს მივცემთო. აქა გვაქვს ჩვენ შეკრებილი 500 მან., რომელიც ჩვენს ბოქაულს აბარია, აშასაც ამ სკოლის სასარგებლოდ გადავდებთ და იმისს სახლს მოხმარდესო. ამას გარდა, არც სხვა ხარჯის გადახდას ავარიდებთ პირს, თუ-კი ასეთს ვალს დაგვდებს ფინმე და ქობულეთში სკოლას მოგვიხერხებსო. ასეთივე ნატვრა განაცხადა ქობულეთის ქართველმა ხოჯამ, გვარად კობალაძემ. ეს კობალაძე ოცდა-ჩვიდმეტი წელიწადია რაც ხოჯათ არის. არაბული წერა-კითხვა კი ვიცი, სთქვა: მაგრამ საუბედუროდ, ქართული-კი არა, თუმცა ამ ათის წლის წინადაც კი მსურდა, რომ ქართული შემესწავლაო; მე მაქვს არაბულს ენაზე ჩვენებური სახარება, დავითნი და სამოციქულო, ვკითხულობ, ხოლო მსურდა, რომ ესენი ქართულს ენაზე წამეკითხა და გამეგო რამე, მაგრამ ერთი კაცი ვერ ვნახე, რომ ან კითხვა ესწავლებინოს ჩემთვის და ან ერთი პატარა ალიფაბეი (ანბანი) მოეცაო.

მე გადავეცი ქართული ანბანი, იმან მიიღო კი, მაგრამ სთქვა, ახლა მე აღარ შემეფერება ამის სწავლაო. პატარა ყმაწვილებისათვის-კი დიდი სამღთო საქმე იქნება, თუ აქ სასწავლებელი დაარსდაო. ამავე ხოჯას ქობულეთში, ანუ, როგორც ძველად უწოდებენ, ჩურუქსუს პატარა სკოლა აქვს და ქართველ მაჰმადიანთ პატარა შვილებს არაბულს წერა-კითხვას და ლოცყებს ასწავლის. ეს ხოჯა ქობულეთში გრ. გურიელს შეხვდა, ლაპარაკი ჩამოაგდეს და გამოჩნდა, რომ ძველად ესენი აზნაურები ყოფილან. ხოჯამ სთქვა, რომ ჩვენ ჩვენი საგვარეულო ეკკლესია გვაქვსო. ამაზე გურიელმა მიუგო: ხოჯა! ეგ სულ ერთია, როგორც გინდათ ისე ილოცეთ, ოღონდ თქვენს სამშობლო ენას კი ნუ დაივიწყებთო, ეს ხოჯა საკმარისად ფანატიკიც ყოფილა. ერთ დღეს იმან იქადაგა: საქმე ის კი არ არის, რომ თათრის სჯული თათრის სახელმწიფოში შეინახოთო, საქმე ის არის, რომ აქ, ამ ქრისტიანეთ ახლო მდებარე სოფლებში შეინახოთ მტკიცეთო.

სკოლას სხვათა შორის, რომელნიც მუდმივ მფარველობასა და თანაგრძნობას აღმოუჩენენ. ამათის თხოვნით და დავალებით ვიტყვით, რომ საერთოდ ესენი დიდს ნატვრას, დიდს სურვილს და თანაგრძნობას აცხადებენ, თუ აქ ქობულეთში ქართველ მაჰმადიანებისთვის სკოლა დაარსდა. ამის შესახებ „წერა-კითხვის საზოგადოებასაც“ მიუვა თხოვნა და იმედი აქვთ, რომ უყურადღებოდ არ დასტოვებენ ჩვენს თხოვნას და ქართველ მაჰმადიანთ პატარა ყმაწვილების განათლების საქმეს ჯეროვანს თანაგრძნობას აღმოუჩენენო.

ქობულეთში მე ქართველ მაჰმადიან გულ-აღა-კაკაც-ოღლისთან ვიყავი ჩამომხტარი. აქ ქართველი მაჰმადიანები ჩემს წიგნებს ახლოც არ ეკარებოდნენ, შემდეგ კი რაკი ნახეს მათ რომ მასში ჩვენებური ლექსებია დაბეჭდილიო, მაშინ კი თხოვნაც დამიწყეს. ბევრს ალაგას ყმაწვილს, დიდს, თუ სხვას ვისმეს თხოვნით, თუ ისე ვურიგებდი; ბევრს ამათგანს ძრიელ მოსწონდათ; ზოგნი კი ეჭვს აცხადებდნენ: ეგ წიგნები, ძმო-

ბილო, თქვენებურია, ქართულიო, ჩვენ არ გამოგვადგებაო. პირველ დღეს ხოჯას ლაპარაკი და ჯავრობა დაეწყო. ჩემი სოფლად წასვლა რომ გაეგო, უფრო სჯავრობდა,—რათ მოსულა აქაო, აქ რა ხელი აქვს მაგის წიგნებსაო? მე გავიცანი ხოჯა და დავარწმუნე, რომ ჩვენ ქართველები თქვენი ძმები ვართ, ენა ჩვენი ქართულია, ორივე ქართულად ვლაპარაკობთ, ამიტომ მოვალენი ვართ, რომ ერთმანეთს ძმურად მოვეპყრათ და ერთმანეთი შევიყვაროთ. დიახო, სთქვა მან. მე დავიწყე მისი მეგობრობა, ჯამეში სიარული, ზოგიერთი ლოცვები დავიწერე და ამის შემდეგ კი ხოჯა ეჭვის თვალით აღარ მიყურებდა.

კინტრიშის ხეობა ბათუმის ოლქის პირველ ნაწილს შეადგენს. ეს მხარე უკანასკნელ ომის დროს იქმნა შემოერთებული საქართველოსთან და ჩვენთვის ბევრნაირ მხრით არის საყურადღებო. ქართველს საზოგადოებას, თუ რამ სწადიან ქართველთ მაჰმადიანთ სასარგებლოდ. ამ ხეობის ერთ შუაგულ ადგილს ქართული სკოლა უნდა დაარსოს. ეს შუა გული არის ამ ხეობის პატარა ქალაქი ჩურუქსუ. ანუ როგორც დღეს უწოდებენ, ახალ-ქობულეთი. ძველი ქობულეთი სოფელია და ამ ხეობაზე მდებარეობს, ესეც მეტად მოხდენილს ადგილზეა.

თუ ჩვენს ქართველობაში მცირედ მაინც დარჩენილა სიყვარული აქაურ ქართველებისა, რომელთა რიცხვი დღეს ასორმოც-და-ათი ათასამდეა, ათასამდე სოფელი და რამდენიმე დაბა და ქალაქი უჭირავთ, უნდა ვეცადოთ, რაიმე ღონის-ძიება მოვიპოვოთ და ამ კინტრიშის ხეობის შუა გულს მდებარე ქალაქ ქობულეთში (ჩურუქსუ) ქართული სკოლა გავმართოთ. ამ ქალაქში სკოლის გამართვა ბევრს ქართველს ესიამოვნება. სხვათა შორის, ამ ჟამად ქობულეთში (ჩურუქსუში) იმყოფება ყველასაგან პატივ-საცემი გრიგოლ დავითის-ძე გურიელი, კაცი მოხუცებული და ნამდვილი მოქალაქე, რომელიც თავის მხრით სკოლას დახმარების აღმოჩენას დაჰპირდა. აქ, ამას

გარდა, სხვა მაჰმადიანებიც აპირებენ ფულის შეწირვას და იმ-
დენის მოგროვებას, რომ თავისუფლად შეეძლოთ სკოლის შე-
ნობის შეძენა. ქობულეთში დაარსებულ ქართულ სკოლის სა-
შუალებით იმედია, რომ ქართველ მაჰმადიანებში აღიზრდები-
ან ნამდვილ და პატიოსან ნასწავლ ქართველ კაცები, რო-
მელთა მეოხებითაც მთელს ამ ხეობის ერში სულ რამდენიმე
წელს მოიკიდებს ფეხს და გავრცელდება ქართული ენა და გა-
ნათლების სიყვარული.

ამავე სკოლის საშვალებით და ამათის ხოჯების დახმარე-
ბით შესაძლოა მომზადნენ სასულიერო კაცნიც, რომელთაც
ქართველ მაჰმადიანები „მოლიებს“ ეძახიან. ასეთ სასულიერო
კაცთა მომზადებას დიდი ყურადღება უნდა მიექცეს, რადგა-
ნაც დღეს აქეთ უმეტესი ნაწილი სულ საზღვარ-გარეთიდამ
მოსული ხოჯები არიან ესენი ჰქადაგებენ: აქ ცხოვრებას
ოსმალთ სათათრეთში გადასახლება გირჩევნიათო. ეს ყოვე-
ლივე ამ დღეებში მიამბო ერთმა აქაურ ქართველ მაჰმადიან-
მა და დაუმატა, რომ მთელს კინტრიშის ხეობაში სულ სამი
ან ოთხი ხოჯა იქნება ქართველიო, დანარჩენი ჭანები და
ოსმალები არიან, რომლებიც ხალხს აქეზებენ გადასახლებისა-
თვის და ქართველების სიძულვილს უნერგავენ გულშიო. მა-
გათის მეოხებით მომშორდნენ მე ჩემი ნათესავები და ოსმა-
ლეთში გადავიდნენო; ეგენი ბევრს ნავნევს იზამენო. ამ სა-
ქმეს მთავრობამაც მიაქცია ყურადღება და დღეს სურს, რომ
ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთ ქვეყნის კაცები ჰყავდესთ ხო-
ჯათაო.

აი, ამიტომ, ჩვენ ქართველებს დიდი ვალი გვაწევს კის-
რად, სახელდობრ ის, რომ ამოდენა ხალხის საქმეს ჯეროვა-
ნი ყურადღება მივაქციოთ და რიგიანი წინამძღოლობა გავუ-
წიოთ. დავუმტკიცოთ ძმობა და ყოველ გაჭირებაში დავეხმა-
როთ ძმუბივით. დღეს უჭირს ამ ქვეყანას ჩვენი შველა და და-
ხმარება. სწავლა აქ ნაკლებად არის. მცოდნე კაცს იშვიათად
თუ ჰნახავ. აქ არ იციან არც ისტორია საქართველოსი და

თავიანთ ქვეყნისა, არც მწერლობა ქართული და მისი თავგადასავალი. სკოლამ უნდა შეავსოს ეს ნაკლი. სკოლამვე უნდა გააჩინოს აქ მრავლადვე მოლიები თავიანთ სჯულის ზედმიწევნით მცოდნე, რომელთაც ამასთანავე კარგად უნდა იცოდნენ ქართული ისტორია და მწერლობა საქართველოსი. თუ ასე მოვიქცევით, ვნახავთ, რომ 10—15 წელიწადში ეს ქვეყანა სრულიად ფერს იცვლის, სამოთხედ გადაიქცევა და, თუ დღეს ჩვენი შველა ეჭირვება, მერე თვითონ იგი გვიშველის. ვინც დაუფიქრდება ამ საგანს, ადვილად მიხვდება, რომ ამ შავი-ზღვის პირად მყოფ ქვეყანას, ამ ტომით და ჩამომავლობით ქართველს და სჯულით მაჰმადიანს ხალხს, რა დიდი შემწეობა შეუძლიან აღმოგვიჩინოს შემდეგში.

კინტრიშის ხეობაზე აი რა სოფლებია, რომლებიც მე დავიარე და 2000 ეგზ. მათებური ლექსები დავარიგე, ანბანით და რომელ სოფლებშიაც ქართველ ტომის მაჰმადიანები სცხოვრობენ.

სოფ. **ქაქუთი**, 50 კომლი, ჯამე (სამლოცველო) აქვთ და საკუთარი ხოჯა ჰყავთ. აქედამ მრავალნი ოსმალეთში გადასახლებულან.

ლელვა, 70 კომლია; ახალი ორ-სართულიანი ჯამე აქვთ და ხოჯათ ჭანი ჰყავთ, რომელსაც ორი ცოლი ჰყავს, ერთი ოსმალეთში და მეორე აქა. ამ სოფლის მამასახლისმა შემომჩივლა, რომ სკოლის გამართვა ჩვენც გვინდაო. თუმცა ჩვენი ხოჯაც ასწავლის, მაგრამ იმის სწავლება არ ვარგაო. წინად ჩვენს უფროსსაც მივმართავთ და ვსთხოვეთ, რომ ჩვენი თხოვნისათვის ყურადღება მიექცია, მაგრამ არ დასთანხმდა. ეხლა გეხვეწებით შენ, რომ ამის შესახებ ეგები „ხაზეთაში“ რამე ჩასწეროვო. მე იმედი მივეცი. ამ მამასახლისს ისლამი ამ ოცის წლის წინად მიუღია; ცოლ-შვილიანი კაცია. ომიანობის დროს ბევრი მამაცობა გამოუჩენია და ამისთვის ბევრი სამახსოვრო ნიშნები აქვს მთავრობისაგან; ცოტათ რუსულიც იცის. ამის თავოსნობით გაუკეთებიათ ამ სოფელში ახალი ჯამე.

წყავრუკა, 70 კომლია, აქვთ ჯამე და მედრესე.

სკური, 65 კომლია, აქვთ ჯამე და მედრესე.

ჩეხედენი, 60 კომლია, აქვთ ჯამე და მედრესე.

აჭყვის-თავი, 130 კომლია, ჯამე აქვთ და ჯამეს გვერდით მედრესე, ხოჯა ჭანია, მკირედ ქართულიც იცის, — საჭიროების ვამო უსწავლია; თუმცა თვითონაც სთქვა, რომ ქართული ენა ჭანეთშიაც არის საჭიროვო. ეს ხოჯა არის მასწავლებლად აქ, 60 ქართველთ მაჰმადიანი ყმაწვილები ჰყავს. ყმაწვილებს-მოსწავლეებს არაბული და ოსმალური წიგნები უჭირავთ ხელში, თუმცა ამ ენის ერთი სიტყვაც არ ესმით. სკოლაში ყმაწვილები დაჩოქილი და ზოგი დამჯდარი კითხულობს ანბანს და ლოცვებს. ამ სასწავლებელში ორი ახალგაზრდა მოლიები იზრდებიან, ქართველები, ერთი ალი ქათამაძე და მეორე ახმედ ჯინჭარაძე. ასე 18 წლისანი იქნებიან. ამათ თათრული ანბანი შეუსწავლიათ, ვკითხე, წერა-კითხვა თუ იცით მეთქი, მაგრამ დამალეს, არ ვიცითო. მე ყმაწვილებს წიგნები შევაძლიე, მაგრამ ხოჯასი შეეშინდათ, მომეერიდნენ, არ გამომართვეს; ხოჯას ვუთხარ, რომ აქ საფიქრი და საშიში არაფერია. მე წაუკითხე ზოგიერთი ლექსები, აქ მდგომი ორი მოხუცი აღტაცებაში მოვიდნენ, სკოლაში ყმაწვილებმაც სული განაბეს, თათრული წიგნის კითხვა შეაჩერეს და ჩემს კითხვას დაუგდეს ყური. წამოსვლისას ერთმა მოხუცმა მსთხოვა, თუ შეიძლება, ორი წიგნი მოგვეცით და საღამოზედ აქ მოვლენ ისეთი კაცები, რომლებიც მაგაებს წაიკითხავენო. ამ დროს სკოლიდამ ყმაწვილები გამოცვივდნენ და დაიწყეს თხოვნა, რომ ჩვენც მოგვეცითო, მე დავურიგე წიგნები, მოლიებიც მომიახლოვდნენ და იმათაც მთხოვეს. გამოსჩნდა, რომ ამათ ქართული კითხვაც სცოდნოდათ. მე ვუთხარ: ყმაწვილებო, თქვენ ხვალ თუ ზეგ მოლებად გახდებით და როგორ შეიძლება, რომ ქართული არ იცით, ქართული თუ არ გეცოდინებათ, ხალხს როგორ უნდა უქადაგოთ მეთქი, ხომ ხედავთ, რომ თქვენში თათრული თითქმის არავის

ესმის. ამათ პირობა მომცეს—ქართულს შევისწავლითო. მე დავურიგე მათ წიგნები—ქართული. ამავე სოფელში სცხოვრობს ერთი ქართველი მაჰმადიანი, სახალხო მელექსე, ხუსეინ ხაბაზი, კაცი ხნიერი. ქართველ მაჰმადიანებში ბევრნი არიან მელექსენი, მაგრამ ამისთანა იშვიათია. ამის სახელი ბევრმა იციან და ლექსებიც გავრცელებულია. ერთი ამის ლექსი „დაკარგული ბაჩა“ ყველა მაჰმადიანთ ბავშვებმა იციან ზეპირად. ვისმეს ბოვშს რომ ჰკითხო, თუ ხუსეინ ხაბაზი ვინ არის?—ის მაშინვე გეტყვის: მეშაირეაო;—იმის შაირი იცი რამე?—მოგიგებს: კი, ბატონო, „დაკარგული ბაჩაო“ და სხვანი,

ზენათი, 55 კომლია, აქვთ ჯამე და მედრესე.

ალამბარი, 90 კომლია, ჯამე აქვთ, ხოჯად ქართველი კაცი ჰყავთ, მამუდ ეფენდი ხახუტოღლი (კომახიძე; აქედამ გადასახლებულა 100 კომლი და ოთხი ქართველი ხოჯა. მამუდ ეფენდი ხახუტოღლი, მე ხახუტაშვილი მეგონა, მაგრამ არაო, სთქვა მან, ხახუტა გათათრების შემდეგ უწოდებიათ ჩვენთვის, რადგანაც ეს ხახუტა სახელი ყოფილა ერთი ჩვენი წიხაპრის, თორემ ჩვენ კომახიძეები გახლავირთო. ეს ხოჯა გავიცანი; საუბარი გავმართეთ, აღმოჩნდა რომ მას ქართული წერა-კითხვაც სცოდნიყო, მხოლოდ ჩვენებურიო. „ჩვენებურს“ ესენი მათებურ ქართულს უწოდებენ, რომლის ნიმუშში დ. ბაქრაძის ისტორიულს და არხეოლოგიურს მოვზაურობაშიაც არის მოყვანილი. მე ამ ხოჯას გადავეცი რამდენიმე ქართული წიგნები; ამას ძრიელ გაეხარდა. წამოსვლისას დიდი მადლობა მითხრა და თან დაატანა: იცოცხლეთ, რომ ჩვენში ხშირად მოსულიყოთ და წიგნები მოგეტანოსთო, ჯერეთ ჩვენში თქვენებური წიგნი კაცს თვალით არ უნახავსო; ჩვენ ქართველები ვართ და თათრებიც ისე გვეძახიანო, რომ გურჯები ხართ თქვენაო. ამავე სოფელში სცხოვრობს მემამულე დედი ალა ბასილოღლი ნიჟარაძე, ძველი ქართველ თავადიშვილთაგანი, ქართული ენა და ჩვეულების დამცველი, ამას ძრიელ გაეხარა და ჩემი მისვლა, გზაში მომეგება: „ოჰ, შენი ჭირიმე, შენიო,

როდის მობრძანდით, როდის წახვალთ და სხვანი. ნურას უკაცრავად, ჩვენ ორნივე ერთნი ვართ, ჩვენი სამამეულო ენა ქართულია, ჩვენც ქართველები ვართ, მხოლოდ თქვენ ქრისტიანი და ჩვენ-კი მუსულმანიო.

ამათ სახლში ყველა ქართულად ლაპარაკობს და ქართული წერა-კითხვაც იციან. ამათთან რამდენიმე დღე დავყავ და დიდი პატივი მცეს. ამათი პირველი და უკანასკნელი თხოვნა ის იყო, ეგები აქ, ქობულეთში, სკოლა მოვახერხოთო, თორემ ბათომში შვილების გაზრდა გვიჭირდებაო, შეძლება არა გვაქვსო. ბათომში ქართველების სკოლა უბრალოდ არსებობს. იქაურ ბეგის შვილებს თავიანთი შვილები ოსმალეთში მიჰყავთ სასწავლებლათო. იმათ აქ გული არ აქვთ, სკოლა ცარიელია და ფული-კი იხარჯებაო. აქ-კი ორ თვეში სკოლა გაივსება მოწაფეებითაო. ამავე სოფელში, ერთ ალაგას ეკლესიის ქვები ჰყრია, ამ ეკლესიას წმ. გიორგი შუშანეთისას უწოდებენ. ამას ხალხი დღესაც სცემს პატივს. მე მაჩვენეს ეს ადგილი და ერთი ქვის გვერდით ორი კოშტი წმინდა სამთლის ნაჭერი ვიპოვნე, ერთზე 3 კაპ., იყო მიკრული, ხოლო მეორეზე 2 კაპ. ერთი კვირის წინედ შეეწირათ ეს ფული ერთი ოჯახიდამ, რადგანაც მათ ერთი ბავშვი გახდომოდათ ავად. აქვე და სხვა და სხვა ეკლესიის ნაშთებს სწირვენ ხოლმე ფულს, წმიდა სამთელს, ბამბას, თაფლს, საჭმელს და მამლებს, რომლებსაც ნაშთების გვერდით სტოვებენ და მას არც ერთი ქართველი მაჰმადიანი ხელს არ ახლებს.

გვარა, 8 კომლია, აქედამ გადასახლებულან 30 კომლი.

ხუც-უბანი, ეს ის ხუც-უბანია, რომელიც უკანასკნელს დროს რუს-ოსმალთა ომის ასპარეზად იყო. აქ ერთობ დიდი სისხლი დაღვარეს ქართველ მაჰმადიანებმა თავიანთისავე მოძმე ქართველებისა. არ იყო კარგი, რომ ეს ერთი ტომისა და ენის ხალხი, ერთი გვარისა და ერთი ქვეყნისა, ასე უწყალოდ ჟლეტენ ჩვენ კახელ-გურულებს, ეს უბედურება ბევრს ქართველ მაჰმადიანს სწყინდა თურმე და ესენი ამბობდნენ, რომ

ეს შემთხვევები დიდ უბედურებად უნდა ჩაითვალოსო. ვაი ჩვენს თავსაო, ჩვენ ერთმანეთის დაახლოვებას ვცდილობდით და ეხლა-კი ისეთი რამეები ხდება, რომ დაახლოვების მაგიერ ერთმანეთს შეგვაძულებსო. ეს ცოდვა ალი-ფაშა თავდგერიძემ და სხვებმა ზიდონო. ხუც-უბნიდგან 50 კომლი გადასახლებულა.

ძველი ქობულეთი, 110 კომლია, კარგი ჯამე აქვთ, ხოჯა ჭანია, გადასახლებულა 40 კომლი. მდებარეობს კინტრიშის ნაპირას, დიდს მთიანს ხეობაზე, ქობულეთი ამ სოფელს რქმევია ძველად და არა დღევანდელ დაბა ქობულეთს, დღევანდელ ქობულეთს დაბა ჩურუქსუს უწოდებდნენ. მშვენიერი ქვიტკირის ჯამე აქვთ, ახალი მხატვრობით. ჯამეს სახლი ერთი ბეგის ყოფილა, იგი ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლებულა, ეს სახლი უპატრონოდ დარჩენილა და დღეს ქართველ მაჰმადიანებს ჯამეთ გადაუკეთებიათ. ხოჯათ ოსმალელი თათარი ჰყავთ, მოხუცებული კაცი. მე სულ არაფერი ყურადღება მომაქცია. ლოცვის შემდეგ ხალხი გამოვიდა, გალავანში მოგროვდნენ; მე დავიწყე ლექსების კითხვა: ბევრს მოეწონა, 100 წიგნი დავურიგე და შიგ ვუჩვენე ანბანიც. ბოლოს წავუკითხე „ქალ-ვაჟიანის“ ის ადგილები, სადაც ქალი და ვაჟის საუბარია; როცა ამ კითხვებს ვათავებდი, მოხუცებული ქართველი მაჰმადიანები სულ „ალაააას“ გაიძახოდნენ და თანაც ამბობდნენ, რომ ეს მოსე ფელამბარიაო, დანიელ ფელამბარიო. ყმაწვილი კაცები სულ-განაბული იდგნენ. ერთმა ამათგანმა მე მთხოვა. ძმობილო! თამაშობის წიგნი არ გაქვს, თუ გაქვს, ფასით ვიყიდიო. მე გადავეცი ერთი პატარა კომედია, რომელიც სიამოვნებით მიიღო. ამას ქართული წარმოდგენა უნახავს სადღაც. სკოლა არა აქვთ. აქ რომ სკოლა გაიხსნას, დიდ სარგებლობას მოიტანს. ამის შესახებ იქაურებს მე სიტყვა ვუთხარ, დიდად ესიამოვნათ. ამიტომ ვსთხოვთ და ვავალებთ ჩვენ ქართველებს, რომ ამ ბედკრულ ერს რამე ნაირად პატრონობა აღმოუჩინონ და სკოლა გაუმართონ,

მეტის მეტი მშვენიერი სოფელია, ხის სახლები, კოხტა ბალ-კონებით სიამოვნებას უხატავს კაცს თვალთ წინ.

კონდიდი, 50 კომლია, ჯამე აქვთ.

კოხი, 60 კომლია, ჯამე აქვთ.

კვირიკე. აქ ყოფილა 160 კომლი, ამ სოფლის ხოჯა ქართველი მაჰმადიანია, უსეინ ეფენდი წითლანაძე ს. ვანათი-დამ. სწავლა სტამბოლის რუშტიაშს მიუღია. ჩემი გაცნობა ჯერეთ არ ეჭაშნიკა, შეეშინდა. მერე ვკითხე, ქართული კით-ხვა თუ იცი, მან მომიგო, არ ვიცი, ძმობილოვო. ხოჯას გვერდით სხვები იდგნენ, იმათ მთხოვეს ლექსების წაკითხვა, მე წავუკითხე, ხოჯას ძრიელ მოეწონა, წიგნები დავურიგე, მანაც მთხოვა და მივეცი 20-მდე. მე ხოჯას ბევრი რამ ვუამ-ბე, ვუთხარი: რომ მე ეს და ეს თქვენებური ხოჯები გავიცანი, სახელები და ცნობებიც მოვუყევი. ის დაფიქრდა და მითხრა: ძმობილო, ეხლა-კი გეტყვი, რომ მეც ქართველი ვარ, რაკი ეს ხოჯები გაგიცვნია, ესენი სულ ქართველები არიან, თუ ისინი დაილუპებიან, დაე, მეც იქ ვიყვეო, ალარ მეფიქრებაო, ქართული წერა-კითხვაც ვიციო. მშვენივრად წაიკითხა ქართუ-ლი წიგნი. მთელი თავის ამბავი მიამბო; მეტად ჩინებული პი-რია, ხათრიანი, ზრდილობიანი ყოფა-ქცევის და სიტყვა-პასუ-ხის. ლარიბად-კი სცხოვრობს, 23 კომლი მრევლი ჰყავს და ამათგან აბა რა უნდა აიღოს. ჩვენი კარგი სოფლები სულ უცხო და ოსმალელ ხოჯებს უკავიათო. ჩვენ-კი ასეთ სოფლებ-ში ვართ დატოვებულნი. ეგენი ყვლეფენ ჩვენს ხალხს და ბო-ლოს თავიანთ ქვეყანაში მიდიან და თან მიაქვსთო. მინამ წავ-ლენ, თავიანთ მოადგილეთ თავიანთის ქვეყნიდამ მოჰყავთო და ჩვენ კი სიტყვასაც არ გვეუბნებიანო. მაგათ ჩვენი ენა არ იციან, ხალხის ზნე, ჩვეულებაო. სიტყვასაც ვერავის აგებინებენ და საქმესაო, მაგრამ რას იზამს კაცი, საქმე ასეა დაყენებული ბათუმის მუფთისაგანო! იმან რომ მოინდომოს, მაშინ აქ ჩვენ-ში არც ერთი უცხო ხოჯა ფეხსაც ვერ შემოსდგამსო. ამასთან კიდევ გაიმეორა, რომ ჩვენ ქართველნი ვართო, ქართველების

ჩამომავლნიო. ჩვენი ენა ქართული არისო. მე რომ წამოველ, დიდ მანძილზე გამომაცილა, ადრესი მკითხა, მეც ვუთხარი.

დაგვა, 80 კომლია; ჯამე აქვთ.

სამება, ამ სოფელში აქვთ მშვენიერი ჯამე, ძველის ეკლესიის საძირკველზე დამდგარი, ხოჯა ჭანია, ჯამეს გვერდით მედრესე აქეთ გამართული. ამ სოფლის მემამულეა გულაღა კაკაცოღლი, კაცი ქართული მწიგნობრობის მოყვარე, ერთ დროს ეს „დროებაში“ წვრილ ამბებსაც იწერებოდა. ამისი ერთი შვილი თფილისის კლასიკურ გიმნაზიაში სწავლობს. ესენი სხვა ქართველ მაჰმადიანებსავით არ ფანატიკობენ, თავიანთ თავი ქართველებად მიაჩნიათ. ესენი ამ აზრებს სხვა მაჰმადიანებსაც ასმენენ. პარასკევი დღე იყო, წვიმიანი, სოფ. კვირიკედამ წაველი და ტყე-ტყე სიარულით ჩავახწიე წვიმისაგან დასველებულმა ამ სოფლის ჯამემდის და აქ ხოჯა გავიცანი. ამან ჩემი მისვლა ძრიელ იუცხოვა და მითხრა: ნეტავი, რისთვის მოსულხარ აქ, ამ წვიმაში, რას გაწუწულხარ, მე არა მგონია, რომ თქვენ ამ წვიმაში და ამ ტყე-ღრეში ჭაზროდ წამოსულიყავით. თქვენ რაღაც ჰაზრები გექნებათ, მაგრამ გეტყვით, რომ საიდამაც მოსულხართ, იქითვე წახვიდეთ და ეგ თქვენი წიგნებიც თან წაიღოთ. აქ ამ დროს ერთი მის მოწაფეთაგანი იდგა, ქართველი მაჰმადიანი; მას მიუბრუნდა ხოჯა და უთხრა: „პაწა, წადი შინ და პატარა წიგნი გამოიტა“. პატარამ წიგნი მიუტანა, ეს წიგნი იყო თათრული კალენდარი. ხოჯამ მითხრა: აი ჩვენი წიგნი, თქვენი წიგნები თქვენთვის იყოსო. საქმე ძალაზე მივიდა. მე მჯინც სად წავიდოდი წვიმაში და ისიც ტყეში. პატარა ხანს უკან ხოჯა დაშოშმინდა. მე დავარწმუნე, რომ კარგის მეტი ჩვენ არაფერი განძრახვა გვაქვს მეთქი. მერე წავუკითხე ლექსები, ხოჯამ ორი წიგნი გამომართვა; მერე ხალხი მოგროვდა, იმათაც წავუკითხე ლექსები და ბოლოს დავურიგე კიდეც, ხოჯას ჯავრი მოუვიდა და თავისაგან წაღებული წიგნები ისევ უკან გადმომიყარა. ხალხმა კი დამიწყო თხოვნა:—„ჩვენ მოგვეციო“. ბოლოს ხო-

ჯამაც ირუნა გული და მითხრა: — „მეც მომეცი და აქვე დავურიგებ ხალხსაო“. მე გადავეცი. ამ დროს ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა მითხრა: — „მაგას ყურს ნუ ათხოვებ, ჭანიაო, ჩვენ წელიწადში თითო ხოჯას ვსცვლითო, ეგეც წაბრძანდება მერმისაო. ეს ხოჯა დიდი ფანატიკია და რაღა ფიქრი უნდა, რომ ქართველ მაჰმადიან პატარა შვილებსაც სასტიკად აფანატიკებს და ქართველებს ქართველების წინააღმდეგ რაზმავს.

ჭახათი, 60 კომლია, ჯამე აქვთ. აქ ზოგი ქრისტიანებიც არიან. ადვილად შეიძლება, აქ სკოლა გახსნას პატივცემულმა მამა ლეონიდე ოქროპირისძემ.

კეჭიეთი, 20 კომლია.

ვარჯანული, 30 კომლია.

ტყე-მაკრავა, 40 კომლია, ორ სოფელს ერთი ჯამე აქვს და ერთი ხოჯა ჰყავთ, ჭანი.

ცხემუანი, 40 კომლია.

კობალაური, 60 კომლია.

ზარა-ბოსელი, 65 კომლია, ჯამე აქვთ.

დიდი ვაკე, 70 კომლია, ჯამე აქვთ.

ზემო ხინო, 70 კომლია, ჯამე აქვთ, აქ ძველად საეპისკოპოსო ტაძარი ყოფილა და ყოველთვის ეპისკოპოსი იჯდა, რომელსაც ხინო წმიდელს უწოდებდნენ. ეს სოფელი ცნობილი ადგილია საქართველოს ისტორიულს წიგნებში.

ჩაქვა, 100 კომლია, ჯამე აქვთ.

ხალა, 150 კომლია, ჯამე აქვთ.

ჩაქვის თავი, 70 კომლია, ჯამე აქვთ.

გორგაძნეები, 30 კომლია, ჯამე აქვთ.

მახინჯაური, 70 ვომლია, ჯამე აქვთ.

ორთო-ბათუმი, 60 კომლია, ჯამე აქვთ.

ყოროლის-თავი, 40 კომლია, ჯამე აქვთ.

აგარა, 60 კომლია, ჯამე აქვთ.

ახალშენი, 50 კომლია, ჯამე აქვთ.

ხალკაშენეები, 55 კომლია, ჯამე აქვთ. *)

*) ეს რიცხვი 1879 წ. იყო, მერე ამ სოფლებიდამ ბევრი გადასახლდა ოსმალში.

ეს სოფლები არის მხოლოდ მეათასე ნაწილი იმ ძველის საქართველოსი, რომელიც რუსეთმა შემოიერთა. ყველა ამ სოფლებში, შინა თუ გარედ, კაცი, ქალი და ბავშვი სულ ქართულს ენაზე ლაპარაკობენ. მთელი ეს ხეობა დავიარე, ვიყავი ისეთ მთებში და ტყეებში, სადაც დღემდის ქართველი კაცი თვალითაც არ უნახავთ. ქართული ენა ამათ ისე შეუნახავთ, როგორც თუშ-ფშავ-ხევსურეთში. ვინც ამ ხალხის ყოფა ცხოვრებას გაიცნობს, იმას მაშინვე ჩვენებური მთიელთ ცხოვრება წარმოუდგება თვალ-წინ. ამათი სახალხო ენა, დედა ენა ქართული ენა არის და აქ, ამ დაშორებულს მხარეში, ოცში ერთმაც არ იცის ოსმალური ენა, ქალებმა ხომ სულ არ იციან. თუმცა აქა-იქ არაბული კითხვა კი დაუსწავლიათ და პარასკევ დღეობით ორს საათის განმავლობაში დაჩოქილები კითხულობენ, მაგრამ გაგებით-კი არავის არაფერი ესმის, აქ ყოველ დღესასწაულის ლხინებს, სიმღერებს, ტირილს და სხვა ასეთებს ქართულს ენაზე ასრულებენ. აქ ამბობენ, რომ ჩვენი ენა ქართული ენა არისო, თათრებიც ასევე გვეძახიან ჩვენ, რომ თქვენ გურჯები ხართო.

ასე და ამ გვარად მაჰმადიან ქართველებმა მთელის სამი საუკუნის განმავლობაში ოსმალეთის ხელში, ქართული ენა ათასის წვითა და დაგვით შეინახეს და, როგორც აქ ერთმა ნასწავლმა მაჰმადიანმა წარმოსთქვა, (აწ გარდაცვალებული დედა-და ნიჟარაძე). ახლა, ამ ბოლოს დროს, ეს ენა და ერი თქვენ ჩაგაბარეთ და იმედია რომ დღეის შემდეგ ჩვენი მოძმე ქართველები ჩვენს ენასა და ყოფა ცხოვრებას თავიანთ მზრუნველობას არ მოაკლებენო. ზოგს თავიანთის და ზოგს ჩვენის დახმარებით სკოლებს დაგვიარსებენ და ჩვენს ერში ქართულს წიგნებს და განათლებას გაავრცელებენო.

ბათომში ქართველ მაჰმადიანები კარგა ბლომადა სცხოვრობენ. ბათომის ქართველს მაჰმადიანებს ბათომში სამი ჯამე აქვთ. ერთში კერძოდ ოსმალოს თათრები დაიარებიან და ორში-კი ქართველ მაჰმადიანები. ერთი ჯამე ეხლა გადააკეთეს და გაახლეს. ეს ჯამე ზომიერია და ბევრის თათრულის

წარწერებით არის შემკული. ჯამე გაუახლებიათ ხუსეინ-ბეგ და იბრაიმ-ბეგ ბორჩხელის აბაშიძეების დახმარებით და თაოსნობით. ესენი სჩივიან, რომ ჩვენი პირველი ძველი ჯამე, რომელიც სულთანის დედისაგან არის გაკეთებული, დღეს მეტისმეტ ცუდს მდგომარეობაშია ჩავარდნილი და მის დუქნების-გაცემის ნებას აღარ გვაძლევენ იჯარითო. მესამე ჯამე ფიცრულისა, მაგრამ შიგ კარგა არის შეკრული. (ეს ჯვმუ 1892 წ. დააქციეს, მოსპეს). ამ ჯამეების მზრუნველად ზემო ხსენებული აბაშიძეები არიან, ჰუსეინ-ბეგი და იბრაიმ-ბეგი, ქართულად ლაპარაკობენ, თავიანთ სამშობლო ენად ქართულს ენას სთვლიან, თუმცა თათრულადაც-კი სწერენ და კითხულობენ. ქართული ნაკლებად სცოდნიათ და დღეის შემდეგ-კი ჩვენ უკედ შევისწავლითო. ჰუსეინ-ბეგს რამოდენიმე ქართული წიგნი გადავეცი, მან დიდის სიამოვნებით მიიღო, აქ იქ მაჰმადიანებს გადავცემო, ამ პირებმა აღიარეს, რომ ქართველების შთამომავალნი ვართ, ამას რაღა ფიქრი უნდაო, ამასვე ამტკიცებს ჩვენი გვარები, სოფლის სახელები, მთისა და ბარისაო. ჩვენს დედა ენათ ქართულ ენას ვსთვლით, ღმერთმა ჰქნას, რომ ჩვენშიაც წავიდეს განათლებაო.

ამ ჯამეების მოლები, ხოჯები და უფროსები ქართველები არიან, ერთს გარდა; ერთი ჭანია, მაგრამ ქართული ენაც იცის. აბაშიძეებმა მიმიწვიეს ახალს ჯამეზე. მე მივედი, ლოცვა დადგა და ლოცვის შემდეგ აბაშიძეებს რამოდენიმე ლექსი წავუკითხე, მოლები ყურს გვიგდებდნენ. რაკი გაიგეს თავიანთებური ლექსები, მაშინვე ალტაცებაში მოვიდნენ და ქართულად დაიწყეს ლაპარაკი, ძალიან გაკვირდნენ აგრეთვე, როცა იმათ ქართული ასოებით დაწერილი არაბული ლოცვები წავუკითხე, ის ლოცვები, რომლებსაც ესენი ყოველ დღე აკითხებენ ხალხსა და ბავშვებს. ყველა ესენი აჭარელ მუსულმან ქართველები არიან. ამათი მუფთი და მუდერისიც ქართველები არიან. ქართველი დედის ბაზრდილნი, ქართულად ლაპარაკობენ, თუმცა საუბედუროდ ქართული წერა-კითხვა-კი არა იციან და ცოტა ქართული ენაც სძულთ. ფანატიკობენ:

„ჩვენ ქართველები არა ვართო“ ერთის ჯამეს გვერდით ამათ სკოლაც აქვთ, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ შვილები სწავლობენ, თათრულს გარდა აქ სხვას არაფერს ასწავლიან. ამ საქმის მოვალეობა უფრო ბათუმის მოლებს და მუფთს ედებათ, ესენი აჭარელნი არიან, ქართველ მუსულმანები, ქართველ დედის გაზრდილნი, მათი ენაც ქართულია, მაგრამ ესენი ამ ქართულს არ პატრონობენ. ყველგან იმას გაიძახიან: რომ ქართველნი არ ვართო! საკვირველია ამათი საქციელი. ნეტა რამ შეუცვალათ ასე გული და სული. ამათთვის სულ ერთია თავიანთ ქვეყნის ქართველნი და ოსმალეთიდამ მოსული თათარი, ამიტომაც არის, რომ ამ მხარეზე სულ თათარ ხოჯები არიან მოფენილნი. საუკეთესო სოფლები ამ უცხო ხოჯებს უკავიათ, ესენი სარგებლობენ ამით და საწყალი ქართველ ხოჯები საცალა პატარ-პატარა სოფლებში არიან მიყრილნი, სადაც ესენი შიმშილით იხოცებიან. მიზეზი ცნობილ იქმნა, რომ აქ თათარ ხოჯებს უფრო მიტომ გზავნიან, რადგანაც ესენი უფრო ადვილად უქადაგებენ ქართველების სიძულვილს და ოსმალეთში გადასახლებას. ეხლა ჩვენ სრული იმედი გვაქვს, რომ ჩვენი ქართველ მაჰმადიანთ სასულიერო პირი ბათუმის მუფთი ამას ყურადღებას მიაქცევს და ქართველ მაჰმადიანებში ქართველ მოლების და ხოჯების რიცხვსაც გაამრავლებ. ეს დაპირება მან პირადად სთქვა.

საზოგადოდ უნდა ვსთქვათ, რომ უფროსი სასულიერო წოდების კაცნი უფრო ფანატიკოსები არიან, ვიდრე სოფლის უბრალო ხოჯები. ფანატიკები არიან ნამეტურ იმ ქართველთ მოლები და ხოჯები, რომლებიც ოდესმე სტამბოლში ყოფილან, ეს ფანატიკ მოლები თავიანთ დედა ენად ქართულს ენას არა სთვლიან, თუმცა არც არაბული იციან რიგიანად. ამ მოლების საშვალებით აქაურს ქართველებში თათრული წიგნებიც გავრცელებულა, ამის გავრცელების წადილი მათში ისეა გაღვიძებული, რომ ახალ ჯამეს გვერდით, თათრულის წიგნის მაღაზიაც გაუმართავთ, აქ ვაჭრობს ერთი ოსმალელი თათარი, რომელსაც ეფენდის ეძახიან. ამ ეფენდიმ

რომ დამინახა ქართული წიგნებით არაფრად ესიამოვნა და ლანძღვა დამიწყო. ამ დროს აქ იყვნენ ქართველთ მაჰმადიანები და მათ უსაყვედურეს და გააჩუმეს. მე ვერა გავიგე რა მიზეზი ლანძღვისა. ამ დროს მე მას ერთი თათრულის ანბანის ფასი ვკითხე, თათრულს ენაზე ასე: „უსტა! ბუ ქიჩიკ ქითაბ ნეჩადრ?“ ე. ი. ოსტატო, ეს პატარა წიგნი რა ღირს? „შე განა უსტა ვარ, აი შე ქართველო, აი შე ასეთო და ისეთოვო“ აქვე ისხდნენ ქართველი ხოჯები, რომლებიც აჰყვნენ მას და ჩემი გალანძღვა ისე ესიამოვნათ, რომ თითქოს ოსმალეთმა ხელ-მეორედ აიკლო საქართველო, როგორც ოდესმე თვით მათი მამა-პაპაც. აქ დიდი უსიამოვნება გაიმართა, მე ვაშოშმინებდი, მაგრამ არ იქმნა. აქ მოგროვდნენ ქართველ მაჰმადიანები. იმათ შორის გამოჩნდა ისეთიც, რომელმაც ეს ეფენდი გააჩუმა. გაკიცხა და შეარცხვინა, ეს ულცხო კაცია და რად ეჩხუბებიო. ყველგან ცხადად შენიშნავს კაცი, რომ აქაურს ქართველებს სულ საზღვარ-გარეთელი თათრის მოლები, ხოჯები და სხვა უფროსი პირები აფანატიკებენ. მაგალითად: ამას წინად, პარასკევს, აქ ერთ მოლამ აი რა წარმოსთქვა ჯამეში, ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე: ის თათარი კაცი, რომელიც ქართველების გვერდით ცხოვრებას ირჩევს, ეს იმას გავს, რომ სიკვდილის შემდეგ იმას ჯეენეთში წასვლა არ უნდოდესო, ჯეენეთს უარ ჰყოფსო. (ასე ქადაგებდენ მაშინ, 1877 წლიდამ).

ასეთს ქადაგებას ქართველ მაჰმადიანნი ყურადღებას აქცევენ, მაგრამ გადასახლებას კი ვერ ეწყობიან, რადგანაც იმათის რჩევით ვინც გადასახლდა ოსმალეთში, ისინიც დაიღუპნენო. თავიანთის შვილებისთვის კი მეცადინობენ ესენი და უმეტეს ნაწილს თავიანთ ყმაწვილებისას ტრაპიზონის, ორდის და სტამბოლის თათრულს სკოლებში ჰგზავნიან სასწავლებლად. ქართველ მაჰმადიანები ეხლა ცხადად დარწმუნდნენ იმაში, რომ ოსმალეთში გადასახლებულნი მოტყუვდნენ, დაიღუპნენ და სხვანი. ჩვენი გადასახლება აქედამ არ შეიძლება, ეს ჩვენი მხარე ბევრად მდიდარია ოსმალეთზეო. ეს ცხადად იქიდამაც

მტკიცდება, რომ სიმინდს ერთთავად აქედამ ეზიდებიან, აფ-ხაზეთიდამ და ჩვენიდამ ყიდულობენ ფუთს მანეთად და იქ მიაქვთ. იქ ფუთს შვიდ-რვა აბაზად ჰყიდიანო. სიმინდით და-ტვირთული ნავები და გემები ყოველთვის მიემგზავრება ოსმა-ლეთშიო. თუ კი ასეა, რომ იქ წავალთ და სიმინდს აქედამ დაუწყებთ ზიდვას, რაღაზე წავიდეთ აქედამ, ჩვენ აქ ვინ რას გვიშლის და გვიფუჭებს, რუსებმა ჩვენთვის რა წაახდინეს, არაფერი, ერთი კაციც არ გაუქრისტიანებიათ. ბათუმი დამპა-ლი იყო ჭაობებისაგან და დღეს-კი მშვენიერი სანახავია, მა-შინ კაცი თვეში ვერაფერს ვერ იშოვიდა და დღეს კი მა-ნათს შოულობს დღეში. ჩვენში რაები არ გაკეთდა: გზები, ხიდები, რკინის გზა, ათასი სვანიო. ეს მხარე ოსმალების დროს ციმბირად იყო გადაქცეული, ვინც იქ დააწავებდა რამეს, იმას დაიჭერდნენ და აქ, ჩვენში გზავნიდნენო. აქ რჩებოდნენ, ეს ყაჩაღები სცხოვრობდნენ და ყაჩაღობით ხალხს იკლებდნენო. ერთი სიტყვით მუდმივ შიში ვიყავით, კაცი ოც ნაბიჯს ვერ გადასდგამდა უშიშრადო. დღეს კი, მადლობა ღმერთს, ეს ასე აღარ არისო. ერთმა სთქვა: ჩვენი წასული ძმები რა უყურე-ბენ ჩვენს ასეთს მდგომარეობას და ასეთ მშვიდობიან მხარეს, ისინი უკანვე მოსტირიან თავიანთ მამა-პაპის მამულს და ყო-ველთვის კიცხვას უძღვნიან იმ პირებს, ვინც ესენი შეაგუ-ლიანეს და საქართველოდამ ოსმალეთში გადაასახლეს.

ამ დღეებში შევხვდი ერთს ქართველ მაჰმადიანს, ახალ-გაზრდა ყმაწვილს, გვარად აბაშიძეს. ეს ყმაწვილი ბათუმელ იბრაიმ-ბეგ აბაშიძის შვილია და დღეს ტრაპიზონის თათრების სამხედრო სასწავლებელში სწავლობს, ამ სასაწვლებელში ბევ-რი მაჰმადიანი ქართველები სწავლობენ თურმე და იმათ შო-რის თუთხმეტი ყმაწვილი ჩვენი წერა-კითხვის საზოგადოების სასწავლებელში ნამყოფია. ამ სკოლის მოწმობით მიუღიათ ეს ბავშვები, ამათ სკოლის ფორმის ტანისამოსი აცვიათ და ქარ-თული წერა-კითხვაც არ აქვთ დავიწყებული. მე გადავეცი რა-მოდენიმე ქართული წიგნი, მიიღეს. თავიანთი ადრესიც მომ-

ცეს და მთხოვეს, რომ კარგი იქნება თფილისიდგან ქართული წიგნები გამოგვიგზავნოთ ხოლმეო, იქ ძალიან ვკითხულობთ წიგნებს, ქართულის კითხვას არ გვიშლიანო, ერთი ჩვენთაგანი რუსულ-თათრულის მთარგმნელად დაჰნიშნესო, ამ სკოლის ზოგი მოწაფე სტამბოლის სამხედრო ლიცეიშიაც ყოფილა. ამას ვარდა ამათ მითხრეს, რომ ჩვენ იქ ქართული წიგნები გვაქვს „დედა-ენა“ და „ბუნების კარიო“ და იქ დაბეჭდილი ზოგიერთი ლექსები ზეპირად ვიცითო. ეხლა აქა ვართ, ერთი თვით დაგვითხოვეს და ჩვენ შინ წამოველითო. ენკენისთვეში დავბრუნდებითო, მთხოვეს არ დავიწყება, ჩვენ ქართველნი ვართ და ნუ იფიქრებთ, რომ ჩვენ ჩვენი ენა სადმე დავივიწყოთო.

ამ დტეებში გავიცანი ერთი აჭარელი, სულეიმან-ბეგ თულუმ-ბაზადე ბეჟანიძე, ანუ ძველად პირმსახურის შვილები, ესენი თამარ მეფის პირფარეშებად ყოფილან, თვითონ ეს ბეგი ახალგაზრდა კაცია, რუსობის შემდეგ ქართული და რუსული ენა და წერა-კითხვაც შეუსწავლია, გრ. გურიელს ნათესავად მოხვდება. აქა იქ იჯარებს იღებს, ამისი ორი ძმა სტამბოლის ლიცეიში სწავლობს. ლაპარაკი ჩამოუგდე, კარგი იქნება, რომ ქართული არ დაივიწყოთ მეთქი, რა ბრძანებაო, მიპასუხა: თათრების ხელში სამასი წელიწადი ვიყავით, ჩვენი ენა არ დავივიწყეთ და ნუ თუ ეხლა დავივიწყებთ, როცა ჩვენ დაგიახლოვდითო. დავიწყება კი არა, უფრო კარგად ვსწავლობთ და ოლებსა და ხოჯებს ყურს არავინ უგდებსო. შემდეგ სიამოვნებით წაიკითხა თავიანთური ლექსები და დამპირდა, რომ მომავალს წელს თუ აჭარაში მოხვალ და წიგნებს მოიტანთ, დიდს დახმარებას აღმოგიჩენ და მთელს ქართველ მაჰმადიანთ სოფლებში დაგატარებთო, ჩვენს ბეგებს ძრიელ სურთ რომ აჭარაში საბალოსნო სკოლა დავაარსოთ. ჩვენთვის ასეთი სასწავლებელი დიდად საჭიროა, რადგანაც აქეთ ხილი ძალიან მრავლობს, ქართველ მეფეების დროს აჭარაში ბევრი ხილი მოდიოდა, ვაზიც კაი სცოდნია.

ამ პატივცემულმა სულემან ბეგმა თათრული კითხვაც იცის, სტამბოლიდგან ამას თათრული გაზეთებიც მოსდის, პატარა ხანს უკან მითხრა: „ძმობილო, ჩვენი შეერთება სიტყვით იქმნა და არა საქმით, ვითომც ჩვენ გავიცანით ერთმანერთი, მაგრამ მე თქვენ არ გიცნობთ დაახლოვებით და თქვენ მე. თქვენ თუ რამ რჯულის საქმეზე მოსულხართ, გიჯობთ, რომ ჩუმად იყოთ და არსად არაფერი სთქვათ, თორემ რაც დარჩენ ისინიც აიშლებიან. ჩვენში დარჩენილია ძველად, რომ აჭარა ასი წელიწადი ებრძოლა თათარს გათათრებაზე. ვიდრე ჩვენი მამა-პაპები გაუთათრებიათ და თქვენ აბა ათ წელიწადში რას გახდებითო, გარდა ამისა ნათქვამია, რომ ქობულეთი ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდებაო და აჭარა ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდებაო, ჯერეთ წიგნი გვასწავლეთ, გაგვიცანით, გავიცნათ, და მერე სხვაფრივ იქნება საქმეო. მე უთხარი: დაგარწმუნებთ და გეფიცებით პატიოსნებას, რომ ჩვენ სახეში სულაც არ გვაქვს ესენი, ჩვენს ზრუნვას მარტო თქვენი გვარტომობა შეადგენს.

ჩვენ თქვენს ისლამთან საქმე არ გვაქვს, ჩვენ ყველა სჯულს პატივს ვსცემთ, თქვენ იყავით მტკიცედ თქვენს სჯულს ისლამზედ. თქვენი სამამულო ენა, რომელიც სამი საუკუნის განმავლობაში ათასის წვითა და დაგვით შეინახეთ, ჩვენ მარტოდ ის გვსურს, რომ თქვენში აქამდის მკვდრად დამარხული ენა აღსდგეს და ისეთი ბრწყინვა მიიღოს, როგორც შოთა რუსთველის დროს იყო დასავლეთ საქართველოს ნაწილში. მან სთქვა : ბატონო! თქვენ ამის ფიქრი ნუ გაქვთ, ჩვენ ქართულს ენას თქვენზე უკედ შეეინახავთ. თქვენ ერთი ის ბრძანეთ? რუსულს თქვენში უფრო ბევრნი ლაპარაკობენ, თუ ჩვენში თათრულსაო? ჩვენი უმეტეს ნაწილმა ბეგებისამ და მოლებისამ არც თათრული ენა იციან და არც წერა-კითხვაო, მაგრამ თქვენში-კი ყველა უცხო ენაზე ლაპარაკობენო; ნამეტურ ქალები. ჩვენში-კი ერთ ქალსაც ვერ ნახავთ, რომ ის თათრულად ლაპარაკობდესო. საზოგადოდ ამან ბევრი რამ

მართალი სთქვა და თავის თავი ნამდვილ ქართველ მაჰმადიანად აღიარა.

ჩვენ იმედი გვაქვს, რომ ეს პატივცემული პირი მოძავალ წელ საკმარისს მფარველობას აღმოგვიჩენს. ერთად ერთი საფიქრელი და სადარდელი ახლა ამ პირებისა ის გამხდარა, რომ თავიანთ წოდების შესახებ რამე გააწყონ, ამ ღირსებით დაშთენა დღეს ჩვენ აღარ გამოგვადგებაო, ჩვენ უნდა ვეძიოთ ის გვარიშვილობა, რაც ჩვენი ბეფეების დროს გვქონდაო, დღეს-კი ჩვენ არაფერი ღირსება გვაქვს, ჩვენი ძველი წერილები და საბუთები სტამბოლშია წაღებული, ჩვენ არ ვიცით ესენი სად ინახება, ახლა გვინდა თავად-აზნაურობის შესახებ დავა დავიწყოთ და არ ვიცით, როგორ მოვახერხოთ, იმედია, რომ ამ საქმეში საქართველოს თავად-აზნაურობაც დაგვეხმარება და იმეცადინებენ, რომ ჩვენც მოგვენიჭოს უფლება და იმათთან შევერთდეთ სამუდამოდ. ყველა ბეგებს თურმე ეს აქვთ სადარდელად და ყველა ამას ნატრობს, თუ როდის რა გვეღირსება და რა იქნება ჩვენს თავზეო. მიწების გამიჯვნას და განსაზღვრის საქმეებსაც ესენი ძრიელ შეუფიქრიანებია. ჩვენ გვეუბნებიან, რომ მიწა ოსმალეთში არავის ეკუთვნის, იგი სახელმწიფოა, ამიტომ თქვენი მამულები სახელმწიფოდ უნდა წავიდესო. ჩვენ დაუმტკიცედ, რომ ეს ჩვენი მხარე არც სათათრეა და არც ჩვენა ვართ თათრებიო. ჩვენ ქართველები ვართ, მხოლოდ რჯული ოსმალური გვაქვსო.

ერთმა ამათგანმა მითხრა: ბათუმის სუდში მკითხეს: ვინა ხარო! მე უთხარი: რომ ქართველი ვარ, ძალა დამატანეს, რომ თათარი ხარო, მე ეუთხარ: ქართველი! იმათ თათარიო. ბოლოს მთარგმნელი მოიყვანეს და იმან მკითხა, მასაც ასე ეუთხარი. არაო, მაინც მითხრა: შენ თათარი ხარ და რჯულიც თათრული გაქვსო, მე მაინც ჩემი უთხარი; მე ქართველი ვარ და ქართული ზნე-ჩვეულება მაქვსო, ჩემს რჯულთან რა ხელი გაქვთ, როგორც გინდა ისე ვილოცებო. ამივე პირმა აღვიარა: ფანატიკების ბრალია, რომ ჩვენს წერა-კითხვის სა-

ზოგადოების სასწავლებულში 10 ყმაწვილზე მეტი არ სწავლობს ქართველ მაჰმადიანი, თუმცა ეს სასწავლებელი მათთვის არის დაარსებული და 10 ყმაწვილი-კი არა, 60—70 ყმაწვილი უნდა იყოს მოსწავლე. მოლები ეუბნებიან ხალხს: რომ თქვენს შვილებს ქართველების სასწავლებელში ნუ მიაბარებთ, თორემ სულითაც და ხორცითაც წაწყდებითო, ხალხიც ყურს უგდებს, შვილებს ისე უსწავლელად სტოვებენ და ან თუ ასწავლიან, მოლასთან მიჰყავთ ყმაწვილები, ამის წყალობით ქართველი მაჰმადიანები სწავლა-განათლების მხრივ ძალიან უკან არის ჩამოჩენილნი. სამზღვარ გარედ ნასწავლ ქართველი მაჰმადიანები-კი ამათ არ ადგებათ, რადგანაც სამშობლო ენისა და ერის სიყვარულიც უქრებათ, ამათ ქართველ მაჰმადიანთ უსწავლელობა სულ არ აფიქრებს. ამათ ქართული ენა და უსწავლელი ხალხი აინუშიაც არ მოსდით.

ბათუმში სავაჭრო საქმეების მწარმოებელმა ქართველ მაჰმადიანმა ბატონმა მჟავანაძემ გადმომცა, რომ ბათუმის ვაჭარ ქართველ მაჰმადიანებთან ქობულეთის სკოლის დაარსების შესახებ საუბარი მქონდა და გადავსწყვიტეთ, რომ ამ თავითვე 200 მანეთი შევწიროთ და შემდეგაც არ მოვაკლოთ ჩვენი ზრუნვა, ოღონდ-კი ჩვენ ბავშვებს ქართულსა და რუსულს ასწავლიდნენო.

ამ პატივცემულმა ქართველ მაჰმადიანმა დიდი გულისმოდგინება გამოიჩინა. ეს დიდად მოწადინეა ქართველ მაჰმადიანებში სკოლების დაარსების. თვითონ მეტად ზრდილობიანი კაცია, კარგად მოსაუბრე. ამას ერთობ მჭიდრო კავშირი აქვს ბათუმში მყოფ ქართველ მაჰმადიან მოწინავე პირებთან და ყველას ეუბნება და ავალებს, რომ განვითარების გზას შეუდგეთ და ჩვენი შვილებისთვის რამე ვიზრუნოთო. სწორედ საქები არიან ასეთი ქართველ მაჰმადიანები; ღმერთმა ქმნას, რომ ასეთი კაცები გამრავლდეს და ამათის საშვალებით და გამრავლებით მათში სწავლა განათლების სიყვარულმაც აიდგას ფეხი. ეს იყო ჩვენი მამა პაპის ნატვრა, წადილი და ანდერძი.

და ესევე შეადგენს ჩვენს დიდს ნატვრას, სიხარულს და მის-
წრაფებას. ამიტომ ვისურვებთ და ვინატრებთ, რომ ქართველ
მაჰმადიანებში სწავლა-განათლებას ფართო აღორძინება მიე-
ცეს და ამ აღორძინების საშვალებით მათში სწავლა-განათლე-
ბა და მეცნიერების სიყვარულიც დამკვიდრდეს, ცხადი სა-
ქმეა, რომ ესენი მაშინ ადვილად გაარჩევენ იმას, თუ სარ-
წმუნოება რა არის და გვარი რა არის. იმედია, რომ მაშინ
ესენი გვარსა და სარწმუნოებას ერთად აღარ არევენ. გაიგე-
ბენ, რომ სარწმუნოება სხვა არის და ქართველობა სხვა. რომ
თავის დღეში მათ სარწმუნოებას ქართველობის უარის ყო-
ფით არაფერი მიემატება. ამის ნიშნები უკვე მათში სჩანს,
მხოლოდ ამას პატრონები უნდა, გულ შემატკივარი კაცები.
აქეთ ქართველ მაჰმადიანები ჯერედ ისე გაფანატიკებულები
არ არიან, როგორც ჯავახეთში. ჯავახეთში თუმცა სკოლებიც
დაიმართა ამ 15 წლის წინედ, მაგრამ უხეირო მღვდლების და
მასწავლებლების მეოხებით ფანატიკობა უფრო წინ წავიდა,
აქ თათრულმა ენამ ფეხი აიდგა და ჯავახეთის ბევრს სოფელ-
ში მცხოვრებთ დღეს ქართული ენაც დაავიწყდათ, აქაურ ბე-
გებსაც კი არ სწამთ ის, რომ ოდესმე ქართველთ შთამამავალ-
ნი ყოფილან, პირში-კი გეტყვიან, რომ დიახ, ადრე ქართველ-
ნი ვყოფილვართო, მაგრამ პირს უკან კი გულში ხელს ჩაი-
კრავს. ამას ბეგები შვრებიან აქედ და უბრალო ხალხზე რაღა
ვსთქვათ. ეს რასაკვირველია პირველი ჩვენი უხეირობის ბრა-
ლია და მეორე იმისი, რომ რაკი ეს მხარე 1828 წლებში სა-
ქართველოსთან შემოერთდა, მას შემდეგ ოსმალოეთის ხოჯებ-
მა ამ მხარეს დიდი ყურადღება მიაქციეს, აქ ოსმალოს მოლე-
ბი ჩუმად შემოდიოდნენ და ხალხს ქართული ენის ზიზღს და
ფანატიკობასაც უნერგავდნენ. შიში ჰქონდათ ამათ, რომ არა-
ვინ გააქრისტიანონო. გაქრისტიანებით-კი არავინ გაუქრის-
ტიანებიათ და ამათ-კი თავიანთ სამშობლო ენა დაკარგეს! და-
კარგეს იმ მხარეში, რომელიც ჩვენთან კარგა ხნის წინედ შე-
მოკავშირდა. რას იტყვის ამაზე ჩვენი ქართველობა? ის ქარ-

თველობა, რომელთაც შეძლება და ძალაც აქვთ და ამის ზრუნვა და მოვალეობაც აწევთ კისერზე. ახალ შემოერთებულ მაჰმადიანებზე-კი ჩვენ ამას ვერ ვიტყვით, აქეთ უფრო შეუნახავთ ქართული ენა დ? ჩვეულება. ამათში ყველა ქართულად ლაპარაკობს, ზოგმა წერა-კითხვაც იცის, ბეგების ზოგიერთნი ქართველობენ და პირდაპირ ამბობენ, რომ ჩვენ ქართველები ვართო, ამავე ჰაზრის არიან ხან და ხან მათი სასულიერო პირნიც და ზოგ მათგანმა ქართულად წერა-კითხვაც იცის.

ამ მხრის ქართველების გულის სატკენი ერთი მხოლოდ ის არის, რომ საერთოდ ყველა ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთი თავი დიდად ობლად მიაჩნიათ და სულ იმას დარდობენ, რომ ჩვენი დიდ-კაცები ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლდნენ და ჩვენ-კი აქ ოალად დაგვტოვეს, თუმცა ამ ობლობით ჩვენ არაფერი წაგვერთო და ბევრადაც წინ წაველითო, ოსმალეთის სახელმწიფოში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიან დიდ-კაცების და ფაშების შესახებაც ხშირად საუბრობენ. სადაც-კი შეხვდებით, ყავახანაში, სადმე სავაჭროში, ჯამეში, მედრესეში თუ სხვაგან. ყველგან ამას ამბობენ: ეჰ, ჯანუმ, ჩვენი დიდი კაცები სხვაგან ცხოვრობენ და გინდ რომ აქ იყვნენ, მაინც დღეს ისინი ჩვენ ველარ გამოგვადგებოდნენ, იმიტომ რომ, დღეს აქ რუსული ენა არის საჭირო და იმათ-კი რუსულის ლაპარაკის სიტყვაც აო იციან. ამ-ით იმედოვნებენ ესენი თორემ ეს რომ არ იყოს, მაშინ სულ მათ წუხილში იქნებოდენ. მე ბევრ ალაგას და ბევრს პირს უთხარი, რომ ნუ დარდობთ, ჩვენ ყველა ქართველები ვართ, ჩვენი დიდი კაცები თქვენი დიდი კაცებიც არიან და თქვენი ჩვენი მეთქი. ეს სულ ერთია, ჩვენი დიდი კაცები ისინი არიან, ვინც ჩვენთან არიან და ჩვენს ჭირსა და ლხინში მონაწილეობას იღებენ მეთქი, მაგალითად: მე მათ შორა რუსთაველი უხსენე, დავით აღმაშენებელი და თამარი. თამარზე ყველამ მოწიწება განაცხადა. ამის ამბები ერთ ალაგას მკითხეს, როცა ვეუბნებოდი, იმ დროს

სულ სმენად გარდიქცნენ. ამათშიაც მოფენილა ძველი ქართული სახალხო ლექსი:

„ათასი კაბა ყმა მყვანდა,
ყველანი ოქროს ღილითა,
ვაჭმევდი დედალ ხოხობსა,
ვასუმდი ბროლის ჭიქითა,
ვინც რომ შემება-შევები
ალალითა და ჯიქითა,
აწი თქვენ იცით მეფენო,
ვინც დარჩეთ ამას იქითა“.

ეს ლექსი მახინჯაურელ ესეინ ბეგ ბეჟან-ოღლის გაგონილი არის ძველიდგან.

ბევრ ალაგას ერეკლეს სახელსაც ახსენებენ. ერთმა ხოჯამ მკითხა: ერთი დიდი ერეკლე ხანი რომ იყო, იმის შთამომავალი დღეს ვინ მეფობს თფილისშიო. მე მიუგე რომ ალარავინ, მაშ რა იქნენო? რუსეთში გადასახლდნენ და იქ დაიხოცნენ. ამან შუბლზე დაიკრა ხელი, ჰაი გიდი, ჰაიო! მეორემ მითხრა: საქართველოს რა აკლდა, ბატონოვო, ყველაფრით მდიდარი იყოვო, მხოლოდ ერთი ერთობა აკლდაო, ჩვენ რომ ერთობა გვქონიყო, მაშინ ვერც ოსმალი გაგვტეხდა და ვერც სპარსნიო, მაგრამ ჩვენი ცოდვები ზიდონ ჩვენმა მტრებმაო. ერთმა სთქვა: ჩვენს ქართველობაზე თქვენ დაგარწმუნებთ, რომ ჩვენ ნამდვილი ქართველები ვართ, ვიდრე რუსეთი მიგვიღებდა, მანამდის ჩვენ ჩვენს თავებს ქართველებად ვაღიარებდით. 1850 წლებამდის თათარს ჯარიც არ მივეცით, აუჯანყდით, ჩვენ შეუთვალეთ, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, თქვენთვის ჯარის კაცი არც გვიძლევია და არც მოგცემთო. გარდა ამის ბერლინის კონგრესზე ჩვენ კაცები გავგზავნეთ და ვსთხოვდით, რომ ეს ჩვენი მხარეც გაენთავისუფლებიათ ისე, როგორც ბოლღარელების და სხვების. ამისთვის დიდი დახმარება მოგვცა ინგლისის სამართველომ-სამი ათასი სტერლინგი. ამავე თხოვნით ჩვენ უნდა მიგვემართა რუსეთისთვის და ამ

საქმეში დახმარება და მფარველობა გვეთხოვნა, გვეთქვა, რომ ჩვენ როგორც ქართველთ შთამომავალი და ოსმალოს ხელში შყოფნი ეგები გვიპატრონოთ და გაგვანთავისუფლოთო. ეს განძრახვა ოსმალეთმა შეგვიტყო, კაცები გამოგზავნეს. სუყველა მოთავეები დაიჭირეს და წაიყვანეს ოსმალეთში, დღევანდლამდის კაცმა არ იცის მათი საქმეო, ეს სულ ყველა-კი იმან გამოიწვია, რომ ჩვენკენ ოსმალებმა სალდათის ხოვნა დაიწყესო. სალდათი მაინც წაიყვანეს და ამ საშუალებით შეისწავლეს ჩვენებმა თათრული ენაო, თორემ ჩვენში სულ არ იცოდნენ თათრულიო.

აი რამდენიმე ცნობა იმ ქართველ მაჰმადიანთ ფაშების შესახებ, რომელნიც დღევანდლამდე ოსმალოეთში სცხოვრობენ და იქ ამათ კარგი საპატიო თანამდებობაც უჭირავთ, იქ ბევრმა მათგანმა ქართული წერა-კითხვაც იცის და ოსმალეთიდამ საქართველოში თავის ნათესავებს ქართულად სწერს წერილებს, ასეთ ფაშებისაგან მოწერილ წერილებს კაცი ხშირად შეხვდება სხვა და სხვა ოჯახებში. 1, ოსმან-ფაშა, გვარად თავდგირიძე, ძველი ქართველ თავადის შვილის თავდგერიძიაანთ შთამომავალი, ქართული ენის კარგად მცოდნე, ამან ქართული წერა-კითხვაც იცის, და ნათესავად მოხვდება პატივსაცემ თავად გრ. გურიელს. დღეს ეს ფაშა ტრაპიზონის გუბერნატორია, ომის გათავების შემდეგ ეს ფაშა ტრაპიზონიდამ წერილებს სწერდა ქართველ მაჰმადიანებს და ურჩევდა, რომ საქართველოდამ ნუ აიყრებითო, ეგ ქვეყანა ძვირფასი ქვეყანაა, თქვენი მამა-პაპის სამშობლოა. ნუ გადმოსახლდებით აქედ, თორემ ბოლოს ინანებთო. ჩვენ ნუ გვიყურებთ, ჩვენ ფაშები ვართ, ჩვენ დიდ ჯამაგირებს გვაძლევენ და ამიტომ წამოველით აქეთ, თორემ თქვენსავით რომ ვიყოთ, მაშინ ფეხსაც არ მოვიცვლიდით მანდედამაო, ყოველთვის ამ აზრის ყოფილა ეს ფაშა, მაგრამ ბევრმა ამ ფაშის სიტყვები არ დაიჯერეს, დაიწყეს ოსმალეთში გადასახლება და ბოლოს ამ ფაშის სიტყვაც გაუმართლდათ, მაგრამ რაღას იზამდნენ, გვიან-ლა

იყო. ოსმან ფაშას-კი სადაც უნახავს ეს გადასახლებულნი ყველგან და ყოველთვის დიდი საყვედურები უთქვას, რად გადახველით ჩემ სიტყვასო?

ოსმან ფაშა წინედ სხვა აზრის ყოფილა, ვიდრე იგი ოსმალეთში გადასახლდებოდა, მინამ ესეც ურჩევდა თურმე ხალხს გადასახლებას, მერე-კი როცა თვით გადასახლდა და ნახა იქ მუჰაჯირის საცოდავობა, მაშინ სინანულ'ში შევიდა თურმე და ყველას ეხვეწებოდა და არიგებდა, რომ ნუ მოდიხართ აქეთო.

ამათი ცოდვა ზიდოს ალი ფაშა თავდგირიძემ, იყოს პასუხის მგებელი საქართველოს ისტორიაში, რადგანაც ერთი მოთავე პირთაგან ესეც არის ქართველების გარდასახლებაში. 2, ალი ფაშა თავდგერიძე, ქართული ლაპარაკი და წერა-კითხვაც იცის, ამისაგან მოწერილი წერილები აქეთ ბევრს აქვს, სხვათა შორის გრ. გურიელსაც, რადგანაც გრ. გურიელს ეს ნათესავად მოხვდება. ომიანობის დროს ამ ფაშას ღალატს სწამებდნენ, ამიტომ ალი ფაშას და იმ დროის ბათუმში მყოფს ოსმალოეთის უფროსს სამხედრო დერვიშ ფაშას ჩხუბი მოუვიდათ და საჩივარიც ასტეხეს, გამოჩენილს და დიდად ცნობილს ალი ფაშას ვითომც და ღალატის გამო ხალხმა შემდეგი ლექსი გამოუთქვა, რომელსაც კარგად მღერიან ქართველ მაჰმადიანები. ალი ფაშა დღეს მთელს ოსმალეთსა და მაჰმადიან ქართველებში დიდად ცნობილი კაცია. აი ლექსიც.

„ხვანთქარი და რუსი ჩხუბობს, იგი არის ორივ ეში.
ალი ფაშამ გვიღალატა, აგვიყვანა კვირიკეში.
მან რომ ფულები აიღო, ჩვენ დაგვტია სხვისა ხელში,
კაი არც მას დამართვია, ბაწრით ჩაათრიეს გემში,
მისი ყვირილი გვესმოდა, სუფსას გალმა ბაილეთში.“

დერვიშ ფაშა ალი ფაშას ეუბნებოდა: რომ თქვენ ქართველები ხართ და ჩვენ ღალატი გინდათო, რუსებისაკენ გადახვალთ და გვიღალატებთო. მაგრამ მე კაი დროს მოგასწარითო, ალი ფაშა, რასაკვირველია წინააღმდეგს ამბობდა, ეს მართალიც იყო, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანები დიდი ერთ-

გულნი იყვნენ იმ ოსმალეთის სამეფოისა, რომელმაც ოდესმე მათი ქვეყანა აიკლო, ყველაფერი აქცივ-ანგრია და ბოლოს-კი მარნც ყველა თვის მორჩილად გახადა. ომის გათავების შემდეგ დერვიშ ფაშას საწინააღმდეგოდ და დასამტკიცებლად სულთნის წინაშე, ალი ფაშა გადასახლდა ოსმალეთში და ნიშნად ერთგულების თან გადაასახლა ათი ათასი კომლი, რომლებიც აფრიკისაკენ იყვნენ გადაკარგულნი და იქ დასახლებულნი. ალი ფაშა, როგორც თავდგერიძის გვართაგანი ნათესავი იყო გრ. გურიელისა, ამიტომ გრ. გურიელი ბევრს ეხვეწებოდა თავის ნათესავს:

ალი-ფაშავ! შენ თუ მიხვალ წადი ოსმალეთში და ამ ხალხს ნუ აგულიანებ. მაგრამ ალი ფაშა უარს ეუბნებოდა.

არ შემიძლიან, მე რუსების ახლოს ვერ დავრჩები, მე თათარი ვარ, არ შემიძლიან აქ ყოფნა. ასე და ამ გვარად ალი ფაშა გადასახლდა ოსმალეთში და თან გადაასახლა კარგა ბევრი ქართველები. ამ გადასახლებულთ უმეტესი ნაწილი იქვე გაწყდა, სადაც დაასახლეს, ალი ფაშას კი ღირსებია თავის გულის წადილი, სულთნისაგან მადლობა მიუღია და დიდი საჩუქრები.

ანგარების მოყვარე და შურის მეძიებელი ალი ფაშა დღეს სტამბოლში სცხოვრობს, აქ მას ულუფას აძლევენ და არსად უშვებენ სხვა და სხვა მიზეზების გამო. ამ ფაშასაგან ქართულად მოწერილი წერილი გრიგოლ გურიელთან ვნახე. ალი-ფაშა ომის გათავების შემდეგ ბევრს მეცადინეობდა რომ გრ. გურიელისათვის რამე ბრალდება დაედო, მაგრამ ვერც ეს მოუხერხდა, ოსმალეთში ამისაგან გადაყვანალ ქართველნი-კი ნათლად დარწმუნდნენ ალი ფაშის ღალატსა და მოტყუებაში. 3, რამიზ ფაშა დუმბაძე, მოხუცებული კაცია. 1855 წ. ომებში განითქვა სახელი. ქართული წერა-კითხვაც იცის. 4, ფერხად ფაშა მაჭავარიანი, ქართული ენის და წიგნის მცოდნე. 5, მეჰმედ ფაშა შავიძე, ქართული ენისა და წიგნის მცოდნე. 6, ჰასან ფაშა თავდგირიძე, ქართულის ენისა და წერა-

კითხვის მცოდნე. 1855 წლებში განითქვა ამ ჰასან ბეგმა სახელი და ფაშობაც მიიღო. ამან აიღო ოზურგეთი და ორპირში აპირებდა ჩასვლას. იმედოვნებდა, რომ თფილისის ფაშად მე დავჯდებიო. მაშინ ამას გამოუთქვეს შემდეგი ლექსი.

ჰასან ბეგი თავდგირიძე, გარისხული ღვთისგან მეტი,
თათრის ფაშობა იშოვა, სულ მთლად დაავიწყდა ღმერთი,
შეკვეთილში შემოვიდა, იძახოდა:—„ოლან-გეთი“,
ღენერალმა უოსტატა, დაუტოვა ოზურგეთი.
ლანჩხუთამდის მას ვაცალოთ, მერე ჩვენ გვიყუროს ერთი,
კულურლულებ დავუძახოთ, და აღარ გაუშვათ ერთი,
გზაზედ ვიყავთ მილიცია, რუსის ჯარი მეტად ცოტა,
ცხრა ათასი თათრის ჯარი, წინ დაგვიხვდა, გვებოროტა.
ბოლკოვნიკმა ერისთავმა, წინ გაუშვა ერთი როტა,
გაექცენ და ჩაერივნენ, მიჭირები აიშალა,
ვინც არ მოჰკლეს, დაიჭირეს, ყელს მოაბეს დიდი ფშალა,
ცხრა ათასი კაცის რიცხვში; შვიდასმა ძლივს გაიმშრალა.
ჰასან ფაშა ჩემი ძმაი თავ-მოჭრილი დავინახე,
წინ დღეებში მან გადამწვა, მით მომიგო იმან მახე,
რადგან ჩემი ძმაი იყო, ბოლოს მაინც მე დავმარხე.

ამ ფაშას შესახებ ბევრი ამბებია დარჩენილი. 7, ჯეშილ ფაშა ყანთელიძე, ქართული ენისა და წერა-კითხვის მცოდნე. 8, რამაზ ფაშა. 9, ხამიდ ფაშა. 10, რაშიდ ფაშა. ძმანები დუმბაძეები. 11, ვასილი ფაშა დუმბაძე, შვილი რაშიდ ფაშასი. ქრისტიანული სახელი უწოდებიათ მისთვის, რადგანაც მისი პაპა ქრისტიანი ყოფილა და სახელად ვასილი რქმევია. 12, ხოსროვ ფაშა, ერისთავი, დიდი მინისტრი, ეს ფაშა ერთს დროს ინგლისში ოსმალეთის ელჩადაც ყოფილა, იცის ქართული ენა და წერა-კითხვა. ამას გარდა იცის ინგლისური, ფრანგული და სხვანი. ევროპიულად არის განათლებულიო. 13, მაჰმედ ფაშა ანთელიძე. 14, ხასამ ბერი ფაშა აჭარელი, სოფელ ბორჩხელი, ევროპიის ბევრს სახელმწიფოებში ელჩად ნამყოფი, იცის სხვა და სხვა ენები. 15, დე-

დე ფაშა აჭარელი, სოფელ ქედელი, ქართული ენის და წერა-კითხვის მცოდნე. 16, შაქირ ფაშა ხიმშიაშვილი, მცოდნე ქართული ენისა და წერა-კითხვისა. 17, სელიმ ფაშა ცეცხლაძე, ქართული ენის მცოდნე. 18, მეჰმედ ფაშა გუბჯაძე, ქართული ენის და წერა კითხვის მცოდნე. აფრიკის მთავარ სარდალი. 19, მუსა ფაშა ხუნდაძე. 20, მეჰმედ ფაშა ვახვახიშვილი, ადრიანოპოლის გენერალ გუბერნატორი. ამ ფაშის დიდი მოყვარეა ადრიანოპოლში მცხოვრები ქართველთ კათოლიკე მოძღვარი პატივცემული ათანასე ნასყიდოვი, საფრანგეთის უმაღლეს სასულიერო სასწავლებელში გაზრდილი, კარგად მცოდნე ქართულის ენისა, მქადაგებელი და დიდად მოყვარე ქართულის მწიგნობრობისა, ეს პატივცემული პატრი ბედმა ადრიანოპოლში გადახვეწა, იქ ეს იმყოფება კათოლიკეების ეპისკოპოზის თანაშემწედ და სკოლების უფროსად. ამ პირს მისვლა-მოსვლა აქვს ვახვახიშვილთან. ვახვახიშვილი დიდად სწუხს საქართველოს გამო. ამ პატრმა მისთვის წიგნებიც გაიწერა და ერთ დროს მე ამისაგან დიდი თანაგრძნობის წერილიც მივიღე. ამის შესახებ ორჯერ სამჯერ აქაურს გაზეთებშიაც იყო ცნობები დაბეჭდილი, რომელიც ეკუთვნის საქართველოს მოყვარე პატრს ათანასე ნასყიდოვს. 21, ბერი ფაშა თავდგირიძე, მაკედონიისა და ალბანიის მთავარ სარდალი; ქართულის ენის და წერა-კითხვის მცოდნე.

ამ ფაშებს გარდა სხვებიც სცხოვრობენ და იქ ამათ დიდი ადგილებიც უჭირავთ. მათი მნახველ ქართველი მაჰმადიანები ამბობენ, რომ ამ ფაშებს საქართველო დიდად უყვართ. ჩვენ კაცს რომ ნახვენ ოსმალეთში, აღარ იციან რა ჰქნანო და ყველას იმას გვეკითხებიან, თუ რუსის ხელში როგორ ცხოვრობთო? ჩვენს კაცს დიდს პატივს სცემენ და ზოგიერთი სულ იმ რჩევას იძლევიან, რომ მაჰმადიანთ ხოჯებს და მოლებს ნურაფერს დაუჯერებთო და აქეთ ნუ გადმოსახლდებითო. თქვენი ქვეყანა მეტად სჯობია ოსმალეთსაო. ამასაც დღეს თუ ხვალ სხვა და სხვა სახელმწიფოები აიღებენ და

თქვენ უარეს მდგომარეობაში ჩავარდებითო, ისევ შეჩვეული ჭირი სჯობია შეუჩვეველს ლხინსაო. გარდა ამის, ეგ თქვენი სამამეულო მხარეა, მ-ნდ უცხოვრიათ თქვენს მამა პაპას, თქვენს წინაპრებს, მათი საფლავებიც მანდ არის და მათი სალოცავებიცა, ჰაერიც მანდაური სჯობს, წყალიცა და მოსავალიცა. ოსმალეთი რომ აიღოს ვინმემ, მაშინ ჩვენც აქედამ მანდ გადმოვალთო, ჩვენ მანდ უფრო მოგვერჩის გულიო.

ჩვენდა სასიამოვნოდ, ჩვენ მოძმე ქართველ მაჰმადიანებმა კარგად მიხვდენ, რომ აქედამ მათი გადასახლება უბრალო იქნება და ამიტომ ახლა ისე აღარ ლაპარაკობენ ამაზე. თუმცა ცოტ-ცოტა კიდევ მიდიან ხოლმე, აბის სენი უფრო ახალციხის ქართველ მაჰმადიანებს აქვთ მოდებული. როგორც იწერებოდენ, „ივერია“-ში ესენი ეხლაც გადიან აქედამ. მაგრამ სცდებიან, სცდებიან მიტომ, რადგანაც ვინც-კი აჭარა-ქობულეთიდამ გადასახლდენ, ისინიც-კი ცხარეს ცრემლით მოსტირიან თავიანთ საყვარელ საქართველოს. ესენი გადასახლდენ, თავიანთ მამულები ოხრად დასტოვეს, ესენი აქ სხვებმა დაიჩემეს, მასზე გააკეთეს მშვენიერი სახლები, ქარხნები გაიმართა, ვაჭრობა, მუშაობა და სხვანი. წინად-კი რას გავდა აქ, არაფერს, ჭაობის მეტი სხვა არა იყო რა. ქართველ მაჰმადიანებმა-კი რა გააკეთეს ოსმალეთში და რა მიიღეს ოსმალეთის მთავრობისაგან? არაფერი სიკეთე, გაჭირება, სიღატაკე, სიშიშვლე და შიმშილი. ამათ სამშობლოში ამათი მოადგილენი დაწინაურდნენ და დღეს ქართვ ლთ მაჰმადიანები შურით უცქერიან ამ ახალ პატრონებს და დანანებით ამბობენ, რომ ეს რა მოგვივიდა, რად გადმოვსახლდით აქეთა, რატომ იქ არ დავრჩით და ჩვენს მამულში ჩვენ არ წავდგით წინ ფეხიო. მაგრამ რაღა დროს, ერთობ გვიან, მიტომ მგონი ქართველ მაჰმადიანებმა უნდა ადვილად მიხვდენ ამას, რომ მათი აქედამ გადასახლება იქნება მათი უბედურება, სიღატაკე, შიმშილი, სიტიტვლე, ათასნაირი სატკივრები და ბოლოს უსიხარულოდ დახოცვა.

ქობულეთის და ჩაქვის ხეობის მოლები და ხოჯები.

კინტრიშისა და ჩაქვის ხეობის სოფლები სავსეა ქართველ მოლებით; ისე სოფელს ვერ ნახავთ ამ მხარეს, რომ იქ, ორი თუ არა, ერთი ქართველი მოლა მაინც არა სცხოვრობდეს. ზენეთსა და ძველ ქობულეთში შვიდი სასულიერო კაცი სცხოვრობს. ეს ორი სოფელი ერთ საზოგადოებას შეადგენს და ერთი ჯამე აქვთ. ამ სასულიერო კაცთა შორის ორი ხოჯა არის, ჭანები, და ხუთი მოლა; მოლები ქართველები არიან. ოთხმა მოლამ ქართული წერა-კითხვაც იცის, მხოლოდ ერთმა არ იცის. ესეც დაისწავლის მალე, რადგანაც ახლა ამათში ქართული წიგნები მოიპოვება. ეს მოლები ქართულადაც სწერენ, მხოლოდ მეტად გაურკვეველის ხელით, ასეთ წერას ისინი „ჩვენებურს" ეძახიან, ე. ი. მათებურს. ამ მოლებს ძალიან მოსწონთ ჩვენებურის მძიმე ენით დაწერილი წიგნები. ამბობენ, ძველი ქართული სჯობია ახალს, რადგანაც ძველი უფრო დამუშავებულიაო. ჩვენებურს ქართულს „ხოშორ" ქართულს უწოდებენ, ე. ი. უფრო კარგს.

ეს მოლები და ზოგი ქართველი ხოჯები გაჭირებულს მდგომარეობაში არიან ჩავარდნილნი, მოლობაში დავაჟკაცებულან და ასრულებენ იმ მოვალეობას, რაც იმათ ხნის კაცს აღარ შეჰფერის. თითო-ოროლანი არიან ისეთი ქართველი ხოჯებიც, რომელთაც შესამჩნევი ადგილები უკავიათ. უმეტესი ნაწილი-კი სამწუხარო მდგომარეობაშია ჩავარდნილი. ესენი ოსმალეთიდგან მოსულ ხოჯებსა და მოლებს არაფრით ჩამოუარდებიან, არც „ყურანის" კითხვით, არც ლოცვით, არც გალობითა და არც სხვაფრივ, ხალხისთვისაც სასარგებლონი არიან, რადგანაც ესენი აქაურს ყოველ მოსახლეს იცნობენ, იციან ამათი შინაური ცხოვრება, შეძლება, ოჯახის წევრთა რიცხვი, ამათი ხასიათი, ზნე, ჩვეულება. ჭირშიაც თავიანთ თანამემამულე ქართველ მაჰმადიანთან არიან და ლხინშიაც,

მაგრამ, საუბედუროდ, ხალხსაკი ამათი არავითარი პატივისცემა არა აქვს. ესენი აქა-იქ ცუდად იმყოფებიან და სიმინდში მუშაობენ, ამითი სცხოვრობენ და ამათი თანამდებობა-კი ოსმალეთიდგან მოსულ ხოჯებსა და მოლებს უკავიათ!

ესენი ამბობენ, რომ ჩვენის ხალხის აყრისა და გადასახლების მიზეზი სულ ოსმალეთიდგან მოსული ხოჯები არიან, ისინი ეუბნებოდნენ ხალხს, რომ წამოდით, თორემ რუსები გაგაქრისტიანებენ, ოჯახს წაგიხდენენო, მათ არც წესი აქვთ და არც კანონიო. მოვიდნენ რუსები, მაგრამ ჩვენში არც არავინ მოაქრისტიანეს და წესიც კაი ჰქონებიათ და კანონიც. დღეს ჩვენი ძმები ოსმალეთიდგან შურით უყურებენ ჩვენს მშვიდობიანს ცხოვრებას და აქ გადმოსვლაც ენატრებათ, მაგრამ იმათ ამის ნებას აღარავინ აძლევს.

ეს ხოჯები არც დღეს ისვენებენ და უმეტეს ნაწილს თავიანთ ქადაგებაში ხალხს სულ აქედგან აყრასა და გადასახლებას ეჩიჩინებიან. ჭანელ, ლაზელ და ოსმალეთიდგან მოსულ ხოჯებს რუსის მთავრობის სიძულილის მეტი სხვა არაფერი აქვთ გულში. ხალხს ეუბნებიან: აბა ეცადეთ, რომ თუ ვინიცობაა ომი მოხდა, ეს გიაურები გასწყვიტოთ და გარეკოთ აქედგანაო, რადგანაც იმათის აქ დარჩენით თქვენ სამუდამოდ წაწყდებით და სამოთხეში ვერ შეხვალთო. ოსმალეთს რუსთან ომი ოც-და-ხუთის წლის შემდეგ მოუხდებაო. ამ ოც-და-ხუთ წელიწადს უკანასკნელის ომის შემდეგ სოვლიან, ასე რომ, ამათის ფიქრით, ამ ათის წლის შემდეგ მოუხდება ოსმალეთს რუსეთთან ომი და ესენი რუსებს ისე მოერევიან, რომ ტფილისში თავიანთ ფაშას დასმენ!

მთავრობამ რომ ამათ მაგიერ ადგილობრივი სასულიერო კაცები დანიშნოს, მაშინ-კი ყოველსავე ამას ბოლო მოეღება. ადგილობრივე მოამზადებენ თავიანთთვის მოადგილეებს და მაშინ ამათთვის აღარც სტამბოლის „რუშტია“ იქნება საჭირო და არც ტრაპიზონისა.

აჭარისა და ბათუმის მუფთებს რომ მოენდომებინათო,

მითხრეს ქართველთ მოლებმა; მაშინ ვერც ერთი იმათგანი აქ ვერ შემოვიდოდაო და ჩვენ წაგვწევდნენ წინაო, მაგრამ ამ მუფთებს ჩვენი კაცი სძულთ, ნამეტნავად ქართველობა, თუმცა თითონაც ქართველები არიანო. ისინი კაი ჯამაგირებს იღებენ და ჩვენთან რა საქმე აქვთო. იმათის ფიქრით, აქეთ ოსმალოს ხოჯები და მოლები იმიტომ უფრო არიან საჭიროონი, რომ აქ ხალხი ჯერაც ისევ ქართულს ენაზედ ლაპარაკობს და უნდათ ოსმალური ენა განავრცელონ, ქართული ამოაგდონო, ქართველების შესახებ ქართველთ მაჰმადიანთ გულში სიძულილი დათესონ და ამასთანავე თათრული წესჩვეულება გააამტკიცონ.

ისინი ქართველ მოლებს და ხოჯებს იმ წუნსა სდებენ, რომ თათრული წერა-კითხვა და ლაპარაკი კარგად არ იციან და, გარდა ამისა, ყველგან ქართულად ლაპარაკობენო. ქართველი ხოჯები და მოლები რომ იყვნენ აქა, მაშინ აქ ქართული ენა და წიგნი, ამოვარდნის მაგიერ, გავრცელებას მიეცემაო.

ამ ათის წლის წინად ქართველ მოლებსა და ხოჯებს თავიანთის მდგომარეობისთვის ყურადღება მიუქცევიათ, მთავრობისათვის უთხოვნიათ, ჩვენს ქვეყანაში ჩვენ ვიქმნეთ სასულიერო კაცებად დაყენებული და არა ოსმალეთიდგან მოსულნიო. მთავრობას ამათი თხოვნა კანონიერად დაუნახავს და ადგილობრივ გამგეობისათვის ბრძანებაც მოუწერიათ განკარგულების მოსახდენად და საქმესაც შესდგომიან, მაგრამ მცირე ხნის შემდეგ საქმე ისევ ისე გაჩერებულა და ოსმალეთიდგან მოსულნი აქვე დარჩენილან. ამ დღეებში მე ვნახე რამდენიმე ქართველი მოლა და დიდად სამწუხარო ცნობები გადმომცეს თავიანთ მდგომარეობის შესახებ, ბოლოს სთქვა ერთმა: ეხლა გვინდა საჩივარი მივცეთ, სადაც ჯერ არს და ვითხოვოთ, რომ ჩვენს ქვეყანაში ჩვენ ვიქმნეთ დანიშნული და ეს უცხონიც სამუდამოდ განდევნონ საქართველოდგანაო. საჭიროა, რომ ჩვენს უმაღლესს სასულიერო კაცებსაც დარიგება მიეცეს და სტამ-

ბოლის მაგიერ, აქ, ბათუმში, დაფუძნდეს ჩვენი სასწავლებელიო. ეს ამბავი ბევრს შეგნებულს მაჰმადიანს გავაგებინე და ძალიან ესიამოვნათ. ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა, რომელიც სტამბოლში გაზრდილა და მცოდნეა ოსმალურის ენის და წერა-კითხვისა, რომელსაც ძალიან ენატრება ამ საქმის განხორციელება, ამბობს და სხვებსაც ეუბნება: ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი სამშობლო ენა ქართული ენაა, ეს მხარე საქართველოს ეკუთვნოდა, იგი საქართველო იყო, დღეს ღვთის განგებით ეს მხარე ისევ საქართველოს შეუერთდა და დღეის შემდეგ აღარც ჩვენ შეგვფერის ყვირილი, რომ თათრები ვართო. რის თათრები ვართ, გვარი არა გვაქვს თათრისა, ენა, ზნე და ჩვეულებაო. ჩვენში რომ ორი ან სამი ქართული სკოლა გაიმართოს, მაშინ ამ სკოლების საშუალებით ჩვენი შვილები უფრო მტკიცედ დაუბრუნდებიან თავიანთ მშობელს ქვეყანას. ჩვენა ვართ ბეჩავები, თორემ ოსმალეთში ბერძნებიც არიან, რომელნიც მაჰმადის სჯულს ეკუთვნიან, მაგრამ არავის ეტყვიან, რომ ბერძნები არა ვართო. იმათი დედა-ენა ბერძნულია და თითონაც ბერძნებად აღიარებენ თავიანთ თავსაო.

დაბ ჩურუქსუდამ სოფ. ვარჯანულამდის 30 ვერსზე მეტი იქნება: გზა მიემართება მრავალს მეტად მაღალს მთებს შუა, რომელიც დაბურულია მაღალის ხეებით. ამ ხეებისაგან მთლად ამ სოფლის გზა და ხეობა დაბნელებულია; აქა-იქ კაცი ხშირად ჰხედავს მარტო ბზის და კაკლის ტყეებს; კაკლის ტყეებში— ეკლესიის ნაშთებს. აქ ისეთი ხეებიც მოიპოვება, რომელიც საქართველოში იშვიათი უნდა იყოს. ამ ტყეებს შუაში ჩამოუდის კინტრიშის წყალი, რომელიც შავ ზღვას ერთვის. მთლად ამ კინტრიშის ხეობის სოფლებს ეს წყალი შველის. შიგ თევზიც ბევრი იცის. აქა-იქ ცივი წყაროებიც მრავალია. სოფლებში ყველგან ქართველი თათრები წყაროს „საცივს“ ეძახიან, წყარო რომ უოხრათ, ვერ მიხვდებიან.

რამდენიც კაცი უფრო შორდება შავ ზღვის ნაპირებს და

შორს მიდის, რამდენიც უფრო შორს, შეუვალს უდაბურს ტყეებში მდებარე ქართველთ მაჰმადიანთ სოფლებში შეხვალ, იმდენად უფრო სუფთად არის დაცული და შენახული ქართული ენა. აქა-იქ მხოლოდ თითო-ოროლა სიტყვას გაიგონებ ოსმალურს მაგალითად: კონახი (სასახლე), იალი (ერბო), ხოჯა, მოლა, ჯამე, იმამი, მუხთარი (მამასახლისი), ნიზამი (ჯარისკაცი), ფადიშახი (ხელმწიფე), ასკერი (ლაშქარი) და რამდენსამე სხვა სიტყვას, დანარჩენი სულ ქართულია. ყველგან ქართული ლაპარაკი, ქართული ხმაურობა, ქართული სიმღერები, ქართული ღიღინია. ამ ბნელის ტყეებით დაბურულს სოფლის ხალხს თქვენ ვერას გზით ვერ შეატყობთ, თუ თათრები არიან, ხოლო როცა მოლა ჯამეს მინარიდამ გადმოდგება და „ლა ილაეჰს“ დაიწყებს, მაშინ-კი იგრძნობთ, რომ მაჰმადიანებში ხართ. მოხუცებულთ მითხრეს, რომ ოსმალოს დროსაც ჩვენში მოლებისა და ხოჯების გარდა ოსმალოდამ ერთი კაციც არ გვინახავს აქ ოსმალური ენის მცოდნეო.

სოფ. ვარჯანულს დიდ-ძალი სოფლები აკრავს გარსა და ეს სოფლებიც ისეა ბუნებისაგან შემკულ-დამშვენებული, როგორც ვარჯანული. სხვათა შორის ვარჯანულს გვერდით არის სოფ. ქოხათი; ქოხათის ერთს მალალს მთაზედ, რომელიც ტყით არის დაბურული, ერთს ალაგას, ალმართულია ოთხ არშინიანი თლილი ქვის სარჩობელა, რომელსაც თავზედ სარჩობელას გამოსაბამი რკინის კავის ადგილი აქვს, რკინა გამოვარდნილია. შუაში გამობმული აქვს ჯაჭვი. ეს თლილი ქვის სარჩობელა ოსმალეთის მთავრობას იმ დროს აღუმართავს, როცა კინტრიშის ხეობის ქართველობას გათათრება დაუწყეს. ვინც არა თათრდებოდა, იმას ან დარჩობა ელოდა და ან იმერეთსა და ქართლში გადმოვარდნა. ბევრნი თავიანთ ძვირფასს მამულებს ვერ ეთხოვებოდნენ, იმერეთსა და ქართლისკენ ვერ მირბოდნენ, რჩებოდნენ აქ, მაგრამ საცოდავნი ვერც ისლამს ეთვისებოდნენ ადვილად; მათი გათათრება ხან დღეს იყო დანიშნული და ხან ხვალ, მაგრამ საბოლოოდ-კი საქმის გარ-

დაწვეტა ძლიერ აშინებდათ; ასეთებს ვერც იმათი მაგალითები ახალისებდა, რომელნიც სულ ადვილად სტოვებდნენ მამა-პაპის სჯულს და ეთვისებოდნენ მუჰამედს. აი, ოსმალთ ასეთი მტკიცე ქრისტიან ქართველები მიჰყავდათ ამ სამარცხვინო სარჩობელას წინ და აყენებდნენ, ვინც გადაწყვეტით უარს ამბობდა თათრობაზედ, იმას ამ ქვის წვერზედ ჩამოჰკიდებდნენ და არჩობდნენ. დამრჩვალი სამს დღეს ეკიდა და გამვლელ-გამომვლელი უმზერდა ჩამორჩობილს. ვინც გარდაწყვეტილს პასუხს არ აძლევდა, იმას კიდევ ჯაჭვით აბამდნენ და დღე და ღამ ამ ტყეში სტოვებდნენ. დამბული თუ თათრობას გამოაცხადებდა, მაშინვე ხსნიდნენ და გასათათრებლად მიჰყავდათ, ვინც ეარს ამბობდა და ქრისტიანობაზედ მტკიცედ იდგა, იმას ხსნიდნენ ჯაჭვსა და აჰყავდათ სარჩობელაზედ დასარჩობად.

ასე და ამ გვარად ძლიერ ბევრი ქართველობა დახოცილა აქა, ძლიერ ბევრი ქართველი წამებულა, ერთი და ერთი ეძნელებოდათ ისლამის მიღება, თუმც საშიში არა იყო-რა; ბევრნი გადარჩენილან სიკვდილს გათათრების მეოხებით, რომელთა შთამომავალნი დღეს სცხოვრობენ ამ მხარეში.

აი ამ გვარის ოსტატობით და სჯულის სიყვარულით შემოუტანია ოსმალეთს ამ მხარეში მუჰამედის სარწმუნოება და 1629—1770 წლამდის ორ მილიონზედ მეტი ქართველობა გაუთათრებია.

ვარჯანულს აქვს თავისი ჯამე და ჰყავს ხოჯად ჭანი, რომელიც თავის ფანატიზმით და ქართველობის მტრობით არის განთქმული. ამ სოფლის მახლობლივ მდებარეობს სოფ. ხინო. შესანიშნავი სოფელია წყლით, მთებით, ტყეებით, ჰაერით და სხვ. აქ იყო ძველად საეპისკოპოსო, იჯდა ეპისკოპოსი, რომელსაც ხინო-წმინდელს უწოდებდნენ. უკანისკნელ ეპისკოპოსი იყო გურული—წუწუნაიშვილი. ოსმალეთმა რომ დაიკავეს ეს მხარე, ერთის წლის შემდეგ 7171 წ. ეს ეპისკოპოსიც გამოაძევეს და ეკლესიაც გააუქმეს. ეკლესია აქამდის და-

ცულა, აქა-იქ მინგრეულ-მონგრეულა და მწვანე ხეებით დაბურულა.

ომის დროს აქ 200 კომლი იყო, ზოგი ომში გაწყდა და რაც გადარჩა, 140 კომლი, ესენიც ოსმალეთში გადასახლდენ. ამათ მაგიერ აჭარელი ქართველები გადმოსახლდნენ და დასახლდნენ აქ, 50 კომლზედ მეტი. ამათ აქვთ ჯამე, ხოჯად ჰყავთ ქართველი ახალგაზრდა კაცი, გვარად დადიანიძე, ქართულის წერა-კითხვის მცოდნე. ეს სოფელი თავის მშვენების გამო ბევრს ქართველ მაჰმადიანთა სახალხო მელექსეს შეუმკია თავისს ლექსებშა. სხვათა შორის ამ სოფელზედ გამოუთქვამს ლექსი ქართველი მაჰმადიანთ საყვარელ სახალხო მელექსეს ჰუსეინ ქამჯარაძესაც. ეს ლექსი ესე იწყება:

ხინო არს კაი სოფელი,
როს გაიშლება ყვავილი.

ამ მხრის სოფლებში, ამ ბოლოს დროს, ქართული მამასახლისური წეს-წყობილება დაუმკვიდრებიათ, აქამდის აქეთ მამასახლისებს „მუხთარს“ უწოდებდნენ ოსმალურად და ეხლაკი ქართულად უწოდებენ მამასახლისს. ყველგინ ეს სიტყვა გესმით, მამასახლისი, მუხთარი აღარსად არის. ამ შორს მყოფ ქართველ მაჰმადიანთ ბათუმიდგან თათრულად დაწერილი უწყებანი მოსდით; თათრული კითხვა-კი ამათში თითქმის არავინ იცის, ხანდახან ხოჯაც შინ არ არის, რომ წაიკითხოს და ხალხს შეატყობინოს მთავრობის მოწერილობა, ამის გამო მამასახლისი ერთ ვაი-ვაგლახში ვარდება, ერთის სოფლიდამ მეორე სოფელში მიაქვს, რომ მეორე სოფლის ხოჯამ წაუკითხოს უწყება. ქართულად მოწერილი უწყება რომ მოუვიდეთ, წამკითხავს თვით ქართველ თათრის ქალებშიაც-კი იპოვნიან და მალე წაიკითხავენ და მოწერილობასაც მალე შეიტყობენ, მაგრამ ყადების მეოხებით ეს ასე არ არის დადგენილი. იმედია, რომ ამას ყურადღებას მიაქცევენ და თათრულს ენაზედ და წერილ უწყების მაგიერ ქართულის ასოებით დაწერილებს გაუგზავნიან.

რამდენისამე ქართველ მაჰმადიანთ სოფლის მამასახლისები ჩემთან მოვიდნენ ამას წინად და მთხოვეს:

შენი ჭირიმე, ჩვენ გავიგეთ, რომ ვითომც ქართულს ენაზედ მამასახლისების წიგნი მოიძევებაო, თუ ამ წიგნს გვიშოვნი ფასად, რაც გენებოთ, ის გადაგვახდევინეო. ეს წიგნი ჩვენთვის ძლიერ საჭიროა; დიდად დაგიმადლებთ. აბა, თქვენ იცით, თუ არ დაივიწყებთო. მე ვკითხე:

რად გინდათ ქართული, როცა თქვენში ყველა თათრულად სწერს და ქართული არავინ იცის-მეთქი. იმათ მომიგეს:

არა, ბატონო, ჩვენ ქართული უფრო ვიცით. თათრულსაც ვკითხულობთ, მაგრამ ის სულ არ გვესმის და ქართულიკი ახლა დავისწავლეთ, რადგანაც საჭირო შეიქმნა. ქართულს უფრო ადვილად ვსწავლობთ, უფრო კარგადაც გვესმის, რადგანაც ეს ენა არის ჩვენი ენა და თათრულისა-კი არც ჩვენ ვიცით რამე და არც ჩვენმა ბალანებმა იციან, თუმცა მარტო თათრულს ანბანს ჩვენი ბალანები სამს წელიწადს სწავლობენო. ამათ დიდად უხარიანთ ქართულ წიგნების კითხვა და გავრცელება.

ქართულის ენისა და წიგნების გავრცელების საქმისთვის ზოგიერთ ჭანელ-ლაზელ ხოჯებს ცუდად შეუხედნიათ. ესენი თურმე მოხუცებულებს ეუბნებიან, რომ ქართული კითხვა არ ისწავლოთ თორემ ბოლოს თქვენ თქვენის ნებით გაქრისტიანდებითო. რუსების შემოსვლის შემდეგ ამათ ისე უმოქმედნიათ, რომ ქართველ მაჰმადიანს დღეს სიტყვა ქართველი გინებად მიაჩნია: ხოჯას რომ ვინმე გააჯავრებს, მაშინვე გაჯავრებით დაუყვირებს, „აი შე ქართველოვო“. მაგრამ ქართულ კითხვის წინააღმდეგ-კი ვერაფერი გაუწყვიათ, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანებისთვის დრო და გარემოება სასტიკად შეიცვალა და ქართული ენა და წიგნი უფრო საჭირო შეიქმნა. დღეს ამ საჭიროებას ქართველ თათრები აშკარად ჰგრძნობენ და, საცა-კი სოფელში მივალ, იქ ბევრს ვხედავ ქართულ წერა-კითხვის ცოდნის მონატურს, როგორც პატარებს, ისე დიდებს. მაგრამ ამათ წადილს ხოჯები აფერხებენ ახლა.

სოფ. ჯოხათის ხოჯა ჭანია, გულ-ქვა ხოჯას ისე დაუშინებია თავის ქართველ მოწაფენი, რომ დიდის მორიდებით და შიშით გამომართვეს წიგნები და მაშინვე უბეში ჩაიწყეს, რომ ხოჯამ არ დაგვინახოსო. ამ ხოჯამ დაინახა თუ არა ქართული წიგნები, მაშინათვე პირი უკუღმა წაიღო და იქ მდგომ ქართველ თათრებს თვალთ დახუჭვით ანიშნა და შემდეგ სიცილით უთხრა.

მაგ წიგნებიდამ ზარალის მეტი არა გამოვა-რა, არ აიღოთ, თქვენთვის საჭირო არ არის.

ხალხი გაჩუმდა, არც ხოჯის წყენა უნდოდათ და წიგნებიც ენანებოდათ, ბოლოს მაინც წიგნამა დასძლია. ხოჯა გაწყრა, თუმც ვერაფერი გააწყო. ერთს სოფელში ვიყოდი, წინათვე შევიტყე, რომ ხოჯა ჭანი იყო. მასთანვე სასტიკი კაცი, უსიამოვნების მოსარიდებლად მე თავი მუსულმანათ ვაღიარე. ჯამეშიაც ვიყავ, ვილოცე ისე, როგორც აქ ლოცულობენ, ლოცვის შემდეგ მუჰამედის ცხოვრება და არაბული ლოცვები წაუკითხე. ხოჯას გაეხარდა, შემდეგ ლაპარაკი დავიწყეთ. მე უთხარი.

ჩვენებური ხოჯები ძლიერ მდიდრად სცხოვრობენ, თითოს წელიწადში 1,000 მ. მეტი აქვსთ, თქვენ-კი აქ დიდს სილატაკეში ხართ მეთქი. წყალს თქვენ ზიდავთ, შეშას, პურს თქვენ აცხობთ, ჯამეს თქვენ ჰგვიით და სხვ. მან მიპასუხა:

მეტი რა გზა არის, ჯერ ახალი მუსულმანები არიან, გული ისევ ქართული აქვთ, ჩვენ რომ არ ვიყოთ, ხუთი წლის განმავლობაში მთლად გაქართველდებიან, მაგრამ ჩვენ ვიკავებთ, ჩვენ ვამაგრებთ და ჩვენ ვინახამთ. ჯამაგირს მცირეს იძლევიან, წლის გასულს, იმასაც ვაი ვაგლახით, ძალით ვართმევთ, თუ ვეტყვით რამეს და მაშინვე იმას გვეუბნებიან, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, გინდათ წადით ჩვენგანაო. აი ასეთი ხალხია აქა, ღვთით ჩვენც ვსცდილობთ მუსულმანობა განუმტკიცოთ, მაგრამ ქართული ენა უფრო ვრცელდება დღეს მათ შორისაო.

ეს შევიტყე მე ამ ხოჯისაგან და რამდენს სხვა ამაზედ მავნებელს რამეებს ჩაიდენენ ესენი, ამას კაცი ვერ მოსთვლის.

სოფ. ხუცუბნის ხოჯა ოსმალელი თათარია, შესანიშნავი მქადაგებელი, ამ მქადაგებლის ქადაგებანი უმთავრესად ჩვენ წინააღმდეგ არის მომართული. ერთი მისი ქადაგება მოვისმინე, მისმა ქადაგებამ დიდი კამათობა გამოიწვია. ორმა ქართველ თათარმა შეაყენეს მქადაგებელი და ჰკითხეს ზოგი რამ კითხვები. ხოჯა უსაყვედურებდა ქართველ მაჰმადიანებს, სარწმუნოებაში გულ გრილი ხართო, ნამდვილი თათრები არა ხართო, თავის დროზედ არ ლოცულობთო, რასაკვირველია, ყველა ეს საყვედურები იმას ნიშნავს, რომ ვითომ ქართველობაზედ შორს იყავითო, მაგრამ იმათ სურვილის შესრულებას ის უშლის ხელს, რომ ლოცვები უმეტეს ნაწილად არაბულს ენაზედ აქვთ შედგენილი, „ყურანიც“ ხომ მთლად არაბულს ენაზედ იკითხება და რჩება ერთად ერთი ოსმალურს ენაზედ ქადაგება, რომელიც უმეტესად ქართველ მაჰმადიანებს სულ არ ესმით.

ასეთ მავნე ხოჯებს და მოლებში მოიპოვებიან თითო ოროლა ისეთ ქართველ მოლებიც, რომელთაც ქართული კითხვაც უსწავლიად, ესენი ხშირად ლაპარაკობენ ოსმალოდამ მოსულ მოლებსა და ხოჯებზედ და ბევრს მათს საიდუმლო განძრახვას ამჟღავნებდნენ.

ეს ქართველი მოლები ძრიელ დიდს ბრალსა სდებენ აჭარის ქართველ მუფთს, რომელიც კარგი მწიგნობარი კაცი იყო თურმე, სძულდა ქართული მწიგნობრობა, დიდად ფანატიკოსობდა, მისი გვარი ინასარიძეა. ეს მუფთი მარტში გარდაიცვალა.

ასე ემდურებიან ბათუმის ქართველ მუფთს, რომელიც ქართველ მაჰმადიანთ საქმეებს სულ არ უწყობდა ხელს, სძულს ქართული ენა და იმას სცდილობს რომ ქართველ მაჰმადიანებში ქართველობის მტრობა და მძულვარება დაბადოს. ამ სასულიერო კაცთა მოქმედება თითქმის სულ ამაზეა დამყარებული,

ისინი უფრო იმას მეცადინეობენ, რომ ქართველ მაჰმადიანებში ოსმალ-ჭანელ ხოჯები დანიშნონ და ქართველ მოლები კი მხოლოდ მოლებად დარჩნენ და ხოჯობამდის ვერ მიაღწიონ. ჩაქვისა და კინტრიშის მაჰმადიან ქართველებს აჭარლებმა გაუსწრეს წინ და დღეს აჭარაში ძალიან ბევრი ქართველთ ხოჯები არიან, რომელთაც სტამბოლის სასწავლებელში უსწავლიად. ესენიც საშინელი ფანატიკები არიან.

ამ მხრით ამათ ისევ ქართველ ხოჯები სჯობიან, რომელთაც სწავლა შინ მიუღიათ. სტამბოლის, ანუ ტრაპიზონის სასწავლებელი რუშტია თვალითაც არ უნახავთ, ამათ არც თათრული ენა იციან კარგად, არც ისე ფანატიკოსობენ, როგორც სტამბოლში ნამყოფი ხოჯები. ამათ არც ქართველი ხალხი სძულთ, არც ქართული ენა. ესენი ამბობენ, რომ ჩვენ ერთის სისხლისა და ხორცის ვართო. ერთის გვარისა და ენისაო. სტამბოლში ნასწავლ ხოჯას-კი კაცი ამას ვერ ათქმევინებს ადვილად.

ხოჯებს გარდა, მოლებშიც არიან ასეთნი. სხვათა შორის, ძველს ქობულეთში სცხოვრებენ შემდეგი ქართველ მოლები: რომელთაც ქართული კითხვაც იციან, ქართულ წიგნებსაც კითხულობენ 1, მოლა ჰასან ტაბიძე 2, მოლა შერიფ დადიანიძე, მოლა ჰუსეინ დადიანიძე და მოლა ემენ შავიძე. დღეს ეს მოლები ძველ ქობულეთში სცხოვრებენ და ყველანი კარგად ლაპარაკობენ ქართულს. ამათ რომ მივცეთ გზა და კვალი, დაიფანტნენ ამ მხრის სოფლებში, ამათ მეოხებით არაბულს ანბანთან ქართული ანბანიც გავრცელდება ერთად და აქ ქართული ანბანი უფრო მოიდგამს ფეხს, ვიდრე არაბული.

დღევანდლამდის ამ მიყრუებულსა და მივიწყებულს სოფლებში ქართველ მაჰმადიანებმა დაიცვეს თავიანთი დედა ენა და წერა კითხვაც, დღეს მათში ქართული წიგნების კითხვაც აღორძინდა, ამ დროს ჩნდებიან ვილაც მავნე ხოჯები, მოლები და ამ წმინდა საქმეს მტრობენ და ხელს უშლიან, სცდილობენ დაჰგმონ და აღმოკვეთონ დედა ენის და სამშობლო

საქართველოს სიყვარული ვათში, მაგრამ რაღა დროს! როცა ოსმალეთი თავის ძალას აქ სახრჩობლებით ავრცელებდა, მაშინ ვერ ამოაგდეს ქართული ენა და ნუ თუ დღეს, ამ მშვიდობიან დროს, გააწყობენ რამეს. ეს კია, რომ არც ჩვენ უნდა დავტოვოთ უყურადღებოდ, უნდა უპატრონოდ.

ამ ბოროტ მოლების და ხოჯების ქადაგებას მით უფრო გაუხუნდა ფერი, რადგანაც ამ ბოლოს დროს, აქედ ძრიელ გამრავლდნენ ქვეიდამ (ოსმალი) მოსული ქართველები, რომელნიც ომის შემდეგ, ამ ბოროტ ხოჯების მეოხებით ოსმალში გადასახლდნენ. ამათ ჩააგონეს, რომ ხონთქარისაგან დიდ საჩუქრებს მიიღებთ და კარგად იცხოვრებთო. ამათ აქ მუქთად გადაყარეს თავიანთი მამულები, წავიდნენ ოსმალში და იქ კაი ცხოვრების მაგიერ დიდს სიღატაკეში ჩავარდნენ, დღეს იქედამ ბლომად მოდიან ქართველ თათრები და მწუხარებით შეჰყურებენ თავიანთ მამულებს. ასეთებს კაცი აქ ხშირად შეხვდება. ამათ უბედური ცხოვრება აშინებთ, საქმე ასე არის, თორემ ეს რომ ასე არ იყოს და ოსმალში სიღატაკის არ ეშინოდეთ, მაშინ აქ არავინ დარჩება, ამ ხოჯების ქადაგებით სულ გადასახლდებიან.

როგორც კინტრიშის ხეობა არის ბუნებისაგან შემკული და დაგვირგვინებული, ისევე ჩაქვის ხეობა. როგორც კინტრიშის ხეობაზედ, ისევე აქაც მაღალი მთიანი ტყეებია, წყაროები. ტყეები სავსეა ვაშლით, მსხალით, ბზით, კაკლით, ბროწეულით და სხვით. სოფლებიც გაბნეულია მთელს ამ ხეობაზედ და ყველგან ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ. ყველა სოფელს თავისი ჯამე და ხოჯა ჰყავთ. სოფ. ხალის ჯამე მეტად დიდია, ორ-სართულიანი, ქვიტკირით არის გაკეთებული; ხოჯას საქადაგებელი მშვენიერის კაკლის ხით არის გაკეთებული, გარს მრავალი ჩუქურთმა აქვს. ხოჯად ამ სოფელში ქართველი კაცია, ხანში შესული, ფანატიკოსი და მოძულე ქართულის ენისა. გვარად მუსტაფ ეფენდი ციცქიშვილი გახლავთ. ჯუმა დღე იყო, მე მიველ; ხალხს ამან ნება არ

მისცა წიგნების შეძენისა, შორს დაჯდა და ოსმალურად დიდის წვალებით უთხრა ხალხს: ცოდვა არის მაგ გიაურის კითხვაო. ერთმა ჰკითხა:

— ხოჯა, რად არის ცოდვა წიგნის კითხვაო?

— მაგრე სწერია ჩვენს ქითაბშიო (წიგნში), მიუგო ხოჯამ და ამას შემდეგ მინარზედ ავიდა „ლა ილაჰეს“ დასაძახებლად. ერთმა სთქვა: რას ამბობს ხოჯა, წიგნის კითხვა რად იქმნება ცოდვაო? ამათში რამდენიმე კაცმა იცის წერა-კითხვა.

აქ ქართულს წერას „გურულს“ უწოდებენ და კინტრიშის ხეობაზედ-კი ქართულს. მოლას არავინ ათხოვა ყური და წიგნები ბევრმა წაიღო. ამ სოფლის მახლობელს, სოფ. გორგაძნეებში, რამდენიმე ქართველ ახალგაზრდა მაჰმადიანი აღმოჩნდა ქართულის წერა-კითხვის მცოდნე. ესენიც გვარად გორგაძენი არიან. ამ სოფელში ამათ გვარის 20 კომლი მაინც იქნება, ბევრნი-კი წასულან ოსმალში. მათ მაგიერ აქ გადმოსულან აჭარელ ქართველები და დასახლებულან. ამათ ძალიან ესიამოვნათ ქართული წიგნების კითხვა. ამათი სოფლის ხოჯა აჭარელია, მცოდნე ქართულის წერა-კითხვისა და თავის მრელს ურჩევს, რომ ქართული წერა-კითხვა დაისწავლეთო, შემდეგში დაგჭირდებათო.

ჩაქვის ხეობის სოფლების მეორე დიდს ჯამედ სოფ. ჩაქვის თავის ჯამე ითვლება. როგორც სოფელს ხალის ჯამეზედ, ისევე ამ ჯამეზედაც ძალიან ბევრი ქართველ ხალხი მოდის. ხოჯა აჭარელია, გვარად იმედაშვილი, თათრულად იმამიშვილს უწოდებენ. ამ ხოჯამ ქართული კითხვაც იცის და რამდენიმე ქართული წიგნი სიამოვნებით გამომართვა, ხალხსაც ურჩია მიღება. ამ ხოჯას „ნადი“ ჰქონდა და ლოცვა ადრე გაათავა. ლოცვის შემდეგ გლეხებმა დაიწყეს ყანაში მუშაობა და ქართული სიმღერები. ოც-და-ათი კაცი იყო და ყველა ესენი რიგიანის შეწყობილის ქართულის ხმით „ნადურს“ მღეროდნენ.

ამ მომუშავე ხალხში რამდენიმე ჩიჯავაძეც ერია, მეფეების დროის აზნაურები, ოსმალის ხელში აღიებად ცნობილნი.

ერთი ამათგანი, მოხუცი ჩიჯავაძე, ოსმალოს მთავრობისაგან ვარსკვლავით არის დაჯილდოებული და დღეს ბათუმის მაჰმადიანთ მეჯლისის წევრია, ანუ ყადი. ამის შვილებმა ქართული კითხვა იციან და შემდეგისთვის უფრო უკედ დავისწავლიდით, რომ აქამდის წიგნები გვქონოდაო. სთქვეს: ჩვენ ქართული წიგნები ნახვით-კი არა და გაგონებითაც არ გაგვიგონია, თუ ქართული წიგნები იბეჭდებაო! დიდად მოხარულნი დარჩნენ.

ამ დღეებში მე ვნახე ერთი მეტად ზრდილობიანი მოხუცი მაჰმადიანი, რომელიც სტამბოლში გაზრდილა, ოსმალოს სამსახურშიაც უმსახურნია და ოსმალოს მთავრობისაგან დაჯილდოებულია. ქართული წერა-კითხვაც კარგად იცის და ქართველობს კიდეც. ეს კაცი სცხოვრობს სოფ. ზენეთში და გვარად მჟავანაძე გახლავთ. სოფ. ჩაქვაში შემხვდა და მთხოვა, რომ ოსმალოს ქალაქ გონიოში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადაანებისაგან წერილი მივიღე, ქართულს წიგნებს ითხოვენ და თუ ნებას მომცემთ, თქვენ წიგნებს ზოგს-იქ გავგზავნიო. ესევე მთხოვა სოფ. ლელეის მამასახლისმა, რომ რამდენიმე წიგნი ოსმალეთში მინდა გავგზავნოო.

სოფ. მახინჯაურში-კი არავინ აღმოჩნდა ქართულის წიგნის მცოდნე. აქ არც თათრული იციან. ისევ ქართულს უფრო წააკითხებენ ვისმეს, ვიდრე თათრულს.

ჩაქვის ხეობის სხვა სოფლებში ოსმალეთიდგან მოსული მოლები და ხოჯები ისე არ არიან მოდებულნი, როგორც კინტრიშის ხეობაზედ. აქ ყველგან აჭარელი ქართველები არიან, ამათშიაც-კი აქა-იქ მოიპოვება ისეთი ქართველ მოლები და ხოჯები, რომლებიც ოსმალეთიდგან მოსულს ფანატიკოსს ხოჯებს არაფრით ჩამოურჩებიან, მაგრამ ესენი გადასახლებისას მაინც არ.ას ეუბნებიან.

როგორც კინტრიშის ხეობიდგან გადასახლდნენ ოსმალეთში ქართველთ მაჰმადიანები, ისევე ამ ჩაქვის ხეობიდგანაც. ზოგიერთი სოფელი მთლად დაიცალა, მაგალითად, როგორც

სოფ. ხალვაშენი, სადაც 20 კომლზედ მეტი ხალვაშენები სცხოვრობდნენ და დანარჩენი სხვები. მაინც ამ ხეობაზედ მოფენილია ქართველთ მაჰმადიანთ სოფლები და ზოგში საკმარისი რიცხვიც სცხოვრობს ქართველ მაჰმადიანებისა.

ამ ხეობაზედ ორი ოჯახი-ღა სცხოვრობს ქართველ ბეგების, ბეჟანიძეების, ანუ ბეჟანიშვილებისა. თათრულად ბეჟან-ოღლებს უწოდებენ. აქაურ მცხოვრებთაგან შევიტყე, რომ ჩვენი მოძმეები ოსმალეთიდგან მწარედ მოსტირიან ჩვენს ქვეყანასაო და აღარ იციან რა ქმნანო. ოსმალეთში ძალიან მაგრად უჭერენ მათ ხელსაო, თორემ ჩუმ-ჩუმად სულ გარდმოიხვეწებიან აქეთ, აქ როგორმე ტყეებში დასახლდებიან და სახელმწიფოდ შერაცხავენ თავსაო. ძალიან სცდებიანო, ამან სთქვა, რომ იქით მიდიან, იქ შიმშილის მეტი სხვა არაფერი ელითო. ეს კაცი იქ ნამყოფია, იქ მყოფთ ქართველთ მდგომარეობა თავის თვალით უნახავს, მაგრამ ბევრნი აქაურნი მაინც არ იშლიან თავიანთ კერპობას და ერთთავად გადასახლებას ჰფიქრობენ. ამ მოკლეს დროში, ერთს ქართველ მაჰმადიანს ცოლშვილი გაუპარებია და აქამდის თითონაც გაიპარებოდა, მაგრამ რაღაცა შემთხვევის საპატიმროში ჩავარდნილა. ახლა ეს განთავისუფლებას ელის და როგორც გამოვა ციხიდგან, მაშინვე ოსმალეთში გადავარდება.

ამ მოკლე დროში, სოფ. ალამბრის ფანატიკს და ქართულის ენის მოძულე ხოჯას, ჰაჯი-უსუფ მამულაიშვილს, სოფლის ხალხისთვის თუთუნის წევა აუკრძალავს. ვინც არ დასტოვებს წევას, იმას ჯამეში ალაგი არა აქვს, ის სასუფეველს ვერ დაიმკვიდრებსო. ეს ხალხს დიდად სწყენია, სასტიკად ეწინააღმდეგებიან და უთქვამთ, რომ ეგ შენი საქმე არ არისო. ეს ხოჯა ბევრს ქართველ მაჰმადიანს უნერგავს ქართულის ენის სიძულვილს, ნამეტნავად იმ ბავშვებს, ვისაც ასწავლის თვის მედრესეში. ეს ხოჯა არაბულის წიგნების კითხვით ქართველ მაჰმადიანთა შვილებს სასტიკად სტანჯავს.

ქობულეთისა და ბათუმის სკოლის ამბები.

1891 წ.

დიდის სიამოვნებით უნდა ვაუწყოთ ქართველ საზოგადოებას შემდეგი სასიამოვნო ამბავი: ამ ზაფხულს ქობულეთის უფროსს თხოვნა მიართვეს მკვიდრ ქართველ მაჰმადიანთ საპატიო კაცებმა: გულო-აღა კაიკაციშვილმა და დედი-აღა ნიჟარაძემ და სთხოვეს, გვიშუამდგომლეთ მთავრობის წინაშე, რომ მისის დახმარებით ქობულეთში ისეთი სკოლა დაგვიარსოს, რომელიც უფრო გამოსადეგი იქნება ჩვენთვისაო. ქობულეთის უფროსი ამ საქმეს დიდის თანაგრძნობით მიეგება და ზემოხსენებული თხოვნა მალე გარდასცა, ბათუმის „ოკრუგის“ უფროსს.

ბათუმიდამ უფროსი საჩქაროდ ავიდა ქობულეთში და მთხოვნელთ მადლობა გადუხადა კეთილის საქმის თაოსნობისათვის. მეორე დღესვე, უფროსის ბრძანებით, დაიბარეს მამასახლისები და მოთავე კაცნი ქობულეთის ხეობისა.

დანიშნულს დღეს მოვიდნენ ყველა დაბარებულნი და გამოეცხადნენ უფროსს. უფროსმა აუწყა სკოლის გამართვის ამბავი და მადლობა გადუხადა ამ საქმის დამწყებთ. ხალხმა ჩოჩქოლი დაიწყო და უარჰყოფდა, სკოლა არ გვინდა ჩვენაო. ბატონო, ამბობდნენ თავი კაცები, ჯამები ვერ გაგვიკეთებია და სკოლების გამართვა სად შეგვიძლიანო. დიდი ალიაქოთი ასტყდა; ხალხი ორ ნაწილად გაიყო და საქმე მაინც სკოლის დაარსებით გადაწყდა. ბოლოს სკოლის დაარსების თანახმა გახდნენ თვით ისინიც, ვინც პირველად წინააღმდეგნი იყვნენ ამ საქმისა. ამ საქმისთვის ბევრი შრომა და მეცადინეობა გასწიეს ზემოხსენებულმა ქართველ მაჰმადიანებმა გულო-აღა კაიკაციშვილმა და დედი აღა ნიჟარაძემ. ხალხს ამათ ურჩიეს, ამათ ჩააგონეს სკოლის სიკეთე და ბევრი საგრძნობელი სიტყვა უთხრეს.

— არაო, დაიგრიალა ხალხმა: თქვენ ჩვენი გარუსება

გინდათ, გვატყუებთო. თქვენი შვილები რუსის სკოლებში გყავთ, იმათთვის რუსული ქუდები დაგიხურნიათ და არუსებთ და ახლა გინდათ ჩვენც წაგვიტყუოთო.

საღამოს მაინც ხალხი დაშოშმინდა და დაჰყვა ნებას თავის გაგებულ წარმომადგენლებს. უფრო იმიტომ დაჰყვნენ ნებას, რომ პატივცემულმა გულო-ალა კაიკაციშვილმა ამ ჩინებულის საქმისთვის საკმარისად დიდი ალაგი შესწირა, ღირებული 500 მანათად. ეს ადგილი სძევს ქობულეთის მისავალში: ზღვის პირას, სადაც წინად სცხოვრობდა ალი ფაშა თავდგირიძე. ამ ადგილის შეწირვა დიდის სიამოვნებით იქმნა ადგილობრივ მთავრობისაგან მიღებული. შეწირვის ამბავმა აქაური მაჰმადიანები ძლიერ გააკვირვა და ყველა გაოცებული იყო, რომ გ. კაიკაცოშვილმა ამოდენა ადგილი შესწირაო. ამ მაგალითმა დიდად წაახალისა სოფლის ხალხი. შემწირველმა ადგილი ჩააბარა მთავრობას; მთავრობამ მზრუნველნი ამოარჩევინა თვით ქართველ მაჰმადიანთა შორის, ადგილი გაზომილ იქმნა და შემოსაზღვრული. შეწირულ ადგილის გვერდით დღეს მშვენიერს ბაღს აკეთებენ და ხალხს ჰსურს, რომ მომავალი სკოლაც საბალოსნო სკოლა იყოს.

სკოლის შენოაისთვის სოფლებს მასალა შეეწერათ. ჯერ-ჯერობით ქვასა და კირს უკვე ზიდავენ. შემდეგ ხე-ტყის მოტანას დაიწყებენ და მერე საძირკველს ჩაჰყრიან. შენობა საკმარისად ვრცელი იქნება; ბავშვებისთვის დასაძინებელ ოთახებსაც აპირობენ სკოლასთან, რადგანაც სოფლის ყმაწვილებისთვის ყოველ დღე აქ სიარული ერთობ ძნელია, იმიტომ რომ ზოგიერთი სოფელი ქობულეთზე 20—30 ვერსის მოშორებით სძევს.

მთავრობის მხრით ბათუმის უფროსი ქართველ მაჰმადიანებს დიდს დახმარებას დაჰპირდა. თქვენ შენობა გააკეთეთ და სწავლის ხარჯი მთავრობისა იქნებაო.

კრებაზედ ორიოდე სიტყვა ითქვა ქართულ ენის შესახებაც. რადგანაც ჩვენ ქართველები ვართ და არა თურქები და

თათრები, როგორც სხვები გვიწოდებენ, ამიტომ ვითხოვთ, სკოლაში ქართულ ენასა ასწავლიდნენ ყმაწვილებსაო. უფროსი დაჰპირდა ამ სურვილის შესრულებასაც. სკოლაში ხოჯაც ეყოლებათ სჯულისა და თათრულის წერა-კითხვის სასწავლებლად. უმეტეს საგნების სწავლება რუსულს ენაზედ იქნება. მაჰმადიანებს სურთ რომ რუსული და ქართული ენა და წერა-კითხვა კარგად ისწავლებოდეს.

ქართველ მაჰმადიანები ჰფიქრობენ, რომ ამ საქმის გაშო თხოვნით ჯერ თავიანთ მოწინავე ქართველ მაჰმადიანებს მიჰმართონ დახმარებისათვის და მერე ქრისტიან ქართველებს. ქობულეთის სკოლის სასარგებლოდ, როგორც ვიცით, წერა-კითხვის საზოგადოებას“ აქვს 600 მან., სხვა და სხვა დროს შეწირული.

ქობულეთის სკოლაში სწავლა-მიღებულ ყმაწვილებს თავისუფლად შეეძლებათ შესვლა ახალციხის სატყეო სკოლაში, ტფილისის საბალოსნო, სახელოსნო, სატეხნიკო, საშუალო სასწავლებლებში და სტავროპოლის გიმნაზიაში; ამ გიმნაზიაში აქაურებისთვის კარგა ხანია, ორი სტიპენდიანტის ადგილია დანიშნული. მაგრამ იქ აქამდის ამათგანი არავინ წასულა, მხოლოდ შარშან წავიდა ზემოხსენებულ ქართველ მაჰმადიანის დედი-აღა ნიჟარაძეს შვილი, რომელიც ტფილისის I კლასიკურს გიმნაზიაში სწავლობდა. ტფილისის კლასიკურ გიმნაზიაშივე სწავლობს შვილი დღეს პატივცემულ მაჰმადიან გულოღლა კაიკაციშვილისა. ამ ყმაწვილებს გარდა ერთი ბავშვი „წერა-კითხვის საზოგადოების“ სკოლაში სწავლობს და სამი ყმაწვილიც ბათუმის სამოქალაქო სკოლაში.

ქართულ წიგნების კითხვა მთელს ქობულეთში ვრცელდება ნელ-ნელა: ვაჭრებს დდეს დავთრები ქართულად აქვთ ნაწერი. ერთმანეთში მიწერ-მოწერაც ქართულად უფრო ეხერხებათ. ეხლა საქმე მამასახლისებზეღაა დამოკიდებული. იმედია, რომ მამასახლისებშიაც დროით შემოვა ქართულად წერა, რადგანაც თათრულად მიწერ-მოწერის გამო დიდ გაჭირვებაშია

ხალხი. ხშირად მთელს სოფელში ერთ კაცსაც ვერ ჰპოულობენ თათრულის მცოდნეს, რომ „მეჯლიშებიდამ“ თათრულად მოწერილი ქაღალდი წაიკითხოს.

ვიდრე ოსმალოს საქართველო შემოგვიერთდებოდა, ბევრს ქართველს სტკიოდა გული მისთვის, უნდოდა მისი ავ-კარგის გაგება, მისის ჭირისა და ლხინის გაზიარება. 1874—75 წლებში ტფილისიდან ბევრნი ვაპირებდით ოსმალოს საქართველოში წასვლას და თან ქართულის წიგნების წაღებას, რისთვისაც ფულიც-კი შეკრიბეს, მაგრამ ჩვენ დიდად გვაშინებდა ის მაგალითი, რომ 1873 წ. განსვენებული დ. ბაქრაძე 12 დღით დაჭერილი იქმნა ბათუმის ფაშისაგან. ვიდრე ფაშას სტამბოლიდამ ბრძანება არ მოუვიდა, მინამდე დ. ბაქრაძე აჭარაში არ გაუშვეს; ნება არ მისცეს მოგზაურობისა მხოლოდ ქვედა-აჭარის დება ხულომდე. კლარჯეთში, შავშეთში, ერუშეთში, ლივანაში' ართვინის და ბევრს კიდევ სხვაგან არ მისცეს ნება სიარულის და გამოკვლევის.

გავიდა რამდენიმე ხანი, მოხდა დიდი ამბავი და ოსმალოს საქართველო შემოუერთდა ჩვენს ქვეყანას. ქართველთ შეუსრულდათ თავიანთი გულის წადილი. ქართველებმა მაშინათვე ყურადღება მიაქცეს თავიანთ ძმების მდგომარეობას. ქართველებმა ფულის მოგროვებაც დაიწყეს და ბარე 3000 მანეთამდე მოაგროვეს, ეს ფული განსვენებულს სერგეი მესხს ჩააბარეს, რომელიც წავიდა ქართველ მაჰმადიანებში და ფული დაარიგა ისე, როგორც უფრო საჭიროდ დაინახა. ქართველებში დიდი გულ-მტკივნეულობა დაიბადა ქართველ მაჰმადიანების შესახებ და სწორედ ამისი ბრალი იყო, რომ ქართველებში დაიბადა აზრი ბათუმში სკოლის დაარსებისა. იქ 1880 წელს. ქართული სკოლა გაიმართა. ბათუმში სკოლის დაარსების ამბავი მალე მოიფინა ქართველებში. ქართველები ამ ამბავს დიდის სიამოვნებით მიეგებნენ და ვისაც-კი შეეძლო დახმარება, არაფერი დაიშურა და თავისი წვლილი სიამოვნებით გამოიღო და შესწირა მხოლოდ მისთვის, რომ ბათუმში,

ჩვენს მოძმე მაჰმადიანთ შორის სკოლა გახსნილიყო. ეს ნატვრაც აგვისრულდა. პირველ წლებში სკოლის საქმეს მაჰმადიანები დიდის პატივის ცემით ეგებებოდნენ და, რაც ხანი გადიოდა, მით ამ ხალხში პატივის ცემა სკოლის მიმართ უფრო მატულობს. მაჰმადიანთ შვილების რიცხვიც მრავლდებოდა. მალე იმათ ყმაწვილების რიცხვმა საგრძნობლად იმატა. ყმაწვილებმაც ჩინებულად დაიწყეს სწავლა. ჩვენდა საბედნიეროდ მაშინ ამ სასწავლებელს ისეთი მასწავლებელიც შეხვდა, რომელიც დიდი გულ-შემატკივარი იყო ჩვენის ერის წარმატებისა. ქართველ მაჰმადიანების სიკეთისათვის ხომ არაფერს ჰზოგავდა. იქ ქართველ მაჰმადიანებთან ხშირად დაიარებოდა. მაჰმადიანებიც მიდიოდნენ მასთან. მასწავლებლის ოჯახში დაიარებოდნენ ქართველ მაჰმადიანთა ცოლები და ქალები. უნდა ითქვას, რომ მაჰმადიანებში დიდის პატივისცემის ნიშანია, რომ მაჰმადიანთ ქართველთ ქალები და ცოლები ქრისტიან ქართველთ ოჯახებში დაიარებოდნენ. ერთ დროს ისე იყო საქმე მომართული, რომ ბათუმის ქართველთ სკოლის მასწავლებელის ოჯახი ქართველს მაჰმადიანს თავის ოჯახათ მიაჩნდა და ამ გარემოებას დღესაც იგონებენ მაჰმადიანები. სკოლასაც დიდის თანაგრძნობით ეკიდებოდნენ, შვილებიც სიამოვნებით მოჰყვანდათ სკოლაში სასწავლებლად. ამ სკოლიდამ პირველ წლებში ისე მომზადებულ ბავშვები გამოდიოდნენ ხოლმე, რომელნიც მის მოწმობით თავისუფლად მიდიოდნენ ოსმალეთში და ტრაპიზონის სამხედრო სკოლაში შედიოდნენ სწავლის განსაგრძნობლად. თვით მე, ამ წერილის დამწერმა, ვნახე ტრაპიზონის სამხედრო სკოლის მოსწავლენი, რომელთაც პირველ დაწყებითი სწავლა ბათუმის ქართველთ წერა-კითხვის გამავრცელებელის საზოგადოების სკოლაში მიუღიათ. ესენი დღეს ამ სკოლას დიდის პატივისცემით იხსენიებენ. ამ სკოლიდამ გატანილის მოწმობით ჩვენ თავისუფლად შევედით ტრაპიზონის ოსმალთა სამხედრო სკოლაში და საქართველოდამ თან წაღებული „დედა ენა“ და „ბუნების კარი“ დღე-

საც-კი გვაქვს აქ შენახული და ხშირად ვკითხულობთ ხოლმეო.

სწორედ უმაღლეს სიამოვნებასა გრძნობს კაცი, როცა ოსმალეთში მოსწავლე ქართველ მაჰმადიანთ ნახავს, რომელნიც თავიანთ თავს ქართველებად აღიარებენ და რომელთაც საქართველოსთვის გული შესტკივათ. ორი ყმაწვილი ჩვენის სკოლიდამ ტრაპიზონის სკოლაში ყოფილა მოსწავლეთ. იქ სწავლის დამთავრების შემდეგ ოსმალოს მთავრობას გერმანიაში გაუგზავნიათ სამხედრო სკოლაში სასწავლებლად. იქ სამხედრო სწავლა ჩინებულად დაუმთავრებიათ. ფრანგული ენა კარგად შეუსწავლიათ და თავიანთ სამშობლო ქვეყნის შესახები თითქმის ყველა ფრანგული წიგნი შეუძენიათ. მაგალითად, ბროსსეს მიერ ნათარგმნი „ქართლის ცხოვრება“ და ვახუშტის „გეოგრაფია“ ამათ ყოველთვის თან დააქ-თ და კითხულობენ. 1890 წ. ეს ყმაწვილნი კაცნი განზრახ გრიგოლ გურიელთან მოვიდნენ სიამოვნებით ინახულეს და დაავალეს ქართულს ენაზე „ქართლის ცხოვრების“ და ვახუშტის გეოგრაფიის შოვნა. ეს წიგნები ჩვენს ენაზე გვინდა წავიკითხოთო. პირდაპირა სთქვეს: ჩვენ ქართველები ვართ, ოსმალოს საქართველო დიდია, ჩვენ ჩვენის ისტორიის გაგება გვინდა, მაგრამ, საუბედურად, ოსმალთ ამის შესახებ არაფერი უწერიათო. ჩვენი ხალხი, რაც უნდა ფანატიკოსი იყოს და მოძულე ქართველთა, ბოლოს, განათლების მეოხებით, რაკი თავის ქვეყნის ისტორიას გაიცნობს და თავის შთამომავლობასა, უეჭველად მოყვარე გახდება საქართველოსი და ქართველთა. ამას დიდი ლარი და ხაზი არ უნდაო. გერმანიაში ჩვენ ერთ დროს ქართულ ენაზე მოსაუბრე მოსწავლენი ვნახეთ და ამის გამო დიდ აღტაცებაში მოვედითო. ერთს რესტორანში ვიყავით, ველარ მოვითმინეთ, საჩქაროდ მივედით მათთან და უთხარით:

— თქვენი ჭირიმეთ, თქვენი, რომ ძლივს ქართველები ვნახეთ, ქართულს ენაზე მოლაპარაკენიო. იგინი საქართველოს სომხები აღმოჩნდენ, მაგრამ ჩვენ მაინც დიდად გვესიამოვნა

მათი ნახვა, მხოლოდ იმიტომ, რომ ერთმანეთში ხშირად ლაპარაკობდნენ ქართულს ენაზე. იმათ ბევრი რამ გვიამბეს ქართველების შესახებ, ბევრი კარგი და ბევრი ცუდი, მაგრამ ჩვენ მაინც უსიამოვნო ამბავს ყურადღებას არ ვაქცევდით და კარგსაკი სიამოვნებით ვისმენდით. ჩვენთვის ისიც კმაროდა, რომ ეს ყმაწვილი კაცები გერმანიაში ქართულს ენაზე ლაპარაკობდნენ ჩვენთანა. რამდენჯერ ვინატრეთ ნამდვილ ქართველთ ნახვა უცხოეთშიო.

ასე და ამ გვარად მიდიოდა წინად ბათუმის ქართველთა სკოლის საქმე. მაგრამ არ გავიდა დიდი ხანი, რომ სკოლის წარმატება ცოტა არ იყოს შეფერხდა და ქართველთ მაჰმადიანის შვილებმაც უკლეს იქ სიარულს და სწავლას. სკოლის გამგეობა დიდად ცდილობდა, ეშველნა როგორმე ამ გარემოებისათვის. რომ უფრო გაემრავლებინათ სკოლაში რიცხვი მაჰმადიან ქართველთა მოსწავლეებისა, დანიშნეს ხოჯა, ხაფიზ ეფენდი, აჭარელი მაჰმადიანი, რომელსაც თვეში 20 მანეთს აძლევდნენ, მაგრამ ყმაწვილების რიცხვი მაინც 1888—89—90 წლებში 7, 8—9 ზევით არ ადიოდა და უკანასკნელ წელს კი იქამდის მივიდა, რომ მხოლოდ 4 ყმაწვილი-ღა იყო. ეს იყო მიზეზი, რომ გამგეობამ ხოჯა დაითხოვა, რადგანაც 4 ბავშვისთვის მისი ყოლა აღარ ღირდა. ბათუმის ქართველთ სკოლაში ახლა მხოლოდ ერთი ყმაწვილი სწავლობს.

ამ ბოლოს დროს ასე წავიდა ჩვენის სკოლის საქმე, ასე წავიდა ამისი საქმე იმ დროს, როცა ჩვენის სკოლის მოშორებით, ერთს ჯამეს გვერდით, ქართველთ მაჰმადიანთ მოხუცებულს ხოჯას, გვარად უსეინ ეფენდი შარაბიძეს, 50 მეტი ქართველთ მაჰმადიანთ ყმაწვილები ჰყავს მოსწავლედ. უსეინ ეფენდი, რასაკვირველია, ძველებურის ოსმალურის წესით ასწავლის ანბანს და არაბულს ლოცვებს დაბეჯითებით. ამ ხოჯასთან რამდენჯერმე ვიყავი და ბავშვების შესახებ საუბარი მქონდა. უკანასკნელად უსეინ ეფენდიმ ეს აზრი გამოსთქვა: თვეში 10 მანათი მაძლიონ და ჩემს ბავშვებს იმ სასწავლებელ-

ში გადვიყვან და მეც იქ ვიქნები მასწავლებლადაო. ესეც იმ პირობით, რომ მომიხერხონ ბათუმის ვიცე-გუბერნატორთან და ჩემი ჯამე არ დავკარგო, თორემ, თუ ჯამე დავკარგე, მაშინ ამას არც 100 მ. ვიკისრებო. აი რა სთქვა კიდევ უსეინ ეფენდიმ:

— მე მოხუცებული ხოჯა ვარ. დიდი ხანია, რაც აქ, ამ ჯამესთან მექთე მაქვს. ეხლა მოვხუცდი, მექთეს შენახვის თავი აღარა მაქვს, ცოტა თვალებიც აღარ მიჭრის; თუ თქვენ არ უპატრონეთ ამ ბავშვებს, შეიძლება ყმაწვილები სულ დაიფანტნენ და მეც ჩემი მექთე გავაუქმო, რადგანაც სწავლება ისე არ მეძნელება, როგორც „მექთეს“ შენახვა. აი ეხლაც მე ჩემს სამშობლოში, აჭარას, სოფელს კაპნის თავში მივდივარ ორის თვით, რომ დავისვენო. მოგცემთ ფიცსა და აღთქმას ხოჯებისა და მოლების წინაშე, რომ მე 10 მანათად დიდის სიამოვნებით დავთანხმდები, თუ-კი მომცემენ, რომ ჩემი ბავშვები მთლად იქ გადვიყვანოვო.

უსეინ ეფენდიმ მითხრა ისიცა, რომ სკოლის გამგეობას ტყუილად გადუწყვეტია ბათუმის სამს ჯამეს, თვითეულს წელიწადში 50 მ. აძლიოს იმ პირობით, თუ ეს ჯამეები ხუთ-ხუთ ყმაწვილს წარმოადგენენო. ეს ფული უბრალოდ დაიკარგება, რადგანაც ორს ჯამეს მექთეები არა აქვს. აი, აქ, მხოლოდ ამ მესამე ჯამეს გვერდით არის მექთე; ეს ჯამე მუფთის ჯამეაო. თუ ჩემსას არ დაიჯერებთ, ჰკითხეთ სხვებს, რომ ეს ასეა. როგორც შევიტყე, ბათუმის ყველა მოლებსა და ხოჯებს დიდი უსიამოვნობა ჰქონიათ ჩვენის სკოლის მასწავლებელ ხოჯა ხაფიზ ეფენდი აჭარელთან. სულ ამ უსიამოვნობის მიზეზია თურმე, რომ ბათუმის ქართველთ სკოლაში ქართველთ მაჰმადიანთ შვილები ასე ცოტანი ყოფილან.

ამ დღეებში ვიყავ ჩვენის სკოლის მასწავლებელ ხოჯა ხაფიზ ეფენდისთან, რომელიც ტომით ქართველია, სტამბოლის სასულიერო რუშტიაში გაზრდილი აჭარელი. ჩვენს სკოლაში მოსწავლეთ სიმცირის გამო ამასთან მქონდა საუბარი და აი რა სთქვა:

— ჩემო ეფენდუმ, ჩვენის სკოლის საქმე იმიტომ წავიდა ცუდად, რომ ამ სკოლაში ვინც სწავლობდნენ და ვინც-კი სწავლა დაამთავრეს, თავიანთ მშობლებს არაფერში გამოადგნენ, ისევ მშობლებთან რაბრუნდნენ და იქ დაიწყეს ცხოვრება, როგორც სხვა უსწავლელ ბავშვებმა. ამის გამო ყველამ ლაპარაკი დაიწყო, რომ ეს სკოლა რაიზე არსებობს, ან რა საჭიროა, თუ-კი იქ ნასწავლისაგან არაფერი გამოვაო. სწავლა დამთავრებულთა შორის ყოველ წელს რომ ერთი ან ორი წაეყვანათ აქედან სხვაგან და რამე საქმე ესწავლებინათ, თუნდ ფერშლობა და ხელოსნობა, ბოლოს ჰნახავდით, თუ ამათის შაგალითით წახალისებულ ქართველ მაჰმადიანები რამდენს ყმაწვილებს მოიყვანდნენ სკოლაშიო, თვით დაიწყებდნენ ხვეწნას ყმაწვილები მიიბარეთო. ფულსაც-კი მოგვცემდნენო, დაგარწმუნებთ, რომ ვიდრე ეს ასეა და ჩვენს ხალხს სკოლის სარგებლობას საქმით არ დაუმტკიცებთ, მანამდინ არავინ მოიყვანს შვილებს, ფულიც უბრალოდ დაიხარჯებაო.

უნდა ვსთქვათ, რომ ეს ხოჯა დიდის გამოცდილებითა და გულ-შემატკივრობით ლაპარაკობს ამ სკოლის და ქართველთა შესახებ და სურს, რომ ჩვენის სკოლიდამ გამოსულ ბავშვები მართლა კარგი იყვნენ, მცოდნენი ზოგი ხელოსნობისა და ზოგი ვაჭრობისა. სწორედ ასევე ილაპარაკეს მაჰმადიანთ ქართველთა ბეგებმა და აღებმა, რომლებიც კი ბათუმში სცხოვრობენ და სწავლა-განათლებას ეანაუგრძნობენ.

ქართველ მაჰმადიანებში პირველად ქართული წიგნების მიტანის და მათგან მიღების ამბები.

ქობულეთი 1891 წ.

ქობულეთი. (ბათუმის ოლქია). პარასკევი დღე ქართველ მაჰმადიანთა ჯუმა (კვირა) დღეა, ამ დღეს ისინი წმიდად ინახამენ, ყველანი ვინც-კი არიან დიდი თუ პატარა. ქალს გარდა ყველა ჯამეში მიდის სალოცავად. ქობულეთის ხეობის

ყველა სოფელს თითო სართულიანი ჯამე აქვს. პარასკევს დღეს ჯამე ყოველთვის ხალხით ივსება. ნამეტნავად ბევრი ხალხი ჩამოდის ჩურულქსუში სავაჭროდ, ვაჭრობის შემდეგ ყველა ეს ხალხი თავს იყრის ჩურულქსუს ჯამეში, სულ ყველანი 400-ზედმეტნი იქნებიან, ყველანი ქართველ მაჰმადიანები არიან, მათში ოცში იქნება ერთმა იცოდეს თათრული ლაპარაკი და წერა-კითხვა კი, ხოჯებს და მოლებს გარდა სხვამ არავინ იცის თათრული. უმეტესად ქართულად ლაპარაკობენ, შარშან რომ ვიყავ აქ და წიგნები მოვიტანე, ამ საქმეს ბევრმა ეჭვის თვალით შეხედა, ხოჯამ წინააღმდეგი ლაპარაკიც დაიწყო, მაგრამ მალე დარწმუნდნენ საქმის უვნებლობას და წიგნების შეძენა დაიწყეს.

შარშან ამათში იშვიათად შეხვდებოდით ქართულის კითხვის მცოდნეს, წელს-კი ეს ასე არ არის, შარშანდელი 2,000 წიგნი ისე მოფენილა ქობულეთის ხეობაზედ, რომ დღეს ქობულეთში ყოველს ნაბიჯზედ შეხვდებით ქართულის მცოდნე ქართველ მაჰმადიანებს, ნამეტნავად ბავშვებს. ასე წარმოიდგინეთ, ქალებსაც-კი დაეწყვლიათ, მაინც ამათში ქალებმა უფრო იციან ქართული წერა-კითხვა ვიდრე კაცებმა. 5 ივლისს პარასკევს დღეს, მიჰრჩიეს ჯამეზედ მისვლა და წიგნების მიტანა, წავედი და მოვისმინე იმითი დილის ლოცვა, ლოცვა არაბულს ენაზედ იყო, ხალხს სულ არ ესმის ამ ენაზედ ლოცვა, ლოცვის დათავებამდის ზოგნი გალავანში გამოვიდნენ და დამიწყეს წიგნების თხოვნა, მთელი აქ მყოფ ქართველ მაჰმადიანობა დიდად გახარებული იყო, აღარ იცოდნენ რა ექნათ. დიდის სასოებით მოისმინეს „მუჰამედის ცხოვრების“ წაკითხვა. ყველა ამას ამბობდა: რაფერ დაგიბასმავთ, ბატონო ესა და რაფერ დაგიბასმავთ!“ „მუჰამედის ცხოვრების“ კითხვა გათავდა. მერე იმათის ლოცვების კითხვა დავიწყე. ხალხი საოცარს მდგომარეობაში ჩავარდა: ღაღანი და სიხარული დაიწყეს. ჯამეში აღარავინ დარჩა და სულ კარში გამოვიდნენ, მოლებს-კი ძალიან ეჯავრათ. ლოცვა გათავდა. მოლებიც გა-

შოვიდნენ. ამათ საქმე რომ შეიტყეს, ყოველივე დიდად ესიამოვნათ.

აბა, ჩქარა წიგნები, „აბა, იშ ალა! აბა, შენი ჭირიმე“ ლონის ძიება არ არის, 400 კაცი ერთად მეხვევა გარს, ყველა მთხოვს წიგნებს. დახმარება აღმომიჩინეს დედი-აღა ნიჟარაძემ და გულ აღა კაკაცოღლიმ, აქაურ სამმართველოს გამგებლებმა. ამათ ხალხი დაიყენეს ერთ მხრივ, ესენი წიგნებს იღებდნენ და მეორეს მხრით მიდიოდნენ. წაიღეს ძალიან ბევრი წიგნი. ბოლოს ხოჯები მოვიდნენ და ისურვეს ლოცვების და მუჰამედის ცხოვრება. წიგნების მიღების შემდეგ მეგობრულად გამეცნო ერთი ახალგაზრდა ხოჯა გვარად აბაშიძე, რომელიც სტამბოლში გაზრდილა, სწავლა მიუღია სტამბოლის ოსმალთა სასულიერო სასწავლებელს რუშტიაში, ამ დღეს ესეც იყო ჯამეში მლოცველად. მეტად ესიამოვნა ჩემი გაცნობა, მთხოვა ჩემთან წამოდიო და მეც წავყევ, ქართულს კარგად ლაპარაკობს, ცოტა ქართული კითხვაც იცის, დამავალა ლოცვების და „მუჰმედის ცხოვრების“ წაკითხვა. მე წავუკითხე, სიხარულისაგან აღარა იცოდა რა ექნა. გადამეხვია და დამკოცნა „ოი ვოლა, ოი ვოლა“-ს ძახილს რიცხვი არა ჰქონდა. ასეთს საქმეს ჩვენ ვერ მოვიფიქრებდითო. ხოჯა არც ისე ფანატიკოსია, როგორც ჭანელი და ლაზელი ხოჯები. თვით სოფლად სცხოვრობს. აქ მხოლოდ პარასკეობით ჩამოდის სალოცავად. თავის სოფელში სკოლაც აქვს, 50 მეტს ქართველ თათრის ბავშვს ასწავლის თათრულს. ახლა რა-კი ქართული წიგნები მექნება, ჯერ მე შევეჩვევი და მერე ბავშვებს დავაწყებინებ კითხვასაო.

ქობულეთში ძალიან სწუხან უსკოლობის გამო, არ იციან საიდან რა მოახერხონ. ამათ აქამდის თავიანთი სკოლა მაინც ჰქონდათ და ახლა ესეც აღარა აქვთ. ამის მიზეზი აი რა არის: ამათ ჰყავდათ ერთი მოხუცი ხოჯა, გვარად ემინ-ეფენდი კობალაძე. 35 წელზედ მეტია, რაც ეს კაცი ხოჯად იმყოფებოდა და ამათს ბავშვებსაც ასწავლიდა თათრულს წერა-

კითხვას. ეს ხოჯა ქართულს კარგად ლაპარაკობდა, მაგრამ ქართული წერა-კითხვა არ იცოდა. ეს მოხუცი ხოჯა, ამდენის ხნის ნამსახური ქობულეთის ქართველ მაჰმადიანებმა დაითხოვეს, რადგანაც იგი დაბერდა და ბავშვების სწავლება ალარ შეუძლიანო, ამის მაგიერ მიუღიათ ვილაცა ჭანელი ხოჯა, რომელმაც ქართული ენაც იცის, მაგრამ სკოლა-კი მაინც არ აქვს და თუნდა რომ ჰქონდეს, ეს მაინც უარესის ფანატიკურის გრძნობებით გააფანატიკოსებს ქართველ პატარა ბავშვებს. ვიდრე კაცი თავის თვალით არა ნახავს, მინამდის ვერ დარწმუნდება ამ ჭანელ და ლაზელ ხოჯების ასეთს საშინელს ფანატიკოსობას, ესენი არიან მიზეზნი ქართველ მაჰმადიანთ ფანატიკოსობის და იმ სიძულვილსა, რომელსაც ქართველ მაჰმადიანები იჩენენ ჩვენდა მიმართ.

ასეთი ხოჯები თავიანთის მოქმედებით ძლიერ იქებიან და იდიდებიან აქეთ და საწყალს შინაურს ქართველს ხოჯებს-კი გაკითხვა არა აქვთ. ამას ისიც ამტკიცებს, რომ რაც ეს ხოჯა იმყოფება აქ, მას შემდეგ ნახევარჯერაც არა ყოფილა აქ და დღესაც საცალა იმყოფება ოსმალოში. თავის ალაგას ვილაც ერთი ჭანელი ხოჯა დაუსვამს და ეს განაგებს აქ. იმის შესახებ-კი არც ერთი ქართველი მაჰმადიანი სიტყვას არ ამბობს და ქართველ ხოჯა რომ ერთს დღეს წავიდეს სადმე, იმაზედ მაშინვე-კი დაიწყებენ საყვედურიანს საუბარს. კარგი იქნება, რომ ქართველ მაჰმადიანები ამას ყურადღებას მიაქცევდნენ და უპირატესობას თავიანთ მოძმე ქართველთ აძლევდნენ, რომელნიც იმათ ჭირშიაცა და ლხინშიაცა მონაწილეობას მიიღებენ. ჭანელ-ლაზელ ხოჯებისაგან-კი რა გამოვა საბოლოოდ არაფერი, ესენი აქ დროებით იქნებიან, გაჰყვლეფენ ხალხს, ფულებს მოაგროვებენ, ჯიბეს გაიტენენ, გასძარცვენ საცოდავებს და ბოლოს წაბრძანდებიან იქითკენ, საიდგანაც მოვიდნენ. ამის მაგალითი ბევრი ყოფილა და ბევრიც იქნება. ერთმა ჭანელმა ხოჯამ ასე ვამოაცხადა „ვინც ქვევით (ოსმალეთში) წავიდა, ის ცხონდა და ვინც აქ დარჩა ის წაწყდაო“

ეს ხოჯები რომ მავნებელნი არიან და ქართველობის დიდი მტრები ამას ცხადად ამტკიცებს მათი მოქმედება.

ამას გარდა ბევრი ქართველ ხოჯაც ლაპარაკობს, რომ თათრული ენა და წიგნები თუ გავრცელდა აქ ეს ჭანელ და ლაზელ ხოჯებისაგან მოხდებაო. ეს ხოჯები აქა იქ სოფელ სოფელ დაძვრებიან, ათასს მავნებელს რასმე უქადაგებენ ქართველ მაჰმადიანებსა. ორმა სამმა ხნიერმა და მცოდნე ქართველ მაჰმადიანებმა კი მითხრეს, რომ ჭანელ-ლაზელ ხოჯების აქ ყოფნა დროებითია, ესენი აქ ველარაფერს გაიწყობენ, რამდენიც უნდა იქადაგონ მაინც არაფერი იქნება, ოსმალური აქ დავრდომას მიეცა და არა გავრცელებასაო, აქ-კი არა და გულაღა კაკაც-ოღლიმ გადმომცა, რომ ქართულს წიგნებს ტრაპიზონში გადასული ქართველები ისე კითხულობენ რომ წიგნები სულ ლბეში ეძევთო. ეს წიგნები შარშან გაიგზავნა იქაო. ესევე აღიარა ერთმა იქიდან მოსულმა მოხუცებულმა ხოჯამ. საწყლები იქიდან მწარედ მოსტირიან თურმე საქართველოს, მაგრამ რას იზამენ, ოსმალოს მთავრობა გადმოსვლის ნებას არ აძლევს. მაინც-კი აქ, ჩურუქსუში, ძალიან ხშირად შეხვდება კაცი ქვევიდამ მოსულებს. ჩურუქსუში, ქართულ წერაკითხვას გარდა, გავრცელებულია კიდევ ქართული „ავგაროზები“. ამას გარდა აქა-იქ ძველებური ქართული ექიმობაც სცოდნიათ.

ერთს ოჯახში ძველი „კარაბადინებიცა“ აქვთ და ამ „კარაბადინების“ საშუალებით ექიმობენ. სხვათა შორის აქედგან ქართველს თათარს გამოეწერა—ფალარათობის წამალი, ბალახი დალმათითა იხმარებაო და ყაზბობის—ალმათითაო. ამათში ბევრი შელოცვა იციან, რომელთა უმეტესი ნაწილი ქრისტიანობის მოძღვრებაზეა დაფუძნებული. სხვათა შორის, ქართველ მაჰმადიანთ ვაჭრებში აქა-იქ ქართულს კედლის „კალენდარსაც“ შევხვდი, ბათუმში ვიშოვნეთო. მერმისს ქართველ მაჰმადიანთ ვაჭრები ძალიან ბევრს შეიძენენ ამ „კალენდრისასაო“ წიგნაკმა „თამარ მეფემ“ ბევრი ლაპარაკი გამოიწვია, აქა-იქ თა-

მარ მეფის შესახებ საუბარი, ბევრს ზეპირ ამბებს ლაპარაკობენ, იმის გამო. ამ მეფეს მეტად დიდს პატივს სცემენ, ერთ თავად წიგნებს უბით ატარებენ, წიგნებზედ დაბეჭდილს თამარ მეფის სურათს უცქერიან და სტკბებიან მისს მზერით. დღეს აქ ჩურუქსუს ჯამეზედ ვნახე ერთი ქართველი მაჰმადიანი, რომელსაც 120 წლის პაპა ჰყავს.

ამ მოხუცს კაცს თურმე კარგად ახსოვს ქობულეთის გათათრება, 120 წელიწადიაო. ამ მოხუცს ბევრი რამ საინტერესო ცნობა ახსოვს იმერეთის მეფის სოლომონ პირველის, სოლომონ მეორის და განსაკუთრებით გურიელების ცხოვრებიდგან, თუ რა დამოკიდებულება ჰქონდათ ამათ ოსმალეთის მთავრობასთან და ან ოსმალეთს რა გვარის ოსტატობით წაკრთმევია ეს მხარე იმერეთის სამეფოსათვის. ჩურუქსუში „ივერია" ერთ ვაჭარს მოსდის და სხვა ქართველ მაჰმადიანებიც კითხულობენ. ერთი ქართველ მაჰმადიანთაგანი სწერს ისტორიას იმის შესახებ, თუ რა გვარს მდგომარეობაში იყვნენ ქართველ მაჰმადიანები ოსმალეთის ხელში, რა გვარის უფლებით სარგებლობდნენ და ან რა წესები არსებობდა რუსეთის მფარველობის ქვეშ შესვლამდე. ქობულეთში ახალ გადმოსახლებულ რუსებიც სცხოვრობენ და ამათ გარდა, ქართველთ ქრისტიანებიც. აქამდის ამათ აქ მღვდლად რუსის მღვდელი ჰყავდათ. ეხლა ეს აქედგან გადუყვანიათ და ამის მაგიერ დაუნიშნავთ ქართველი მოძღვარი, ბენიამინე ღლონტი. გურული, სემენარიელი, რომელმაც ამ ოთხის წლის წინად დაამთავრა სემენარიაში სწავლა.

იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ბენიამინე აქაურს ქართველ მაჰმადიანებსა და მოლებს და ხოჯებში სრულს თანაგრძნობას და სიყვარულს დაიმსახურებს. იქნება ქობულეთის სკოლის საქმე რითიმე გათავდეს, „წერა-კითხვის საზოგადოება" თუ ვერ დაარსებს აქ სკოლას, მაშინ ამ საქმეს არქიმანდრიტ ამბროსი კავკასიძემ მაინც მოჰკიდოს ხელი. ამას წინად ვნახე ეს არხიმანდრიტი და მან დამავალა გარდაეცით „წერა-კითხ-

ვის საზოგადოებასა“, რომ თუ თქვენ არ დაარსებთ ქობულეთ-ში სკოლას, მაშინ მე გადმომეცით რაც-კი ამ სკოლისათვის მოგროვილი ფული გაქვთ, და მე დავაარსებ სკოლასაო. იმედია რომ ეს საქმე დროზედ დაბოლოვდება და სამუდამოდ გათავდება კინტრიშის ხეობის ქართველ მაჰმადიანთ ყმაწვილების საქმე. სწორედ გული ეტკინება კაცს, როცა ამ მხრის პატარა ბავშვებსა ნახავს, ესენი ქართულის პატარა წიგნებით დადიან, ეხვეწებიან, იმუდარებიან, ქართული ანბანი შეგვასწავლეთო. დიდსა და პატარას ქართული წიგნები ყანებშიც-კი უბით დააქვთ, დასვენების დროს შიგ ჩასციცინებენ და ანბანს სწავლობენ.

ქართული მწიგნობრობის საქმე ბათომში.

მეტი არ იქნება, რომ მოკლედ მოგახსენოთ, თუ ბათომში რა მდგომარეობაშია ქართული მწიგნობრობის საქმე. ამის გაცნობა ჩვენთვის აუცილებელს საჭიროებას შეადგენს, რადგანაც იგი მჭიდროდ არის დაკავშირებული არა მარტო ადგილობრივ წევრთა უმეტეს ნაწილის გონებით და ზნეობით ზრდასთან, არამედ მთელს ქართულ გამომცემლებთანაც და, უკეთ რომ ვსთქვათ, მთელ მწერლობასთანაც.

ბათომის შემოერთების შემდეგ ქართველთ უმთავრეს ნატვრას შეადგენდა შემდეგი: ბათომში ქართული სასწავლებლის გახსნა, ქართული წერა-კითხვის გავრცელება, ქართული მწიგნობრობის მოფენა, ქართული წიგნის მაღაზიის გახსნა, ქართულ მაჯის ცემიანი საზოგადოებრივი ძალის გაჩენა. დროთა მიმდინარეობის მეოხებით ბათუმში ქართველნი უკვე მოვესწარით ზოგ რამ სანუკარ საქმეთა აღორძინებას. გაგვეხსნა სკოლა, გაჩალთა იმერთ ვაჭრობა, მრეწველობა და სხვანი, რაც-კი კაცის თვალს ახარებს და ასიამოვნებს.

ქართველ ვაჭართა, ხელოსანთ და მუშათა სიმრავლემაც ცხადად დაგვანახვა ქართული წიგნების სავაჭროს დაარსება და

მით წიგნების გავრცელება. ორმა ქართველმა, სახელდობრ ბესარიონ და გერონტი კალანდაძეებმა, ბათუმში ქართული წიგნების პავილიონი გააკეთეს, შეკრიბეს ყველა ქართული წიგნები და დროის შესაფერად ყველას წინ უძღვებოდნენ: წიგნებს ავრცელებდნენ ხელოსნებში, ქარხნის მუშებში, ვაჭრებში და მოხელეებშიაც.

ქართული მწიგნობრობის საქმე მეტად ჩინებულად მიჰყავდათ და მარტო ჩვენის წარჩინებულ მწერლების ნაწერებს ასობით და ორასობით ასაღებდნენ: ყაზიბეგის ნაწერები, აკაკის, ჭავჭავაძისა და სხვათა მოკლე დროში რავდენ-რავდენიმე ასობით გავრცელდა. შესანიშნავად მიჰყავდათ საქმე და მათს პავილონში თითქმის ყველა ქართულ წიგნს ნახავდით. ამათ უმთავრეს ღირსებას ერთი ისიც შეადგენდა, რომ იგინი ქართული წიგნების ფულს გამომცემლებს და მწერლებს მალე უსწორდებოდნენ, სუფთად, თავანკრად და მასთან ზომიერ სარგებელსაც იღებდნენ.

ასე სამაგალითოდ მიჰყვანდათ ხსენებულ პირებს ქართული მწიგნობრობის საქმე. მაგრამ, ხომ მოგეხსენებათ, ჩვენი ქართველების ბედი, ხსენებულ კალანდაძეები საქარხნო მუშაობისაგან ძლიერ დასუსტდნენ, ჯანში სნეულება შეეპარათ და ორივ უდროვოდ გარდაიცვალნენ და მათის გარდაცვალებით მოისპო ქართული წიგნების ბინაც. მას შემდეგ, ბათუმში, ქართული მწერლობის საქმეს თითქმის მზე დაუბნელდა, თითქმის მისწყდა მის ცხოველ-მყოფელ შუქის ხილვა, თუმცა, რაც დრო გადიოდა, მით ქართული წიგნების მომთხოვნელთა რიცხვი-კი ერთი ათად მატულობდა.

რამდენიმე ხნის შემდეგ, ბათუმში გადმოვიდა ჩვენი ცნობილი მესტამბე და გამომცემელი კოწია თავართქილაძე და ამან გახსნა წიგნის მაღაზია და სტამბა. უნდა რთქვას, რომ კ. თავართქილაძეც შესაფერად ასრულებდა თავის ვალს და ბათუმში ქართულ მწიგნობრობის აღორძინების საქმესაც დიდს ქომაგობას უწევდა. გარდა ამისა იგი სასიხარულო მოვლენა

იყო მითაც, რადგანაც მისი სტამბა, როგორც ქართული სტამბა, პირველი მაგალითი იყო ბათუმში და მეორე,— ბათუმში, პირველად ქართული წიგნები ამ სტამბაში გამოიცა. ბათუმში პირველად დაბეჭდილი წიგნი ფ. ხუსკივაძის მოთხრობა და თვით სტამბის საქმეც „კვალში“ გვქონდა ჯეროვნად აწერილი. ბათუმში დაბეჭდილი ქართული წიგნების ხილვა ყველას აძლიერებდა, ახარებდა, ყველას ემჩნეოდა სიამოვნება, რომ აქამდე თუ ქართველთ სტამბა გვქონდა თფილისსა და ქუთაისში, ახლა ბათუმშიაც დაგვიარსდაო. ეს უკანასკნელი ამბავი-კი მით იყო სანუკარი, რომ აქაურ სტამბის შემწეობით მოველოდით რომ იგი დასავლეთ საქართველოშიაც შეიტანდა განათლებას, აქაურ ქართველობის ოჯახებშიაც შეაშუქებდა ნათელს სხივს; ცხოვრების გამაცისკროვნებელ ძალას, დიად მოქალაქეობის განმტკიცების ნიადაგს, ქართველების და საქართველოს ცნობას, მის მერმისის და ჭეშმარიტ სიყვარულის აღდგენას.

ასე იყო საქმე და ასე ვფიქრობთ ქართული სტამბის წარმატების მნიშვნელობაზე დღესაც. მაგრამ, ჩვენდა საბედნიეროდ, ამ უკანასკნელ დროს კალანდაძეების მსგავსად, ხსენებულ კ. თავართქილაძის სტამბა და წიგნის მაღაზიაც მოიშალა და ტფილისში იქმნა გარდმოტანილი. მიზეზი გადმოტანისა ჩვენ არ ვიცით და იმას-კი დავსძენთ, რომ ბათუმში ქართული წიგნების საბეჭდავი სტამბის და წიგნის მაღაზიის მოშლა უნდა იქმნეს დიდად საგრძნობელი და მასთან საწუხაროც. განა შეიძლება ისეთი სტამბის დახურვის ატანა ადვილად, სადაც დაიბეჭდა ტისანდიე, ანდერსენი, ნინოშვილი და მრავალიც სხვანი, მე-კი დიდ დასაკლისად მიმაჩნია და სხვებისა-კი რა მოგახსენოთ.

დღეს, მართალია ბათუმში რამდენიმე წიგნის მაღაზია არსებობს, მაგრამ ვერც ერთ მაღაზიაში თქვენ ვერ ნახავთ ქართულ რიგიან წიგნს, ჩვენი კარგის მწერლების ხსენება ხომ აქ სულ არ არის; ერთის სიტყვით, მთელს ბათუმში, სადაც

ქართველთ რიცხვი თითქმის ნახევარ ბათუმის მცხოვრებზედ მეტია, თქვენ ვერ ნახავთ ქართულ წიგნების საწყობს: ქართულ წიგნს, მთელი კვირა რომ სძებნოთ, ერთს წიგნს ვერ იპოვნით, აქა-იქ შეხვდებით ზოგიერთ წვრილ, უწმაწურ გამოცემებს, მაგალითებრ აივაზიანის გამოცემებს, ახპატელოვის, ფამბაკელოვის, ზაქროვის, ზარიძის და სხვა ასეთ უმზგავსოებს.

ბათუმის ვაჭრებმა და ხელოსნებში აქა-იქ ყოფნა მომიხდა და ყველგან მწუხარებას აცხადებდნენ ქართული მწიგნობრობის ასეთ მდგომარეობაზედ. ყველგან მავალებენ, ეგები ესა და ეს ქართული წიგნები გვიშოვნო და ფას-დადებით გამოგვიგზავნოო. ნამეტურ ითხოვენ ჩვენს მოწინავე მწერლების ნაწერებს, თარგმანებს და ისტორიულ წიგნებს. ასეთ პირთა დავალებას კაცი თითქმის ყოველ კუთხის ქართველებში ნახავს. ცხადი საქმეა, რომ სადაც ასეთი მოთხოვნილება ისმის წიგნების, იქ მას გასავალიც ექმნება, თუ-კი, რასაკვირველია, გულშემატკივარი პატრონი გამოუჩნდება და ქართულ მწიგნობრობას და თვით საზოგადოებასაც სამსახურს გაუწევს, და ვარწმუნებთ, რომ იგინი არც თვით იზარალებენ.

დღევანდელ ერთის ქართველის მეწიგნის მაღაზიაში ფრანგულ, ნემეცურ, ინგლისურ და რუსულ წიგნებს გარდა ქართული წიგნები-კი არ არის. საჭიროა გვქონდეს ბათუმში წიგნის სავაჭრო და გვყავდეს დამტარებელი. აქაც, როგორც ტფილისსა და ქუთაისს, კოსკი უნდა გაკეთდეს, და უსათუოდ ამაზედ ზრუნვა უნდა იკისროს ბათუმის ქართველ ინტელიგენციამ.

დღეის შემდეგ ბათომში, უმთავრესს ქართულ სტამბად კ. თავართქილაძისა და მის ამხანაგის სტამბა უნდა ჩაითვალოს, სადაც ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა, ხოლო დაიხურა და უდროოდ მოისპო ბათუმში, რაც სამწუხარო უნდა იყოს იმ დრომდე მაინც, ვიდრე ბათუმში სხვა ქართული სტამბა და წიგნის მაღაზია გაიხსნება.

ქართველ მაჰმადიანთ მელექსენი და მელექსეობა.

I.

ქართველ მაჰმადიანებს, როგორც ვიცით, ოსმალნი უკრძალავდნენ არამც თუ მელექსეობას და ქართულ მწიგნობრობას, არამედ ქართულს ენაზედ ლაპარაკსაც. თვით ქართველ გვარის ხოჯები და მოლებიც-კი ისე სცდილობდნენ ამისთვის, რასაც არაფერი მტრობა არ შაედარება.

ქართველ მოლებისა და ხოჯების ფიქრით ქართული ენა ძაღლური ენა არის, ღორების, მურტალი, ფინთი და სულის წასაწყმენდი. ამათის ცდით ნახევარ ქართველ მაჰმადიანებმა დაჰკარგეს ქართული ენა, დაკარგვის გარდა ეს ენა ახალციხის, ახალქალაქის და არტაანის ქართველ მაჰმადიანებმა ისე შეიძულეს, ისე შეიჯავრეს ეს ენა, როგორც ძაღლური ენა და მურტალი.

მთელს ამ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებს ქართული ენის სასარგებლოდ კრინტს, ხმას ვერ დააძრევინებთ. თუ საქმე ლაპარაკზედ მივიდა და ქართველი უთხარ მას, მაშინ მისგან დამბაჩის ტყვიაც მზათ არის. ასე მოსპო ოსმალეთის სასულიერო წოდებამ ქართველი ერის არსებობის საქმენი. ნახევარს ოსმალოს საქართველოში დაამხეს ყოველივე და ისე გააქრეს, ქართველები და ლაზები ისე გადააგვარეს, რომ მასზედ სასტიკი აღარაფერი არის. რომ საქმე იქმნეს, ესენი და ნამეტურ ლაზები ქართველ კაცის სისხლსაც-კი დალევენ.

თუმცა ასე უკუღმა წავიდა ქართველ მაჰმადიანთ საქმენი, თუმცა მათ ბევრი რამ დაკარგეს და მით ჩვენგანაც საშუდამოდ შორს წავიდნენ, მაგრამ მაინც ზოგი-ერთ ალაგას, მათ შორის შეინარჩუნეს დედა ენა, თუმცა ამისთვის ბევრი წვა და დაგვაც გამოიარეს, ბევრი ოხრება, მაგრამ მაინც დღემდე დაიცეს თავიანთი დედა ენა. ამის წინაშე დიდი ამაგი მიუძღვით ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცობას. სადაც-კი დაშთა ეს ენა დაუვიწყარი, იქ ამ დედაკაცობას დიდი შრომა მიუძღვის.

თუმცა მცირედ, თუმც მახინჯად, მაგრამ ზოგიერთ ალაგებს, ქართველ მაჰმადიანებმა ქართულ ენას გარდა, თვით ქართულ მეშაირობა და მელექსეობაც არ დაივიწყეს, მაგალითებრ ასეთი არის ქობულეთი და აჭარა, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ შორის თითო ოროლა მელექსენიც-კი მოიპოვებიან. დღეს, აქ, მათ შორის, მელექსეთა რიცხვს მრავლად ნახავს კაცი, მათში არიან ისეთნიც, რომელთაც ქართული კითხვაც არ იცის. ერთ მელექსე მოლასაც-კი ქართული ლექსები არაბულის ასოებით უწერია, რადგანც მან ქართული წერა-კითხვა არ იცის, ეს მოლა დიასამიძე არის გვარად.

სხვათა შორის ამათში განთქმულნი ყოფილან შემდეგი მელექსენი:

ბუჰანა ბაირახტარ შავიშვილი, სოფ. ვაიოს მცხოვრები 1880 წლებამდე. ამის გამოთქმულია სოლაღას ლექსი, ბათუმის ლექსი და მრავალიც სხვანი. ამის ლექსები აჭარაში დღემდე არის ზეპირად გავრცელებულნი.

ჰუსეინ მუავანაძე, ქობულეთელი. ხელოვანი მელექსე. ამის ლექსები „ოლქობა“ გოთაულობაზედ და სხვაც ბევრნი ესეთნი. ეს მელექსეც სცხოვრობდა 1880 წლებშე.

ჰუსეინ ხაბაზ ქამჯარაძე, სოფ. აჭყის თაველი. სცხოვრებდა 1900 წლამდე, ვიყავ მასთან. ეს კაცი 30 წელს ქურაისტანში ყაჩაღათ იყო გავარდნილი. ოსმალოს მთავრობა სდევნიდა. რუსის მთავრობამ აპატივა, იგი 1878 წ. საქართველოში მობრუნდა. იყო გამოჩენილი მელექსე მთელს ქართველ მაჰმადიანებში. ამან ქართული კითხვაც იცოდა. ამის ლექსი „დაკარგული ბაჩა“ მთელ ქართველ მაჰმადიანებში არის გავრცელებული.

ამ მელექსეს ბევრი რამ ლექსები აქვს, მათში ზოგი უაზროც არის, ზოგი აზრიანი, მიუხედავად ამისა, მე მაინც მისი ლექსები ცალკე წიგნად გამოვეცი, რათა მით წამეხალისებინა როგორც თვით ეს მელექსე, ისევე სხვა ქართველთ მაჰმადიანთ მელექსენიც. მე ეს საქმე მქონდა მიზნად, ამ გარემოებამ თავ-

ვის საწადელს მიაღწია, ქართველ მაჰმადიანებში ეს წიგნი მალე გავრცელდა მით უფრო, რადგანაც წიგნს წინ წაუძღვანე ქართული ყვავილებიანი ანბანიც.

ამ წიგნის გამოცემას ქართულ მწერლობაში უცხოს თვალით შეხედეს, ერთმა პირმა წერილიც დაბეჭდა ამაზედ და კითხვა მომცა მასზედ, თუ ასეთ უაზრო ლექსებს რად ბეჭდავ, მას რა მიზანი აქვსო, გთხოვთ ეს კითხვა ახსნათო. ამის ასახსნელად მეც მაშინდელ 1902 წ. გაზ. „ცნობის ფურცელში“ ეს წერილი დავბეჭდე, რასაც ეხლა აქ უცვლელად ვათავსებ.

მე აქ ზემოდ, ქართველ მაჰმადიანთაგან მარტოდ სამი სახალხო მელექსის სახელი დავასახელე, მეტი არ არის საჭირო, ესეც კმარა ჩვენი აზრის საფუძვლად. ვიტყვით-კი იმას, რომ ქართველ მაჰმადიანებში დღეს მრავლად არიან სახალხო მელექსენი, იგინი ჩინებულად მელექსეობენ და თავიანთ ცხოვრებაზედ ლექსებს სთხზავენ. რიგია რომ ამათ ლექსებს ყურადღება მიექცეს, შეიკრიბოს იგინი და მიუხედავად მათ აზროვნების, მაინც იგინი დაიბეჭდონ, ეს გარემოება მათში ქართული ანბანის გავრცელების საქმეს დიდად შეუწყობს ხელს.

ეს მაგალითით ვიცი. ეს იქნება ჩინებული ვალის გადახდა ქართველის საზოგადოებისაგან.

II.

უმორჩილესად გთხოვ ბ. რედაქტორო, რომ ამ წერილს ადგილი დაუთმოთ „ცნობის ფურცელში“ და დაბეჭდოთ. ამას მე მით უფრო გავალებთ, რადგანაც ბ. მგზავრი ითხოვს, რომ ქამჯარაძის ლექსების დაბეჭდვის მიზეზი ჩვენ ვერ გაგვიგიაო. იქნება მას რამე მიზეზები აქვსო.

მოგეხსენებათ კარგად, რომ ქართული ენა მდიდარია. სამუსიკოს კილოთი და მთელს აზიის ერში სულ ორი ხალხის ენა მოიძებნება, რომელთ ენაზედად მელექსეობა ძველადანვე დამკვიდრდა. ეს ორი ხალხის ენა გახლავთ ქართული და სპარსული. ვინც ქართული მწერლობის და სიტყვიერების ისტორია იცის, იმას, რასაკვირველია, ისიც კარგად ეცოდინე-

ბა, რომ ქართული ენა და მწერლობა მდიდარია ხელოვნურის მწერლობით, სრულის მხატვრობით აღვსილი ლექსები და პოემები ჩვენ მრავლად მოგვეპოვება, მათი სინაზე, სიკეკლუცე და მაღალი ღირსება ყველასათვის ცხადია.

ამიტომ მე დიდ დანაშაულად მიმაჩნია, ქართულ მწერლობის ასპარეზზე რომ მდარე შინაარსის ლექსი დაიბეჭდოს. მე ამ ცნობას მკაცრად ვემორჩილები და ამიტომ არც ვბეჭდავ ასეთ ლექსებს. მე ვბეჭდე ბარათაშვილის ლექსები, გრ. ორბელიანის, ვ. ორბელიანის, ბესიკის, ილ. ჭავჭავაძის და სხვაც ასეთ ძველ თუ ახალ მწერლებისა. ამიტომ საჭიროდ მიმაჩნია მცირე რამ მოგახსენოთ ქამჯარაძის ლექსების გამოცემის შესახებ.

ყველას კარგად მოგეხსენებათ, რომ 1626 წ. დასავლეთ საქართველო, ანუ სამცხე—საათაბაგო, ოსმალეთმა მკაცრად დაიკავშირა, ამ დროამდე ბოძებული მესხელთ ავტონომია სრულიად გააუქმა და ქართველებსაც გათათრება დაუწყეს. ორი საუკუნის განმავლობაში მათ გაათათრეს იქაური ქართველობა და ამას გარდა ქართული ენაც დაამხეს: 24 ნაწილიდან, ანუ სანჯახიდან, დღეს მხოლოდ 4 ნაწილი-ღა ლაპარაკობს ქართულს.

ამას გარდა—ოსმალის მოლა-ხოჯებმა ქართველ მაჰმადიანებს შეაძულეს თვით ქართული ენა, მწიგნობრობა და მათში ყოველივე ისე დაამხეს და ისე მოსპეს, რომ მეთვრამეტე საუკუნის შემდეგ მათში ქართული ენის მცოდნე პირთ რიცხვი სანთლით საძებარი შეიქმნა. ეს გარემოება ყველა ქართველს მწარედ ადარდებდა და ანაღვლებდა. ოკანასკნელ რუს-ოსმალოს ომის შემდეგ, ხსენებულის რამოდენიმე ადგილები რუსეთის იმპერიასთან იქმნა დაკავშირებული. ამ ცვლილებით და მშვიდობიანის მდგომარეობით ვისარგებლეთ ჩვენ და მოვინდომეთ ქართველ მაჰმადიანებში ქართული ანბანის გავრცელება. პირველ წლებში ჩვენ ამ საქმისთვის ბევრი შრომაც დავკარგეთ და მასთან ფულიც დამეხარჯა. მაგრამ ყოველივე თი-

თქმის უნაყოფოდ დაშთა და ფანატიკ მოლა-ხოჯების მეოხებით ხალხი ქართულ ანბანს ახლოც არ ეკარებოდა. ქართული წიგნების ხელში აღება მათში ცოდვად არის აღიარებული, ამას ყველა ერიდება. ამაზე „ცნ. ფურ.“-ში ხშირად ყოფილა ცნობები.

ქამჯარაძე-კი თავის მდაბიურის მდარე ლექსებით ცნობილი იყო მთელს ქობულეთს და აჭარაში, მის ლექსს „დაკარგულს ცხენს“ ყველგან ზეპირად კითხულობდნენ. მხოლოდ ამ აზრით, რომ გვესარგებლნა და ქართველ მაჰმადიანებში ქართული ანბანის გავრცელების ნიადაგი მოგვემზადებინა, მიტომ ვარჩიეთ ხსენებულ პირის ლექსების დაბეჭდვა და ანბანიც თავში მიტომ ჩავურთეთ. ეს წიგნაკი თითქმის სულ მათშივე იქმნა გაგზავნილი, რაც ქობულეთის და აჭარის თვით ფანატიკ მაჰმადიანებმაც-კი სიამოვნებით მიიღეს რაკი შეიტყეს, რომ ეს წიგნაკი ხუსეინისა არისო. რასაკვირველია, ჩვენ ამ წიგნებს მუქთად ვუთმობდით.

აი ეს გახლდათ, ბატონებო, ამ ლექსების დაბეჭდვის მიზეზი და მე სხვა აბა რაღა უნდა მოგახსენოთ. ბ. მგზავრი თუ კარგად იცნობს ქართველ მაჰმადიანების გარემოებას, იმისთვის ესეც საკმარისი გახლდებათ. სხვა რამ მიზეზები და ღირსება ჩვენ აზრადაც არ მოგვსვლია. ისიც დიდი საქმეა, რომ ოსმალოს მახვილის დროს და ფანატიკ სასულიერო წოდების წინაშე ერთმა პირმა მელექსეობა იცოდა და ის თავის შეძლების და გვარად სთხზავდა კიდეც. მათგან ეს ჩვენ დიდ საქმედ მივიღეთ და მიტომაც დავსტამბეთ და მივუძღვენით მათვე. ამ წიგნაკმა იქ მნიშვნელობა იქონია და ჩვენთვის-კი სულ არაფერია.

აჭარის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლები.

„სამცხეში არა არს ციხე, ანუ დაბა, ანუ აგარა, რომელსა შინა არა იდგეს საყდარი ანუ ეკკლესია, თლილის ქვით ნაშენნი,—ორი ანუ სამი, დიდი და მცირენი“.

ვახუშტი.

აჭარის აღმოსავლეთით სძევს ზეგანი, არდაგან ყარსის მიდამოებითურთ. დასავლეთით, სამხრეთით ლივანა და ჩრდილოეთით ბეთლემის ხეობა. აღმოსავლეთიდამ აჭარა იწყება შუახევს ქვემოდ და დასავლეთით მიემართება კახაბერის მინდვრებამდე: კახაბერი ბათუმიდამ ათის ვერსის მანძილზე სძევს.

მთელი აჭარა სიგრძე-სიგანით მოფენილია მაღალის ტყიანის მთებით. მთების შუა მეტად დაბალი ვიწრო და ორმა ხევ-ღელეებია, შემოსილი აგრეთვე დაბურულის ტყით. ხშირად ასეთი ხევ-ღელენი სრულიად ჩაბნელებულია და მზის სხივი ვერ სწვდება რიგიანად. ბევრს ალაგას ისეთი. მაღალი მთებიც არის, რომ ხეები ველარ იზრდება და მხოლოდ მუდამ მოტიტვლებულია და ბალახით მოსილი. მრავალია კიდევ მეტად მაღალი და სალი კლდეები ლივანისკენ. ამათი დანახვა საშიშია მგზავრისათვის, რადგან ბევრგან ძალიან მაღლა აღზიდულა და მორღვეულა, ხოლო ძირს მრავლად ჰყრია დიდრონი ქვები. ხშირად მორღვეულა ასეთი კლდეები და ქვეშ დაუტანია მგზავრი, მთელი ოჯახი და ხან რამდენიმე ოჯახიც დაულუპნია ერთად. 1851 წ., მაგალითად, მაჭახელში „კლდე კრკვიკინა“-მ 25 კომლი ჩანთქა და ერთი ძველი ნაეკლესიარი ჯამე. აჭარის ტყეებში იპოვება: კაკალი, წაბლი, თხილი, ბევრ ალაგას ხურმის ხეები, ლეღვი, ვაზი, რწყავი, მსხალი, ვაშლი და სხვა ხეხილი. ბევრია კატარი, აქა-იქ ნაძვი, წიფელა, რცხილა, ბზა და სხვანი. ბალახეული საკმარისად ბევრია, თუმცა ისე-კი არა, როგორც მურღულში, ბეთლემში

და სხალტისკენ. აქაც ხილი უფრო ადრე მწიფდება, ვიდრე სხვაგან აქეთ ქვეყნებში. ტყეები და საბალახო ადგილები აქ მარტიდამ იწყებენ ამწვანებ-აყვავებას და ღვინობისთვის გასვლამდე მწვანით არის შემოსილი. ნაძვი, კატარი და ზოგიერთს მაღალ ბალახსა და დიდრონს ჯაგებსაც-კი ზამთარშიაც მწვანედ გააქვთ ღალანი. უმეტესი ნაწილი აჭარისა და ნამეტურ მაღლის მთა-გორაკებისა სულ გაკაფულია ძველადგანვე და საყანე ადგილებად არის გადაქცეული. ტყეები-კი ისეთია, რომ შიგ პირუტყვს თავისუფლად ვერ შეუძლიან სიარული: ჯერ გზების სივიწროვის გამო და მეორე ნადირის შიშით. ამიტომ აქეთკენ საქონელი ისე ვერ მრავლობს, როგორც სხვაგან, რადგანაც აქ საბალახე ადგილები ერთობ ცოტაა, სოფლის საქონელს არტაანის, ყარსის და ზეგნის მთებზე მიერეკებიან საძოვრად.

აქაური ხალხი მისდევს ხვნა-თესვას, უმეტესად სიმინდს სთესენ და აქა-იქ პურსაც; პურს ცოტას სთესენ, ადგილებიკი ისეთია, რომ აქ უფრო პური მოვა, ვიდრე სიმინდი; სიმინდის მოყვანა უფრო ეადვილებათ. სიმინდი აქ ისე მაღალი არ იცის, როგორც იმერეთში, ან გურიაში. უფრო ქართლის სიმინდს ჰგავს. პური უფრო მამხობლიანია. ქრისტიანობის დროს აჭარაში ხალხი უფრო პურსა სჭამდაო. შაშინდელი თონეები დღესაც არის. დღეს სიმინდს, თუ პურს კეცებში აცხობენ. ლობიოსაც სთესენ, სოფლებში სხვა რამ ზამთრის სარჩოს მოყვანა და შენახვა აქ არ იციან; ხილის გახმობა, ჩირად კეთება, ან ტყლაპების კეთება არ იციან. დანდური, ჭინჭარი და ღოლოც-კი იციან, მინდვრის სოკო, სვინტრი და სატაცურიც მოდის, მაგრამ არ სჭამენ; მაჰმადის სარწმუნოებას ამაების ჭამაც დაუკრძალავს. შერჩენიათ მარტო ლობიო და მხალი. ამასაც უხეიროდ ამზადებენ.

პირუტყვის მოშენებასაც მცირედ მისდევენ, რიგიანის ყველის კეთება აქედ აღარ იციან, ერბოს აკეთებენ. შინაური ფრინველის მოშენებაც მცირედ არის გავრცელებული; თითო

ოჯახს 5 ქათამზე მეტი არ ეყოლება, 10 ქათამი იშვიათია; ბატი, ინდოური და იხვიც იშვიათია, თითქმის სულ არ არის. ხულაში და ქედაში მხოლოდ სამს კაცს გაუჩენიათ ბატები და ინდოურები. ბატი და იხვი-კი აქ ძალიან იმრავლებს, რადგანაც წყალი ბევრია.

აჭარას შუაზე ჩამოუდის ერთი მდინარე, რომელსაც „აჭარის წყალი“ ეწოდება. ამის სათავე იწყება ხულის ხეობის ზემოდ, ღორჯომის მთებთან, მერე ამ წყალს ერთვის სხალტის წყალი, ტბეთისა, ჭვანისა, მერისისა და სხვ. აჭარ-წყალი სოფელ კიბესთან ჭოროხს ერთვის. ეს წყალი სასმელად შემრგოა და სხვაფრივ-კი ულგებია. ადრე თურმე ამ წყლით ვენახებს რწყავდნენ, რადგანაც ძველად ვენახები მის ნაპირებზედაც ჰქონიათ. დღეს ამ ადგილების უმეტეს ნაწილში სიმინდს სთესვენ. ნათესების მორწყვა აქეთ არ იციან. დასთესვენ ყანებს, ან ჩარგვენ ხეებს და ისე გაუშვებენ, გათოხვნის მეტი სხვა არა სჭირდება, თავისით უნდა მოვიდეს ყველაფერი. მევენახეობა და ხეხილის გაშენება ამათში სრულიად დაცემულა. ამბობენ, რომ აქეთ ვაზი ძრიელ იხეირებსო. ტყეში და ნამეტურ ნავენახარის და ნასაყდრევის გვერდით შეხვდება კაცი ბებერ ვაზს, რომელსაც მშვენივრად ასხია ყურძენი, აქა-იქ დიდრონი ღვინის ქვევრებიც ჰყრია; მარნებით ხომ სავსეა სოფლები, უფრო ეკლესიების ახლო და ნასაყდრალ ადგილებთან.

აჭარელნი მუშაობით ძრიელ ცოტას მუშაობენ, როგორც სხვა მაჰმადიანები, წელიწადში 3—4 თვეს. აქაურის კაცის ხელები რომ ჰნახოთ, სულ ვერ შეამჩნევთ, რომ მუშა კაცის ხელებია. პირის პატივი საიმისოდ არ უყვართ და ცოტასაც სჭამენ. ამათი სადილი მჭადი და ლობიოა, ან მხალი და მცირედ ყველი. ხორცს იშვიათად სჭამენ. ჩაისა და ყავის სმა-კი უყვართ; თაფლიც დიდს პატივისცემაშია. ფუტკარი ბევრსა ჰყავს. ყაჩის ძაფსაც აკეთებენ, მაგრამ მცირედ. წყაროები საკმაოდ ბლომად არის. მადნეულსაც ხშირად პოულობენ. მად-

ნეულები აღმოაჩინეს სოფ. ვაიოს, კაპნისთავს და კიბეში. ოხრა, უმრა და სხვა საღებავი წამალიც ხშირია.

სოფლები გაბნეულია აღმოსავლეთიდამ აჭარ-წყლის და ჭოროხის მარჯვნივ და მარცხნივ კახაბრამდე. სადაც-კი პატარა სწორე ადგილიანი მთები და გორაკები და ტბებია, იქ სოფლებია გაშენებული. ამათი სოფლებიც ისეთივე მშვენიერებია, როგორც ზეგანსა, შავშეთსა და ლივანაში. ყველას ხის ოდები უდგათ, ოდებს ქვითკირის ბუხრები აქვთ დატანებული, ყავრულით დახურულებია, კრამიტსაც ხმარობენ, კრამიტის კეთება აქ ძველადგანვე სცოდნიათ. სახლების იატაკი ფიცრისაა, შიგ სამი ან ოთხი ოთახია და წინ მშვენიერი აივანი აქვს. აქაურ სახლების ნახვა სწორედ სასიამოვნოა. ძველი მშვენიერი სახლებიც ბევრია. სახლების მკეთებლებიც არიან ამათში, თუმცა მცირედ. აქაც ჭანები მისდევენ სახლების კეთებას. აჭარელნი არც ვაჭრობას არიან შეჩვეულნი. მთელს აჭარაში მხოლოდ ორი ვაჭარი ვნახე ქედაში. ბათუმშიაც არავინ არის აჭარელნი. ბათუმში ჰყიდიან სიმინდს, ხილს, თაფლს, ხანდისხან თევზს, რადგანაც აჭარის წყალში, ჭოროხში იჭერენ ხოლმე. როცა აჭარის წყალი ან ჭოროხი ძლიერ აიმღვრევა, თევზი ველარ სძლებს წყალში, ნაპირას გამოდის და იხოცება. აჭარელნი ნიჩბით ჰხვეტენ და აქა-იქ ჰყიდიან. თევზის ჭერას ესენი მაინც და მაინც არ მისდევენ. თუმცა აჭარ-წყალში და სხვა ღელეებშიაც იცის. თევზის საჭერად ამათში ძველადგანვე მშვენიერი ბადეების ქსოვა დარჩენილა დღევანდლამდე. ამას გარდა თევზს კაკლის წენგოთი სწამლავენ და ხანდისხან ღამეც თევზაობენ. ერთ დიდს ნაძვის ხის მუგუზალს აანთებს აჭარელი და ცალ ხელში დაიჭერს, ცალ ხელში რკინის ჯოხს და შევა წყალში; სინათლეზე თევზები მოგროვდებიან და მეთევზეც ჰხოცავს თევზს. მაჰმადიანობამ შეამცირა ჭერა თევზისა. ერთს დროს თევზის ჭერა ცოდვათაც თურმე მიაჩნდათ, თევზს თავზე ჯვარი აქვს გამოხმტულიო.

ურმები და ურმით მუშაობა აქეთ არ იციან; კამეჩს თვა-

ლითაც ვერ დაინახავთ. ამბობენ, ძველად იყო აჭარაში კამეჩიო. ახლა ნიადაგ ცხენებს ამუშავებენ. ყანის თესვა, მკა, ლეწვა და სხვანი აქ უფრო იმერულად იციან, ვიდრე ჯავახურად, ან ქართლურად. აჭარა ზეგნამდის უფრო იმერეთსა ჰგავს ყველაფრით. ზეგნის მკვიდრნი-კი ჯავახელებსა და ქართველებსა ჰგვანან; ლაპარაკის კილოც სხვანაირი აქვთ ზეგნელებს, ვიდრე აჭარლებს. აჭარის მცხოვრებთა გვარები უფრო ძეებით თავდება და ზეგნისა-კი — შვილებით, თვით ძველთ ეზნაურთა და თავადთა გვარებიც-კი ასე განირჩევა აჭარაში: პირფარეშის — ძენი ანუ დღეს ბეჟანიძეები, შარუაშიძეები, დიასამიძეები, თურმანიძეები, ბერიძეები, მიქელაძეები, თავდგირიძე, ნაკაშიძე, ნიჟარაძე და სხვანი. ზეგანში: ხიმშიაშვილი, შალიკაშვილი, ავალიშვილი, ავალიანი, ბარათაშვილი, ბაგრატოვანი, ჯაყელი, ორბელიანი, ერისთავი და სხვ.

ქართული ზნე-ჩვეულება აქ არ გამქრალა. ბევრი რამ დარჩენილა და შენახულა აქ ძველებური. მაგალითად, აჭარაში უფრო კარგად მღერიან, ვიდრე მაჰმადიან ქართველთ სხვა მხარეებში. ყველგან იციან ქერთული შეწყობილი ხმები და ყველგან მღერიან ქართულად, მაგრამ უფრო უკეთესად აჭარაში მღერიან. აჭარაში ბევრნი განთქმულნიც-კი არიან სიმღერაში. ხოჯებისა და მოლების ქადაგებას სხვა ქართველ მაჰმადიანებში სიმღერა სრულიად მოუსპია და ამათში-კი მოლებს ვერაფერი გაუწყვიათ, თუმცა აქაც ძლიერ ცდილან. ბეთლემის შეუვალ ტყეებისაკენ, სოფ. აგარასა და საღორეთს ზემოდ, ქელას-ყურის მთის ფერდოებზე, საცა ძლიერ ბევრია სიმინდის ყანები და საცა მრავლად იცის თეთრი ღორი, დათვი, გარეული თხა, ირემი და სხვა ნადირი. ღამ-ღამე დარაჯობენ სიმინდებს, აქა-იქ ნალიების ქვეშ ცეცხლი უნთიათ, თოფს ისვრიან და ქართულს სიმღერას ამბობენ. თათრული ენა აქ მაინც და მაინც ისე არ არის გავრცელებული, როგორც შავშეთისკენ, ართვინისკენ და ქვაბლიან. ფოცხოს მიდამოში, ამბობენ, ვითომც ქვაბლიბნის მაჰმადიინები ქართვე-

ლები არ არიანო. აგრედვე შავშეთის ერთი ნაწილის მკვიდრნი. ოსმალოს ძველად აქაური ქართველები სჯულის ბრძოლის გამო ოსმალეთში გადუსახლებია და მათ ალაგას ეს თათრები დაუსახლებიათ, იმათ დღევანდლამდისაც-კი შერჩენიათ თავიამთი ენა; ბევრ მათგანს ქართული ლაპარაკი უსწავლია, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანთ ქალები შეირთეს და შვილებმა ქართულად დაიწყეს ლაპარაკიო. ძველად თათრების მთავრობამ და სასულიერო წოდებამ მხოლოდ ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანებს დაატანეს ძალა და გადიბირეს, ხოლო აჭარაში ოსმალნი ისე არა მძვინვარებდენო.

აჭარაში საიმისოდ ვერ მოუკიდნია ფეხი ოსმალურს ენას. ძალიან ნაკლებად იციან აქეთ ეს ენა. მაჰმადიანობა-კი მიუღიათ, მაგრამ ენა ოსმალური ვერ შეუთვისებიათ. არც საკვირველია ესა: საყოველდღეო ლოცვები და მთლად საღმრთო წერილი აქ არაბულ ენაზედ იკითხება, ჯამეებში მოლებისაგან არც ხალხს ესმის რამე და არც თვით მოლებს, თითოოროლა ლოცვა იციან ზეპირად, მაგრამ აზრი-კი არ ესმით. ერთის ლოცვის შინაარსი ვიკითხე და ვერავინ ვერ ამიხსნა, რა ეწერა იმ ლოცვაში.

თუ თითო-ოროლამ იცის კარგად ოსმალური, ეს იმითი აიხსნება, რომ აქედამ ჯარი გაიყვანა ოდესმე მთავრობამ და ოსმალეთში დააყენა სხვა-და-სხვა ადგილას. აი ამ უკან დაბრუნებულ ჯარის-კაცთ შეირჩინეს ცოდნა ოსმალური ენისა დღემდე, ამისთანებმა მცირედ წერა-კითხვაც იციან ოსმალური.

ასე არავის ეჯავრება აქეთ ქართველობა, როგორც მოლებსა და მოლიებსა. ისინი უქადაგებენ ხალხს რომ გძულდეთ ქართველემიო, იმათ მოიყვანეს აქ რუსნიო. იმათთვის სამოთხეც-კი არ არსებობსო... ჯეენეთში (სამოთხეა) მარტო ჩვენებური კაცი შევა, იმის კარი ქართველებისთვის დახშულია და არც ალაგია იქ მათთვის მომზადებულიო. ჩვენ რომ ვიხოცებით, ჩვენი ხორცი კვდება მარტოდ, სული-კი ჯეენეთში მიდის. ქართველი-კი რომ კვდება, სულ ილუპება და

ჰქრება სულ ით-ხორციოთ. იმათთვის სააქაოა დაწესებული, ქეიფი, დროს გატარება და კარგი სმა-ჭამა; საიქიო არა აქვთო.

აქაურ დედაკაცობაში ოსმალური ენა სრულიად არ იციან. ასში რომ ერთმა იცოდეს, დიდი ამბავია. ჩვეულება და ადათი ამათში სულ ისევ ქართულია დარჩენილი: ნანას ქართულად ეუბნებიან ყმაწვილებს, სხვა-და-სხვა ქართული სიმღერებიც იციან. ქართული შელოცვებიც ძალიან გავრცელებულია. ძველი დრო და მამა-პაპის ანბებიც ამათ უფრო ახსოვთ, ვიდრე მამა-კაცებს.

აჭარაში ისევ დედაკაცობის იმედი უნდა გვქონდეს. დედაკაცობა უფრო ძველის მიმდევარია, ამათ უფრო ახსოვსთ, რაც ყოფილა ამ ქვეყანაში ოდესმე. ოსმალობა, ენა ოსმალის, ამათ ზნე-ჩვეულება ძალიან ნაკლებად არის გავრცელებული მათ შორის. ან-კი საიდამ: უფრო სახლში არიან მომეტებულ ნაწილად და ამის გამო თუ ესმით რამე, ისევ ქართული, თუ ჰხედავენ ვისმე, ისევ ახლო-მახლო მეზობლებს, ისევ უფრო დედაკაცობას, ვიდრე მამაკაცებს, რომელნიც ხშირად დადიან შორეულ სოფლებსა და დაბა-ქალაქებში, არიან გართულნი სხვა-და-სხვა საქმეებში და როცა შინა სხედან, მაშინაც სამლოცველოში, ან კიდევ მოლებთან და ხოჯებთან ატარებენ დროს მუსაიფით. ხოჯა-მოლებისაგან-კი სულ ერთთავად ის ესმით, რომ მოსლიმანობა კარგი სარწმუნოებაა, გიაურები უნდა გეჯავრებოდესთ და სხვ. ერთს დედაკაცს გაეგო, რომ მე მივედი მათს სოფელში, ქრისტიანი კაცი. გაჰხარებოდა ძალიან და ეთქვა, მადლობა ღმერთს, ამ დროსაც მოვესწარითო. ასე გამიგონია მამა-პაპათაგან, რომ დრო მოვა და მოვლენ აქ ქართველები, ქრისტიანები და ბაბა უნდა ეცადოს ჩვენი სოფელი კარგა დაუხვდეს. ისინი-ღა თუ ილოცავენ ჩვენთვის, თორემ ჩვენის მომავლის იმედი აღარა გვაქვსო.

ქობულეთის შემდეგ აჭარაში უფროა გავრცელებული ქართული ენა. ქართული, რასაკვირველია, უფრო დედაკაცობამ იცის კარგად. წერა-კითხვის ცოდნა-კი იშვიათია, თუმცა აქეთ

მაინც უფრო ბევრმა იცის, ვიდრე სხვაგან სადმე მაჰმადიან ქართველებში, ქობულეთის გარდა. აჭარაში სცხოვრობენ ბეგნი ბეჟანიძენი. ერთს ბეჟანიძეთაგანს შვილები სტამბოლში გაუგზავნია სასწავლებლად, 1879 წლიდამ იქ თურმე არიან ყმაწვილები. მათს დიდი დედას ძლიერ მოუნდომნია მათი ნახვა და წასულა სტამბოლს. თან ეშინოდა ფურმე, ვაი თუ ჩემმა შვილის-შვილებმა ქართული ალარც-კი იციან, მე ოსმალური არ მესმის და როგორ-ღა უნდა ველაპარაკოვო. ძალიან გახარებოდა, რ ოცა ენახა შვილი-შვილები და დარწმუნებულიყო, რომ ქართული არ დაჰვიწყებოდათ. შვილებო, ეს ოსმალური კარგად გისწავლიათ ლაპარაკიც, წერა-კითხვაც, ჩვენებურს რაღას ეუბნებითო. როგორაო, გაჰკვირებიათ ყმაწვილებს, განა ჩვენებური ანბანიც არისო. როგორ არ არის, მე თითონ ვიციო, ქართული ანბანი ჰქვიან. მოუწერია დიდი-დედას სახლში წერილი შვილთან, მიშოვეთ ანბანი და გამომიგზავნეთ, უნდა ქართული ვასწავლო ჩემს შვილის შვილებსაო.

შვილი ამდგარა და გაუგზავნია 4 ცალი „დედა-ენა“ და რამდენიმე წვრილი ქართული წიგნები.

მთელს აჭარაში დღეს არ მოიძებნება ერთი სასწავლებელი, ერთი გაგებული ხოჯა, ერთი რიგიანად შესმენილი კაცი. ექიმის ხსენება ხომ აქ არ არის, აგრედვე ფერშლისაც. ზოგს-კი შეუგნია ბევრი რამ, მაგრამ ესენიც შეშინებულები არიან და ხალხში ვერაფერს ამბობენ. ქედის მოლა დიასამიძემ ქართული წიგნები უბეში დამალა, ხოჯამ არ დამინახოსო, ძრიელ ეჯავრებაო. აჭარელთ ცხოვრებაც მეტად ჩუმია, წყნარი და შეუმჩნევი.

თოფისა, დამბაჩისა და ხანჯლის ხმარება-კი მარჯვედ იციან; თოფის და დამბაჩის სროლას ბავშვები 7 წლიდამვე იწყობენ.

გაცარცვაც მოხდება ხოლმე აქეთ. ყაჩაღად გავარდნა ხომ საქებურ საქმედ მიაჩნია ბევრს. ბევრი ახალგაზრდა მოსხვეპილი ბიჭი ნატრობს ყაჩაღად გავარდნას, თუმცა შეძლე-

ბულნიც არიან და არაფერი გაჭირვება არ ადგიათ. სწორედ ასეთი იყო სელიმ ფაშის დროს ყაჩაღი ჩახალ-ოღლი თურმანიძე და ჭანეთიდამ გადმოსული ყაჩაღი ურდან-ოღლი, ნამყოფი აფიცრად ოსმალეთში, ქალების მოტაცებაც აქ სულ უბრალო საქმეა და ძრიელ ხშირი.

სახელმწიფო ხარჯის გადახდა ძნელი არ არის. კომლს წელიწადში ზოგს 2 მან. შეხვდება და ზოგს 3 მან. ზოგს მეტი და იშვიათად აიწევს 10 მანეთამდე, უფრო 5—6-მდეა, მაგრამ ხშირად ამის წინააღმდეგნიც არიან, არ შეგვიძლიან ამ ხარჯის მიცემა, ფუხარა ვართო. ოსმალეთში მაგრე არ არის, მაგრამ იქიდამ უარესი ამბები მოსდით. ვინც წავიდა იქ, თითქმის ყველა დაიღუპაო.

ამის წინად ერთი მაჰმადიანი ოსმალეთში წასულა მუჰაჯირად და მერე ისევე მალე დაბრუნებულა. იქ დარჩა მხოლოდ ამის დედა და ცოლიანი ძმები. დედა თურმე უკან მოსტირის აჭარას და თავის შვილს ეთვლის, ნეტავ ერთხელ კიდევ დამანახვა ჩვენი აჭარა, მანდაური ღრუბელიო და მერე გინდა მომკლა და ერთ დღესაც ნუღარ მაცოცხლაო. მანდედამ წამოსულებს ცრემლები მოსდით და მწარედ სტირიან თავიანთ ქვეყნისათვის.

აჭარელთ ტანთ საცმელი ისეთივე აცვიათ, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანებს, ვიწრო შარვალი, მოკლე ჯონიოს და ზოგს იტალიური პალტო. თავზე ყაბალახი, ფეხზე ზოგს ჩუსტები და ზოგს ევროპიული ჩექმები. ევროპიულს ტანთ-საცმელს ესენი არ ერიდებიან, გარდა ქუდისა; ამათში კაცმა რომ „ფურაშკა“ ან სხვა რამ ქუდი დაიხუროს, სჯულიდამ გადამდგარი იქნება და გაგიავურებული. ნაბდისა და ბუხრის ქუდზე-კი არას ამბობენ, ნაბდის ქუდს ადვილად დავიხურავთო; ჰნატროქენ კიდევ კახურ ნაბდის ქუდს. აწინდელ ტანთსაცმლის ტარება აქეთ ამ 150 წლის წინად შემოუღიათ, თორემ, როგორც ამბობენ აჭარელთ ღრმა მოხუცებულები: ქრისტიანობის დროს და მაჰმადიანობის პირველს წლებში აჭა-

რელთ ჯავახურად სცმიათ. მაშინ თავზე ბუხრის ქუდები თურმე ეხურათ, ტანზე ჩოხა-ჩერქესკები, ზოგს გძელ სახელებიანი კაბა (სპარსულ-ქართული კაბა.) ისეთი წაღები ეცვათო, რომ წაღების წვერებს ტყავის გრძელი წვერები ჰქონდათ, როგორც თფილისშიაც იცოდნენ 1870 წლამდის.

ქალებსაც ისეთივე ტანთსაცმელი ჰქონიათ, როგორც საქართველოს სხვა ქალებსაო, ბლეხის ქალებს ჩადრები და შალები ეხურათო და დიდის კაცის ცოლებს რიზაიშალები, ქათიბი და სხვანი; მაჰმადის სარწმუნოების მიღების შემდეგ ყველგან საერთოდ ჩადრი იქმნა მიღებული, რადგან ჩადრ ქვეშ მყოფი დედა-კაცი უფრო ადვილად დაიფარავდა სახესაო. ქართული კაბებიც მოსპესო და მიიღეს წითელ-ყვითელი ჩითის კაბები, ოსმალურებრ. ლეჩაქის მაგიერ შემოიღეს ფესის ტარება, ნიშნად მაჰმადიანობისა, მაგრამ ეს ყველგან ვერ იქმნა მალე მიღებული; ქალებმა ძლიერ იუარეს თურმე. ნამეტურ აჭარელთ ქალებმა: ჩვენ ქუდებს ვერ დავიხურავთო. ზეგნელთკი ადვილად მიიღეს, მაგრამ არა დიდის ხნით; მალე მისცეს დავიწყებას და ამ 30 წლის წინად სულ მიატოვეს ქალებმა ჩადრ-ქვეშ ფესის ტარება.

აჭარელნი ძველადგანვე მუშაობას და ვაჭრობას იყვნენ შეჩვეულნი; ვაჭრობაში ზღვის ნაპირები და ლაზისტანი უწყობდა ხელს. აჭარელნი იყვნენ ძველად მხნე მუშა-კაცნი, მხვნელ-მთესველნი, სახლების მკეთებელნი, ეკლესიის მაშენებელნი. ვახუშტი ამბობს, რომ სამცხეში „არ მოიპოვება სოფელი, დაბა, აგარაკი, რომელსა შინა არ იდგეს საყდარი, ანუ ეკლესია თლილის ქვით ნაშენნი, ორი ან სამი, დიდი და მცირენი“. სამწუხაროდ დღეს ასე აღარ არის და აჭარის სოფლებში თითო ნაშთსაც იშვიათად შეხვდება კაცი, ისიც დანგრეულ-დაქცეულს. მხატვრობაც ყოფილა ამათში წინად. ჩვენის მატიანის თქმით, შესანიშნავი ხელოვან მხატვარნი ძველად უმეტეს სამცხელნი იყვნენო. საერო მკურნალობის ხელობაც ყოფილა ძველად აქეთ გავრცელებული. იშვიათად

შეხვდება კაცი ეხლა ძველებურს კარაბადინებს. სოფელი არ იყო ისეთი, რომ ერთს ან ორს არ სცოდნოდა ხალხური, შინაური ექიმობა. ერთი ძველებური კარაბადინი, როგორც „ივერია“-შიაც იყო მოხსენებული, აღმოჩნდა მხოლოდ აჭარის სოფელს საღორეთში.

აქაური ქალები ხელოვნების მიმდევარნიც ყოფილან. მთელ დასავლეთ საქართველოს სამღვდელო სამოსელი სულ აქეთ იკერებოდა. აქედამვე იგზავნებოდა აღმოსავლეთ საქართველოში ნაქსოვ-ნაკერ საეკკლესიო სამკაული: დაფარნები ოქრო მკედისა, აღსავლის კარების ფარდები, ოლარები, ხატების ფარდები და მღვდელ-მთავართა შესამოსლები. ამის ნიშნები დღევანდლამდეა აქეთ დაშთენილი, ნამეტურ იმ ოჯახებში, სადაც ძველად რომელიმე წევრი ოჯახის სასულიერო წოდების ყოფილა. ასეთ ოჯახებში დღესაც მოკრძალებით ინახავენ ქალები ძველს საეკკლესიო ნივთებს. როგორც ძველად, ისე დღეს აქაურ ქალები ამზადებენ: ძაფს, შალს, ჩაფარიშებს, არშიებს და სხვა-და-სხვა ქსოვილებს; ტანისამოსს და ყაბალახებსაც ესენი ჰკერავენ, თავიანთს ლურჯს და თეთრს ჩადრებსაც ესენი ამზადებენ; პირ-ბადეების ქსოვაც კარგად იციან.

აქაურ მოხუცებულთა თქმით, ძველად აჭარაში ქალების მოტაცება ისე არ სცოდნიათ, როგორც ეს დღეს არის. ქალის გულისთვის გადამტერება, სისხლის აღებას საქართველოს ზოგიერთ მთიულნი ძველადგანვე მისდევდნენ. ქრისტიანობის დროს წელიწადში ერთი მაგალითიც არ იქმნებოდა, რომ ვისმეს გაებედნა კაცის კვლა, ან ქალის მოტაცებაო. ქალების გათხოვება ძველად აქეთ უმზითვოდ სცოდნიათ და არცა-რა ხარჯი სასიძოებს ჰქონიათ დავალებული.

მაჰმადის სარწმუნოების მიღების შემდეგ-კი სხვაფერ შეიცვალა საქმე. მუდმივმა ომებმა აჭარელნი დააჩვია უბრალოდ ხალხის ცარცვას და კაცის კვლას; ამ საქმეში ოსმალნიც უწყობდნენ ხელს, თუ ახლად გამაჰმადიანებულ ქართველი ქრი-

სტიანს მოჰკლავდა და გასცარცვავდა, ასე აქეზებდნენ: შენ უეჭველად ცხონდები, პირდაპირ ჯეენეთში (სამოთხეში) შეხვალ, რა-კი კერპი, გიაური მოჰკალიო“.

მაჰმადიანები ქართველებს სხვათა შორის კერპებსაც ეძახიან, კერპების სურათებს ემთხვევიან ხოლმეო. ერთმა მეტად ნიჭიერმა ქართველ ხოჯამ ასე მითხრა:—„თქვენი ყველაფერი კარგია, ყველაფერი მომწონს, მაგრამ ერთი ისაა ცუდი, რომ სურათებს ჰკოცნით და მეორე კიდევ ქელეხებით ხალხს ჰლუპავთო“.

მაჰმადიანობის გამო, ქალების ყოფა-ცხოვრება მათდა საზარალოდ შეცვლილა: წინად ხატობა სცოდნიათ, ჭირსა და ლხინში სიარული ქალიან-კაციანად. რაკი ეს ჩვეულება გადავარდნილა, რაკი ქალი ჩაკეტილა სახლში და პირბადე შემოღებულა, ქალის გათხოვებაც დაბრკოლებულა. ქალის გათხოვება ახლა აქეთ სრული უფლებაა დედ-მამისა. თვით ქალს არა ეკითხვის-რა. ვინც უკეთესს პირობას მისცემს სასიმამროს, ქალსაც ის წაიყვანს, აი ამას მოჰყვა ქალების ვაჭრობა, მოტაცება და სხვ.

დღეს სოფელი ალარ არის, რომ არავინ ჩიოდეს, ქალი მომტაცესო. აქაური ციხეები სავსეა ქალების მომტაცებელ სასიძოებით. აქაური „მეჯლიშები“ და სამმართველოებიც თითქმის ამ საქმეებით არის დატვირთული. ბევრს ალაგას ამის გამო დიდი დავიდარაბა და შეძულებაა ატეხილი, სისხლის ღვრაა ჩამოვარდნილი, ერთმანეთის აკლებაა გავრცელებული. ამას წინად სოფ. დერე-ხოხნელს ხოჯასაც-კი მოსტაცეს ქალი, 13 წლისა. დიდი ალიაქოთი გამოიწვია ამ საქმემ. ამის გამო ხოჯებმა ქადაგებაც-კი დაიწყეს ჯამეებში. მე მქონდა შემთხვევა მენახა ზოგიერთი ასეთი სასიძო პატიმრები და მეკითხა მათთვის ქალის მოტაცვის მიზეზი. მათ ასე მიპასუხეს: ჩემმა სასიმამრომ ფულის თხოვნა დამიწყო, მე იმდენი ფული არ მქონდა, ღარიბი კაცი ვარ და გოგო მოვიტაცე, ახლა, რაც უნდათ, ის ქნან, თუნდ ციმბირში გამგზავნონ.

ბევრგან მშვიდობით ათავებენ საქმეს და ახტს (შერთვას) ახერხებენ, მაგრამ ზოგჯერ-კი ასეთი მორიგება ვერ ხერხდება და დამნაშავეს აქა-იქ ჰგზავნიან რუსეთის გუბერნიებში. ვინც მოასწრობს და თავს უშველის, ფირალათ მიდის და შემდეგ ოსმალეთში გადადის. ციმბირის და რუსეთში გაგზავნის აქეთ ძლიერ ეშინიანთ.

განვაგრძოთ იმის ამბავი, თუ რას ამბობს ხალხი თავის გამაჰმადიანობის გამო. რაკი ძალ-მომრეობითა და სასტიკობით საიმისოდ ვერას ვახდენენ და ქვეყნის გამაჰმადიანების საქმე ძალიან ჭოჭმანით მიდიოდა, ოსმალეთის მთავრობამ ახლა სხვა ღონისძიებას მიჰმართა. ეს ღონისძიება იყო ტკბილი მოქცევა და დაყვავება ერისა, აღთქმა მრავალ-გვარის წყალობისა, დიდის საჩუქრის მიცემა საიქიოს მუჰამედისაგან. შეუსრულდათ გულის წადილი. აჭარაშიაც შესწყდა სჯულის გამო გამუდმებული ბრძოლა და სისხლის ღვრა. როგორც ამბობენ, იმოდენი სისხლი სამცხის არც ერთ მხრის ქართველობას არა აქვს დაღვრილი, რამდენიც აჭარელებს დაუღვრიათ ქვეყნისა და სჯულისათვის. ეს ყოველ აჭარელმა ბეგმა და ალამ იცის და ყოველ ამას ისინი თამამად ლაპარაკობენ.

ბევრის მეცადინეობით ოსმალებმა აჭარელნი გაათათრეს, რასაც დაჰპირდნენ ყველაფერი აღუსრულეს; ეკკლესიებში მღვდლების რიცხვი შემცირდა; ვინც თათრობას მიიღებდა, იმ მღვდელს ყადობას აძლევდნენ; ნელ-ნელა ლაზის ტანიდამ იწყეს ხოჯებმა შემოსვლა, როგორც ქართული ენის მცოდნენი, ხალხში მეცადინეობდნენ მაჰმადის სარწმუნოების განმტკიცებას და მკვიდრს საფუძველზედ დამყარებას. პირველ ხანებში თათრულს სჯულს ეკკლესიაში ასწავლიდნენ და ალოცებდნენ არაბულად. ხალხს ეუბნებოდნენ: ჯამეებად ისევ ეკკლესიები გვექმნებაო, რადგანაც ესეც მღვთის სახლიაო; ამითი უფრო იბირებდნენ და იმადრიელებდნენ ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველთ. სხალტის ეკკლესიაში, ტბეთში, ოპიზას, ხახულს, იშხანს, ანჩას და პარხალში თი-

თქმის ამ დროდამ იწყება მაჰმადის წესით ლოცვების აღსრულება. პარხალი, ანჩა, იშხნის დიდი ტაძარი, ხახულისა და სხვა ტაძრების თითო ნაწილი დღევანდლამდე ჯამეებად არის დაშთენილი. ხახულის ხეობა დღესაც ოსმალეთის სამფლობელოშია.

ნელ-ნელა გაავრცელეს ოსმალთ თავისებური ზნე-ჩვეულება და შემოიღეს წეს-წყობილებაცა, დაამკვიდრეს თავიანთი კანონ-მდებლობა და მერე დაიწყეს მეცადინეობა, რომ აჭარელთათვის შეეჯავრებინათ ქართველნი და საქართველოს ხსენება. ოსტატურის მეცადინეობით მალე შეაჯავრეს აჭარელებს ქართველები და მცირე ხნის შემდეგ აჭარელ ქართველნი თავიანთ მოძმე ქართველთ სისხლის მსმელებად გარდააქციეს. საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ აჭარელთ იწყეს საქართველოდამ ყმაწვილების მოტაცება და ოსმალეთში კარგ ფასად გასყიდვა. გაიმართა „გოთაულობა“, ე. ი. ტყვისა და ყმების ყიდვა-გაყიდვა. აჭარელნი თავისუფლად გადმოდიოდნენ გურიაში, იმერეთში, ქართლში და სხვა ადგილებში ყიდულობდნენ და იტაცებდნენ გოგო-ბიჭებს, გადაჰყვანდათ ოსმალეთის საქართველოში და მერე აქედამ მიერეკებოდნენ შავი ზღვის ნაპირას მდებარე ქალაქებში და ჰყიდნენ. ყოვლად დამღუპველისა და საძწუხარო ჩვეულების ამბავი აჭარაში დღესაც ბევრს ახსოვს; ბევრნი დღესაც ცოცხალნი არიან მათ შორის, რომელნიც ამ სამარცხვინო საქმეს მისდევდნენ.

რაკი ოსმალნი დარწმუნდნენ რომ აჭარელნი ახლა-კი ნამდვილ გათათრდნენ და ერთგულნიც გახდნენ ჩვენიო, რაკი ოსმალთ აშკარად შენიშნეს, რომ ეს ერთის სისხლის ხალხი, ერთი ენისა, ერთის ქვეყნის ერი, ერთი ზნე-ჩვეულების და სარწმუნოებისა ორად გავყავით, ერთმანერთი შეეაჯავრედ და ერთმანერთის სისხლის მსმელად ვაქციეთო. იფიქრეს, რომ ახლა-კი ადვილი იქნება აჭარელთა დახმარებით და წინამძღოლობით გავითარეშოთ საქართველოს დანარჩენ ადგილებშიაცა, ძმას ძმისთვის ხანჯალი გავალესინოთ, ერთის ენის ხალხი

ერთმანეთს ვაჟლეტინოთ და მერე მთელი საქართველოც დავიმორჩილოთო. არც შესცდათ ანგარიში: აჭარელთა დახმარებით დაიჭირეს ჩაქვი, ქობულეთი, კინტრიშის ხეობა 1771—1795 წლებში და ამათის მეოხებითვე მოახერხეს მათი გათათრება. მაგრამ ამბობენ, რომ ახალი გათათრებულ ქართველებიც ხშირად ღალატობდნენ ოსმალთაო, გაცხარებულ ომის დროს თავიანთ მოძმე ქართველთ ბანაკში გადადიოდნენ და ოსმალთა წინააღმდეგ იბრძოდნენ მწარეთაო. ასე მიამბო ეს გარემოება სოფელ აჭყველ 120 წლის მოხუც ქამჯარაძემ.

ოსმალებმა მალე უპოვეს წამალი ამასაც და საქმე იქამდე მიიყვანეს, რომ „ჯაშუშობაც“-კი გააჩინეს და აჭარელი ხშირად, თავისუფლად აბეზღებდა იმ მოძმეს, რომელიც-კი ოსმალთა წინააღმდეგ გაივლებდა რასმე გულში და ან წინააღმდეგობას გაჰბედავდა სადმე და გამოაცხადებდა. უფრო ბეგიებმა და აღიებმა დაუწყეს ერთგულობა მთავრობას; ამიტომ ოსმალებმა მალე აჭარის გამგეობას თავი გაანებეს და მთელი ეს მხარე ბეგებსა და აღიებს ჩააბარეს, ამათ მიანდეს და ყოველის თემისა და ხეობის გამგეთ თითო ბეგი და აღია განაწესეს. ყოველივე ამათ ნებაზე იყო ახლა. ოსმალი აღარაფერს საქმეში აღარ ერეოდა. ქვეყნის მართვა, წეს-წყობილება, კანონმდებლობა, ხარჯის გარდახდა, განაწილება, გზებისა და ხიდების კეთება, სულ ამათზედ იყო დამოკიდებული. ყოველს ბეგს თუ აღიას ხელში შერჩა თავის საბეგიოს და საღიოს გამგეობის უფლება მემკვიდრეობით, ციხე-კოშკების პატრონობაც, რასაკვირველია, იმათ ებარათ და 1850 წ. მთლად ჩამოერთვათ ეს უფლება და ყოველივე მათი საკუთრება სახელმწიფო საკუთრებად შეირიცხა.

იმავ თავითვე ოსმალებმა დააწესეს ყადებისაგან შემდგარი „მეჯლიში“ ე. ი. სასამართლო. რომელშიაც „ყურანის“ თანხმად არჩევდნენ ყოველს საქმესა და საჩივარს, ნამეტურ ცოლ-ქმრობისა, ნათესავობისა და სასულიერო უწყების შესახებს. უმეტეს ნაწილს საერო საქმეებისასაც „მეჯლიში“ არ-

ჩევდა. ვინც მეჯლიშის გარდაწყვეტილებას არ დასჯერდებოდა, შეეძლო, საჩივარი ბათუმის მუფთან გადაეტანა; თუ იმის განაჩენსაც არ დაჰყაბულდებოდა, მერე შეიხულ ისლამთან უნდა ეჩივლა. „მეჯლიში“ შესდგებოდა ოთხის კაცისაგან, უმეტესად სასულიერო წოდებისას ირჩევდნენ ხოჯებს, და ამ არჩეულთ სახელად „ყადი“ ეწოდებოდა. წინად „მეჯლიში“ ქრთამების აღებას ძრიელ მისდევდაო; ქრთამს იყოფდნენ ყადები და ბეგები, ამის გამო დიდი უსამართლობაც იყოვო, სოფ. დერე ხოხნელ ხოჯა მახაკაძემ გვიამბო:

აჭარის ბეგებმა რაკი პატარა ძალ-ლონე ჩაიგდეს ხელში, მალე ისე გათამამდნენ, რომ ერთმანეთსაც დაუწყეს დევნა, ხოცვა და ყლეტა. ერთის ხეობის ბეგი ებრძოდა მეორეს, აღიაედავებოდა და ეჩხუბებოდა აღიას და იყო მათ შორის განუწყვეტელი შური და მტრობა, ასეთის სადავიდარაბო საქმეების გადაწყვეტა და მერე მორიგება მოჩხუბარ-მაშფოთართა პირველად ადგილობრივ ხერხდებოდა, მაგრამ გავიდა ხანი და ასეთი სასტიკი ზნე ისე გახშირდა და ისე გამწვავდა შური და მტრობა, რომ მალე ოსმალებიც ჩაერევნენ. მაინც ხმას არ სცემდნენ, უყვავებდნენ და კიდევაც აქეზებდნენ, საჩუქრებსაც-კი უგზავნიდნენ მთავრობის წარმოშადგენელნი. ოსმალეთს აჭარაზედ ხარჯი უფრო მეტი ჰქონდა და აღებით-კი ვერაფერს იღებდა. შემდეგ და შემდეგ აჭარელთა ერთმანეთის ყლეტაწყვეტამ ოსმალნი ერთობ დააფიქრა; საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ ოსმალეთის მთავრობამ აჭარა დამნაშავეთა ბუდეთ გადააქცია, და ვინც-კი ოსმალეთში დააშავებდა რასმე, აქეთკენ უკრავდნენ თავსა. რამდენისამე ხნის განმავლობაში, ოსმალთა მეოხებით ეს მხარე გაივსო იქიდან დასასჯელად გამოგზავნილ ყაჩაღებით. ახლა ამათ იწყეს ხალხის ძარცვა, ხოცვა და ყლეტა. დაემხო ყოველივე წესი და რიგი, წახდა ძველებური ზნე და პატიოსნება.

ოსმალთ ქართულ წიგნებსა და ენასაც თავის დროსვე მიაპყრეს ყურადღება. ქართულის ენის და მწიგნობრობის წი-

ნაალმდეგ მოლებმა და ხოჯებმა დაიწყეს ბრძოლა. ტრაპიზონ-
სა და სტამბოლში ნასწავლი მოლა-ხოჯები ხაფიზნიც და ყუ-
რანის ზეპირად მცოდნენი სასტიკად სდევნიდნენ ენასა და
წიგნებსაც. ჩვენ თათრები ვართ და არა ქართველებიო, სჯუ-
ლიც თათრული გვაქვს და ენა და წიგნიც თათრული უნდა
გვქონდესო, ამბობდენ ისინი. ეცადეთ, რომ ქართული დაი-
ვიწყოთ და ის ენა ისწავლოთ, რომელიც ღვთის ენაა და რომ-
ლითაც ლაპარაკობდა ჩვენი მუჰამედიო. ქართული წიგნებიც
ან დასწვით, ან წყალში გადაყარეთ, რადგანაც უწმინდურია-
ო. ნელ-ნელა ამ საშინელმა ქადაგებამ თავისი მწარე ნაყო-
ფი მოიტანა: ბევრმა ქართული დაივიწყა, თავისი დედა-ენა
უგულებელ-ჰყო და წიგნებიც დასწვა. ეს არის მიზეზი, რომ
ქართულის წიგნის და ხელნა-ნაწერის ხსენება თითქმის აღარ
არის აჭარაში. მოხუცებულნი აჭარელნი ამბობენ, რომ ბევ-
რი ძველებური წიგნი დასწვა ხალხმა, ძველებური ნივთი გა-
აქრო და გადააშენაო. ძველ ნივთებს, დამპალ წიგნების
ფერფლს და სხვა ამისთანებს დღესაც ჰპოულობენ ნაეკლე-
სიარებს ახლო. ლივანში ამას წინად იპოვნეს ერთი ზარი მი-
წის თხრის დროს.

ამბობენ და ერთმა მწიგნობარმა ბეგმაც გადმომცა, რომ
სუნის სარწმუნოების ოსმალებში ოთხი მწვალებობა არსებობს,
ერთი მეორეზედ უარესიო. ერთი მწვალებლობა ყველაზედ
უსასტიკესია, ამ მწვალებლობას თავის სახელ-წოდებაც აქვსო,
ყოველთვის ოსმალები, სადაც-კი ქრისტიანებს იჭერდნენ და
ათათრებდნენ, იქ მერე ამ მწვალებელთა მოძღვრება შეჰქონ-
დათ თურმე; ქართველთ მაჰმადიანებისთვისაც ასევე უქნიათ
და ქართველებშიაც ამ მწვალებლობის მოძღვრების ზოგიერთი
თვისება გაუვრცელებიათ, რის მეოხებითაც ქართველებშიაც
დამკვიდრებულა სასტიკი ფანატიზმი, ქართველ მაჰმადიანები
ფანატიზმით თვით ძირეულს ნამდვილს ოსმალებსაც-კი სჭარ-
ბობენ. ეს გარემოება თვით ოსმალთაც უკვირთ. ოსმალთა
ხოჯები ახლად გათათრებულ ქვეშევრდომთა შორის იმიტომ

ჰქადაგებდნენ ამ მწვალებლობას, რომ ამის მეოხებით სამუდამოდ მოესპოთ მაჰმადიან ქართველთ კავშირი და მონათესავობა ქრისტიან ქართველებთან, ანუ ერთის გვარის და შთამამავლობის ქრისტიანთ და მაჰმადიანთ შორის სრული განსხვავება და სიძულილი და მტრობა დაეთესათ. ამათ მიაღწიეს თავიანთ აზრს და ქართველ მაჰმადიანი ისე ვადაამტერეს ქართველ ქრისტიანს, რომ ამ მტრობას ჯერ-ჯერობით ვერაფერი მოსპობს გარდა ქართული წიგნის სწავლისა.

ამ მწვალებლობის გავრცელება 1630 წლიდგან დაუწყიათ, ათაბაგობის შემდეგ. 1745 წლებში ხოჯები ოსმალოს მთავრობას უმტკიცებდნენ, რომ დღეის შემდეგ ქართველ მაჰმადიანთ შიში ნულარა გაქვთო, ისინი ნამდვილი მუსულმანები არიანო, ალარ აჯანყდებიანო. სჯულის მხრივ განდგომის ფიქრი ნუ გაქვთ, იქნება სოფლის საქმეზედ, ან ხარჯის გამო სთქვან რამეო. დაიმედებულთ ოსმალთ 1750 წ. განიზრახეს ჯარის-კაცთა (ნიზამი) გაყვანა და ეს ძალეც გამოეცხადათ ქართველთ, მაგრამ ამათ არა ჰქმნეს, პირველს ხანებში დიდად იუარეს, მერე-კი დასთანხმდნენ, რადგანაც კინალამ ოსმალთა და ამათ შორის ომი ასტყდა. ჯარის კაცნი ოსმალეთში მიჰყვანდათ და იქ იმსახურებდნენ 7 წელიწადს. სამსახურის შემდეგ ყველა შინ ბრუნდებოდა, იქ იშვიათად ჰრჩებოდნენ; თუ ვინმე რჩებოდა იქ, ისიც იმ შემთხვევაში, თუ კარგს საქმეს რასმე იშოვნიდა, მაშინ თურმე სულთნის სასახლის იანგიჩარებად ქართველნი იყვნენ, როგორც უფრო ფანატიკნი და ერთგულნი სულთანისა. სულთანმაც იცოდა და ამიტომ უფრო სცემდა ქართველებს პატივსაო.

ამ ჯარის-კაცთა მეოხებით შემოვიდა და მოიფინა აქა-იქ თათრული ენაო, თორემ 1820 წლებამდის აჭარაში ასში ხუთ კაცმაც არ იცოდა თათრული ენა. ამათ უფრო წაახდინეს აჭარელნი, ბევრი-რამ ცუდი საქმე შემოიტანეს და განავრცელეს აჭარაში, ნამეტნავად გააორკეცეს თოფისა და დამბაჩის ხმარება, ქართველთა მტრობა, საქართველოს საზღვრებზედ ქურდუ-

ლად გათარეშება და ტაციობა. აიყოლიეს მთელი ხალხი და უკანასკნელ ომის დროს აჭარელნი დიდს იმედებს აძლევდნენ ოსმალებს, რომ ბათომისაკენ რუსებს და ქართველებს ჩვენ ვეყოფითო. ოსმალებიც დარწმუნდნენ და ამიტომ აჭარლებს და სხვებსაც დაურიეს დიდ-ძალი თოფის წამალი.

ჟამთა ვითარების მეოხებით აჭარელნი ქართველებისათვის ისეთ მტრად და სისხლის მსმელად გარდიქცნენ, რომ 1770 წ. აქ ოსმალებს დიდის ერთგულებით დაუხვდნენ და აღთქმა მისცეს, რომ თუ საქმე იქნება, თქვენ არ გიღალატებთ და ჩვენ ჩვენს ქვეყანაში მტერს არ შემოუშვებთო. ამას გარდა, ქართველებს სადაც მოვასწრებთ, იქვე დავჭრით თავებს და ვეცდებით, რომ ნთელი საქართველო დაგიმორჩილოთ და გავათათროთო. ამ დრომდის-კი ოსმალებსა და აჭარელებში არაფერი განწყოფალება არ არსებობდა. მეცხრამეტე საუკუნეში აჭარელები ოთხჯერ აჯანყდნენ ოსმალთა წინააღმდეგ, 1815, 1830, 1845 და 1852 წლებში.

ჩვენ აქ მოვიყვანთ მხოლოდ ზოგიერთს შემთხვევას. 1845 წ. აჭარელთ ამოირჩიეს რამდენიმე თავი კაცი, აქ იქ გაამაგრეს ზოგიერთი ციხე-კოშკები და აუჯანყდნენ ოსმალეთის მთავრობას. მალე აჭარაში ოცი-ათასი ოსმალოს ჯარის-კაცი მოვიდა, თოფ-ზარბაზნებით დაიარაღებულნი; ესენი ოთხსავ კუთხივ მოედვნენ აჭარას და იწყეს ზარბაზნების სროლა და ომი, მაგრამ აჭარელებს ვერაფერს აკლებდნენ, ესენი ისეთ ადგილებში იყვნენ ჩასაფრულები, რომ ოსმალებს სჯობნიდნენ და ამარცხებდნენ. ამ ომში აჭარელებმა დიდ-ძალი ხალხი გაუწყვიტეს ოსმალთ. აჭარელებს წინამძღოლობდნენ ჰაჯი ასან-ბეგი ბეჟანიძე, სოფ. ზენდიდელი, სოფ. აგარიდგან დევაძეები- სოფ. ორცოდგან ალიქ-ოღლი შარვაშიძე და მრავალნიც სხვანი, იმ დროის აჭარელნი, გამოცდილ ვაჟკაცნი.

ამ ომში აჭარელებს უღალატა ისევ და ისევ საქართველოს ძველის მოღალატეების გვარის წევრთაგანმა, სოფ. ძენწმანელმა ხეირულა-ბეგ ჯაყელმა. ამან გასცა აჭარელთ ყო-

ველი საიდუმლო და ოსმალთ მიემხრო. ამ ღალატის მეოხებით ოსმალთ გაიმარჯვეს და ყოველი ციხე და სიმაგრეები აჭარისა დაიჭირეს. გამცემი ჯაყელი ხალხს აშოშმინებდა: დაწყნარდით, დაშოშმინდით, ოსმალნი არაფერს გიზმენო; ხალხი დაწყნარდა. ამის შემდეგ მოთავენი პატიმარ ჰყვეს და სტამბოლს გაგზავნეს. ხალხს დიდი ხარჯი დაადვეს, კომლზედ 25 ძან. ამას შეაკეცეს ის ხარჯიც, რაც ამათთან ბრძოლაში დაიხარჯა. ხალხი ძალიან შეწუხდა, მაგრამ რას იზამდნენ, ოსმალთ ოთხსავ-კუთხივ აუარებელი ჯარის-კაცები დაუყენეს. აჭარელთ ღალატს სწამებდნენ, ქართველებისაკენ აქვსთ თვალი და გული, იმათთან მიწერ-მოწერაც აქვთ და აჯანყებას იმიტომ სჩადიანო.

ახალი ხოჯებიც მალე გამოუგზავნეს, რომელთაც მორთეს ოსტატური ქადაგება. ამ დრომდის აჭარელ ქალებში თითო-ოროლა ხსოვნა კიდევ არსებობდა ძველ ქართველთ ჩვეულებისა, მაგალითად შელოცვები, ტირილი, ძველის ეკკლესიების დასუფთავება, წმიდა სანთელზედ ფულის მიკვრა და ეკკლესიაში შეწირვა, წმინდა სანთლის ჩამოსხმა, „იავნანა“ წითელის კვერცხების შეღებვა და სხვაც ბევრი რამ, მაგრამ ახალ მოსულ ხოჯებმა ესენიც მოსპეს, თუ სადმე ეკკლესიის ნანგრევები იყო დაშთენილი, ისიც დააქცევინეს მთლად?

რამდენიმე ხნის შემდეგ აჭარელთაგან ხეირულ-ბეგ ჯაყელი ღალატის გამო სიკვდილით იქმნა დასჯილი. ერთს ღამეს დაეცნენ ჯაყელის ოჯახს და სამი კომლი ხალხი მთლად აშოსწყვიტეს, ერთი პატარა ყმაწვილი გადარჩენოდათ შემთხვევით, რომელიც დღესაც სცხოვრობს ქედაში და აქაურ „მეჯლიშის“ ყადია. დღესაც ამას აქ ქვეყნის მოღალატე „ჯაშუშის“ შვილს უწოდებენ.

ოსმალებს სრული იმედი ჰქონდათ, რომ საქართველოს დავიჭერთ, ტფილისში ალი-ფაშა თავდგირიძეს დავსვამთ ფაშადაო. ამისათვის დიდი სამზადისი ჰქონდათ. ციხის ძირთან ამათ დიდი ძალი კახელობაც გასწყვიტეს, რუსის ჯარ-

საც ბევრი ავნეს, მაგრამ ბოლოს საქმე მაინც გაუჭირდათ. რუსებმა არზრუმი აიღეს, აქედგან სხვაგანაც წავიდოდნენ, მაგრამ ოსმალთ მორიგება სთხოვეს და არზრუმში გასცვალეს ბათუმი, ქობულეთი, აჭარა, ლივანა, შავშეთი, არდანუჯი, ართვინი, ოლთისი, არტაანი (არდაგანი) და ზოგიც სხვა ადგილები. ადგილების გასცვლის ამბავი რომ შეიტყეს აჭარელებმა დიდათ ეჯავრათ, ეწყინათ, აღარ იცოდნენ რა ექმნათ და მალე ოსმალების წინააღმდეგ დაიწყეს მეცადინეობა.

ვიდრე მორიგეობა მოხდებოდა, მინამდის აჭარელთ რამდენიმე მოწინავე ცაკი ამოურჩევიათ და ბათუმის ინგლისელ ელჩის დახმარებით ესენი ბერლინის კონგრესზე გაუგზავნიათ და შეუთვლიათ რომ ჩვენ ოსმალეთს ფულით არ უყიდნივართ და ნურც გვყიდისო, თუ არ უნდივართ, დაგვანებოს თავი და ჩვენვე უპატრონებთ ჩვენს თავსაო. ბერლინიდგან წამოსულმა კაცებმა სტამბოლზედ გამოიარეს და აქ ოსმალოს მთავრობას განუცხადეს, რომ ჩვენ რუსეთს არ ჩავბარდებითო. სულთანის ბრძანებით ესენი მაშინვე დააპატიმრეს და აქეთ აღარ გამოუშვეს.

შეერთების დროც მოვიდა, აჭარელნი დაირაზმნენ, საომრად. ამათ ხელს უწყობდნენ ფანატიკი ხოჯა-მოლები. ამ დროს აქ გაჩნდნენ ზოგიერთი ბეგისა და აღების შვილები და ამათ დაუწყეს ლაპარაკი, რომ ხალხო, გაჩერდით, თორემ ვერაფერს გააწყობთ, თავს გაიფუჭებთო. რუსეთს ოსმალეთმა ვერა დააკლო-რა და აბა თქვენ რას იზამთ. ასეთი ბრძნული საუბარი აჭარელთ არ შეისმინეს. გარდა ამისა, ეს რჩევა ლალატად მიიჩინეს, და მთქმელნი—მოღალატედ, ამის გამო ერთს დღეს მოჰკლეს ოსმალოს ასის თავი, ქართველ მაჰმადიანი, გულო-აღა აჭარელი. ამას გარდა უპირებდნენ ამოწყვეტას სხვათაც, მაგრამ ამათ ჰმფარველობდა ოსმალის ჯარი და სამხედრო მინისტრი დერვიშ-ფაშა.

მალე აჭარლებმა დერვიშ ფაშას გამოუცხადეს, რომ ჩვენ რუსეთს არ ჩავბარდებითო. მინისტრმა მოწინავე კაცები დაი-

ბარა ბათუმში და აი რა უთხრა. ეს ნათქვამი სისტყვა-სიტყვით გადმომცა ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა, რომელიც მაშინ იქ ყოფილიყო: „ხელმწიფის ერთგულება კარგია, მაგრამ მისის სიტყვის წინააღმდეგ დადგომა-კი არაფერია. რასაც თქვენ ფადი-შაჰი გიბრძანებთ, ის უნდა აღასრულოთ, ჩვენთვის არ-ზრუმი უფრო ძვირფასია... ის რომ რუსებს დაჰრჩეთ, მერე იქიდგან სტამბოლისაკენ უფრო ადვილად წავლენ და მაშინ ჩვენ ხომ მთლად დავიღუპებით. ეს ადგილები-კი ჩვენთვის უსარგებლოა, აქ ჩვენ არაფერი ანგარიში არა გვაქვს, რასაც აქა ვხარჯავთ, იმის ნახევარს ვერ ვიღებთ. ეს წავიდეს, ისევ საქართველოს შეუერთდეს, ამით ჩვენ ზარალი არა მოგვეცემა-რა. ამ ადგილების დაჭერის გამო ჩვენნი წინაპარნიც შემცდარან, მაგრამ, მგონი იმათ ისა ჰქონდათ ფიქრად, რომ მთელს საქართველოსაც დავიჭერთ, დაღისტანს შევუერთებთ და გამოგვადგებაო. ეხლა-კი ეს ჩვენთვის უქმია, ჩვენ აქ გზა არა გვაქვს, ზღვით არაფერი გაგვაქვს, შემოსავალს არას გვაძლევს, ამიტომ მე გირჩევთ, რომ ფადი-შაჰის ბრძანებას დაემორჩილოთ და მშვიდობიანად ჩაჰბარდეთ რუსეთსაო. შემდეგ თუ აქ დგომას არ ისურვებთ, ჩვენსკენ წამოდით და იქ ოსმალოს მთავრობისაგან ყველაფერს მოწყალებას მიიღებთ, ნურასი ფიქრი ნუ გაქვთო.

მოწინავე კაცებმა ყოველივე მოისმინეს, წავიდნენ და ხალხს აუწყეს. ხალხმა არ ქნა თურმე, ჩვენ უჩხუბრად ვერ ჩავბარდებით რუსებსაო. ეს ამბავი მინისტრს აცნობეს. ამან კიდევ შეუთვალა დარიგება, მაგრამ არ ქნეს. ბოლოს შეუთვალა მინისტრმა, რომ რაკი არა სწყნარდებით თქვენა, ახლა მე მოვალ ოსმალოს ჯარით თქვენთან საომრადაო და ვნახავთ რას იზამთო, მე დაგიმორჩილებთ თქვენა და მევე ჩაგაბარებთ რუსებსაო. საქმე როგორც იქნა დაშოშმინდა და რუსებმა ჩაიბარეს ხსენებული მხარე. ამ დროს აჭარის ფანატიკ ხოჯა-მოლებმა გამოჰფინეს ფანატიკობის მწვანე დროშა და დაიწყეს ხალხში ქადაგება, რომ აქ ჩვენი დგომა აღარ იქნება, მიტომ

რომ სადაც ჩვენი ადგილები არ არის, იქ ჩვენი ლოცვა არ შეიძლება. ეგენი ასეთები არიან, ისეთები არიან და სხვანიო. ამათის მეოხებით დიდი ძალი ქართველობა გადასახლდა ოსმალეთში და უკანონოდ მოსწყდნენ თავიანთს მამა-პაპეულს მიწა-მამულს. საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ მოლებმა და ხოჯებმა აჭარაში კინალამ საერთო გადასახლება მოახდინეს. ამისთვის ერთს დღეს ოცდა-ხუთი-ათას სულამდის შეიკრიბა და ერთს სოფელში რჩევა ჰქმნეს გადასახლების შესახებ, ზოგმა თანხმობა აღიარა და ზოგმა არა. ზოგმა სთქვა, რომ წავიდეთ და ქედის მუფთს ვკითხოთ და რასაც ის გვეტყვის, რა გვარს რჩევასაც ის მოგვცემს. ჩვენც ისე მოვიქცეთო. ხალხმა იგრიალა ქედის მუფთისაკენ; ამ დროს აქ მუფთად იყო სოფ. მერისელი, ხალიფაშვილი, ღრმად მოხუცი, სტამბოლში ნასწავლი. ეს მალე გამოვიდა ხალხის წინ, ხალხმა კითხვები მისცა. ამან მოისმინა და პასუხი ასე ქართულად, რომელიც სიტყვა-სიტყვით მომყავს აქ და, რომლის სიტყვაც დღესაც ბევრს ახსოვს კარგად.

„ხალხნო, გაჩერდით, დადექით, თქვენ რასაც ამბობთ და რასაც სხვა-და-სხვა ხოჯები და მოლები გეუბნებიან, ის სულ ტყუილია, აქ მართალი არაფერია. თქვენ ამბობთ, რუსები უსჯულოები არიან და ამიტომ ვერ დავდგებით აქაო. ჩვენს სჯულის წიგნებში სწერია, რომ მათ სჯული უკავიათ. მხოლოდ თავიანთებური, სუფთა და არა ისეთი, როგორსაც თქვენ ჰფიქრობთ, სჯული ვისაც არა აქვს, ის ან ქვაზედ ლოცულობს და ან ცეცხლზედ, მაგრამ მაგათკი ესენი არა სწამთ. თქვენ ამბობთ, რომ ჩვენ გაგვაქრისტიანებენო, ქალბალანას მოგვტაცვენო! არც ეს არის მართალი; რუსებს თათრები ბევრი ჰყავთ, თვით ჩვენის სჯულის, მაგრამ მათ არც არავინ გაუქრისტიანებიათ და არც არავისთვის ქალბალანა წაურთმევიათ. ამაებს რომ ლაპარაკობთ, ეს ვინ ნახა თქვენთაგანმა, ჩვენ მათ არ ვიცნობთ, ისინი ჩვენ არ გვიცნობენ და ჩვენ-კი რაღაც ჭორებს ვლაპარაკობთ. მოიცადეთ პატარა, ვნახოთ,

მოვიდნენ, გავიცნათ და თუ მართლა გაქრისტიანებას დაგვიწყებენ, ქალ-ბალანას მოგვტაცვენ და სხვა რამეებს გვიზამენ, მაშინ მე თვით გამოვალ თქვენ წინ, ხელში თოფს ავიღებ, თქვენც გამომყევით თანა და ვიდრე უკანასკნელი დარჩება ჩვენთაგანი. მინამდის ვიბრძოლოთ და ნურაფერს დავუთმობთ. ვინც დავიხოცებით ხომ მოვრჩებით და ვინც დარჩება, იმათ როგორც ერჩიოთ ისე ქმნან და დაშთნენ.

თუ არა-და რომ მისდიხართ აქედგან, სად მიხვალთ, რათა, რისთვის და საიდამ სად? აქ თქვენი ძველების ყანა-ბალსახლებზედ სცხოვრებთ და ვერ გიცხოვრიათ, აქ მზათ სახლი გაქვთ გაკეთებული, ეზო, ბაღი, ყანა და იქ რომ წახვალთ, უნდა იცოდეთ, იქ ესენი არ დაგხვდებათ; იქ ყველა ამაების კეთება დაგჭირდებათ და გაკეთებისათვის ფული, ჯანი და მასალას და ყველა ამაებს, იქ როგორ იშოვნით, რაფერ იცხოვრებთ! რასაც აქედგან ფულს წაიღებთ, ისიც გზაში შემოგეხარჯებათ და დარჩებით ცარიელი. „ყურანში“ და ჩვენს სჯულის წიგნებში სწერია, რომ კაცმა ქალ-ბალანა ისე უნდა წაიყვანოსო, რომ ქალებს პირი არავინ დაუნახოსო, ქალ-ბალანა ისე უნდა აცხოვროს, რომ არ მოშივდეთო, თორემ თუ ესენი ვერ აღასრულა, ეს დიდი ცოდვა იქნებაო, თქვენ რაფერ წაიყვანთ გზაში თქვენს ქალ-ბალანას, რომ მათ პირი არავინ დაუნახოს; უცხო ალაგას მისულნი ისე რაფერ იცხოვრებთ და ან რითი, რომ ერთხელაც არ მოშივდეთ. იქ დიდს გაჭირვებას ჰნახავთ, ცოლ-შვილი შიმშილისაგან აგიტირდებათ და ეს უფრო დიდი ცოდვა იქმნება. აქ გაჩერდით, თუ-კი მე ვჩერდები, მე მუფთი, თქვენ რაღა გემართებათ! გირჩევთ, დაწყნარდეთ და თქვენთვის იქმნეთ! ხალხი დაწყნარდა, მალე ბრბო დაიშალა და ყველა თავ-თავის სახლისაკენ წავიდენ. აჭარიდგან რომ ისე ცოტა ხალხი გადასახლდა მაშინ ოსმალეთში, ეს სულ ამ მუფთის საქმე იყო და ამის ოსტატური ქადაგებისა *).

*) ამ ქადაგების მეორე ვარიანტიც არის დაბეჭდილი.

ეს მუფთი ქედაში დიდხანს ჰმსახურებდა, აქ ამას ჰქონდა მოლების სკოლა და ჯამეში ხშირად ქართულადაც ჰქადაგებდა, რის გამო ხალხი დიდს პატივს სცემდა, ყველა ემადლიერებოდა მუფთს, რომ ჩვენს გასაგებს ენაზედ გვიქადაგებს ხოლმე ჯამეშიო. ხალხი აღტაცებული იყო ქართულს ენაზედ ქადაგებით.

ახლა შევუდგები შეძლებით სოფლების აღწერას: აჭარის სოფლები იწყება აღმოსავლეთით შუა-ხევს ქვემოდგან და მიემართება კახაბრამდე. ჩვენ დავიწყებთ აჭარ-წყლის მარჯვენა მხრის სოფლების აღწერით და მერე მარცხენა მხარეს მივუბრუნდებით.

დანდალო, 50 კომლი, ძველად გამოჩენილი სოფელი, ჩვენს ისტორიაში ცნობილი. ვახუშტის თქმით, დანდალომდის ტბეთის ეპისკოპოსის სამწყსოდ ითვლებოდა და დანდალოს ქვემოდ ქუთათელისა. დანდალოს ერთობ დიდი ადგილები და მთები ეკუთვნის, ამ სოფლის წინ, აჭარ წყალზედ, ძველი ხიდია დღევანდლამდე დაშთენილი. აქ ამბობენ, რომ ეს ხიდი თამარ მეფის ნაშენიაო. ამ ხიდის გვერდით დღეს სხვა ახალი ხიდი გაუკეთებიათ. ხიდს ახლოს ძველად ეკლესიაც ყოფილა, დღეს ეკლესიისა მარტო საძირკველი-ღა სჩანს. აქა-იქ ცარიელი ქვევრები, საფლავები და საფლავის ქვები მოსჩანს. ამ სოფელში სცხოვრობენ ძველი აზნაურის გვარები: მოწინავედ ავალიანნი ითვლებიან. პირველად აქ თევდორე ავალიანი გათათრებულა და ამიტომ ამ გათათრებულ შთამომავალთათვის გვარად თევდორ-ოღლები უწოდებიათ, დღეს ავალიანადაც იხსენებიან.

ჯალაბაშვილები. ძველად პატარა სოფელი იყო, მთლად ჯალაბაშვილებით დასახლებული. ესენი იყვნენ თევდორე ავალიანთ ყმები, გათათრებულ იქმნენ თევდორე ავალიანის ცდით. დღეს აქ სხვა გვარის ხალხნიც სცხოვრობენ, 35 კომლია; ჯალაბაშვილები-კი არა და ჯაბალაშვილები ქართლშიაც სცხოვრობენ.

გოგიაური. აქ სცხოვრობდენ ძველად გოგიაშვილები,

ავალიანთ ყმანი, ესენიც ამათის რჩევით გათათრდნენ. დღეს სცხოვრობს აქ 25 კომლი.

ზაქარიაძეები, 40 კომლი. ზაქარიაძეები მაჭახლის პირშიაც სცხოვრებენ, ესენი ძველად აზნაურები ყოფილან, ამათ აქ თავიანთ საგვარეულო კოშკიც ჰქონიათ. დღეს აღიები არიან, ზოგნი ბეგები. ზემოხსენებულ სოფელ ზაქარიაძეების მცხოვრებნი-კი გლეხნი არიან, ძველად ზოგი ზაქარიაძეთაგანი გაფრანგებულა; გაფრანგებულთაგანი ზოგნი ართვინში სცხოვრებენ, ზოგნი სხვაგან. რუსების შესვლის დროს, ართვინის კათოლიკეთ ეპისკოპოსათ ზაქარიანი იყო, რომელმაც თავის თავი ქართველთ შთამომავლად აღიარა. დროს მეოხებით ამ ფრანგთ დაჰკარგეს თავიანთ დედა-ენა და გასომხდნენ, ზაქარიაძეებიც—ზაქარიანცებათ გადააკეთეს, ზაქარიაძეებიც ავალიშვილებთან ერთად გათათრებულან.

არსანაული, 25 კომლი. წინად აქ სცხოვრებდნენ მხოლოდ არზანაძეები, ავალიანთ ყმანი, ამათის რჩევითვე გათათრებულნი, დღეს არზანოღლებად იწოდებიან, სოფლის სახელი არსანაულიც აქედგან წარმოსდგაო. ამ სოფელში სხვადა-სხვა გვარის ხალხნიც სცხოვრებენ.

გორგისეული, 50 კომლი. ძველად აქ სცხოვრებდნენ გიორგაძეები, მხნე ვაჟკაცნი, ავალიანთ ყმანი, უკანასკნელ დროს ავალიანთ ცდით გათათრებულნი.

კოკიტაური, 45 კომლი. ამბობენ, ვითომც ძველად აქ კოკიტაშვილები ყოფილან, ყმანი ავალიანთა, ამათის დარიგებითვე გათათრებულან. აქ სხვა გვარის ხალხნიც სცხოვრებენ.

გელიაშვილები, პატარა სოფელია. წინად აქა სცხოვრებდნენ გელიაშვილები, ავალიანთ ყმანი, ამათგანვე გათათრებულნი. დღეს გელიოღლებად იწოდებიან. აქ სხვა გვარის ხალხიც სცხოვრებს.

აბუჩაშვილები, პატარა სოფელია. ძველად ბაბუჩაშვილებად იწოდებოდნენ. ამავ სახელწოდებით მეორე დიდი სოფელიც არის, ამას ქვეით ნახავთ. ესენი იყვნენ ავალიანთ ყმანი და ამათგანვე გათათრებულან.

კიკაშვილები, პატარა სოფელია, ავალიანთ დარიგებით გათათრებულნი. კიკაშვილები ქართლშიაც არიან.

ძანაძეები, პატარა სოფელია ავალიანთ ყმანი, ამათგანვე გათათრებულნი.

ბალაძე, პატარა სოფელია. ავალიანთ ყმანი და ამათგანვე გათათრებულნი. თქმულება არის აქ დაშთენილი, რომ ავალიშვილებს, თავიანთ ყმებს გარდა, ქართლიდამ სხვათა ყმა ბლეხნიც ხლებულან, ამათაც თავიანთ თავი ავალიშვილების ყმებათ ულიარებიათ, ქართლში-კი ესენი სხვათა ყმანი ყოფილან.

ცხომრისი, 72 კომლი. ძველად აქ ყოფილა დიდი ეკლესია, დაუქცევიათ 1730 წლებში. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა, ხოჯას სასწავლებელი აქვს გახსნილი, ქართველს ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის; აქ თათრული ლაპარაკი არავინ იცის.

აბუკეთა, 20 კომლი. ეკლესიის ადგილი და ძველი ქვები და, ღვინის ქვევრები. ეკლესიის ადგილის ახლოს ბებერი კაკლის ხეები, აქ ობლად დაშთენილი ვაზის ხეებიც არის. ყურძენი აქ ერთობ ადრე მოდის. აქაურს ყურძენს „ლივანურს“ უწოდებენ. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა და ხოჯა თათრულს ანბანს ავრცელებს ქართველებში, მაგრამ დღესაც აქ არავინ არაფერი იცის თათრულისა.

კანტაური, 32 კომლი. ძველად აქ ეკლესიაც ყოფილა, ამის დღეს აღარ სჩანს, დაუქცევიათ. შარნები და ღვინის ქვევრები მრავალ ალაგას არის. აქ სცხოვრობდნენ ძველად აზნაურათ ყოფილ გვარის ჩხეიძეები, თათრობაში აღარაფრად ცნობილნი, რადგანაც ესენი დაბეზღებულ იქმნენ, როგორც მომხრენი ქართველთა მამა-პაპის ხსოვნის და ორგულნი ოსმალთა და ახალ მიღებულ წესების. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა. ჯამეს გვერდით სასწავლებელი. აქაც თათრული არავინ იცის.

ტბეთა, 2 კომლი. ეს სოფელი ის არ გეგონოთ, სადაც

ძველი ისტორიული ტბეთის ტაძარი სდგას. ეს სოფელი ახალს დროში გაშენებულა. აქ წინედ მოსახლეთა რიცხვი დიდი ყოფილა. ამათ თავიანთი ჯამეც ჰქონიათ. დღეს ალარაფერი სჩანს. აქედგან დიდძალი ქართველობა გადასახლდა ოსმალეთში და სოფელი მთლად გაოხრდა. ამ სოფელს პაწა ტბეთს უწოდებენ.

ნავანები, 65 კომლი. აქ სცხოვრობდა ერთი ფანატიკი ხოჯა, რომლის ქადაგებათა მეოხებით მთელი სოფელი ოსმალეთში გადასახლდა. ნეკკლესიარი ადგილი და ქვებიც სჩანს. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა, ხოჯა ბავშვებსაც ასწავლის, მაგრამ თათრული არავინ იცის.

კვაშტა, 55 კომლი. ძველად აქ ყოფილა ფართო ეკკლესია. ეკკლესია ჯამედ გადაუკეთებიათ, ზოგი ქვები აქედ-იქით წაულიათ. აქ სცხოვრობენ საქართველოს ისტორიაში ცნობილის ბექა ჯაყელის საფირ-ფაშის შთამომავალნი, აწ ბეგებად ხმობილნი, მოძულენი ქართველთა, ხოლო ქართული ენის მეტის სხვა არაფრის მცოდნენი და გაუნათლებელნი, აჭარულად დაშთენილნი. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა და სასწავლებელი. ამათ წინად საშინელი ფანატიკი ხოჯები ჰყოლიათ, მტერი ქართველთა და მოძულე ქართული ენისა, მაგრამ თათრული მაინც არ გავრცელებულა აქაც.

ვაიო, 50 კომლი. მშვენიერი სოფელია, აჭარაში იშვიათია ასეთი სოფელი. ძველად ამ სოფელს თავისი დიდი ეკკლესია ჰქონდა, მაგრამ ეს ეკკლესია ადრიდგანვე დააქციეს მის საძირკველზე ვაიოს კაი ჯამე გააკეთეს. ჯამეს ხის მინარაც აქვს. ამ სოფელში სცხოვრობდა ქართველ მაჰმადიანთ სახალხო მელექსე ბუჰან ბაირახტარ შავიშვილი, რომლის ზოგიერთი ლექსები დასწერა პ, უმიკაშვილმა 1879 წ. ზოგი ამისი ლექსები მე დავბეჭდე 1891—1893 წწ. აქაურს ხალხში ამის ლექსებისა ზოგი ზეპირად იციან. უწყიან, რომ ამ სოფელს ძველად სხვა სახელი ჰრქმევია და „ვაიო“ გათათრების შემდეგ დარქმევიაო, რადგანაც ამ სოფლის წისქვილში ერთ ქართველ-ქრისტიან ქალისთვის მოუსწვრიათ ახალ-გათათრებულ ქარ-

თველს ვაჟებს, ეს ქალი მოუტაცნიათ და წაუყვანიათ. ერთს სდომნია მისი შერთვა და გათათრება. ქალს უყვირნია -ვაიო, ვაიო"! და ამიტომ დეერქვა ამ სოფელსაც ვაიო, თორემ ამას სხვა სახელს უწოდებდნენ ძველად, ეს ძველი სახელი არავის ახსოვს; ამბობენ, რომ გამოჩენილი მოჭიდავე სოლოლაც აქაური იყოო. სოლოლა ახალციხის მაზრის ერთს სოფელშია დამარხული და ზედ სამ-არშინიანი ქვა ადევსო. ისიც უწყიან, რომ ძველად აქაურებმა ჩონგურის დაკვრაც იცოდნენ და ამით განთქმულნი იყვნენ აჭარაშიო, დღეს ამ სოფელში რამდენიმე ჩასუქებული ხოჯები სცხოვრობენ. ამ სოფლის მახლობლად ერთი პატარა ეკკლესიაც არის დღევანდლამდე დაშთენილი. ამ რამდენისამე წლის წინად აქ სპილენძის მადანიც გამოჩნდა. მადანი ბერძნებმა შეისყიდეს. ერთი ჯამეს გვერდით ხოჯებს სკოლა აქვთ და 100-მდე ყმაწვილს არაბულს ანბანს ასწავლიან. აქ ქართული კითხვა გავრცელდება, ამაში ერთი მაჰმადიანი მეხმარება, ზოგმა უკვე ისწავლა, ნამეტურს კითხულობენ ბუჰანა შავიშვილის ლექსებს.

აქუცა, 77 კომლი. ძველის-ძველ ნასაყდრალის ალაგს ქვები და ქვევრები სჩანს. აქ სცხოვრობენ მაჰმადიანთ ჭრისთავები. ამ გვარისა ერთი კაცი-ლაა აქ დარჩენილი, დანარჩენნი სულ ოსმალეთში წავიდნენ, ერთი ამათგანი, ხოსროვფაშა ერისთავი, ოსმალოს დიდი მინისტერი, 1840 წლებში ინგლისში კონსულად იყო, როგორც ევროპიულის ენების მცოდნე და საპოლიტიკო საქმეებში გაწვრთნილი აქ დარჩენილი ამბობდა თურმე: ოსმალეთში მე არ წამოვალ, ალიობას დავთმობ და გავყიდი, რადგანაც ეს ჩვენ შეგვიძენია ოსმალთაგან, მაგრამ ერისთავობას არაფერზედ გავცვლიო. ამ სოფლისა და ხულოს შუა შეავე წყაროებიც მოდის. აქვთ ჯამე, ხოჯა ჰყავთ, ხოჯას სასწავლებელი აქვს და ქართველს ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის, სწავლით-კი ვერაფერს რა შეუსწავლია.

ლოლაძე, 32 კომლი. ნასაყდრალზე ჯამე სდგას. უმეტე-

სი ნაწილი ამ სოფლის მცხოვრებლებისა ძველად თათრობის გამო ქართლსა და იმერეთში გადმოცვინულან. აქ მცირე ნაწილი დარჩენილა ქრისტიან ქართველებისა, ამათში უმეტესი ღოღაძეს გვარისანი ყოფილან: პირველად ესენი გათათრებულან აქ, ამათთვის ალიობა მიუციათ. 1825 წლებში ესენი დაცემულან. უწყიან, რომ ესენი ოსმალთა წინააღმდეგ იბრძოდნენ იმ ხანობაშიო. უკანასკნელს დროს ამათგან ბევრი გადასახლდა ოსმალეთში.

შოთიძე. 40 კომლი. ამ სოფლის მებატონენი ძველად შოთიძეები ყოფილან, მაჰახლიდამ გადმოსულნი. ესენი პირველად ბზუ-ბზოში მოსულან და დასახლებულან. ამათთვის ოსმალთ ის ადგილები უჩუქებიათ თათრობის გამო, სადაც დღეს სოფ. შოთიძეა. შოთიძეებს ამ ადგილებისთვის თავიანთი გვარი უწოდებიათ. ამათ სხვა გვარის ხალხნიც მიუყვანიათ აქ და დაუსახლებიათ. შემდეგ ეს ადგილი სოფლად გამხდარა და მცხოვრებთაც უმატნიათ. უკანასკნელს ხანებში შოთიძეები სასტიკად გაფანატიკებულან, ამათ სასტიკად სძულდათ სიტყვა ქართველი. უკანასკნელ ომის შემდეგაც არ დაივიწყეს ამათ ეს სიმძულვარე და მრავალი ამათგანი ოსმალეთში გადასახლდნენ. ამ სოფლის ქვემოდ შესართავამდის, სადაც ჭოროხი აჭარა-წყალს უერთდება, რაც სოფლები სძევს ყველა ესენი მაჰახლის ნაწილს ეკუთვნის და ამიტომ ამათ ჩვენ აქ არ მოვიყვანთ. აქედამ ჩვენ მიუბრუნდებით ისევ აჭარის დასაწყისს, დანდალოს ახლო, მხოლოდ აღმოსავლის მარცხენა მხრის ნაწილს, აჭარ-წყლის გაღმით, და ჩავალთ შესართავამდის.

ახო, 35 კომლი. თათრობის გამო ეს სოფელი ძველად მთლად გამწყდარა. ვინც დარჩნენ, ისინიც ოსმალში გარეკეს. აქ არ დასტოვეს თურმე და ამათ ალაგას დაასახლეს საქართველოდგან გამოქცეულნი და აქ ახლად გათათრებულნი ქართველნი. აქ არის ნაეკკლესიარი. ეს დაუქცევიათ 1780 წ. ამ ეკკლესიის ერთი ქვა ჯამეს კარებ ქვეშ არის დატანებული,

ზედ ჯვარი სჩანს და ქართულის ნაწერების სახეც ატყვია, მაგრამ ეს მთლად გადარეცხილა.

გობურნეთი, 30 კომლი. აქ იყო პატარა კარგი ეკლესია. ახსოვთ, რომ 1830 წლებში, ამ ეკლესიას ერთი მოხუცი დედაკაცი ჰპატრონობდა და ჰგვიდა ხოლმეო. ერთხელ ეკლესიის დაგვის დროს ხოჯამ მიასწრო და ძლიერ გაუჯავრდა, დასწყევლა თურმე, უთხრა, თუ კიდევ გნახე მე შენ აქა, მაშინ მე ფაშას შევატყობინებ და თავს მოგჭრიანო. მოხუცი თურმე გაშორდა და გზაში მწარედ სტიროდა. რად დამიშალა ეკლესიის გასუფთავება, ჩვენი ძველები შიგ მარხიაო. ეს ეკლესია მალე მთლად მოწმინდეს აქვს კარგი ჯამე

ვარჯანისი, 20 კომლი. ამ სახელის მექონი სოფელი კინტრიშისკენაც არის, ხინოს ქვემოდ, ერთს უდაბურს ტყეში. ამბობენ, რომ ხინოს ვარჯანისი, ანუ ვარჯანული აქედამ მისულებისაგან გაშენდაო 1790 წლებშიო.

კენივრი, 25 კომლი.

წონიარისი, 40 კომლი. ქართველ მაჰმადიანთ შორის, რამდენიმე კაცს ძველი მცნება დიდ ხანს შეუნახავთ.

სვანივრი, 25 კომლი.

ქინძაკარა, 10 კომლი. აქ წინად ეკლესია ყოფილა, აქვთ საკუთარი კარგი ჯამე.

ქედა, 50 კომლი. ვახუშტი შეჰნიშნავს, რომ ძველად აქ სავაჭრო დაბა თუ ქალაქი იყოვო. ეს დღესაც ისეა, მხოლოდ ძლიერ მცირე დუქნებია. სულ იქმნება 15 დუქანი, ესენიც პარასკევობით იღება ხოლმე, როცა ამათი ჯუმა დღეა და ბაზრობა იცის, სოფლებიდგან ხალხი იკრიბება. ვაჭრებშიაც ნახევარზედ მეტი ართვინის კათოლიკენი არიან, აჭარელნი ვაჭრობას აქ ერთობ იშვიათად ეკიდებმან. ძველად აქ ყოფილა დიდი საყდარი; ეს საყდარი დაუქცევიათ, ზედ კაი ჯამე გაუკეთებიათ, მერე აქაც მოუშლიათ ჯამე და სხვაგან გადაუტანიათ. დღევანდლამდე აქ სჩანს ქვევრები, ღვინის საწურავები. აქ გათათრების შემდეგ ფეხი გაიმაგრეს ქართველთ მაჰმა-

დიანთ ბეგთ თავდგერიძეებმა. თავდგერიძეებთ გათათრება დიდი ხანი არის, ქობულეთის დაჭერის და გათათრების დროს ოსმალებმა თავდგერიძეებს ბეგობა მისცეს და აჭარაში გააძალოვანეს, აქამდის აჭარაში მძლავრობდნენ ბეჟანიძეები, ანუ ძველად პირმსახურის ძენი. ბეჟანიძეებს და თავდგერიძეებს შორის ერთს დროს ომი და ოდიგარიც ასტყდა, ბეჟანიძეები თავდგერიძეებს აჭარაში უფლების ნებას არ აძლევდნენ. აჭარა ბათუმის კაიმაკანს დაუმორჩილეს 1820 წ.

ქედის ჯამეს გვერდით ხოჯა სურმანიძეს ქართველ მოლების აღსაზრდელად სკოლა აქვს და 15-მდე ქართველ მოლებს ზრდის. ზოგ მოლამ ქართული წერა კითხვა ცალე დაისწავლა, სამწუხაროდ თვითონ სურმანიძემ-კი არ იცის ქართული წერა-კითხვა, თუმცა თავისს სამშობლო ენად ქართულს ენას აღიარებს, მაგრამ ქართველები-კი მაინც სძულს. 1893 წ. ამან ქედის სამმართველოში ერთს კაცს უჩივლა, რომ მე ამა და ამ კაცმა ქართველი მიწოდა და ვითხოვ იმის დასჯასაო. რაღა ფიქრი უნდა მას, თუ ეს თავის მოწაფე მოლებში რა აზრებს განავრცელებს და რაფერ აღზრდის ამათ. ამ ხოჯამ თავიანთ გვართ შთამოების ცნობაც იცის. სურმანიძეები საბერძნეთის სურმანიდამ მოსულან საქართველოშიო, ჯერ გაქართველებულანო და სურმანიძე უწოდებიათ ქართველთ და მერე გათათრებულანო. ქედაში სცხოვრებს ბატივცემული ტუპამ ბეგ შარვაშიძე, ეს პირი მთელს ქართველს მაჰმადიანებში პირველ კაცად უნდა ჩაითვალოს, როგორც უფროსი, გამგე აჭარისა და მასთანავე ბუნებით ჭკვიანი, შორს მხედველი, სიმართლის მოყვარე და განათლების პატივისმცემელი, ესა და ამისი ძმები თავიანთ შვილებს განათლებას აძლევენ და იმედია, რომ ესენი სამაგალითოდ გახდებიან მთელს აჭარაში. ამ პირს გარდა აქვე სცხოვრობს ბ-ნი სვიმონ იოსელიანი, რომელსაც დიდი შრომა და ამაგი მიუძღვის ამ მხრის ხალხზედ და ნამეტურ ქართული წიგნების გავრცელების თანაგრძნობისთვის, რომელიც მან აღმომიჩინა მე.

ქედის გვერდით, აღმოსავლეთით, მხარ-მარჯვნივ შეჰყვება ერთი დიდი ხეობა, რომელსაც მერისის ხეობა ეწოდება. ამ ხეობის ერთი მხარე მაჰახლისკენ გადადის და მეორე—შავშეთისკენ მიემართება. მერისის ხეობა ბევრად უმჯობესია თვით აჭარაზედ. ორსავე მხარეს მაღალი ტყიანი მთები აქვს, ზოგ ალაგას ვაკენი, მაგრამ ყოველთვის მწვანით მოსილნი, ყველაფრის ხეები მრავალი, ჰავა კარგი, წყაროები ბევრი და შუაზედ კიდევ ერთი სწრაფად მომდინარე მერისის ღელე. სწორედ მშვენივრობა არის ეს ხეობა, კაცი ვერ გაძღება მისის მაღალთა მთათა მზერით და ჰაერის სისუფთავით. ორსავ კუთხივ ამ ხეობაზედ გაფენილია ქართველ-მაჰმადიანთ სოფლები, ენა ქართულია, ზნე-ჩვეულება, ცხოვრების წესები ქართული, ტირილი, სიმღერა, ხმაურობა და სხვებიც ქართული, ერთადერთი სარწმუნოება აქვთ მაჰმადისა და ჯამეები და ხოჯები ჰყავთ. ქალებმა ხომ სულ არ იციან თათრული ლაპარაკი. აქეთ ბევრი რამ ამბები იციან აჭარის და მერისის ხალხის გათათრების შესახებ.

მერისი. მეტად მშვენიერი სოფელია, ამ ხეობის ყველა სოფლებზედ გამოჩენილი. 100 კომლია. მეტიც იქმნება. ნასაყდრალზედ ჯამე სდგას. აქაურნი მებატონენი ძველად გოგორისშვილი და ჭინკაძენი ყოფილან. ძველად გლეხნი, მაგრამ ოსმალთაგან აღიობა მიუღიათ, რადგანაც ესენი ერთობ ადვილად გათათრებულან და ოსმალთათვისაც დიდი ერთგულება და დახმარება აღმოუჩენიათ. მერისის გათითრების შესახებ აჭარელნი ამბობენ, რომ მერისელნი ერთობ გვიან გათათრდნენო. აქ გათათრების წინად 700 კომლი ყოფილა, გათათრების დროს ამათ სასტიკად უბრძოლიათ და ბრძოლაში 700 კომლი მთლად გამწყდარან. გადარჩენილან მხოლოდ ექვსნი ძმანი ცეცხლაძეები, რომლებიც გაჭირების მეოხებით გათათრებულან. აქ რამდენიმე პირთ ქართული კითხვაც შეისწავლეს, თათრულიც იციან, ხის ჯამე აქვთ, ხოჯა ჰყავთ და ხოჯას სკოლაც აქვს.

კუჭური, 30 კომლი. აქ სცხოვრობენ ზეგნიდგან მოსული გამოჩენილ ბოლქვაძეების გვარის წევრნი. აქ ამათ შეუწყეს ხელი თათრობის გავრცელებას, რის გამო ოსმალთაგან პატივიც მიიღეს. შემდეგ დროებში ესენი აქ ჩუმ ქრისტიანებსაც აბეზღებდნენ ოსმალებთან.

კაპარტყე, 14 კომლი. აქ სჩანს ქვევრები და ღვინის საწურავი. სოფელი მშვენიერია. სდგას ძველი ჯამე. თათრული არავინ იცის, თუმცა ერთს დროს ხოჯაც ბეჯითად ასწავლიდა.

სიხალაძე, 10 კომლი. აქ მოსახლობენ სიხლიძენი, ადრე ჯავახეთიდგან გადასულნი და დასახლებულნი, არ ვუწყით რა მიზეზების გამო. თათრობას მომხდარა ამათი აქ მოსვლა.

ქეშიშ-ოღლები, ესე იგი მღვდლის, ანუ ხუცის შვილები. 20 კომლი. უწყიან, რომ აქ ქრისტიანობა დიდხანს ჰქონდათ ფარულად შენახულიო. აქ ერთი მღვდელი სცხოვრობდა, რომელიც არც გათათრდა და არც აქაურობას მოჰშორდაო. როცა დაბერდა, მაშინ-კი საღაცა ქრისტიან ქართველებში წავიდა, თავის ნებით და იქ გარდაიცვალაო. ამისი შვილები რომ გაუთათრებიათ, ამათთვის ქეშიშ-ოღლები უწოდებიათ გვარათაო. ამ სოფელს ძველად ეკლესიაც ჰქონდაო.

ალიოღლები, 30 კომლი. ეკლესიაზედ ჯამე სდგას. წინად ამ სოფელს ქართული რქმევია. ალი-ოღლები გათათრების შემდეგ უწოდებიათ, რადგანაც პირველად ალიაშვილები გათათრებულან.

ალიქოღლი, 60 კომლი. ახალციხის ომის დროს, 1829 წ. აქ მოვიდნენ ჯავახეთის ქართველთ მაჰმადიანები და დასახლდნენ. ამ სოფელს წინად ქართული სახელი რქმევია, გათათრების შემდეგ ალიქოღლი დარქმევია. ვინც აქ პირველად გათათრდა, იმას ოსმალებმა ალიქა უწოდესო და ეს სოფელიც მას აჩუქესო, ამიტომ დაერქვა ამას ალიქ-ოღლიო. შარუაშიძეები აფხაზეთიდამ პირველად აქ მოსულან და დასახლებულან. აქ არის ნასაყდრალი, ღვინის ქვევრები, ლელვისა და კაკლის ხეები. სადაც-კი ეს ხეები სდგას, იქ არ შეიძლება

რომ ეკლესის ალაგი არ აღმოსჩნდეს. აქვთ ჯამე, ხოჯა ჰყავთ და სასწავლებელი აქვთ, ხოჯა ბავშვებს თათრულს ასწავლის, მაგრამ ბავშვებში ვერავის რა დაუსწავლია.

გოგნიძე, 17 კომლი. მცხოვრებთ შორის რამდენიმე კაცს ქრისტიანობა 1810 წლამდე შეუნახავთ საიდუმლოდ. მერე-კი ესენიც დაუკავშირდენ ისლამს.

მეძიბნა, 17 კომლი. აქ ძველად მცხოვრებთ ქართველთა უმეტესი ნაწილი აქეთ-იქით გაქცეულან ოსმალოს ზიზღის გამო, სოფელი დიდი ყოფილა, სახლები ბევრია, მაგრამ ოხრად შთენილი, ამიტომ აქ მოსულან არდანუჯისა და ართვინის მხრის ქართველთ მაჰმადიანები და დასახლებულან. ჯამე აქვთ, ხოჯა ჰყავთ, ხოჯას სასწსვლებელიც აქვს.

შავაბურა, 21 კომლი. მეტად მშვენიერი სოფელია და ხშირად შავად იბურება, რადგანაც აქედ-იქიდგან ტყიანი მთები აკრავს გარს. ჩრდილი უხვად იცის, წყლები ცივი და არა ნოტიო. ძველად აქ იყო საყდარიო. ღღეს ჯამე აქვთ და ხოჯაც ჰყავთ. ხოჯებს და მოლებს ესენი ერთობ იაფად იჭერენ, წელიწადში 100—150 მ.

აგოთა, რამდენიმე კომლია, პატარა სოფელია.

სილიბაური; 50 კომლი, მოუსავლიანი ალაგია, წითელს მიწაზედ სძევს. ჯამე ეკლესიაზედ გაუკეთებიათ. რაც ესენი გათათრდენ, მას შემდეგ 125 წელია გასულიო.

გარეტყე, 30 კომლი. 1850 წ. ამათგან ბევრნი გამწყდარან ოსმალთა წინააღმდეგ ომში. ამაების შესახებ ამბებიც ბევრია დაშთენილი.

სამზიარი, 80 კომლი. მშვენიერი სოფელია და მშვენიერს სამზერალს ალაგასაც მდებარეობს. აქ სცხოვრობენ ძველ აზნაურის გვარის წევრნი აბულაძეები, აბულაძეები არტაანში (არდაგანი) სცხოვრობდნენ ძველად და აზნაურის შვილებად ირიცხებოდნენ. არტაანის გათათრების დროს ესენი არ დადგნენ იქ და გამოიქცნენ აჭარაში და სამზიარში დასახლდნენ, სადაც ქრისტიანობა აქა-იქ კიდევ ბრწყინავდა. მაგრამ სამზიარ-

საც მალე ეწვია სჯულისთვის ბრძოლა. ოსმალთ გათათრება დაუწყეს, მაგრამ სამზიარელთ არ ქმნეს. ბრძოლა ასტეხეს, ოსმალთ ბრძოლას თავი დაანებეს. მთელს ხეობას აზნაური აბულაძეები ამაგრებდნენ, რომ სჯული არ გამოიცვალოთო. უკანასკნელად ესენიც დამორჩილდნენ, მერე ისლამის სასარგებლოდ შრომობდნენ, ამათის ცდით გათათრებულან სამზიარელნი, სადაც მაინც სჯულის გულისთვის 50 კაცზედ მეტი მომკვდარა ბრძოლაში. აბულაძეები დაუწყნარებიათ გათათრებულთ თავდგირიძეებთ ასე 1750 წლებში.

ამავე სოფელში ძველად და დღესაც სცხოვრობენ ხალიფაშვილები. სამზიარის გათათრებულ ქართველთაგანს პირველად ხალიფაშვილებს მიუციათ თავიანთი შვილი ოსმალთა სასულიერო სასწავლებელში შეგირდათ და პირველად ამ გვარისაგან გამოსულა ხოჯა. შემდეგ ეს ხოჯა აჭარის მუფთად დაუდგენიათ, პირველი მაგალითი ყოფილა აჭარაში მუფთის დანიშვნა. ეს მომხდარა 1790 წლებში. ამ საუკუნის 1830—50 წლებში. ამ გვარიდამ, სახელი გაითქვეს ორმა სასულიერო პირმა, რომელთაც სტამბოლის სასულიერო სასწავლებელში ჰქონდათ თათრული სწავლა მიღებული, სახელდობრ: გურჯი ისმაილ ეფენში ხოჯა ხალიფაშვილი სამზიარელი, რომელსაც ოსმალნი სამზიაროღლის უწოდებდნენ და ჩვენგან ზემოდ მოხსენებული ქედის მუფთი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი. ღრმად მოხუცი გარდაიცვალა 1891 წ. ქედაში. ეს ხოჯა სტამბოლიდგან საქართველოში 1840 წლებში დაბრუნებულა და ისმაილ-ხოჯა-კი სტამბოლში დარჩენილა, რადგანაც ისმაილ ხოჯა სულთან მამუდს მიუღია თავისს ხოჯად. სულთან მამუდს ეს ჯურჯი ისმაილი ალოცებდა თურმე. ხოჯა მეტად მშვენიერი კაცი ყოფილა და მასთანავე ძლიერ კარგი ხმაც ჰქონია. მის აზანს განცვიფრებაში მოჰყავდა სულთანიო.

ისმაილ ხოჯამ სულთან მამუდს აუწყა, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი ენა ქართული ენა არის, ჩვენმა ხალხმა თათრული და ნამეტურ არაბული ჯერ იცის. ნება მოგვეცით,

რომ ჩვენს ჯამეებში ქართულად იქმნეს ქადაგება, რომ ხალხ-
მა გაიგოს რამე. სულთანმა ნება დართო და შეიხ ისლამისა-
გან ამის ნებაც მიეცათ ქართველთ ხოჯა-მოლლებს ქართულად
ქადაგებისა. „ყურანის“ სწავლის თანხმად ქადაგების წიგნი
ქართულს ენაზედ შეედგინა ისმაილ ხოჯას, მხოლოდ მთე-
ლი წიგნი არაბულის ანბანით დაეწერა, რადგანაც ამ მახვილ
გონიერ ხოჯსა, ჟამთა გსრემოების წყალობით და ოსმალთა
მძლავრებისაგან ქართული კითხვა არ სცოდნია, თუმცა ქარ-
თული ლაპარაკი ჩინებულად შესძლებია. ამისაგან შედგენილი
წიგნი გამოუგზავნიათ აჭარაში და ხოჯებისათვის შემოუთვლი-
ათ, რომ ამ წიგნიდგან დაისწავლეთ ქადაგებანი და ჯამეებში
ისე იქადაგეთ ქართულად, როგორც აქა სწერიაო. აჭარაში
ქართულად დაიწყეს ქადაგება. ამ საქმეს დიდად ხელს უწყობ-
და აჭარის მუფთი, ჰასან ეფენდი ხალიფაშვილი, გურჯი ისმა-
ილ ეფენდის ბიძაშვილი. აჭარაში ქართულს ენაზედ ქადაგე-
ბამ 1855 წლამდე გასტანა, ხოლო ამ დროს-კი აღკრძალულ
იქმნა ეს, რადგანაც რუსებისა ეშინოდათ. რუსებმა რომ აიღონ
ეს მხარე და ჩვენ გვნახონ, რომ ჯამეებში ქართულად ვქა-
დაგებთ, რას გვეტყვიანო, სუყველას გაგვაქრისტიანებენო,
ქართველები თუ არა ხართ ქართულად რაიზა ლაპარაკობთ და
ქადაგებთო. ასეთს აზრებს ავრცელებდნენ ხოჯები და ამათ
მალეც მოსპეს ქართულს ენაზედ ქადაგება, მაგრამ ქედის მუ-
ფთმა ხალიფაშვილმა-კი მაინც თავი არ დაანება და ხშირად
ქართულს ენაზედ ქადაგებდა. ამას სხვა-და სხვა ხოჯებმა რამ-
დენჯერმე ოსმალოს შეიხ ისლამთანაც უჩივლეს, რომ ჯამეში
ქართულად ქადაგებსო. მაგრამ ვერავინ რა დააკლოო. ამან
შეიხ ისლამს წერილი მისწერა, ასე: „ჩვენ გურჯები ვართ,
ჩვენი ენა გურჯულია (ქართული), ჩვენ ხალხს სხვა ენა არ
ესმით და მაშ მე რა ენაზედ ვიქადაგო „ყურანის“ სწავლა,
თუ არ ქართულს ენაზედაო“. მე მითხრეს, რომ მაშინდელის
ქადაგების წიგნის ხელთ-ნაწერი აჭარაში აქა იქ მოიძებნებაო.
ქადაგება ქართულის სიტყვებით არის დაწერილი, მხოლოდ

ასოებია არაბულიო. ცნობილი სულ. ბეგი ბეჟანაძე დამპირდა, რომ ერთს ხელთ-ნაწერს გიშოვნით და ქართულად გადაგიწერინებთო. ვნახოთ, მეტად საინტერესო-კი უნდა იყოს მისი მოპოვება, გავიცნათ, თუ ქართველ ხოჯა-მოლები როგორის ქართულის ენით ქადაგებდნენ.

ნამონასტრევი, პატარა სოფელია. აქ იყო ძველად ჩაქცეული ეკკლესია, რომლის ქვებიც სოფლელებმა გაზიდეს. დღეს აღარაფერი სჩანს. ცხადი საქმეა და ამას ამ სოფლის სახელიც აჩენს, რომ ძველად აქ მონასტერი უნდა ყოფილიყოს. ამ სოფლებით სრულდება მერისის ხეობა. აქ ბერი კაცები ამბობენ, რომ მერისის ხეობა ერთობ გვიან გათათრდაო. ბევრი უჯათობა გაუვლიათ, ოსმალთათვისაც დიდი ზარალი მიუციათ. ოსმალნი ამათზედ ძლიერ გაჯავრებულნი ყოფილან და როცა მერისელნი გაუთათრებიათ, ამის შემდეგ, რაც რამ ეკკლესიები ყოფილა აქეთ, სულ დაუქცევ-დაუნგრევიათ და მოუწმენდიათ წმინდად, ასე რომ დღეს მთელს ამ დიდს ხეობაში ერთი ნაშთიც ალარ მოიპოვება გარდა სოფლების ნასაყდრალის ადგილებისა. ახლა აქედგან აჭარის მარჯვენა მხრის სოფლებს გავყვებით.

ორცვა, 70 კომლი. აქ არის პატარა ნაეკკლესიარი. საყდრის გვერდით ერთს ჯროს საეკკლესიო ნივთებიც უპოვნიათ, მაგრამ ყველა ესენი ერთს ბნელს ორმოში ჩაუყრიათ და დაუმალავთ. მასში ბევრი ვერცხლის ნივთებიც ერიაო! ლამაზი სოფელია ამის შესახებ ამბობენ: "ორცვა" იმიტომ დარქმევია, რადგანაც აქ დიდი სიცივეები იცის, სხვა სოფლებზედ ბევრად ცივიაო და ამიტომ დარქმევია, რომ „ცივა" და აქედამ გადაკეთებულა ეს სახელიცაო. აქ სცხოვრობენ ამ მხრის ბეგნი შარვაშიძეები, თურმანიძეები, ძველი აზნაურის გვარი, თათრების გამო შავშეთიდამ მოსულნი აქ და დასახლებულნი, მაგრამ ბოლოს აქაც გათათრდნენ. ნაკაშიძეები ქრისტიანობის დროს გურიიდამ მოსულნი აქ და გათათრებულნი. აქ ხსენებულ გვარის ოჯახებში ქართული კითხვა კა-

ცებმაც იციან და ქალებმაც. ამ 3 წელიწადში აქ ქართულმა წიგნებმა ცოტათი მოიკიდა ფეხი, დღეს მთელი სოფელი კითხულობს. ნაკაშიძეებს ბათუმში შეეძინათ „ვეფხვის-ტყაოსანი“ და რამდენიმეც სხვა ქართული წიგნები. ამ კეთილს საქმეში წილი აბდულ ეფენდი მიქელაძესაც უძევს „ივერიის“ ამბების მომწერს. იმედია, რომ ეს სოფელი მაგალითად გახდება სხვა სოფლებისათვის. ამათში ქართულს წიგნებს კაცი ყოველს დროს ნახავს. ყველა სიაჭოვნებით ეგებება წიგნის კითხვის საქმეს. შემდეგ, ვნახოთ, როგორ წავა საქმე.

კაკაოღლი, 30 კომლი. ძველად კაკაშვილები. უმეტესი ნაწილი ამ გვარის ხალხნი ყოფილან აქ მცხოვრებლად. აქედგან რამდენიმე კაცი წავიდა მუჰაჯირად. კაკაშვილები აქ საქართველოდგან მოსულან.

ძენწმანი, 40 კომლი. აქ ამას წინად ბ-ნმა აბდულ ეფენდი მიქელაძემ ერთი სპილენძის გულ-საკიდი იპოვნა, რომელიც წერა-კითხვის სამმართველოს შესწირა. აქ ძველი ნაეკკლესიარიც არის, აქა სცხოვრობს ბ-ნი აბ. მიქელაძე, რომელიც ქართულის ანბანის გავრცელებისათვის ჯეროვნად მეცადინეობს. ამ სოფელშიაც გავრცელდა ქართული წერა-კითხვა. იმ. დია, უფრო გავრცელდება აქ მცხოვრებ საპატიო ქართველ მაჰმადიანთ მეოხებით, რომელთაც ხალხისათვის გული შესტკივათ.

კორმხეთი, 40 კომლი. არის ძველი ჯამე.

ორთა-ხოხნა, 41 კომლი. ეს ორი სოფლის ხალხი გადასახლებისთვის შეაგულიანა ოსმან-ფაშა თავდგირიძემ, ფაშა ამ სოფლების ახლოს იდგა და მიტომ დიდი გავლენა ჰქონდა მათზედ. ორივ ამ სოფლებში ძველად ეკკლესიებიც მდგარა, მაგრამ 1850 წლებში დაუქცევიათ. აქაურის ქართველ მაჰმადიანის ლეზგა მახაკაძის სიტყვით აქ დიდხანს იმაგრა ხალხმა თავი ქრისტიანობისთვისაო. მახაკაძეს ახსოვს, რომ აქ ხალხნი ჩუმად ქრისტიანობდნენო. აქვთ კარგი ჯამე.

დერე-ხოხნა, 76 კომლი. ამ სოფლის მთაზედ დღევანდ-

ლამდე სდგას მოზრდილი ეკკლესიის ნანგრევი. ამ ეკკლესიის ახლოს ახლა ხან ამ სოფლის კარგი ჯამე გააკეთეს. ჯამეს გვერდით ხოჯას სასწავლებელი აქვს. 60 მეტი ქართველი ბავშვები სწავლობენ. აქ ასწავლიან მარტო არაბულს. ბავშვებს ძლიერ უჭირდებათ სწავლა უცხო ენაზედ. მასწავლებლად სტამბოლში ნასწავლი ხოჯა ალი ეფენდი მახაკაძეა. საკვირველი ოხუნჯი, არც ფანატიკი, არც ქართველთ მოძულე და არც ქართულის წერა-კითხვის მცოდნე. ეს ამბობს: „ჩვენ გურჯები ვართ, ქართული წერა-კითხვაც უნდა ვისწავლოთო“. ამ სოფელში სცხოვრობენ მიქელაძეები, ძველად გურიიდგან მოსულნი. მერე თევდორ-ოღლად წოდებულნი, რადგანაც პირველად თევდორე მიქელაძე გათათრებულა; მაგრამ დღეს ესენი ისევ თავიანთ გვარით იწერებიან, არ უნდათ ძველის გვარის დაკარგვა.

ბზუბზო, 70 კომლი. ძველად გამოჩენილი სოფელი იყო. აქ არის ვრცელი ეკკლესიის ნანგრევი. საძირკველის ახლო ერთის გვირაბის ჩასავალია, რამდენისამე ნაბიჯს შემდეგ გვირაბს სხვა გზებიც უჩანს. აქ, ამბობენ, რომ ბზუბზო მალე გათათრდაო. პირველად ამ სოფლის მებატონე ბოლქვაძეები გათათრდნენ და ყარა-ალის შვილებიაო. აქ ამათი ქორწილი ვნახე, სიმღერა, თოფის სროლა და სხვანი, სულ ქართულებრ, ამ ქორწილში თათრული სიტყვა არ გამიგონია.

ზვარე, 40 კომლი. არის ნასაყდრალი. აქ სცხოვრებდა უმეტეს ნაწილად ყაჩაღი ჩახალ-ოღლი ზვარელი, ეს ყაჩაღი სელიმ-ფაშა ხიმშიაშვილის დროს სცხოვრებდა. ამ გამოჩენილ ყაჩაღმა კინაღამ სელიმ ფაშას უფლება წაართვა ხელიდგან და თვითონ დაიჭირა. ამ ყაჩაღის შესახებ მაშინ აქ ლექსებიც გამოუთქვა ქართველ მაჰმადიანთ სახალხო მელექსე ბუჰანა შავიშვილმა, რომელიც ს. ვაიოში სცხოვრებდა.

ლექსი ასე იწყება:

„ჰეი გიდი ჩახალ-ოღლი, ერთხანად გიქროდა ქარი,
შემოიღევი ოლქაობა, ხომ არ ქენი კაი ქარი,

ფაშას ყულე დაუნგრიე, სასახლეს გაუღე მხარი,
სელიმ-ფაშამ რომ შეიტყო, ხომ შეიქნა ჰერსით მთვრალი".

და სხ. ჩახალ-ოღლი სელიმ-ფაშას გარდა სხვა-და-სხვა ალიებსა და ბეგიებსაც ებრძოდა თურმე. გარდა ყაჩაღობისა ეს იტაცებდა, ყიდულობდა გურიიდგან გოგო-ბიჭებს და ამათ ტრაპიზონს და სტამბოლში ჰყიდდა კარგ ფასად. აჭარაში დიდად აქებენ ჩახალ-ოღლი ზვარელს. აქვთ ჯამე და ჯამეს გვერდით სასწავლებელი. ხოჯა ქართველ ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის.

ზუზოფელი, 40 კომლი. ამ სოფლის ეკლესია მეტად მაღალს მთაზედ ყოფილა. ქელას ყურის მთის წვეროების გასწვრივ. ახლა აღარაფერია, თავის დროს დაუქცევიათ და მასალა ჯამესთვის უხმარებიათ. აქ ქართულს კითხვას შეეჩვევნენ. ძველად დანდალოდგან მოყოლებული აქამდის მაჰმადიანთ ავალიანთ საბრძანებელს შეადგენდა. ჯამეს გვერდით სასწავლებელია და ხოჯა ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის.

გულები, 50 კომლი. მშვენიერი სოფელია და ისეთს ალაგას სძევს, რომ მინამ კაცი შიგ სოფელში არ მივა, მინამ ვერას დაინახავს. ეს სახელი „გულები" მასზედ კანონიერია. ამ სოფლის ზემოდ ქელასყურის მთის ახლოს ძველად ეკლესია ყოფილა, სადაც იქაურები დადიოდნენ სალოცავად. ამ ეკლესიის ნანგრევი დღესაც სჩანს. ერთის მხრიდგან ჩასავალიცა აქვს. 15 წლის წინად იმ ჩასავალში ერთი ქართველ მაჰმადიანთ ქალი ჩასულა, იქ გზა შეშლია და შიშით ჭკუაზედ შემცდარა, შემცდარი ქალი მალე მომკვდარა, მას შემდეგ ამ ეკლესიის მაღაროებს ქართველ მაჰმადიანები აღარ ეკარებიან, ეშინიანთ. ზოგნი ამბობენ, რომ იქ დიდი მაღაროები არის და შიგ ფირალები სცხოვრებენო. აქ მოსახლობენ დიასამიძენი. ამათგანი ერთი მოლად არის, ახალ-გაზრდა კაცი, ქართული კითხვა ისწავლა. ერთმა მოხუცმა დიასამიძემ შემდეგი მიამბო: „ჩვენში ძველად ქართული გძელ სახელოებიანი ჩოხები ეცვათ კაცებს, თავზედ მაღალი ბუხრის ქუდი

ეხურათ, განიერი შარვლები ეცვათ, ფეხზედ თეთრი ტყავის წაღები, წაღებს წინ გძელი წვერები ჰქონდათ. წაღებს თითბრის ღილებით შეიკრავდნენ გვერდებზედ. ახლანდური ტანთ საცმელი ლივანაში და გურიაში იცოდნენ, ჩაბალახები იქიდამ შემოვიდა ჩვენშიო. ქართლში და თბილისშიაც ხომ ასე იცომდნენ მოქალაქენი.

ასე 1810—20 წლებში ოსმალებს ჰსურდათ, რომ ქალებშიაც შემოეტანათ სხვა-და-სხვა ნაირი ტანთსაცმელი, მაგრამ ეს მალე ვერ მოუხდათო. ერთხნობით ქალები ფესის ტარებასაც-კი შეაჩვიესო, მაგრამ ეს მალე გადავარდაო. თუთუნის თესვა აჭარაში მაჭახლიდგან შემოვიდაო. ნარდის თამაში ჩვენში ძლიერ იშვიათი იყო, ქალალდის თამაში-კი იცოდნენო. ჩვენში ყომარი იცოდნენ, ჭიდილი, ცეკვა და სიმღერებიო. ამ სოფელში წერა-კითხვა რამდენიმემ ისწავლა, ამით პირველია ეს აქაურ სოფლებში. ჯამეს გვერდით ხოჯას სასწავლებელი აქვს, ქართველს ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის.

საღორეთი, 41 კომლი. 1873 წ. აქ ყოფილა დ. ბაქრაჩე; ბაქრაძე სწერს, რომ საღორეთში 100 კომლიაო. დღეს-კი 41 კომლია, მაშ სჩანს 60 კომლზედ მეტი წასულა ოსმალეთში. დ. ბაქრაძის აქ მოსვლა დღესაც ბევრს ახსოვს. აქ ლაპარაკობენ, რომ ყველაზედ გვიან საღორეთი გათათრდაო. ამ სოფლის ახლო-მახლო სოფლები გათათრდნენ, მაგრამ საღორეთი-კი არაო. მაშინ ახალ გათათრებულებმა თავიანთს სოფლებში რაც ღორები იყვნენ, სულ შეაგროვეს ერთად და მიურეკეს საღორეთლებს და უთხრესო:

ძმებო! ჩვენ გავთათრდით, ეს ღორები თქვენ გებარებოდეთ. ჩვენ თათრობას ვსცდით, თუ არ მოგვეწონა, მაშინ ისევ გავქრისტიანდებით და ამ ღორებსაც გამოგართმევთ და თუ მოგვეწონა, მაშინ ჩვენ თათრად დავშთებით და ეს ღორებიც ღმერთმა თქვენ შეგარგოთო. ახალ გათათრებულთ თათრობა მოეწონათო, ესენი ძველ სჯულზედ აღარ გადავიდნენ.

და ღორები სულ მათ დარჩათო. რადგანაც ამ სოფელში ღორი ბევრი იყოვო, ამიტომ დაერქვა ამასაც სახელად საღორეთი, თორემ წინად სხვა სახელი ერქვაო. სოფელს ძველად ეკკლესია ჰქონია, ეკკლესიაზედ ჯამე დაუდგამთ. ჯამეს გვერდით ხოჯას სასწავლებელი აქვს და ამ სოფლის ქართველს ბავშვებს მხოლოდ თათრულად ასწავლის. უწყიან, რომ ვიდრე საღორეთი გათათრდებოდა, დიდი ბრძოლა და გაჭირვება გამოიარესო; ყველაზედ ცხარე ბრძოლა სჯულის გამო აქ საღორეთლებმა გამოსცადესო. ამ სოფელსა და აგარას გადაღმა, ჩრდილოთ, სძევს ერთი დიდი შეუვალი ტყე, რომელსაც სახელათ ბეთლემის ტყეს უწოდებენ.

ბეთლემის ტყეს მეტად დიდი ადგილები უკავია, ყველა ეს ადგილები ვაკე არს და ალაგ-ალაგ მთა-გორებიც არის ხშირის ტყეებით დაფენილი. ბეთლების ტყეს გარშემო მეტად დიდი და მაღალი მთიანი ტყეები ახვევია, ეს მთები და ტყეები ისეა ერთმანეთზედ მიბმული და მიკრული, რომ კაცმა თუ გზა არ იცის ბეთლემის ტყისა და ხეობისა, უამისოდ ძნელად რომ აქ ვინმემ მიაღწიოს და გზა გაიგნოს. ბეთლემის ტყე ამ მთებს შუა ქვაბივით სჩანს. მთელი ბეთლემი სავსეა გაუჩეხავის ხეებით და საცა ხეები არ არის, იქ ეწერი და წყავია ბევრი. აქ ნადირიც მეტად ბევრია: თეთრი ღორი, რაც სხვაგან იშვიათია, დათვი, ირემი, კანჯარი, თხა, თითქმის ყველა ნაირი პირუტყვი, ფრინველიც მრავალია და სხვა-და-სხვა ნაირები. ყვავილებიც ძლიერ ბევრნაირი სცოდნია აქ. ეს ადგილები ისე დამდაბლებულია, რომ ზაფხულში ხშირად ბნელი ბურუსიც იცის აქ, ისეთი რომ კაცი გზას ვერ გაარკვევს.

ბეთლემის ტყის შუაზედ ერთს მთაზედ არის პატარა ეკკლესია. გათათრების დროს, დევნულ ქრისტიანები აქ იფარავდნენ თავსაო. ბოლოს ოსმალთა შეუტყეს და წავიდნენ იქ დასამორჩილებლადაო, მაგრამ როგორც მოვიდნენ აქ, მაშინათვე ქარი ამოვარდა, დიდი წვიმა მოვიდა და ოსმალთ გზა და გვალი დაეკარგათო. შემდეგ ბევრის წვალების დაჯერეს

ეს ადგილები და ხალხიც დაიმორჩილეს, მაგრამ თვითაც ბევრი იზარალესო. ბევრჯელ შეეშალათ გზა და კვალი და ვერაფერი გააწყესო. მაშინ ამათ აღთქმა დაუდვიათ, რომ ამ ადგილებს ჩვენი კაცი არავინ მიეკაროს და მას შემდეგ აღარავინ ეკარებაო. ამ ადგილების ამბები ოსმალურს ენაზედ აწერილია და ქარტაც გადაღებული აქვთო. ამ ტყის ერთს მხარეს არის ერთი ტყიანი მთა, რომელსაც აქ „ბერთას“ უწოდებენ, ამ მთის გვერდით, მეორე დიდს მთას „გემის საბამი“ ეწოდება. მიუხვრეს, რომ ძველს დროში ბეთლემში ზღვა ყოფილაო და გემებს თურმე ხსენებულს მთაზედ აბამდნენ, დასაბმელი ჯაჭვის გამოსაბამი ხვრელი დღესაც სჩანსო. ამ შეუვალ მთებისა და ტყეების შესავალთან არის ერთი ძველი კოშკი, რომელსაც „ცივა სროლას“ კოშკს უხმობენ.

ამბობენ, რომ ეს კოშკი თამარ მეფეს გაუკეთებიაო. ბეთლემში ქართველ მაჰმადიანები სრულებით არ დაიარებიან, აქ ხალხი არ სცხოვრობს, მოელი მხარე გავერანებულია და ნადირთა თავ-შესაფარად გადაქცეული. ერთი და ორი კაცი აქ წასვლას ვერ ჰბედავს, ნადირისა ეშინიანთ, რამდენიმე კაცი დაიარაღებულნი ერთად წავლენ ხოლმე. აქაური სოფლის ყანები ამოგდებულია ღორისა და დათვისაგან. ამბობენ, რომ უმეტესი ნაწილი ღორი და დათვი ბეთლემის ტყიდგან გამოდის და აქა-იქ სხვა-და-სხვა სოფლის ტყეებში ეხეტებიან და ყანას სჭამენო. საღორეთი რომ გათათრდა, მაშინ ამათ თავიანთი ღორები სულ ბეთლემის ტყეში გარეკეს. ამ ტყეში ჯერ რუსის კაცს ფეხი არ შეუდგამსო.

ზედა-მახუნცეთი, 47 კომლი. ამ სოფელსა და საღორეთს შუა ერთი ძველი კოშკი სჩანს ერთს მაღალს მთაზედ, თამარ მეფის ნაშენიაო. აქ ძველად ეკლესიაც ყოფილა. 1873 წ. დ. ბაქრაძემ ამ სოფლიდგან ვერ გაბედა კოშკის გასინჯვა და ეკლესიის ადგილის ნახვა. მაშინ დიდი შიში იყო აქ. დღესაც მეტად საშიშარი ტყეები და ადგილებია.

ზენდიდი, 50 კომლი. ეს სოფელი ქედას გალმით სძევს,

ქელას ყურის მთის ძირს, სოფ. გულების მახლობლად. შორიდგან პატარა სჩანს და როცა კაცი ზევით, სოფელში ავა, და ერთ გორაკს გადაივლის, იქ დაინახავს ვეება ვაკეს სადაც სოფლელები სცხოვრობენ, სწორედ ამის ბიზეზით უნდა დარქმეოდა ამ სოფელს ზენ-დიდი. აქ არის ძველი პატარა ეკლესია დაქცეული. ამ სოფლის გვერდით არის ერთი ხევი, სადაც ქორიძეები და ბერიძეები სცხოვრობენ, ამ ხევში მოდის ერთ ნაირი წყარო, რომელსაც ქართველ ქალები აბანოს ეძახიან, აქ საბანაოდაც მოდიან ხოლმე, აქვე სცხოვრობენ ძველ თავადისშვილთ შთამომავალნი პირმსახურიძენი, ესენი ამბობენ, რომ ჩვენ თამარ მეფის დროს თავადის შვილები ვყოფილვართ და პირველნი ვაჟკაცნიო, ამათ აქ ოთხი სასახლე აქვთ, ამათ საგვარეულო დიდი ციხის გალავანიც არის აქ, ძველ დროს ნაშენი, კედლების სისქე ორი არშინი იქმნება, ოსმალთა მოსვლის დროს ამ ციხიდან პირმსახურისძეებს დიდხანს უბრძოლიათ ოსმალთ წინააღმდეგ, მაგრამ ბოლოს ესენიც შესუსტებულან, ოსმალთ დამორჩილებიან, ოსმალთ ამათთვის თავადობის მაგიერ ბეგობა მიუციათ, ეს ძველი საგვარეულო ციხეც მთლად დაუქცევიათ, ერთს ალაგას ციხეს თლილი ქვაც ქონია ქართულ წარწერებიანი, ეს ქვა 1889 წ. დაკარგულა, საცალა არს ჩატანებულიო, პოვნას დამპირდნენ, გადმომცეს რომ ძველად პირმსახურიძენი ოსმალებს სასტიკად ეკამათებოდნენ და არ უშვებდნენ, რომ მათ აჭარაში ოსმალური ზნე და ჩვეულება შემოეტანათო. ესენი თურმე თავდგირიძეებს და ათაბეგებსაც-კი აყვედრიდნენ ხოლმე, რომ ოსმალთ ნუ ემხრობითო. 1850 წლებში პირმსახურიძეებმა დიდი გმირობა გამოიჩინეს. ამათთვის გათათრების შემდეგ ბეჟანიძე უწოდებიათ, რადგანაც ვინც პირველად გათათრებულა ამათ ოჯახიდგან იმას ბეჟანა რქმევია სახელად. ამათში თითქმის ყველამ დაისწავლა ქართულ-რუსული წერა-კითხვა: აბდულბეგ ბეჟანიძეს დღეს თავისს სახლში ქართველი მასწავლებელი ჰყავს დაჭერილი, მასწავლებელი მათ გვარის ყმაწვილებს წე-

რა-კითხვას ასწავლის. აქა არის ჯამე, ჯამეს გვერდით სასწავ-ლებელი, ხოჯა ქართველ ბავშვებს მხოლოო თათრულს ას-წავლის.

ზუნდაგა, 66 კომლი, არის ნაეკკლესიარი და აქა-იქა დიდრონ ჭურები. აწინდელი ბათუმის მუფთი გვერდაძე აქაურია, ქართველთ მოყვარე, სიტყვა-პასუხიანი კაცი, ზრდი-ლობის მექონი, ამათ გვარში ბევრმა დაისწავლეს ქართული წერა-კითხვა, ამ მუფთმა ალიარა:—„ბედმა კაგვაცალკევა, ბედმავე შეგვაერთა, მაგრამ ჩვენ არც თათრები ვართ და არც ქართველები. ჩვენ ისეთ ძალიერ მეფეს ჩაუვარდით ხელში რომ ჩვენი ქართველე-ბისაგან შორს წასვლა ძნელი საქმე იქნება, ნეტა მალე მოხდეს რომ ისევ ისე ძველებურად ერთი ვიქმნეთ“. ამ სოფლიდგან მუაჯირად 3 4 კომლი წავიდა. აქვთ ჯამე და სასწავლებელი, ქართველ ბავშვებს ხოჯა თათრულს ასწავლის.

ცხემლანა, 21 კომლი. აქ მოსახლენი შემცირებულ იქმ-ნენ 1850 წლებში, რადგანაც ესენი შენიშნულ იქმნენ ოს-მალთაგან მოღალატედ და ამის გამო მთელი სოფელი გადა-სწვეს და ხალხიც ოსმალში ტყვედ წაიყვანეს. აქ არის ნასა-ყდრალი, აქა-იქ ღვინის ქვევრებიც სჩანს ეს 21 კომლიც მას შემდეგ მოშენებულან აქ.

აგარა, 60 კომლი. აგარა სამცხე-სათაბაგოში რამდენსა-მე ალაგს ეწოდება: ერთი აგარა ზეგანშია, მეორე ქობულე-თის ნაწილში მესამე არსიანის მთისკენ, მეოთხე ოლთისის ქვე-მოთ, ოსმალთა საბრძანებელში, მეხუთე ახალ ციხისკენ და მეექვსეც აჭარაში, აქა სცხოვრობენ ძველი აზნაურის გვარი ლევაძეები ესენი წარსულს საუკუნეში გურიიდგან მოსულან აქა, ექვსნი ძმანი ყოფილან: ორნი მომკვდარან და ოთხნი-კი აქ გათათრებულან. ამ გვარის ხალხმა ბევრი რამ ძველებური ამბები იციან აჭარის შესახებ, თვით აგარა მშვენიერს ხეო-ბიან ალაგას სძევს, შემოსილია დიდის ტყეებითა, წყაროები ცივი, ტყის ნადირი ბლომად, ზაფხულში გრილია, ზამთარში ცივი, აქვთ ჯამე, ჯამეს გვერდით სასწავლებელი, ხოჯა ქარ-

თველ ბავშვებს მარტო თათრულს ასწავლის. ამ ბოლო დროს ქართული კითხვა სამს დავასწავლე, ახლა ამათგან სხვებს დაუსწავლიათ, აქ მცხოვრებთ ერთს ოჯახში ძველი პატარა ქართული კარაბადინი აღმოჩნდა, აბდულ ეფენდიმ—წერა-კითხვის სამმართველოს გამოუგზავნა, ეს პატარა კარაბადინი დიდი რამ განძი არ არის, მაგრამ ჩვენთვის ის არის დიდი რომ ეს ხელნაწერი აქაურს მაჰმადიანთ ქართველს ოჯახში აქამდის შენახულა და მის პატრონს დედაბერს ქართული კითხვაც სცოდნია.

ორპირი, 5 კომლი.

ქვედა-მახუნცეთი, 60 კომლი. ამ სოფლის წინ აჭარის წყალზედ არის ერთი ძველი ხიდი, რომელსაც აქაურნი თამარ მეფის ნაკეთებად აღიარებენ. როცა აჭარაში თავდგირიძეები გაძლიერებულან, მაშინ ესენი ამ სოფელში დასახლებულან. ამ სოფლის სასაფლაოზედ ერთი საფლავის ქვა აჩენს, რომ თავდგირიძეები ქობულეთიდგან გამოსულნი, აქ მოსულან 1760 წ. გათათრებულნი. ამ გვარის წევრთა ბრძოლაც თითქმის ამ დროდგან იწყება აჭარის სხვა ბეგებთან. ამბობენ, რომ ვითომც ალი-ფაშა და ოსმან ფაშა აქაურები იყვნენო. უკანასკნელ ომის შემდეგ, როგორც ფანატიკები, მთლად ოსმალში გადასახლდნენ. აქ ამათის გვარისა ერთი კაცი დარჩენილა. აქვთ ჯამე და სასწავლებელი, ხოჯა ბავშვებს თათრულს ასწავლის.

კვირიტაული, 25 კომლი. აქვთ ჯამე.

ბაბუჩაშვილები, 60 კომლი. მშვენიერი სოფელია. აქვთ ჯამე, ჯამეს გვერდით სასწავლებელი, ხოჯა ქართველ ბავშვებს მხოლოდ არაბულს ასწავლის; ძველად ამ სოფლის წინამძღოლნი ბაბუჩაშვილები ყოფილან, ამათ თავიანთი ცოხე და ეკკლესიაც ჰქონიათ, ყველა ესენი ოსმალებს გათათრების შემდეგ მოუსპიათ, რადგანაც ბაბუჩაშვილებს ოსმალთ წინააღმდეგ კარგა ხანს უბრძოლიათ თავიანთის კოშკიდგან.

ბელტური, 25 კომლი. ეს სოფელი გაყიდულ იქმნა 1830 წლებში ლალა ფაშას ჯამეს სასარგებლოდ. ძველად ეკკლესია მთლად დაუქცევიათ. სოფელი ბოლოს შემცირებულა.

დოლოგანი, 70 კომლი. მცირე რიცხვი გადასახლდა ოსმალეთში. აქ, ამბობენ, რომ ამ სოფელს ძველად **ბოლოგანი** ერქვაო, აქედგან გადაკეთდა დოლოგანიო. თვით სოფლის ადგილ-მდებარეობაც ისეთია, რომ ყველას ბოლოს აქვს განი, თავში და შუაში-კი ვიწრო. ძველად აქაურ სოფლის აზნაურებად საფარაშვილები ყოფილან. ქრისტიანობის დევნის დროს მაჰახლიდგან ესენი აქ გადმოსულან. ბოლოს აქაც გასჭირებიათ საქმე და გათათრებულან. ბევრნი ამათგანნი სტამბოლისკენ გაქცეულან და იქ გაფრანგებულან. დოლოგანში ძველად ეკკლესია და კოშკიც ჰქონიათ საფარაშვილებს, თუ საფარაძეებს, მაგრამ ყველა ეს მოსპობიათ გათათრების შემდეგ. 1830 წ. ერთს ვიღაც ქართველ მდიდარ ბეგის ცოლს ეს სოფელი ოსმალოს მთავრობისაგან შეუსყიდნია და ლალა ფაშის ჯამესთვის შეუწირავს. გასყიდვის დროს მცხოვრებნი მწარედ ტიროდნენ თურმე, ეგონათ, რომ ხანუმამ ვაი თუ იქ გადაგვასახლოსო. მაგრამ ეს ასე არ მოხდა, ამათ მხოლოდ წლიური ხარჯი დაადვეს და ესენი ამ ხარჯს ყოველ წელს ხსენებულს ჯამეს უგზავნიდნენ არზრუმში. 1850 წლებში დოლოგნელებმა ოსმალებს დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს; ესენი არავის ემორჩილებოდნენ, არც ხარჯის მიცემა უნდოდათ, არც ჯარის გაყვანა. პირველად ამათ ასტეხეს ბრძოლა და ოსმალებს დიდი ძალი ჯარიც გაუწყვიტეს, ესენი ვიწრო გზებში ესაფრებოდნენ და იქიდგან უხოცდნენ ხალხს. ბევრის მეცადინეობით ოსმალთ ხალხი დაიმორჩილეს; დამორჩილების შემდეგ ესენი პირველად ეცნენ დოლოგანს და გადასწვეს 75 კომლიო. მაშინ აქ 80 კომლი იყო და მხოლოდ 5 კომლი გადარჩაო. დღევანდელი 60 კომლი 1850 წლების შემდეგ მოშენდაო.

საფარა, 20 კომლი. დოლოგანში, რომ საფარაძეები გამრავლდნენ, მაშინ, ზოგი ამათგანი აქ გადმოსახლდნენ. ამ დროს ესენი ქრისტიანები ყოფილან და აქ პატარა საყდარიც გაუკეთებიათ. საყდარი 1850 წლებში დაუქცევიათ. საფარაძენი— საფაროღლად იწოდებიან.

ჭინიკაძე, 50 კომლი. დოლოგანსა და ამ სოფელს შუა ერთი ეკკლესიის ნანგრევია დაშთენილი. ძველად ამ სოფლის მებატონენი ჭინკაძენი მაჭახლიდგან გამოქცეულან და აქ მოსულან, ჯერ დოლოგანში დასახლებულან და მერე აქედგან გადმოსულან ამ ალაგას და სოფელი გაუშენებიათ. გათათრების შემდეგ რსმალთ ამათთვის ალიობა მიუციათ. იმიტომაც დარქმევია ამ სოფელს სახელად მათი გვარი. აქვთ ჯამე, ჰყავთ ხოჯა. ხოჯა თათრულს ასწავლის ბავშვებს, მაგრამ მაინც ვერავის რა უსწავლია.

კაპნის-თავი, 41 კომლი. რამდენიმე კომლი წავიდა ოსმალეთში. ძველად ამ სოფელს ბერიძე ერქვაო. მშვენიერი სოფელია, მაღლობზედ სდგას, ჰავა მშრალი, წყარო ცივი. აქ არის ძველი ეკკლესიის კედლები. ამ 15 წლის წინად ამ სოფელში ერთს ოჯახში ქართული ძველი წიგნები ჰქონიათ, მაგრამ მოლა-ხოჯების სიტყვით, ყველა ეს წიგნები დაუწვავთ. პატრონი შეუშინებიათ, ეგ წიგნები რომ გიპოვონ სახლში, შენ და ჩვენც მაშინათვე გაგვაქრისტიანებენო, თათრად არ დაგვტოვებენო. ამ სოფლის მებატონენი ძველად კიკინაძენი ყოფილან. ერთმა ამ გვარის მოხუცთაგანმა მიამბო, რომ მე მოვესწარი, როცა ჩვენის სოფლის დედაბრები ამ დაქცეულს ეკკლესიაში დადიოდნენ და ლოცულობდნენ ხოლმეო. ჯამე აქვთ, ხოჯა ჰყავთ, ბავშვებს მხოლოდ თათრულს ასწავლის.

კიბე, 60 კომლი. არის ძველი ნასაყდრალი. აქა სცხოვრობს ორი მეტად ფანატიკი ხოჯა. ერთი დელი მეჰმედ ეფენდი, ტომით ქართველი, მოძულე ქართველთა, სისხლის მსმელი ქართველთა, ამის მეოხებით დაიღუპა და გადასახლდა მარადიდი. მაშინ ეს მარადიდის ჯამეში იყო ხოჯად. ამ მტერ ხოჯას ძმა არის იბრაიმ ხოჯა, ძმაზედ ბევრად ზრდილობიანი, მაგრამ მეტად ფანატიკი და თავისს სიმდაბლით სახელოვანი; მთელი აჭარა პატივს სცემს ამას, როგორც უფრო ფანატიკს. ეს უნდოდათ ბათუმის მუფთის მოადგილეთ, მაგრამ ვერა გააწყეს-რა. ამათ მესამე ძმა ჰყავთ და ესეც ხოჯა არის, ყველა-

ნი ერთის თვისების, მაგრამ ერთმანეთს სჭამენ. პირველი 1880 წლებში სასტიკად იქმნა შეშინებული, თორემ ეს თავისს საქმეებს არც შემდეგ დაივიწყებდა. ეს მცირე ხნით მთავრობისაგან დაპატიმრებულიც იყო. ქართველი ისე სძულს, რომ ლაპარაკიც-კი ეჯავრება ქართველთან. საკვირველია, რომ ამათ სოფლიდგან არავინ წავიდა ოსმალეთში. სოფელს აქვს თავისი ჯამე, ჯამეს გვერდით სასწავლებელი, ხოჯა ბავშვებს თათრულად ასწავლის. ცნობილი ხოჯები აქ ძლიერ მაგრა სდგანან, მაგრამ ქართულმა წიგნებმა მაინც მიაღწიეს ამ სოფელში და ორმა კაცმა ისწავლა.

ხერთვისი, იმყოფება მარჯვენა მხრით; 15 კომლი, აჭარწყლის ზემოდ. აქ არის პატარა ნასაყდრალი. აქ ახსოვთ, როცა ამ პატარა ეკკლესიაში დედაბრები დადიოდნენ და ლოცულობდნენო. ხერთვისელებმა 1850 წლებში, ოსმალთა წინააღმდეგ ისე სასტიკად და გმირულად იომეს, რომ ყველანი გააკვირვესო. დამორჩილების შემდეგ ოსმალთ მთლად გადუწვავთ ეს სოფელი. ამ 15 წლის წინად აქ ერთს ოჯახში ძველი ქართული წიგნები ჰქონიათ დარჩენილი, მაგრამ ხოჯების სიტყვით დაუწვავთ, თორემ რუსები მაგ წიგნებს გიპოვნიან და მერე გაგაქრისტიანებენო, ვისაც დაეწვა წიგნები, ეს კაცი თვით მე ვნახე.

მაღლაკონი, 15 კომლი. 1850 წლებში ამათაც დიდის გმირობის შემდეგ ეს სოფელი მთლად დაუწვეს ოსმალებმა. ამ სოფელში სცხოვრობს დიდად პატივსაცემი ლუკა ანდღულაძე, რომელიც ქართულის წიგნების გავრცელების საქმეს დიდად უწყობს ხელს და მან მრავალთ ქართველთ მაჰმადიანებს დაასწავლა ქართული წერა-კითხვა. ამისაგან დასწავლილი მაჰმადიანები დღეს თავისუფლად კითხულობენ და სწერენ ქართულად.

ჭალახმელა, 20 კომლი. ეს სოფელიც ოსმალთ გადასწვეს მთლად 1850 წ., რადგანაც სოფლელნი მაღლაკონელებთან შეერთებულნი გმირულად იბრძოდნენ ოსმალთა წინააღმდეგ.

უჩხითი, 15 კომლი. 1850 წ. აქ იყო 40 კომლი, მაგრამ ყველა ესენი დასწვეს ოსმალთ, რადგანაც ესენიც მათ წინააღმდეგ იბრძოდნენ, სხვებთან შეერთებულნი. აქ გათათრების გამოც ბევრი მოსპობილა ძველად.

კირნათი, 25 კომლი. 1850 წ. ეს სოფელიც დამწვარ იქმნა ოსმალთაგან. მაშინ ამ სოფელში 60 კომლი ყოფილა. კირნათელები ოსმალთაგან ბევრჯელ ყოფილან ღალატში შემჩნეულნი და ამიტომ ამათთაგან ბევრი ოსმალეთში გადაუსახლებიათ.

მილისი, 30 კომლი. ეს სოფელიც დამწვარ იქმნა ოსმალთაგან 1850 წ. და მეტად უწყალოდ, სხვა სოფლებზედ ბევრად უარესად, შიგ ხალხიც ამომწვარა. ზემოხსენებულს სოფლებს მაშინ დიდი უბედურება სწვევია. აქ აღწერილს ხუთს სოფელს ზოგნი მაჭახელს აკუთვნებენ, მაგრამ ეს არ არის, სწორე, ეს სოფლები მაჭახელს მხოლოდ 1878 წ. შემდეგ მიაწერეს, რადგანაც მაჭახლის, საზღვრებზედ მდებარე აჭარის მთებში არიან გაშენებულნი, თორემ ეს სოფლები წინად აჭარას ეკუთვნოდა და აჭარადვე ირიცხებოდა. ეს ჩვენც ასევე მოვიყვანეთ აქ. ზემოხსენებულს სოფლებს და დოლოგნელებს უსახელებიათ თავი უფრო ომში. ამათ შესძრეს ოსმალთა ჯარიო და ომში თუ მოკვდა ვინმე, ისევ ამათგანიო. დამორჩილების შემდეგ ამათ სოფლები გადუწვეს, ჯერ თითო კომლს 25 მანეთ დაადეს ხარჯადო და ხირჯის გარდახდის შემდეგ აღარც ხალხი დააყენეს აქ და ოსმალში გარეკესო. წაყვანის დროს ამათ დედაკაცებთა ტირილი გულს უკლავდა კაცსა. გემში ჩაყრის დროს სულ მიწას ჰკოცნიდნენ და ცხარე ცრემლებს ღვრიდნენო. სოფლებში თითო-ოროლა კაცი დარჩენილა აქაიქ საიდუმლოდ, ეს მოსახლენი მერე მოშენდნენ აქაო.

აქაურ წყლისა და ჭოროხის შესართავს ქვეით, კახაბრამდე გაჰყვება შემდეგი სოფლები მარჯვნივ და მარცხნივ:

ერგე, 40 კომლი. ოსმალებს პირველად ერგეს ხალხისთვის დაუტანებიათ ძალა სჯულის გამოცვლისათვის. ერგეში

ბევრი ქართველი გამწყდარა სჯულისათვის, მაგრამ საქმე გასჭირებიათ და ბოლოს გათათრებულან. ოსმალებს პირველად თათრული ჯამე აქ გაუკეთებიათ, ასე, რომ მთელს აჭარაში ყველაზედ ძველს ჯამედ ერგეს ჯამე იითვლება. უწყიან, რომ ვითომც ერგეს კარგ ეკკლესიაზე გათათრების შემდეგ ზედ ჯამე დაადგესო.

მიკიტაური, 15 კომლი.

ხელვაჩაური. სამამასახლისო, დღევანდლამდე ამ სოფლის ახლოს, ოსანაურის ტყეში, პატარა ეკკლესია სდგას. ამის ახლოს მეორე მთელი ეკკლესიაც არის. ორივ, დღეს თუ ხვალ, დაიქცევა.

შარაბიძე, 15 კომლი. ძველად მებატონენი ამ სოფლისა და ადგილებისა შარაბიძენი ყოფილან. თათრობის გამო ბევრი ამათგანი გურია-იმერეთში გაქცეულან და თავი გადურჩენიათ გათათრებისაგან.

თოფალაშვილები, 30 კომლი. ამ სოფელში სცხოვრობენ თოფალაშვილები, ძველი მებატონენი ამ სოფლისა. აქ ამათ შესახებ ლაპარაკობდნენ, რომ თოფალაშვილები ძველად მეტად მხნე გულოვანი ვაჟკაცნი ყოფილანო და ამათ ოსმალთა წინააღმდეგაც დიდად უბრძოლიათო.

ურეკი, ახლა ამ სოფელს ფერიას უწოდებენ. ეს სახელი ამ სოფელს მას შემდეგ დაერქვა, რაც აქ აფხაზეთიდგან აფხაზები გადმოსახლდნენ. აფხაზებისაგან წინად აქაური ქართველთ მაჰმადიანები ძლიერ შეწუხებულნი იყვნენ. აფხაზებს აქ ქართული ენა კარგად შეუსწავლიათ, რადგანაც ამათ გარშემოსულ ქართულს ენაზედ მოლაპარაკე ქართველი მაჰმადიანები სცხოვრებენ.

დედა-ბერა, აქაც სახლობენ აფხაზნი. ამ სოფელს დღეს სახელი გამოუცვალეს და სტეფანოვკა ჰქვიან, ადრინდელი ბათუმის ოკრუგის უფროსის გვარია.

გონიო, სძევს ზღვის ნაპირას. გონიო საზღვარია კახაბრის, ჭანეთისა და აჭარის. ვახუშტის დროს გონიოში აქა-იქ

თითო-ოროლა ქრისტიანებიც ყოფილან. ჭანებს ქრისტიანობა მაქრიალში და გონიოში შეუნახავთ კარგა ხანს.

სიმონეთი. მშვენიერი სოფელია, მშვენიერს ალაგას სძევს, ჰაერიც კარგია და წყლებიც. 15 კომლი სცხოვრობს. ზოგი ოსმალში გადასახლებულა, ძველად ამათ ეკკლესიაც ჰქონიათ, ეკკლესიის საძირკველზედ ჯამე დაუდგამთ, ასეთი ლამაზი სოფელი კახაბრის მიდამოებისაკენ არსად არის.

მახო, რამდენიმე კომლი. ამ სოფლის მახლობლივ თავდება აჭარის მაღალ-მთიანი ტყეები და შემდეგ ამათ პატარა გორაკი მთები იწყება.

თხილნარი, 25 კომლი. ძველად კარგი პატარა ეკკლესია ჰქონიათ, დღეს აღარაფერი სჩანს, ოსმალთა ბრძანებით დაუქცევიათ ძველადვე.

ყარა-შარვალი. აფხაზები სცხოვრებენ, წინად აქ ქართველნი სახლობდნენ. სოფელსაც ქართული სახელი ეწოდებოდა. აფხაზებს ქართული ენა შეუთვისებიათ ქართველ მაჰმადიანთ მეოხებით.

ყომბალო, 15 კომლი. 1830 წლებში ამ სოფლის მცხოვრებნი ქართველნი აუჯანყდნენ ოსმალოს, სხვებთან ერთად შეერთებულნი სასტიკადაც იბრძოლეს. დამშვიდების შემდეგ ყველა ესენი აფრიკისკენ გადაასახლეს. ეს შავი ხალხი დღევანდლამდის აქ დაშთნენ, ესენი კახაბერშიაც დაბინავდნენ და დროს განმავლობის მეოხებით ამათ თავიანთ სახის პირვანდებული შავი ფერი შესცვლიათ და ცოტად სითეთრე შეჰპარვიათ. რაც ხანი გადის, მით თურმე საქართველოს ტურფა ბუნება მათზედ დიდს ზედგავლენას ახდენს თურმე. თავისს დროს სულაც შეიცვლებიან; ამათაც შეუსწავლიათ ქართული ენა.

წითელი მიწა. ამ სოფლის მოსახლენიც ძველადვე იქმნენ ოსმალთაგან გადასახლებულნი ოსმალში, რადგანაც ამათ სჯულის გამო დიდხანს სწამებდნენ ღალატს. ამ სოფელში ოსმალიდგან მოყვანილ თათრები დაუსახლებიათ და სოფლისთვისაც ქართული სახელი შეუცვლიათ და თათრულად უწო-

ლებიათ „ყიზილ თოფრან“. აქ ოსმალოს თათრობის დროისა არაფერია დაშთენილი, მთლად ქართველ მაჰმადიანები არიან, ქართულს ენაზედ მოსაუბრენი.

ამ სოფლებს ქვემოდ, შავის ზღვისაკენ, დაიწყება კახაბერი და კახაბრის ადგილები. კახაბერი მისდევს აჭარის საზღვრამდე.

აქ ჩვენ ბევრი რამ წვრილი სოფლები, მთები, ხეობები და ტყეები ვერ მოვიხსენიეთ. ვიტყვი, რომ ყველა ჩვენ მიერ აღწერილს ადგილებში სცხოვრებენ მხოლოდ ქართველთ მაჰმადიანები, ქართველ ტომის ერი, ქართულს ენაზედ მოსაუბრენი. სამშობლო ენათ ამათში ქართული ენა არსებობს, ქართული სიმღერები, ტირილი, ქართული ხმაურობა და ქართული სახე.

სამცხე-საათაბაგოს დაპყრობის ზეპირ ამბები ქართველ მაჰმადიანებში. დაწერილი 1892 წ.

აჭარის და სამცხე სათაბაგოს დაპყრობის და გათათრების ამბავს აქ ასე მოგვითხრობენ მოსწრებულნი და დროულნი კაცნი: როცა ოსმალნი გაძლიერდნენ და დაიპყრეს საბერძნეთი, შემდეგ საქართველოსაც მოადგნენ, მაგრამ საქართველო ადვილად ვერ აიღეს. ქართველთა სძლიეს ოსმალნი, ჯარი გაუწყვიტეს დანარჩენი ჯარიც ტრაპიზონს იქით გადარეკეს. ოსმალთ გაუძნელდათ საქართველოს დაჭერა და ასე მოახერხეს: წამოვიდნენ საომრად და წინ გამოიმძღვარეს ოცდა ათი ათასი ახლად გათათრებულ ბერძნები, ქართველთ იცნეს ბერძნები, რადგან ქრისტიანებად დასახეს, მეგობრობით მიეგებნენ. გათათრებულ ბერძენთაც ეს უნდოდათ, შემოვიდნენ საქართველოში და მათ შემოჰყვნენ ოსმალნიც მალე ოსმალოს სხვა ჯარიც მოეშველა. გაიმართა ომი და რამდენისამე დღის შემდეგ აჭარა დამორჩილებულ იქმნა.

ქართველთა ყოველივე შეიტყეს ბერძენთა ეშმაკობის, მა-

გრამ რაღა დროს, ერთობ გვიანღა იყო. ოსმალთ აჭარა-ქო-ბულეთი დაიმორჩილეს და ფეხი გაიმაგრეს. შემდეგაც ქართველთ ბერჯერ სცადეს და აჯანყდნენ, მაგრამ სამუდამოდ-კი ველარ გარეკეს ოსმალნი, ოსმალნი თანდათან გაძლიერდნენ, ხოლო ქართველნი უკან-უკან წავიდნენ. ქართველთ დავრდომილებას ოსმალნიც უწყობდნენ ხელს. შესყიდვით შოულობდნენ ქართველთ მოღალატეებს. პირველს ხანში აჭარის თავადნი გულ-ამღვრევით ეკიდებოდნენ ასეთს საქმეს და გადაბირებულს ქართველს—ერთ დღესაც არ აყენებდნენ აჭარაში. მაგრამ გავიდა ხანი და მათი ძალაცა დაეცა; ხალხს მფარველ-პატრონობა მოაკლდა, დაიწყო აჭარიდამ ქართლ-იმერეთში გადასახლება. სახლებს, ყანებს, ვენახებს და ბარნებს სტოვებდნენ ოხრად და რა-კი ოსმალთ მთავრობას ვერ იშვნევდნენ, მირბოდნენ საქართველოში, სადაც ქართველთ მეფე, ან მთავარი იჯდა.

აჭარაში სოფელი არ არის, რომ რაიმე ძველი ამბავი არ იცოდნენ და თავიანთ მონათესავების შესახებ არ ამბობდნენ, რომ ძველად ჩვენი ნათესავები აჭარიდამ ქართლს და იმერეთში გადასახლებულანო, ამ გადასვლა-გადმოსვლისაგან ოსმალოს მთავრობა ყოველთვის შეწუხებაში ყოფილა, რადგან ქვეყანა თითქმის ასის წლის განმავლობაში აღარ დამშვიდებულა, ასე რომ არ ყოფილიყო, ოსმალები ადვილად აიღებდნენ საქართველოს დანარჩენ ნაწილებსაც და ბოლოს დაღისტნამდე ჩავიდოდნენო. გათათრების საწინააღმდეგოდ აჭარლებმა დიდი სისხლი დაჰღვარეს, ერთ აღდგომის მეორე დღეს მარადიდიდამ ას ორმოცი კაცი ჩაცვივდა ჭოროხში და დაიღუპა სამუდამოდ. ვინც გათათრდა, სახელმწიფო ხარჯისაგან გაანთავისუფლეს, ხოლო ვინც ვრა იმას ერთი ორად შეაწერეს, მალე თავად- აზნაურნიც შეისყიდეს და თავადობაც და აზნაურობაც მოსპეს. თავადებს ბეგობა მისცეს აზნაურებს-აღიობა.

სხვა-და-სხვა საჩუქრებით მოინადირეს და აღუთქვეს რამდენს კაცსაც გაათათრებთ იმდენს ალთუნს მიიღებთო (10 მ.)

თავად-აზნაურობის გათათრების შემდეგ სამღვდელოებას მიჰ-ყვეს ხელი და დაუწყეს გათათრება, მაგრამ სამღვდელოებამ დიდხანს იმაგრა თავი, ბოლოს-კი იმათაც მოაკლდათ ძალა და ზოგი გათათრდა დი ზოგნი ქართლ-იმერეთში გადაიხვეწნენ, ხალხი თათრობის დროსაც არ სტოვებდა დიდხანს ეკკლესიე-ბის პატივის ცემას და სწორედ ეს გარემოება გახდა იმის მი-ზეზი, რომ ოსმალებმა აჭარაში ისე დააქციეს და დაარღვიეს ძველი ნაშთები, რომ ერთი ეკკლესიაც აღარ გაუშვეს დაუქ-ცეველ-დაუნგრეველი. ვინ იცის, იქნება ეს გარდმოცემა ხალ-ხისა ნამდვილად მართალი ამბავია და სწორედ ამიტომაც არის ისე მცირედ აჭარაში ძველ-ძველ ნაშთების რიცხვი.

ვიდრე ქართველთ გაათათრებდნენ ასე: მინამ ბევრნი სთხოვდნენ დაგვტოვეთ ჩვენს სჯულზედ და გვიმსახურეთ ისე, როგორც თქვენ გენებოსთო, მაგრამ ოსმალთ არ იყაბულეს, ქართველს ჩვენს სამეფოში ვერ შევინახავთ, განგვიდგებიან, გვიღალატებენ, ომში თავიანთ მეფეს მიემხრობიანო. სარწმუ-ნოების დაძალების გამო ზოგს ახრჩობდნენ, ზოგს თავსა ჰკვე-თავდნენ და ზოგსაც ჯაჭვითა და თოკებით აბამდნენ და სცემ-დნენ, ბოლოს საქმე იქამდე მისულა, რომ ოსმალთ გამოუ-ცხადებიათ ოღონდ თქვენ-კი გათათრდით და არც ხარჯს გა-მოგართმევთ, არც ჯარის კაცებსა და სხვაფრივაც დახმარებას აღმოგიჩენთო, ისე მოგივლით და გიპატრონებთო, როგორც ჩვენს ნამდვილს შვილებს, ოღონდ შეისმინეთ ჩვენი თხოვნა და მაჰმადიანობა მიიღეთო. ხალხმაც შეისმინა, იყაბულა და კაი ქმნეს, რომ ეს წმინდა თათრობა მიიღეს და სისხლის ღვრა თავიდან აიცილესო.

აჭარული ამბები 1892 წ.

დაბა ქედა მდებარეობს ქვედა და ზედა აჭარის შუა. ბა-თუმიდგან 40 ვერსის სიშორეზედ. ბათუმიდამ ზედა აჭარის დაბა ხულამდის 85 ვერსია. ზედა აჭარის იქით მიემართება

სხვა-და-სხვა მხრის გზები, სადაც სულ ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ, ქართულს ენაზედ მოლაპარაკენი. ქვედა აჭარის ნაწილში არის 72 სოფელი, ზედა აჭარაშიაც 82 სოფელი, ორივედგან 154 სოფელი. აქაურები ამბობენ, რომ ზედ მიწევნით ამ ორს ნაწილში, ე. ი. 154 სოფელში ათი-ათასი კომლი მცხოვრები უნდა იყოსო. ამათში ოჯახთა წევრთ რიცხვი ძრიელ დიდია, ზოგში 10 და ზოგში 15 მეტია. აქეთ რამდენიმე ძმა ერთად სცხოვრობს, გაყრილი ოჯახები მცირეა. რაც უნდა მცირე რიცხვი იყოს ოჯახში, მაინც 5 სულზედ ნაკლები არ იქმნება. ამდენივე უნდა ვიანგარიშოთ კინტრიშის, მაჭახლის და მარადიდის ნაწილებში, ერთი ამდენივე იმერხევის, ართვინის, არტაანის და სხვა ადგილებში, სადაც ქართველ მაჰმადიანები ქართულს ენაზედ ლაპარაკობენ. რაც უნდა ცოტა ვიანგარიშოთ, ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვი 150 ათასზედ მეტი გამოვა. ამბობენ არტაანას მთელს ოლქშიკი დაკარგულა ქართული ენაო. კინტრიშის ხეობაში 66, მურულულს 25-მდე სოფელი, იმერხევს 20-მდე, მაჭახელს 25-მდე, დევესქელს 15-მდე, ლივანას 50-მდე. მთელს ბათუმის ოლქის სოფლებში ქართული ენა ისე არსებობს, როგორც იმერეთს, ქართლს და კახეთს. ქალაქ ართვინს მაჰმადიანის ბევრი არავინ სცხოვრობს. აქ სცხოვრობენ სომხის კათოლიკეები, რომელნიც ძველად ქართველნი იყვნენ და ჟამთა ვითარების მეოხებით ენით სრულიად გასომხდნენ, თავიანთ დედა ენა დაჰკარგეს. სულ ქართველ მაჰმადიანთ სოფლების რიცხვი 450—500-მდეა, იქმნება მეტიც.

ქართული ენა შეურყეველადა ჰსუფევს კინტრიშის მხარეზე, ჩაქვს, აჭარას, ლივანას, იმერ-ხევში და ზოგიერთ ნაწილში, სადაც ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ; საცა ოსმალი, ქურთი და სხვები არიან, ესენი-კი ოსმალურს ენაზედ საუბრობენ. აქაც მაინც ქართულს ენას დაუძლევია ოსმალური, ბევრს ამათგანს შეუსწავლია ქართული, ბევრმა ამათგანმა ოსმალური არც-კი იცის ისე, როგორც ქართული. მარა-

დიდის ნაწილის ერთს კუთხის სახელდობრ კახაბერში, ოსმალეთს, რამდენიმე კომლი არაბისტნელ არაბნი გადმოუსახლებია. დღეს ესენი ქართულს ენაზედ ისე ლაპარაკობენ, როგორც ქართველ მიჰმადიანები. კაცი გაჰკვირდება ამათის ქართულის ენით, როცა-კი მივა ძველად გამოჩენილს კახაბრის საყანურ ადგილეწში და ამ ხალხსა ნახავს.

ეს ამდენი ქართველ ხალხი, ეს ამდენი სოფლები ჩვენგან სრულიად უყურადღებოდ არის დატოვებული და ამათთვის ცისა და დედამიწის მეტი პატრონი არავინ არის. სადაც მიველ აჭარაში და მნახეს, ყველგან დიდის სიამოვნებით შეხვდეს ქართულ წიგნებს, დიდი აღტაცება, დიდი სიხარული გამოსთქვეს. ბევრს გაახსენდა განსვენებული დ. ბაქრაძე, ბევრმა მოიკითხა ბ-ნი პეტრე უმიკაშვილი, ბევრმა მოიგონა პეტრეს აქ ყოფნა, წიგნების თავაზი. მისის დარიგებულის წიგნებით სოფელს გულებში მთლად დაისწავლეს ქართული ანბანი. პეტრეს სახელს ჩვენ არ დავივიწყებთო. მის სახელს ამბად გარდავცემთ სხვათაო. განსვენებულს გრიგოლ გურიელსაც იგონებენ. გურიელი რომ არ ყოფილიყო, მაშინ არზრუმის ფაშა ბაქრაძეს შეიპყრობდაო. ასევე დაემართებოდა გ. ყაზიბეგსაო, რომელიც გ. გურიელს მოსამსახურის ტანსაცმლით მოჰყვა აჭარაში და ლამე სწერდა ხოლმე გზეასა და სოფლებსაო.

ბევრი რამ არის ამ მხარეში დარჩენილი და ხელ-შეუხებელი; ქვაბლიანს ზარზმის ტაძარა ისევ სდგას, ერთის პატარა კედლიდამ-კი ერთი წარწერიანი ქვა ჩამოუგდია ვილასაც და დაკარგულა. აჭარისკენაც შეხვდებით აქა-იქ ქართველობის გულშემატკივრებს. მაგალითად დაბა ქედაში სცხოვრობენ თუჰამბეგნი, ძველად-ძველი შარუაშიძეები, ამათ გარდა ძველის თავადიშვილის შთამომავალნი ბეჟანიძეები, თამარ მეფის დროს პირ-ფარეშის ძეთ ხმობილნი და ბევრნი სხვანი. შარუაშიძეები ცხრა ძმანი არიან, ასევე პირფარეშის ძენი, ყველა ესენი ქართველები არიან, ამათ უფრო ესმით რომ ჩვენ შთამო-

მავლობით ქართველები ვართ და არა მაჰმადიანნიო; ჩვენში რომ სკოლები დაიხსნას, მაშინ ყველა კარგად გაიგებს თავის ვინაობასაო. ქედაში ბევრმა დიდის თხრვნით და მუდარით ინატრა სკოლის დაარსება, მაგრამ რითი და რა ვქნათო. ჩვენ მუდმივ ომებმა დაგვცა, გაგვალატაკა და დღესაც ვერ მოვღონიერებულვართო. 100 წელიწადი ოსმალეთს ვებრძოლეთ ქრისტიანობის გულისთვის, საქმე რომ გაჭირდა ბოლოს დავთმეთ სჯულიო, იმის შემდეგაც არ მოგვისვენია და მრავალჯერ ცეცხლსა და მტერს მისცემია ჩვენი ქონება და სარჩო-საბადებელი, თორემ ჩვენ რომ შეძლება გვქონოდა, მაშინ რად დავრჩებოდით ასეო!

დაბა ქედა საკმარისად კარგს ალაგას მდებარეობს. მეს გარშემო აკრავს 400 კომლი ქართველ მაჰმადიანებისა. პარასკეობით აქ პატარა იარმუკობა იცის და 500 მეტი სოფლის კაცი შემოდის, ყველა ქართულად მოლაპარაკე. პარასკევს დღეს ჯამესთან მივედი, წიგნები მივიტანე, ხალხს ძრიელ გაეხარდა, ნამეტნავად ყმაწვილებს, ხალხში ბევრი აღმოჩნდა ქართულის წიგნის მცოდნე. მარტოდ ამ დღეს ქედის ჯამედამ თვრამეტ სოფელში წაიღეს 1700 ცალი სხვა-და-სხვა ანბანიანი წიგნები, სახელდობრ: ზვარს, ორცვას, მერის, ზუზნაფელს, დოლოგანს, კაკაძეს, ალიქოლლს, წონიარის, კანტაურს, ვაიოს, საღორეთს, კვაშტას, მახუნცეთს, ბზუ-ბზუს, გულებს, ქვემომახუნცეთს და რამდენსამე სხვა სოფელში, წიგნების წამღებნი უმეტესად მამასახლისები იყვნენ და ყველამ იცოდა ქართული კითხვა. მაგალითად: ქედას ბეგის შარუაშიძეების ცხრა ძმათ ყველამ იციან ქართული კითხვა, ასევე ამათ შვილებმა და ესენი სხვებსაც ასწავლიან; ასევე იციან ბეგებმა ბეჟანოღლებ-პირფარეშის ძეთა და ძრავალთაც სხვებმა, ამათ სთქვეს: თქვენ შემდეგ ჰნახავთ აქ ქართულ ანბანის მოფენასო. პირფარეშის ძეებს ძველად აქ თავიანთ საკუთარი ძველი ციხეც ჰქონიათ ერთს მაღალს მთაზედ, ციხე ოსმალეთის მთავრობას დაუნგრევია. დღევანდლამდე შიგ დარჩენილა ერთი ჭა, საი-

დამ დღესაც იღებენ წყალს. აქ ერთს მთაზედ ეკკლესიაც არის, აწ დანგრეული, გარშემო მარნები აქვს ჩამწკრივებული. ხალხი ბევრს ძველებურს ამბებს ამბობს ეკკლესიებისა და თავიანთ გამაჰმადიანებისას.

ქედაში ქართულის წიგნის მცოდნენი თვით მოლებ შორისაც აღმოჩნდნენ. ამათ ძრიელ გაეხარდათ ქართული წიგნების ნახვა, ნამეტნავად მუჰამედის ცხოვრება და ლოცვები. ღღეის შემდეგ კარგად ვისწავლითო, რადგანაც წიგნები ვიშოვეთო. ეს მოლები არიან: მოლა სულეიმან ბერიძე, მოლა ჰუსეინ ჩიკოიძე, მოლა ალი დიასამიძე, მოლა აბდულ დიასამიძე, მოლა ჰასან ჩიპურტანიძე. აქ არის 50-მდე მოლა. ამათი უფროსი მასწავლებელი, ქართველთ მუფთი და ქედის ნაწილის სამმართველოს ყადი, გვარად ხალიფაშვილი, მარტში გარდაიცვალა. ახლა ეს სოფლები უპატრონოდ არის. ქედას თავის საკუთარი ხოჯაც-კი არა ჰყავს. ჯერჯერობით ვიღაც თათრის ხოჯები არიან, ქართველ მოლებს ამის გამოგული ძალიან ეთანაღრებათ. ყველა კარგადა ჰგრძნობს, რომ ისინი უკან დარჩენილნი არიან და ეს უკან დარჩენა მათ სასტიკადა ვნებს. ამ ღღეებში ქედაში ლაპარაკი იყო და ყველამ დიდად ინატრა სასწავლებელი. თვით ბეგებმაც ინატრეს: ჩვენ ქართველების დიდი იმედი გვქონდაო და იმედია, რომ ეს ფუჭად არ ჩაგვივლის, ჩვენს მდგომარეობას ყურადღებას მოაქცევთ და ქედაში სკოლას დაგვიარსებთო. ქედა ძრიელ მოხდენილს ალაგას არის, აქ თუ სკოლა დაარსდა, დიდს სარგებლობას მოუტანს.

ქედის ქართველებთან მთელის ქვედა აჭარის 72 სოფელი იხვეწება, რომ გვიპატრონეთ და სკოლა გაგვიმართეთო. სკოლას შეშას ჩვენ მივცემთო. ქედაში სკოლის გამართვას ქრისტიან ქართველებს ეხვეწებიან ის მაჰმადიანთ ქართველები, რომელთაც 100 წელიწადი ოსმალებს ებრძოლეს, ვიდრე დამონდნენ მათ ძალას, 260 წლის განმავლობაშიაც დიდის წვითა და დაგვით შეინახეს თავიანთ სამშობლო ქართული ენა და მცირედ თვით ცნებიერებაც-კი.

აჭარის განახლება.

რაც ხანი გადის, მით აჭარა ცოტ-ცოტა წარმატებას ეძლევა. ადრე აქეთ ხუთ კაცზედ ნაკლები ვერ წავიდოდა გზათ, ყველგან შიში იყო ოსმალოდამ გადმოსულ ყაჩაღებისა, დღესაკი, ბათუმიდამ ახალციხემდე გზატკეცილია ვაკეთებული 150 ვერსზედ, მგზავრს ბუზსაც ვერავინ აუფრენს. მესხეთ-ჯავახეთი და მთელი სამცხე ამ გზამ კარგად დაუახლოვა ბათუმს.

აჭარაში დღემდე ერთი სკოლა არსებობს, ზედა აჭარას, სოფ ხულოს. მეორე სკოლის შენობას ახლა აკეთებენ ქვედა აჭარის დაბა ქედას. სკოლის შენობა საკმარისად ფართო შენობა არის და მის აშენებას 9,000 მანეთამდე დასჭირდება. სკოლას სხვათა შორის, სხვა-და-სხვა სახელოსნო განყოფილებაც ექმნება, ნამეტურ ბაღოსნობისა. სკოლის შენობა კეთდება ქედის მაზრის-უფროსის შრომით და ცდით და ხალხისაგან შეწირულობით და მოგროვილის ფულით. შენობა მალე დამთავრდება.

აჭარაში სხვა სასიხარულო წესებიც შემოაქვს ადგილობრივ გამგეობას. მაგალითებრ: მთელს აჭარაში იხსნება ფოსტები. უნდა მოგახსენოთ, რომ ადგილობრივ წერილებს გარდა, აქ საზღვარ-გარეთიდგანაც მოდის წერილები, რადგანაც დიდი ძალი ქართველობა არის ოსმალეთში გადასახლებული და მათ თავიანთ მონათესავეებთან მიწერ-მოწერა არ შეუწყვეტიათ.

სკოლის შენობის ადგილობრივ მცხოვრებნთ ზოგნი დიდი წინააღმდეგნი იყვნენ. ხოჯების და მოლებისაგან გაბრიყვებულნი უფრო სასტიკ წინააღმდეგობას აცხადებდნენ, სკოლა არ გვინდა, არც რამე მასალას მოვიტანთ, ხელსაც არ ვახლებთ, რადგანაც ასეთი სკოლა ჩვენ შვილებს გადააკეთებს, გამოიცვლებიანო. ამათი ფანატიკოსობით აღბორგებულთ წინააღმდეგობა ქედის უფროსმა ჯერეთ დარიგებით აქარწყლა და, ამით რომ ვერას გახდა, უკანასკნელ მახვილი და შიშიც

იხმარა და მხოლოდ ამით დააწყნარა ფანატიკოს მოლებისა და ხოჯების წინააღმდეგობა.

ქედა აჭარის შუაგულად ითვლება. მას გარშემო დიდძალი სოფლები აკრავს. ამავ დაბაში არსებობს ქსენონი, არის ექიმი, დოსტაქარი და ბებია. ექიმად იმყოფება ბ ნი შენგელია, რომელმაც თავისი ენერგიული შრომით და ცდით ქართველ მუსულმანებს წამლობა და მისი მიღება საკმარისად შეაყვარა. აქამდე აჭარელები ქართველის კაცისაგან არამც თუ წამალს, არამედ სასმელად წყალსაც-კი არ იღებდნენ, რადგანაც ქრისტიანისავან ამის მიღება მათ უსჯულოობის ნიშნად მიაჩნდათ, დღეს-კი ეს ასე აღარ არის და მთელს ოჯახობაში ექიმსა და დოსტაქარს აქა-იქ ავადმყოფებთან სიამოვნებით იხმობენ და წამალსაც იღებენ.

თუმცა აქეთ ბევრს რამეს ემჩნევა წარმატების ნიშნები, მაგრამ ქართველთ მტრების მოლებისა და ხოჯების ფანატიკოსობას მაინც კიდევ იჯერებენ.

ოსმალეთში გადასახლების პროპაგანდა თავისებურად სწარმოებს და დღესაც კიდევ მიდიან ოსმალეთში დასასახლებლად. ამას წინედ აქ მოხდა შემდეგი შემთხვევა: ოსმალეთში ამ რამდენიმე წლის წინედ გადასახლდა 100 მოსახლე, ქვაბლიანის მცხოვრებნი; ესენი ოსმალეთში ისე გაქეციანდნენ და გაღატაკტდნენ, რომ უკანასკნელ კინაღამ შიმშილით დაიხოცნენ და ამიტომ არჩიეს ისევ საქართველოში, ქვაბლიანში დაბრუნება.

როცა ესენი საქართველოში მოდიოდნენ, მათ გზაში შეხვდნენ 50 კომლი ქართველ მაჰმადიანებისა, რომელნიც აჭარიდგან ოსმალეთში მიდიოდნენ გასასახლებლად. მგზავრებს ერთმანეთში ლაპარაკი მოუხდათ. ქვაბლიანელებმა აჭარელთ უამბეს თავ-გადასავალი, სიღარიბე, შიმშილი, მწუხარება და წარმოუდგენელი, აუტანელი ბავშვების ტანჯვა და გაჭირება, მაგრამ აჭარლებმა არ ირწმუნეს, სიტყვა არ დაუჯერეს, ქვაბლიანელთ უთხრეს შემდეგი:

— ღმერთი, რჯული, ნუ მიხვალთ ოსმალში, ჯორემ იქ მშივრები დაიხოცებით, ჩვენსავებ ბევრს ინანებთ და ბოლოს შინ დასაბრუნებელი ფულიც არ გექმნებათო.

აჭარელთ არ შეისმინეს და მოლებისა და ხოჯების ამ-ყოლნი თავიანთ დასალუპს გზას გაუდგნენ. ასე და ამ გვარად, ვნახეთ ერთი წყობა ოსმალში გარდასულებისა, რომელნიც თავიანთ ქვეყანაში ცრემლით ბრუნდებოდნენ და თან თავ-ანთ გამბრიყვებლებს სწყევლიდნენ და ამავ დროს ვნახეთ ისიც, თუ მეორე წყობა ასევე გაუბედურებულებისა როგორ მიდიოდა თავის დასალუპ ადგილისაკენ.

— არა, ჩვენ ასე არ მოგვივა, ამბობდნენ იგინი, ჩვენი საქმე სხვაფერ წავაო.

დღემდე ოსმალეთის მთავრობა გარდასახლებულთ ცოტა პატივისცემით ექცეოდა, დღეს-კი ბევრს ადგილებს უფასოთ აღარ აძლევს. ვისაც საქართველოში თავის მამული ფასით გაუ-ყიდნია, ის ოსმალეთში მამულს მხოლოდ შესყიდვით მიიღებს, უფასოდ არას აძლევენ, ცოტა ეს-კი აბრკოლებს მათ გარდა-სახლებას.

ხანი გადის, მაგრამ ქართველ მაჰმადიანთა შორის სისხ-ლის აღების ჩვეულება მაინც არ ვარდება. აჭარელნი დღეს უცხოელებს აღარ მტრობენ, მხოლოდ ერთმანერთს ხოცვენ, სჩეხენ და სჭრიან. დღე არ გავა, რომ სადმე სისხლის აღება და მტრობა არ მოხდეს. ასეთ შემთხვევაში სისხლის ამღები ყოველთვის სარგებლობს და იგი ერთობ მალე გადადის ოსმა-ლეთში. დღეს ოსმალეთი და ნამეტურ ხოფა, ირიზე, ტრა-პიზონი და სხვა ქალაქები სავსეა კაცის მკვლელებით. რამდე-ნიმე კაცის მკვლელნი აჭარელნი ამ მოკლე დროს ტრაპიზონ-ში იქმნენ დაჭერილნი.

დღეს ყველა იგინი ტრაპიზონის ფაშის განკარგულე-ბის ქვეშ არიან. აჭარიდამ კაცებიც იქმნენ გაგზავნილნი, რომ იგინი ჩამოიყვანონ. ცოტა არ იყოს, ოსმალეთის მთავრობა ზოგიერთ ყაჩაღებს ჰფარავს.

ერთი სიტყვით, მოკლეთ უნდა მოგახსენოთ, რომ ამ „სისხლის აღებისაგან“ მეტად დიდი უბედურება ხდება აქა-იქ და მის მეოხებით ტყეში გავარდნა და ყაჩაღობაც იმართება. ციმბირ'შიაც ბევრი იგზავნება.

ამ ბოლოს დროს, აჭარელთ შორის, ზოგიერთ ძველმა წესებმაც იწყეს ამოვარდნა, მაგალითებრ: აქამდე ქალების გათხოვებაში მისი პატრონები ფულს იღებდნენ საქმროსგან. ვისაც ბევრი ქალი ჰყვანდა, ის სთვლიდა თავის თავს ბედნიერად. დღეს-კი ეს ასე აღარ არის და ბევრს ალაგას ქალის პატრონები აძლევენ ფულს, ოღონდ კარგი სიძე შეხვდეთ.

უკანასკნელ დღეებში, მთავრობისაგან ადგილობრივ ქართველ მაჰმადიანებს გამოეცხადათ, რომ ყველა თქვენი ტყეები სახელმწიფოდ არის შერაცხილი და თქვენ უთუოდ სარგებლობის უფლება არ გესპობათ, ხოლო თუ გასაყიდად წაიღებთ სადმე შეშას, იმაში-კი ხარჯი უნდა გადაიხადოთო.

ლივანის ქართველ მაჰმადიანები და მათი სოფლები.

ძველადვე ამ მხარეს ლივანა რქმევია. ლივანა იწყება მარადიდის ხეობიდამ და თავდება კლარჯეთის მიჯნაზე. სხვა გზებს შორის ლივანაში ერთი პატარა პილიკი გადადის მაჰახლიდამ, შავშეთის მხრივ, სოფ. ევფრატზე, კარჩხალის მთის ძირობაზე. ზოგს ძველს ისტორიულს წიგნებში ლივანას ლიგანის ხევიც ეწოდება. ამ სახელის მექონი ლივანა შუა-გულ ოსმალეთშიაც არის.

ლივანის დასაწყისში, ჭოროხის ხეობის ჩრდილოდ, სძევს ერთი დიდი ხეობა, რომელსაც „დევე სქელის ხეობას“ უწოდებენ ქართველ მაჰმადიანები. ამ ხეობის სიგრძე ექმნება 40 ვერსი. ბოლო თავდება კარჩხალის მთების ჩრდილოდ მდებარე ერთ მეტად მაღალ მთის ძირობაზე; ეს მთა კარჩხალზე ცოტა პატარაა. ამ მთას „პაწა-მთას“ უწოდებენ. ამ მთიდამ მთელი სამცხე-საათაბაგოს მთემი სჩანს, შავი ზღვის ნაპირები

და ლაზისტანის უმეტესი ნაწილიც. კარჩხალის მთიდამ-კი კარგად მოსჩანს მყინვარის მთა, მთელი ლაზისტანი, ტრაპიზონი და ბევრი კიდევ სხვა ადგილები. „მყინვარ მთის“ შესახებ აქ დიდის ცნობის მოყვარეობით მკითხავენ ხოლმე,—თუ ის რა მთა არისო!

„დევეს სქელის“ ხეობაც ისევე მდიდარი მხარეა, როგორც მაჭახელი; აქ ტყეებია ნაძვისა, მსხლისა, ვაშლისა და ვაზით სავსე. არის კატარის ტყეც, რომელიც ზამთარ-ზაფხულს ნაძვის მსგავსად მწვანით არის მოსილი. კატარის ხეების გვერდით ყოველთვის ვარდის მსგავსი სუნი ტრიალებს. ამას გარდა აქა-იქ მოიპოვება რწყავის ხეებიც, რომელნიც აგრეთვე ზამთარ-ზაფხულს მწვანედ შეფოთლილნი არიან და მარიამობისთვეში მშვენიერ ხილსაც ისხამენ. ხილს მაჰმადიანები ჭკრეფენ და სიამოვნებით სჭამენ. ეს ხილი შინდის ფერისაა და შინდის მარცვალზე ორჯერ მეტი. შიგ კურკა აქვს. ამბობენ, ამ ხილის ხეები გურიაშიაც მოიპოვება ყველგანო. კაკალიც ბევრია. ჰავა მშვენიერი და მასთან მშრალი. სიცხეებიც საკმარისი იცის. კარჩხალის „პაწა მთის“ ახლოს. სოფ. ოთინგოში თბილი წყლის აბანოებიც არის. ქართველ მაჰმადიანები აქ ხშირად მოდიან საბანაოდ; ავადმყოფებიც მოჰყავთ. ქალებიც ხშირად დაიარებიან. აბანოს გარშემო ტყეა ნაძვისა, კატარისა და რწყაეისა. აბანოზე მოსული ავადმყოფები მალე იკურნებიანო.

აქაური გლეხ-კაცობა, როგორც სხვა მაჰმადიანები, უფრო მუშა ხალხია. ესენი სიმინდის თესვის გარდა შისდევენ პურის თესვას, პირუტყვის მოშენებას, ყველისა და ერბოს კეთებას, ფუტკრის მოშენებას და სხ. თამბაქოს თესვას ისე არ ეწყობიან აქ, როგორც სხვაგან. პურის მოსაყვანად ამათ ჩვენებური წესები აქვთ მიღებული. ხვნა, თესვა, ბკა, ლეწვა, განიავება, საბძელი, კალო, პურის მოსაყვანი იარაღები და სხ. ჩვენებურად იციან. სოფლებიც უფრო ჯავახეთის სოფლებს წააგავს. სახლები ქვით ნაშენია და ერთ რიგობაზე სდგანან.

ამათი ასეთი ცხოვრება და ცხოვრების წესები ჩვენთვის ერთობ გასაკვირველია, რადგანაც მეელს ამ მხრის ხალხს სულ სხვა ნაირად აქვს ყოფა-ცხოვრება მოწყობილი, უფრო იმერულად, ანუ როგორც ქობულეთში, აჭარაში, მაჭახელში, ლივანაში, შავშეთში და ჭანეთში აქვთ. ესენი უმეტეს ნაწილს პურს აცხობენ კეცებით და ამას უფრო სჭამენ, ვიდრე სიმინდს.

მე გამოვიკითხე ამათის ცხოვრების ასეთი განსხვავების მიზეზები და მოხუცებულებმა მიამბეს: ჩვენში ასეთი განსხვავება მიტომ არის, რადგანაც ჩვენ აქ დიდის ხნის მოსულები არა ვართ, ჩვენ გურჯისტანიდგან მოვსულვართო, ახალციხიდამ. აქ ძველად ვინც მდგარან, ოსმალეთში გაურეკიათ, რადგანაც ქრისტიანობაზე მაგრა მდგარან და სჯულის გამოცვლა არა სდომიათო. ჩვენებიც აქ მიტომ მოურეკიათ, რადგანაც ჩვენი ძველები გურჯისტანთან ახლოს ყოფილან და სჯულის გამოცვლისთვის ოსმალთან ბევრი ჩხუბი ჰქონიათ გმმართულიო. აქ მოსვლის შემდეგ-კი მალე გათათრებულანო, მაგრამ თათრობაშიაც დიდ-ხანს შეუნახავთ ქრისტიანობაო. ამის გულისთვის ნახევარზე მეტი გამწყდარა ჩვენის ძველებისაო; ამის ბრალი და მიზეზი ერთი კაცი ყოფილა, რომელსაც შეჰდეგ „მამაწმინდელი ღორი“ დაარქვესო.

ეს ცნობები ჭეშმარიტებასთან ახლოს უნდა იყოს, რადგანაც ამ მხრის ხალხი მეტად მძიმედ და უფრო ჯავახურის კილოთი ლაპარაკობს ქართულად. ენაში თათრული სიტყვებიც შეჰპარვიათ, თიოქმის იგივე ოსმალური სიტყვები, რაც სხვა მხრის მაჰმადიანებში არის შერეული. ქალებმა ოსმალური ლაპარაკი სრულიად არ იციან, ესენი ლოცვის დროს „ალას“ მაგიერ ხშირად „ღმერთს“ ახსენებენ: „ღმერთო გვიშველეო“ და სხვ. იციან აგრედვე ქართული შელოცვა. ბევრი კიდევ სხვა რამ არის აქ შენახული მამაპაპურიი, ნამეტურ სიწყნარე და ქართლელ გლეხების სიმძიმე და სიდინჯე. სიმღერებიც ძველებური იციან. ხანდისხან ოსმალურსაც აყო-

ლებენ, როცა ერთი კაცი მგზავრად მიდის სადმე და მღერას დაიწყებს, თორემ ყანაში და საერთო ყრილობაზე-კი მხოლოდ ქართულის სოფლურის ხმებით მღერიან.

ქალებმა აქ მუშაობა უფრო კარგად იციან, ვიდრე სხვაგან. ორის ცოლის შერთვა აქ იშვიათია. ამათი ქალები ცოლიან კაცს მეორე ცოლად იშვიათად გაჰყვებიან; მეორე ცოლის შერთვა თვით კაცებსაც ერიდებათ. მთელს „დევე სქელის“ ხეობაში სამ-ოთხ კაცს ეყოლება ორი ცოლი და ისიც ისეთ კაცს, რომლის პირველ ცოლს შვილი არ მისცემია. ამათში უშვილოდ დარჩენა დიდი ცოდვაა. მეორე ცოლის შერთვას აქ კაცი თავის ნებით ვერ გაჰბედავს, ვიდრე იგი ცოლს და ცოლის დედ-მამას არ დაეკითხება და მათგან ნებართვას არ აიღებს. მეორე ცოლის შერთვა აქ იციან კიდევ იმ შემთხვევაში, თუ კაცს პირველი ცოლი დაუსნეულდა და დიდი ხანი დარჩა მდებიარედ. აქაურები ყაჩაღობას არც ისე მისდევენ, როგორც სხვა მხრის მაჰმადიანთ ქართველები. ესენი არც ისე ფანატიკობენ, როგორც ამათ ახლოს მდებარე მაჭახლის ხალხი და სხვანი.

„დევე სქელის“ ხეობას შუაში ჩამოუდის ერთი ღელე, რომლის სათავეც კარჩხალის მთის ძირს არის. აქეთ ყოველს სოფელში ნახავს კაცი ეკკლესიის ნანგრევს. სოფ. პეტრულში-კი მთლად შენახულა ერთი პატარა გუმბათიანი თლილის ქვით ნაშენი ეკკლესია. ეს პატარა ეკკლესია სოფ. მამაწმინდის წინ სდგას. ერთს მშვენიერს ალაგას, საცა საყანური ადგილებია. ეკკლესიას გარშემო მეტად ბებერი ვაზის და კაკლის ხეები ახვევია და მთელს ამ ხეობას ობლად გადმომზერია. ეკკლესიის სიგრძე იქნება ხუთი საჟენი და სიგანე ორ საჟენზე მეტი.

გუმბათში მხატვრობა შეუშლელია, ასევე ძირის კედლებზე ერთ ალაგას დახატულია რამდენიმე კაცი ბერძნულის ტანთ-საცმლითა. ზოგიერთ სურათს ბერძნული წარწერა აქვს და ზოგს-კი ქართული. ეკკლესიის კედლები მთლად არის დაშთენილი. ორი კარი აქვს და ორივ დამტვრევია.

ამ რამდენსამე წლის წინად ეს ეკკლესია მარადიდის უფროსს უნახავს, ახმედ-ეფენდი ხალვაშს, რომელსაც ეკკლესიის ასეთი მდგომარეობა ძლიერ სამწუხაროდ მიუჩნევია და ამიტომ ეკკლესიისათვის ორი კარები გაუკეთებინებია და ორივ მხრივ შეუბამს, რომ ეკკლესია სუფთად დაშთესო. ამ ეკკლესიის მახლობლად მდგომ სოფ. პეტრულის და მამაწმიდის გლეხებისთვის დაუვალებია და უთხოვნია ეკკლესიას უპატრონეთ, შიგ პირუტყვს ნუ შეუშვებთო. ეს ეკკლესია ჩვენის მამა-პაპის გაკეთებულია და ცოდვა არის, რომ დაიქც-დაინგრესო. გლეხებს ეკკლესიისთვის რამდენიმე მიწაც მიუზომავთ ირგვლივ და დღეს ამ მიზომილს ალაგას არავინ ალარ ეკარება, აქ არაფერს თესვენ, ამ ადგილს ეკკლესიის ადგილად სთვლიან. ახმედ-ეფენდი ხალვაში მეტად მოყვარული იყო ძველის დროის ნაშთების დაფარვის.

მე მინამ ეკკლესიას გავშინჯავდი და კარში გამოვიდოდი, მინამ ეკკლესიის გარშემო ქართველ მაჰმადიანთ რამდენიმე მოხუცებული და ახალგაზრდები მოგროვილიყვნენ, ჩემს თანამგზავრს ქართველ მაჰმადიანს ჰკითხავდნენ, თუ ეგ კაცი აქ რად მოვიდაო. ამან პასუხი მისცა. მალე ჩვენ საუბარი დავიწყეთ, მოხუცებულებს ძლიერ ესიამოვნათ. ამბების გამოკითხვა დამიწყეს. მერე მე გამოსაცდელად ვკითხე:

— ეს ეკკლესია მშვენიერს საყანურს ადგილზე სდგას, კარგა ფართო ადგილიც უჭირავს, ეს ადგილი თქვენ კარგად გამოგადგებოდათ, რომ ეს ძველი ეკკლესია დაგექციათ და მის ალაგს პური, ან სიმინდი დაგეთესათ-მეთქი. მიკვირს, რომ ამ მხარეებზე სხვა ეკკლესიები სულ დაგიქცევიათ და ესკი ასე დაგიტოვებიათ. რატომ არ აქცევთ, ან ჯამედ რატომ არ გადააკეთებთ?

ერთმა მოხუცმა სთქვა:

— ვერა, ეფენდუმ, ეგ საქმე არც ჩვენს ძველებს უქმნიათ და ვერც ჩვენ ვიზამთ, რომ დასაქცევი ყოფილიყო, მაგას ადრე დააქცევდნენ. ჩვენში ამბათ არის დაშთენილი, რომ

ვინც მაგ ეკლესიის დაქცევას გაჰბედავს, ის ავად გახდება და მოკვდება, ველარ მორჩებაო. ასეთი საქმე ძველად მომხდარა კიდეცაო. ჩვენის ძველებისაგან გავიგეთ, რომ ეს ეკლესია ერთხელ ბათუმის ფაშის ბრძანებით უნდა დაექციათ, რადგანაც ერთს ხოჯას ეჩივლა, რომ დევეს, ქელის ხეობის გურჯები ჯერაც კიდევ დადიან „ქლესიაში“ (ეკლესია) და ჩუმად ლოცულობენო, სანთლებს ანთებენ და ფულს სწირვენო. დაქცევისთვის რამდენიმე სოფლის ხალხი გამოურეკიათ. დაქცევა-კი ვერავის გაუბედნია. მაშინ ჯაშუკი (ჯაშუში) ხოჯა ასულა მაღლა, თან წერაქვი აუტანია და, როგორც დაურტყამს წერაქვი გუმბათისთვის, ხოჯა მაშინვე გადმოვარდნილა ძირს და ისე დამტვრეულა რომ მალე მომკვდარაო.

ამას შემდეგ დაქცევისთვის თავი დაუნებებიათ და ამას აღარავინ ეკარებოდა, არც ხოჯა, არც მოლა და არც მემლექეთიო (სოფლელნი). ერთ ჩვენს კაცს ამ ეკლესიიდამ ერთი ნაჭერი რკინა და მძივები წამოეღოვო, ისიც იმ დღესვე ავად გამხდარა, ღამე სიზმარი ენახა და ასე ეთქვათ მისთვის: — თქვენი ძველების აშენებული ვარ, თქვენ რად მაქცევთ, ან რად მქუცავთ (მძარცვავთ), ჩემი რამეები ისევ ჩემთან მოიტანეთო. მეორე დღეს ავადმყოფმა ყველაფერი ეკლესიაშივე მიატანინა, სადაც ეწყო, იქვე დააწყობინა და მას შემდეგ თვითონაც მალე კარგად გახდაო. ამას შემდეგ ჩვენს ძველებს უთქვამთ, რომ ვინც ამ ეკლესიას ხელს ახლებს და დააქცევს, იმას კაი დღე არ დაადგება, ის ან ავად გახდება და ან მოკვდებაო. აი, ჩვენც ამიტომ არ ვეკარებოდით ამას და არ ვაქცევდით, თორემ ამის შიში რომ არ გვქონოდა, მაშინ ჩვენ ამას დაუქცევს არ გაუშვებდით, ან ჯამეთ (სალოცავი) გადავაკეთებდითო. დღეის შემდეგ ხომ სულ ხელსაც აღარ ვახლებთო.

ამ ეკლესიის პატრონობა ახმედ-ეფენდი ხალვაშს ერთის ოჯახისთვის ჩაუბარებია, რომელ ოჯახის უფროსიც სოფ. პეტრულის მამასახლისია, ამის ერთი შვილი ზავთიად არის და მცირედ ქართული კითხვაც შეუსწავლია.

მთელს დეკე-სქელის ხეობაზე ყოველს სოფელს თავისი ჯამე აქვს; სადაც ათი კომლია, იქაც-კი კერძო ჯამე არსებობს და ჯამეს გვერდით—პატარა სასწავლო ოთახი. მხოლოდ ყველა სოფელს-კი არა ჰყავს თავ-თავის საკუთარი ხოჯა, მთელს ხეობაზე სულ ოთხ-ხუთ ჯამეზე იქმნება ხოჯა და მოლები; დანარჩენნი ისე არიან დატოვებულნი. სადაც მოლა და ხოჯები არ არიან, იქ სოფლის ჯამეს კარები ღია არის, შიგ თხები და ხბორები შედიან და აუწმინდურებენ ყველაფერს. მე ასეთ მდგომარეობაში მყოფი ჯამეები რამდენსამე სოფელში ვნახე და ძლიერ გამიკვირდა, რომ სარწმუნოებით თითქო ფანატიკ ხალხი არაფერს ყურადღებას აქცევს ამას. ჩვენ რომ რიგიანი მქადაგებლები გვყვანდნენ, მაშინ ამ ხეობაში ყველაზე ადრე მოჰფენენ სწავლას. აქაურნი დღეს რასაც-კი ნახავენ, იმას მალე დაუახლოვდებიან. ამაზე დარწმუნებული ვარ, რომ ეს უპატრონო ხალხი პატიოსნურს მოძღვრებას ძლიერ ადვილად აჰყვება და შეითვისებს. ამისათვის პეტრულის ეკკლესიის ჯამეთ გადაკეთებაც კმარა.

მთელს ამ ხეობაში წერა-კითხვის მცოდნეს კაცი სრულიად არ შეგხვდება. ამათში მოლებისა და ხოჯების გარდა წერა-კითხვა არავინ იცის, არც ოსმალური და არც ქართული. ამათი სამშობლო ენა ქართული ენა არის. ბავშვები ძლიერ ცქვიტნი და მალხაზნი არიან. ამათ რომ პატრონი ჰყვანდეთ, მაშინ ერთ თვის განმავლობაში ესენი ქართულს ანბანს კარგად დაისწავლიან. სოფლებში იხვეწებიან, რომ ეგები მოხვიდეთ და გვასწავლოთო.

ამ ხეობის ყოველს სოფელში კაცი უეჭველად ნახავს ძველ ნაშთების ნანგრევებს, ზოგს ნახევრად დაქცეულებს, რომელთაც წარწერა, ან სხვა რამ ნიშნების აღარაფერი შერჩენიათ. ზოგში ორის ეკკლესიის ნანგრევიც არის და ქვებიც იქვე ჰყრია. ზოგი ნანგრევი-კი ტყით შებურულა და დამალულა.

აი აქეთ რა სოფლებია პაწა მთიდგან ჭოროხამდე:

ბაგინი, 60 კომლი. აქაური ეკკლესია ბათუმის ფაშის

ბრძანებით 1840 წლებში დაუქცევიათ. ლაპარაკობენ ქართულად. ეკლესიიდამ გვირაბია ჩაყვანილი დევე-სქელის წყლამდის.

დევე-სქელი, 100 კომლი. სჩანს ეკლესიის ნანგრევი.

ცანათისი, 15 კომლი.

ოხორჯინი, 15 კომლი. აქ სჩანს ეკლესიის ნანგრევი.

ვალაშია, 15 კომლი. ამ სოფლის მთას დათვის საწოლს უწოდებენ. აქვე არის ეკლესიის ნანგრევი.

შუა-ხევი, 25 კომლი.

ბანაკა, 10 კომლი, სძევს წაბლნარა მთის ძირს.

სამახრეო, 10 კომლი.

არვეთი, 18 კომლი.

ნიგიჲ, 15 კომლი. ნიგიის მთაზე ეკლესიის ნანგრევი სჩანს.

ებრიკა, 20 კომლი, ნიგიის მთაზე ეკლესიის ნანგრევის ქვებიჲ დაშთენილი,

მამა-წმიდა, 20 კომლი. ეს კარგად აღარავის ახსოვს, რადგანაც ამათი გადასახლება ამათისავე სიტყვით 1880 წ. მომხდარა. ამავე სოფლის მთის ძირს არის პატარა ეკლესიის ნანგრევი.

ღნია, 11 კომლი.

ადაგული, 50 კომლი.

პეტრული, 20 კომლი. ამ სოფელში სდგას ზემოდ აღწერილი ეკლესია.

კვარცხანა, 25 კომლი.

სინქოთი, 30 კომლი.

დევე-სქელის ხეობის ჩრდილოთ ჩამოდის ჭოროხი. ჭოროხის ნაპირს გაპნეულია შემდეგი სოფლები ქართველ მაჰმადიანებისა, სადაც ქართული ენა სუფევს.

არხეა, მურღულის წყლის გვერდით, 27 კომლი. ჯამე აქვთ.

დაბპალა, 18 კომლი.

ორჯი, 50 კომლი.

ავანა, 18 კომლი.

თხილაძვა, 17 კომლი. აქ არის პატარა ეკკლესიის ნანგრევი.

კასტლა, 30 კომლი. ამ სოფლის მთიდამ სჭრიან წისქვილის ქვებს.

წითურეთი. მთლად გადასახლდა. ეს სოფელი ბორჩხის ახლოს სძევს. სოფლის წინ, ჭოროხის ნაპირას, ერთ პატარა კლდეზე დიდი კოშკი სდგას. ამ კოშკს თამარ მეფის კოშკს უხმობენ.

ბორჩხა, დაბა წითურეთს აქედ, ძველ ფორჩხად წოდებული. 60 კომლი. ორი ჯამე აქვთ. აქ არის რამდენიმე სავაჭრო დუქანი. ჭოროხიდან ჭანეთისკენ, ერთს კლდეზე სდგას ერთის ციხის ნანგრევი. აქვე სცხოვრობს თ. ივ. ჯაიანი. რომელმაც აქაურს ქართველთ მაჰმადიანთა ბავშვებს წერა-კითხვა დააწყ ბინა. სამს ბავშვს „დედა ენიდამ“ რამდენიმე ფურცელიც შეუსწავლია. ზოგი მათგანი მშვენივრად კითხულობს და სწერს ქართულს; ესენი ბორჩხის ხოჯასთანაც დაიარებიან სასწავლოდ და მასთან თათრულს ანბანს და ლოცვებსაცა სწავლობენ „დედა ენას“ ერთთავად თან ატარებენ. ამათ ძრიელ მოეწონათ ლ. ალნიაშვილის ანბანები, ალტაცებაში მოვიდნენ, დიდად მოეწონათ „მოლა მისრედ ხოჯას“ ზღაპრები და ზოგიერთი ქართული წიგნები. ამ ბავშვებმა „ბუნების კარი“ ითხოვეს. ამათ გარდა პატივცემულ თ. ივ. ჯაიანთან ხუთს კიდევ სხვა ბავშვებს დაუწყვია ეხლახან სიარული და ანბანის სწავლა. დღითი-დღე უფრო მატულობს კითხვის მსურველთა რიცხვი.

თელას-ყურა. ეს სოფელი სძევს ბორჩხის აღმოსავლეთით, თელას-ყურის ხეობის ნაპირს. 60 კომლია. მთელს ამ სოფლის ხეობიდამ, ე. ი. თელას-ყურის ხეობიდამ, 1000 კომლზე მეტი გადასახლებულა. ამ სოფლის ხეობის ბოლოს, ჭოროხის ნაპირს, ერთ პატარა მთაზე, პატარა ეკკლესია სდგას; ამ

ეკკლესიის წინ ძველი ხიდია, რომელსაც თამარ მეფის ხიდს უწოდებენ.

არჩუეთი, 40 კომლია, აქვთ ჯამე.

ერთ მთაზე პატარა დაქცეული ეკკლესიის ნანგრევები სჩანს.

ჯკადუეთი, 24 კომლი.

კინწყურეთი, 50 კომლი.

ცოცხება, 40 კომლი, სძევს მეტად მაღალ ალაგას.

ზედ-უბანი, 12 კომლი.

მურკეთი, 25 კომლი, აქვთ ჯამე.

შუბაანი, 30 კომლი.

ნადარბაზევი, 45 კომლი. ნადარბაზევის ახლო-მახლო მთებზე სამი პატარა ეკკლესიის ნანგრევია აქვთ ჯამე.

ბურდუხეთი, 23 კომლი.

საბაური, 30 კომლი.

გორგაული, 20 კომლი.

ქესტაში, 15 კომლი.

ხინწკარა, 30 კომლი.

ოლდაური, 50 კომლი.

ჯონკურეთი, 35 კომლი. ამ სოფელთან თავდება ლივანის დასაწყისი, რომელიც მარადიდს ზეით სძევს, აღმოსავლეთით.

ართვინის ახლოს სამ-ოთხ სოფლის ქართველ მაჰმადიანებს ქართული ენა დავიწყებიათ. ამ სოფლებს ჩვენ აქ არა ვწერთ. სახელებიც ჯადუმახინჯ-გადუთათრებიათ. ლივანის ყურძენი აქეთ ძრიელ გათქმულია, მაგრამ დღეს ეს აქეთ მარტო ართვინის ახლო-მახლო-ღა მრავლობს და მოდის ისე, როგორც ძველად ყოფილა. ღვინოსაც აყენებენ. აქ მევენახობას მხოლოდ ართვინის გასომხებულ ქართველ-კათოლიკენი მისდევენ, რომელნიც დროთა-ბრუნვის მეოხებით ენითა და გვარ-ტომობითაც სრულიად გასომხდნენ, თორემ ამ 200 წლის წინად ესენიც ისეთივე ქართველები იყვნენ, როგორც ტფილისის და გორის

ქართველ-კათოლიკენი. ეკკლესიაში სომხური ენის ხმარებამ ეს ასე მოახდინა და დღეს აქაურს ქართველ-კათოლიკეებს თავიანთ სამშობლო ენისა მხოლოდ 1—2 თვლა-ლა იციან და ნათესავების სახელ-წოდება, მაგალითად: ძია, სიძე, მამიდა და სხვანი.

ლივანას დასავლით ჭანეთი უძევს, ანუ ლაზისტანი. ლაზისტანის რამდენიმე სოფელიც ეკუთვნის ლივანის ნაწილს, რომლებიც აქ არ არის მოხსენებული. აქ არის მხოლოდ მოყვანილი ის სოფლები, სადაც ქართული ენა შეურყეველად სუფევს, სადაც სამშობლო ენად ქართული ენა არის მიღებული, სადაც იმედია, რომ დღითი-დღე ქართული წერა-კითხვის მცოდნენიც გამრავლდებიან. თუ სასწავლებლები დაარსდა მაშინ ხომ ფიქრი აღარ უნდა, რომ 10 წლის განმავლობაში აქ ქართული ანბანი საკმარისად წინ წავა.

ბორჩხაში მცხოვრებ ქართველ მაქმადიანმა ბ-მა გელაძემ წარმოსთქვა, რომ ერთი ჩვენი უბედურება ისაა, რომ რჯული და გვარ-ტომობა ვერ გაგვირჩევია. ჩვენმა კაცმა არ იცის, რომ ის ტომით, ენით ქართველია და რჯულით მუსულმანიაო. ეს ჩვენი ქვეყანა არის, საქართველოა, ჩვენც ქართველები ვართ, მაგრამ რა ვქნათ, რა ვყოთ, ჩვენმა მოლებმა და ხოჯებმა ვინ არ გადარიეს და ვის არ შეუშალეს ცხოვრებაო. ეს კაცი ოსმალოს დროს სამსახურშიაც ყოფილა და ჩვენის ქვეყნის ბევრი ძველი ამბებიც კარგად იცის. ეს ამბობს, მე არავის ვეტყვი, რომ თათარი ვარ, არამედ ქართველ მაჰმადიანი. ჩვენ სწავლა-განათლების მეტი სხვა ველარა გვიშველის. ჩვენში ძველად ბევრნი იტყოდენ, რომ ეს ქვეყანა ოსმალოს სამუდამოდ არ დარჩება, ისევ ძველებურად საქართველოს შეუერთდებაო. ამის ეშინოდათ ჩვენს ხოჯებს და მოლებს, ძველი თქმულება-კი მიინც შესრულდა, ღვთის განგებითაო.

ლივანის მარადიდის სკოლის ამბავი 1893 წ.

მარადიდში ამ ოთხის წლის წინად ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ახმედ-ეფენდი ხალვაშმა, რომელიც იმ დროს მარადიდის ნაწილის უფროსად იმყოფემოდა, მთავრობის დახმარებით სახალხო სკოლა გამართა. ამ საქმისთვის მან დიდი შრომა მიიღო, რადგანაც იმ დროს და დღესაც ქართველ მაჰმადიანები ასეთ საქმეს მეტად საეჭვო თვალით უყურებენ, მით უფრო, რომ იმ დროს მარადიდისკენ სცხოვრებდა ერთი ხნიერი დამსახურებული ქართველ ხოჯა, რომელიც დღე და ღამე ხალხს მხოლოდ გადასახლებაზე ელაპარაკებოდა, ოსმალეთში წასვლას ურჩევდა. ეს თავის ქადაგებით უკანასკნელს დროს ვეღარას აწყობდა, ეს მხოლოდ ვნებას აძლევდა ახმედ-ეფენდი ხალვაშისაგან გამართულს სკოლის საქმეს.

რაც შეეხება ხალხის გადასახლებას ოსმალეთში, ამ ხოჯამ მხოლოდ 1880 წლებამდე ინავარდა და რაც უნდოდა, ის მოახდინა: მთელი მარადიდის სამი ნაწილი ოსმალში წავიდა და ამ კაცის მეოხებით დაიღუპა. ეს კაცი დღესაც აქედ სცხოვრობს, მხოლოდ სხვა სოფელში და არა ძველს ადგილას, დღესაც კიდევ ჩუმად დაძვრება აქა-იქ და ხალხში „მუჰაჯირად“ წასვლას ლაპარაკობს. ხალხს თამამად ეუბნება, რომ ჩვენის სჯულის წინააღმდეგია, რომ მართლ-მორწმუნე მუსულმანი ქრისტიან მეფის ხელში დარჩესო, მართალია, რუსები ჩვენ არ გვაქრისტიანებენ, ისიც ცხადია, რომ მათ გზები გააკეთეს, ფირალობა მოსპეს, ბათუმი კარგ სავაჭრო ქალაქად აქციეს და ჩვენში ახლა ბევრი ფული ტრიალებს, მაგრამ ჩვენც გეტყვით მართლ-მორწმუნენო, რომ ჩვენი ბინა იქ არის, სადაც ჩვენი ფადიშაჰი ზის. იქ არის ჩვენი ბინა, ვისაც ცხონება უნდა, იქ უნდა წავიდეს, თორემ აქ დარჩენილი კაცი არ ცხონდება, მის სიკვდილის შემდეგ მუსულმანის წესით მისთვის ჯენეთის კარი დაკეტილია.

ერთმა ქართველ მაჰმადიანმა მწუხარებით მკითხა:

— შენი ჭირიმე, ერთი სწორედ მითხარი, გეთაყვა, ის ამბავი მართალია, რომ ვითომც ჩვენი თათარი კაცი აქ, რომ დაიხარჯოს (გარდაიცვალოს), ის ჯენეთში არ შევა, მისთვის ჯენეთის კარი (სამოთხის) დაკეტილი იქნება და მას ისე მიიღებენ, როგორც ქართველსო? ჩვენი ხოცები ასე გვეუბნებიანო. ხოჯები იქამდის გათამამებულნი არიან, რომ ესენი შეაჩვენებენ იმ ქართველს მაჰმადიანს, რომელიც თავის მეფედ ფადიშახს (სულთანი) არ აღიარებს; ვინც თავის მეფედ ქრისტიან მეფეს ახსენებს, ის არ ჩაითვლება წმინდა მუსულმანათაო. ამიტომაც დღეს მთელს ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთ მეფედ ფადიშაჰი მიაჩნიათ. მოლების სიტყვით ამ მხარეს ისევ ოსმალეთი აიღებსო. დღეს აქ თუ ვინმე იცდის, მხოლოდ იმის იმედით, რომ ოსმალი ისევ დაიბრუნებს ამ მხარეს. სადაც-კი მივა კაცი სოფელში და მოლას, ან ხოჯას, ნახავს, ხოჯასთან ხალხს და ამათ ლაპარაკს, იქ უეჭველად „მუჰაჯირათ“ წასვლაზე ლაპარაკს შეიტყობს, დღესაც კიდევ ხოჯების მეოხებით ყველა იმასა ცდილობს, რომ რამდენიმე ასი მანათი იშოვნოს, შემდეგ გაყიდოს ყველაფერი და „მუჰაჯირად“ წავიდეს!

არ გავიდა დიდი ხანი, რომ ხალვაში გარდაიცვალა და სკოლაში ბავშვებმა სიარულს თავი გაანებეს, რადგანაც მასწავლებელი რუსი იყო და ბავშვებს იმისი ფრაფერი ესმოდათ; საქმე ჩაიშალა და ახმედ-ეფენდის შრომაც ფუჭად იქცა.

ახმედ ეფენდის შემდეგ ამის შვილი არუნ-ეფენდი ხალვაშიც მეცადინეობდა სკოლის არსებობისათვის. თავის ხარჯით ერთი ქართველი მასწავლებელიც მიიწვია და სკოლაში ყმაწვილების სწავლის დაწყება სურდა, მაგრამ ხალვაშენების გვარის ყმაწვილებს გარდა, სხვებმა არავინ მიიყვანეს; რადგანაც წინანდელ რუს მასწავლებელის მეოხებით ყმაწვილებს ხალისი დაჰკარგოდათ სკოლაზე და პატრონებს კიდევ ნდობა და პატივის ცემა. აქ ყველაზე საწინააღმდეგოდ ხალხის წინაშე უფრო ის გამხდარა, რომ მასწავლებელმა ქართული არ

იცოდა და ამას გარდა ღვინითა და არყით ითვრებოდა, ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებს მისი არაფერი ესმოდათ და ამიტომ ხშირად გაჯავრებული მთვრალი მასწავლებელი ბავშვებს სცემდა ხოლმეო. უხეირო მასწავლებელის ყოფა-ქცევამ, ლოთობამ და ბავშვების ცემა-ტყეპამ უფრო ხელი შეუწყო ფანატიკ ხოჯების მტერობას, რომლებიც ახმედ-ხალვაშის და სკოლის დაარსების წინააღმდეგ იღვწოდნენ.

ახმედ-ეფენდი ხალვაში მარტო ამ საქმით არ არის ცნობილი, იგი ერთ დროს კინტრიშისკენ ხოჯად იყო, თათრული და არაბული ენა კარგად იცოდა, აგრედვე ქართული წერა-კითხვაც. ოსმალოს დროს ქართულ წიენებსაც კითხულობდა, საქართველოსთან შემოერთების შემდეგ რუსის სამსახურში შევიდა, მალე თავის ნიჭით და გამჭრიახობით დიდი ნდობა მოიპოვა მთავრობის წინაშე და მაჰმადიანთ ქართველების ოსმალეთში გადასახლების დროს, დიდი შრომაც მიიღო, ძალიან მეცადინეობდა, რომ აქაური ქართველები მოლებისა და ხოჯების სიტყვით ოსმალეთში არ წასულიყვნენ, ამათ და რამდენიმე აქაურ მაჰმადიან ქართველთ საპატიო პირებმა დიდი შრომა დასდეს ასეთ საქმეებს და ხალხის საქართველოში დაკავებაზე, ეს კაცი რომ არ ყოფილიყო და რამდენიმე კიდევ სხვა ასეთი პირები, მაშინ შესაძლებელი იქნებოდა, რომ ალი-ფაშა თავდგირიძეს და სხვა ასეთ კაცების მეოხებით მთელი მარადიდი დაიცვლებოდა.

ახმედ-ეფენდი ხალვაშმა თავის მეცადინეობით მალე მარადიდის უფროსობა მიიღო. ამ პირმა თავის გამგეობის დროს მარადიდიდამ მთლად გარეკა საზღვარ გარედ ის მოლა და ხოჯები, რომლებიც ოსმალეთიდამ ან ლაზისტანიდამ იყვნენ საქართველოში მოსულნი, და აქ ხალხს გადასახლებას ურჩევდნენ. ვინც დარჩნენ ხოჯა-მოლებისა აქ, ამათაც გამოუცხადა, რომ დღეის შემდეგ თქვენ კრინტი, ხმა აღარ გაბედოთ და ხალხს არაფერი უქადაგოთ აქედამ წასვლაზე, თორემ მე თუ შევიტყე, იცოდეთ, რომ არ შეგარჩენთ და თქვენ უფრო უარეს დღეს დაგაყენებთო.

ეს კაცი ასე წინააღმდეგ იმიტომ მოქმედობდა ამათ წინაშე, რადგანაც მან მამაშვილურის დარიგებით ვერაფერი გააწყო და ბოლოს საქმე ძალაზე და შიშზე მივიდა. გარდა ამისა დიდად შესტკივოდა გული ქართველ მაჰმადიანების დაღუპვაზე, ნამეტურ საქართველოს ამ ძველად დაკარგულს ნაწილზე, რომ ეს მშვენიერი კუთხე საქართველოსი ოსმალოსაგან ასე უწყალოდ დაცემულა და დაღუპულაო. ამას თავის თავი ქართველად მიაჩნდა, თავის სამშობლო ენად ქართული ენა, თავის სამშობლოდ საქართველო. ამ კაცის მეოხებით დღეს მარადიდის ხეობაში მათ გვარის ოჯახებში დიდმა და პატარებმა ყველამ იციან ქართული წერა-კითხვა. თავის შვილ, არუნ-ეფენდი ხალვაშზედაც საკმარისი გავლენა მოუხდენია და დღეს თავის თავს ქართველად აღიარებს და მთელს მარადიდასას ქართველებად, მხოლოდ სარწმუნოებით მაჰმადიანებს და ჯერ-ჯერობით ველურად დაშთენილებს. ჩვენ ხალხს ცოტა პატრონობა უნდაო, პატარა სწავლა გაიგონ და დაგარწმუნებთ, რომ მაშინ მოლები და ხოჯები ვერაფერს გააწყობენო. ჩვენს დაბაში რომ სკოლა განახლდეს და ვინმემ ხელი მოჰკიდოს ბავშვების სწავლებას, მაშინ მე ჩემის შეძლების დაგვარად წელიწადში 100 მ. დახმარებას მივსცემო. მე ძლიერ მესიამოვნება, რომ კიდევ ის მასწავლებელი მოვიდეს აქ, რომელმაც ჩვენს ნათესავებს ასწავლა წერა-კითხვაო. მცირედ მაინც გაიგონ ამ უბედურებმა, თუ სწავლა რა ძვირფასი რამ არისო, რომ სწავლა სჯულის საქმეს არ ჰკბენს, არც ვნებს და უშლის რამესო. აანატრელია და ადვილადაც შეიძლება აქ ეს საქმე მოხერხდეს, რადგანაც ჩვენი სკოლის შენობა დღევანდლამდე მთლად სდგასო.

დღევანდელი მარადიდის სკოლის მშვენიერი შენობა სდგას უქმად, ოთახები ცარიელია, კარებები და ფანჯრები დაკეტილი, ერთ ოთახში სკოლის ნივთები აწყვია, ყველა ესენი მთლად არის შენახული, პატრონობას და ზედამხედველობას უწევს მარადიდის უფროსი თ. დ. ლეონიძე, რომე-

ლიც დიდად მონატრულია აქ სკოლის გამართვას, ქართველ მაჰმადიანების კეთილად ქცევას და ნამდვილ და პატიოსან მშრომლების აღზრდას. ამ პირმა აღიარა, რომ აქ დღითი დღე სკოლის მსურველთ რიცხვი მატულობსო და მომავლისთვის უფრო იმატებს კიდეკაო. ამ საქმეს პატრონობა და დახმარება უნდაო, თვით ხალხს ამის პატრონობა-კი არ სწადიან, რაჰ დგანაც მოლები და ხოჯები აშინებენ მათაო. რიგია, რომ ამ საყურადღებო კითხვას ქართველობამ ყურადღება მიაქციოს და ახმედ-ხალვაშისაგან გაკეთებულ სკოლა და ნივთები ქარსა და წვიმას არ დაანგრევინონ. ასეთ შენობას მერე 600—700-მ ველარ გააკეთებ. აქ საჭიროა მხოლოდ ერთი რიგიანი მასწავლებელი და სკოლისთვის სახმარებელი წიგნები. მასწავლებლის ოთახიც არის ცალკე. ზემოხსენებულ პირებს გარდა კაცი აქ სხვა პირებშიაც შეხვდება ისეთებს, რომლებიც სკოლას და მასწავლებელს ნატრობენ.

ქართველ მაჰმადიანებში თუ გაკეთდება რამე, ჩვენის ფიქრით, ყველაზე უმჯობესი იქმნება და უკეთესი, რომ აქ, მარადიდში, გაკეთდეს რამე, ვფიქრობთ, გაკეთდეს მით უფრო, რადგანაც აქ სკოლის შენობა მზად არის. გარდა ამისა აქედ სკოლა მით უფრო არის საჭირო, რადგანაც მარადიდელნი ფანატიკობით მაჰახელს, მურღულს და ლივანის ქართველობას არაფრით ჩამოუარდებიან, ქართულად ლაპარაკობენ, ქართული გვარები აქვთ, მთებს ქართული სახელები ჰქვიან, სოფლებს, ხეებს, მდინარეებს და ამათ რომ ჰკითხო, თუ თქვენ ვინა ხართ? ესენი მაშინადვე იტყვიან: თათარი ვართ. ამათ ოსმალები-კი გურჯებს უწოდებენ, ესენიც ასე ამბობენ, რომ ჩვენ გურჯები ვართ და არა ქართველებიო. ამ უბედურებს ვერ გაურჩევიათ ის, რომ გურჯი ქართულ ენაზე ქართველს ნიშნავს. ამათში რომ ასე ჰკითხო ვისმეს:

— ვინა ხარ შენ, გურჯი თუ ოსმალი, იგი ბოგიგებს:

— გურჯიო, ე. ი. ქართველი. რომ ჰკითხო,

— გურჯი ხარ, თუ ქართველი, იგი მაინც გეტყვის, რომ გურჯიო თუ ჰკითხე:

— თათარი ხარ თუ ქართველიო, მაშინ კი ეს თამამად იტყვის:

— თათარი ვარ, თათარი. ქართველი არა ვარ.

ქართველი ამათ გინებად მიაჩნიად, შეურაცყოფად, რადგანაც ქართველნი ქრისტიანები არიანო. ფანატიკობით ესენი ძალიან ჰგვანან ქვაბლიანის, ფოცხოვის და შავშეთის ერთის ნაწილის ფანატიკ-ქართველებს. აქედ კაცი ხშირად ვერ შეხვდება ისეთ ადამიანს, რომ თავიანთი თავი ქართველად აღიაროს. აჭარაში-კი ეს უფრო ხშირია, იქ უფრო ადვილად ნახავს კაცი ისეთ პირებს, რომლებიც თავიანთ თავებს ქართველად აღიარებენ.

ქართველ მაჰმადიანთ უმაღლესი სასწავლებლის გახსნის საჭიროება ბათუმში.

ამ ხუთის თვის წინად მარადიდის უფროსისათვის გამოუცხადებიათ ოფიციალურად, რომ დღეის შემდეგ თქვენს საუფროსოში საზღვარ-გარეთელი ხოჯა და მოლები აღარ შემოუშვათ და ეცადეთ, ყველგან და ყოველთვის ადგილობრივ მცხოვრებთაგანი იქმნენ დადგენილნიო. უმაღლესი ბრძანება რასაკვირველია, რომ სრულიად უნდა მოვიდეს, რადგანაც ამ ბრძანებას ბევრი სასიკეთო და საკეთილო შხარეებიცა აქვს საგნად, მაგრამ ვიტყვით იმასაც, ასეთ ბრძანებისთვის ცოტა-ოდენი ოსტატობაც არის საჭირო, რომ ამ ოსტატობის მეოხებით საზღვარ-გარეთიდამ შემოსულ მოლა-ხოჯების საქციელი აილაგმოს და აქედამ, დღეს თუ არა, შემდეგ მაინც იქმნენ ფეხ-ამოკვეთილნი.

ამისთვის საჭიროა, რომ ბათუმში, ან ტფილისში დაარსდეს ამათთვის სასულიერო სასწავლებელი. ამ სასწავლებელს მიეცეს რიგიანი წესდება და წესები ქართველ მაჰმადიანებსაც გამოეცხადოთ, რომ ვინც ამ სასწავლებელში არ მიიღებს სწავლას, იმას ნება არ მიეცემა ხოჯობისა. ასეთის სასწავ-

ლებლის გამართვა მთავრობისთვის ძვირად არ დაჯდება და გარდა ამისა, ეს მთავრობისთვისაც ძალიან სასარგებლო იქმნება, რადგანაც ამ სკოლის არსებობით შესაძლებელი იქმნება, ნამდვილი და რიგიანი ხოჯები გამოიზარდონ, რომელთაც ქართული ენა და საქართველოს ისტორიაც ეცოდინებათ, რუსული ენა და სახელმწიფო წესები და ესენი ხალხისათვის დიდად სასარგებლო იქმნება. გარდა ამისა, უეჭველია, ესენი ჯამეებში საწერ დავთრებსაც გაიჩენენ და დღეის შემდეგ ყმაწვილების რიცხვსაც რიგიანად ჩასწერენ, თორემ ამათში ეს დღევანდლამდისაც-კი არ იციან და ვისმე მრევლთაგან თავის შვილის წლოვანობის გაგება რომ უნდოდეს და მოწმობის აღება, ის ვერაფერს მოწმობას აიღებს ისე, როგორც რიგი და წესია და როგორსაც რუსეთის სახელმწიფო კანონ-მდებლობაც თხოულობს.

უასეთ სკოლოდ-კი მავნე ხოჯების და მოლების რიცხვი მაინც არ მოისპობა, გინდ რომ ყველგან და ყოველთვის სულ ქართველებს ნიშნავდნენ. არ მოიშლება მიტომ, რადგანაც დღევანდელ ქართველთ მოლების უმეტესნი ნაწილნი ტრაპიზონის და სტამბოლის ოსმალების სასულიერო სასწავლებელში იზრდებიან. ტრაპიზონის და სტამბოლის მექვთეები (სასულიერო სასწავლებელი) სავსეა ქართველ ახალგაზრდა ყმაწვილებით, რომელთაც პირველ დასაწყისი სწავლა აქ მიუღიათ და შემდეგ ოსმალეთში წასულან, რომ სწავლა იქ დაამთავრონ, მოლებისა და ხოჯების მოწმობები მიიღონ და მერე დაბრუნდნენ საქართველოში. ოსმალეთიდამ მოსულ ქართველთ ხოჯების უმეტესი ნაწილი ისე ფანატიკობენ, რომ ბევრად აჭარბებენ თვით ნამდვილს ოსმალოს ხოჯა-მოლებს, რომლებიც ტომით და შთამომავლობითაც თათრები არიან. ოსმალოდამ მოსული ნამდვილ თათარი მოლა-ხოჯები ისე გამბედაობით ვერ ჰქადაგობენ ხალხში ქართულ ენის სიძულვილს, საქართველოში დარჩენას და მთავრობის ჯიზლს, როგორც ოსმალოშრ ნასწავლი და საქართველოში დაბრუნებული მოლა და ხოჯები.

მაშასადამე, საქართველოში, ქართველ მაჰმადიანებს გინდა ოსმალოს ნამდვილ თათარ მოლა-ხოჯები ჰყოლიათ და გინდ ქართველნი, აქ საქმე უმთავრესად სკოლისა და მოლების აღზრდა-განვითარებას შეეხება. ერთის სიტყვით, ამათი სასწავლებელიც ისევე უნდა იქმნას დაარსებული, როგორც რუსეთში ყაზანის თათრებისთვის არის.

ასეთი სკოლის დაარსება მით უფრო დიდს საჭიროებას შეადგენს, რადგანაც დღეს, ამოდოლა მხარეში ბათუმის ოლქი, ართვინის ოლქი, არტაანის ოლქი, არდანუჯში და ყარსის საგუბერნატოროში ერთი სასწავლებელიც არ არის. ერთი სასწავლებელი დღეს მხოლოდ აჭარაშია, სახელდობრ დაბა ქედაში, სადაც 25 ყმაწვილი სწავლობს, მასწავლებლად ქართველი ხოჯა ჰყავთ, გვარად სურმანიძე, სტამბოლში ვაზრდილი, რომელიც თავის ფანატიკობით ბევრად აჭარბებს თვით თათრის მოლა-ხოჯებს. ამას წინად ამ ხოჯამ ქედის სამმართველოს უფროსთან ასე იჩივლა:

— ამა და ამ კაცმა ძლიერ გამკიცხა, მაგინა, შეურაცხყოფა მომაყენა და გთხოვთ, რომ მოიყვანოთ და დასაჯოთ. ქედის უფროსი ჰკითხავს:

— რა გითხრათ, ხოჯა, როგორი სიტყვებით გაგინათ, სთქვით, რომ ჩვენც გავიგოთ ის სიტყვები და ის კაციც დავიბაროთ. ხოჯამ მიუგო:

— ხალხში დამიყვირა: შე ქართველოვ!

ერთი ამისთანავე შემთხვევა მომხდარა ამას წინად ხულაში. ხულის უფროს პატივცემულ გ. ბერიძესთან მისულა ამავე დაბის ხოჯა და შეუჩივლია:

— ამა და ამ კაცმა ქართველი მიწოდა და ეს წოდება მე იქამდის სალანძღავად და სამარცხვინოდ მიმაჩნია, რომ ვითხოვ იმ კაცის დაბარებას და დასჯას.

პატივცემულმა უფროსმა ამის შესახებ ხოჯას ახსნა დაუწყო, თუ რას ნიშნავს სიტყვა ქართველი, ძლივს ჩააგონა ხოჯას, რომ ის ქართველია ენით, გვარტომობით და რომ სიტ-

ყვა ქართველს არავითარი ცუდი კავშირი არა აქვს მათ სჯულთან.

ხოჯა როგორც იქმნა მიხვდა სიტყვა ქართველის მნიშვნელობას. ცოტა შერცხვა კიდეც და ბოლოს ეთხრა უფროსს:

— თქვენ სწორედ ბრძანებთ, ეგ სიტყვა მაგრე უნდა იხმარებოდეს, მაგრამ იმან-კი ეგ სიტყვა იმ აზრით მითხრა, რომ ჩემთვის ურჯულო ეწოდებინა.—ამისთანა ამბებს კაცი აქ ხშირად შეხვდება და ასეთი სიტყვის გამო, ე. ი. ქართველს ისე არავის სწყინს, როგორც სტამბოლში და ტრაპიზონში გაზრდილ ქართველ ხოჯებს. ტოძით ოსმალოს ხოჯას ზომ სიტყვა ქართველი არც-კი ესმით, მათ რა იციან ქართული სიტყვა, რომ ქართველი ქართველს ნიშნავს და თუ ვინმემ მათ ენაზე დაუყვირა: აი შე გურჯო შენაო, ამას ის შეურაცხყოფად არ მიიღებს, რადგანაც მათ გურჯობა ენატრებათ კიდეც. გურჯი მოლა და ხოჯები სტამბოლში დიდს პატივში არიან. ოსმალურად საქართველოს „მშვენიერი ბაღი“ ეწოდება.

ლიგანის ხევის მოლების და ხოჯების ამბები.

ეხლანდელ მოლებზე და ხოჯებზე დიდ გავლენას ვერ ახდენენ როგორც ამათა სურთ. მაგრამ მაინც სასტიკად აშინებენ და უქადაგებენ ახალ მოლებს, რომ ქართულს ან რუსულს წერა-კითხვას ნუ დაისწავლით, თორემ მაშინადვე გაქართველდებით ან გარუსდებითო. ერთი ახალგაზრდა მოლა დრუსუნ ქარცივაძე გურიაში წასულა და ერთ ქართველ მღვდელთან ქართული და რუსული წერა-კითხვა უსწავლია. დღეს ეს მოლა დაბა ჭვანაშია. ამას ამ სოფლის ყმაწვილებისთვის წერა-კითხვა დაუწყებინებია და ბავშვებსაც ძლიერ გაჰხარებიათ, მაგრამ საუბედუროდ ამ ახალგაზრდა მოლას გადაჰკიდებიან სტამბოლიდამ მოსული ქართველ ხოჯები და აუკრძალავთ, რომ დღეის შემდეგ შენ ქართულის სწავლება აღარ

გაბედოვო. ყმაწვილების პატრონებიც დაურიგებიათ, თქვენი შვილები დაისწავლიან თუ არა ქართულ-რუსულს, ისინი მაშინადვე გაქრისტიანდებიანო. დღეს ამ ახალგაზრდა მოლასა და ფანატიკოს ქართველ მოლებში დიდი განხეთქილება ჩამოვარდნილა. ფანატიკოსი ხოჯები ძლიერ ემტერებიან და თან უყვირიან, რომ შენ სტამბოლში არ წასულხარ, სტამბოლის მექთე თვალით არ გინახავს, ჩვენ როგორ გვეტოლებ-გვედარებიო. ეს კიდევ მათ სხვა რამეებს ეუბნებოდა. ბევრს უწესოებას და უხეირობას ამცნევდა მათ, მაგრამ რასა იქმს ახალგაზრდა ხოჯა. ეს პირი მშვენიერად კითხულობს ქართულს წიგნებს, სხვა და სხვა ქართული წიგნებიც უკითხავს, კარგათა სწერს. აქა-იქ ქართულ გაზეთების ნომრებიც უკითხავს.

საქართველოში მოსული ქართველი ფანატიკოსი ხოჯები ყველა მოლებს ურჩევენ, რომ აქაურ სწავლის გათავების შემდეგ ესენი უეჭველად ოსმალეთში წავიდნენ სასწავლებლად. რაკი ესენი ოსმალეთში წავლენ, მერე ფიქრი აღარ არის, ესენი იქიდამ აწინდელ წეს-წყობილებას და მტრებად დაბრუნდებიან. სანატრელია, რომ თვით ხოჯებსაც აღეკრძალოთ ესენი და აქ ყმაწვილებს ცუდს არაფერს ასწავლიდნენ. ასეთ პირებისთვის მარტო ბრძანება არა კმარა, უნდა მიენდოთ ადგილობრივ მთავრობას, რომ ამათ თვალ-ყური ადევნონ, რომ მოლებმა ქრისტიანების და ქრისტიანობის საწინააღმდეგოდ ყმაწვილებს არაფერი უჩიჩინონ.

ერთის ასეთის ხოჯის მეოხებით დაიღუპნენ მარადიდის ქართველნი და გადასახლდნენ ოსმალეთში. ერთის ასეთისავე ფანატიკოსის ხოჯის მეოხებით დაიღუპა მაჭახელის მურღული და სხვანი. მარადიდის დამღუპავ ხოჯათაგანი დღესაც აქედ ბრძანდებოდა. ეს დღესაც არ იშლის თავის ბოროტობას, დღესაც დაძვრება ხალხში და აქა-იქ ჩუმად ქადაგებს ქრისტიანობის ზიზღს და მტრობას, ნამეტურ ქართველობის, მაგრამ ძლიერ საიდუმლოდ და ფრთხილად. ერთი ასეთივე პირი გახლავსთ ხოჯა იბრაიმ-ეფენდი კიბისთაველი, უფროსი

ხოჯა, დიდი ფანატიკოსი, მოძულე ქართველთა, მოძულე ქრისტიანთა. ქვემო აჭარიდამ და მარადიდიდამ თუ ვინმე გადასახლდა 1881 წლებამდე, ვიტყვით, რომ სულ ამის ბრალი იყო, 1882 წ. ეს მცირე ხნით მთავრობისაგან დაპატიმრებულიც იყო. ეს ხოჯა დღეს გამგეა ბათუმის ძველის ჯამესი, რომელიც სულთან აზიზის დედისაგან არის გაკეთებული. ჯამეს გამგეთ თვით სულთნის დედას დაუნიშნავს ეს ფანატიკოსი ხოჯა.

ასეთ ფანატიკ ხოჯებს თუ რა გავლენა აქვსთ, ეს გამოჩნდება შემდეგის მაგალითიდამ:

ბათუმში ამ ჟამად უფროს მუფთად იმყოფება ახმედ-ეფენდი გვერდაძე, ხნიერი კაცია აჭარის სოფ. ზუნდაკელი. საკმარისი შეძლების პატრონი, მასთანავე ქართულ წერა-კითხვის მცოდნე, სიტყვა-პასუხიანი, თავაზიანი, აწინდელ მთავრობის წესების კარგად მცოდნე და თავის თანამდებობისთვის საკმარისად გამოსადეგი. ამ პირს აუჯანყდნენ რამდენიმე ფანატიკოსი ქართველი მოლა-ხოჯები იბრაიმ კიბისთაველის წინამძღოლობით. ესენი მუფთს ეუბნებოდნენ, რომ შენ სტამბოლში არ გისწავლია, ჩვენ შენზე უფრო ნასწავლები ვართ, მუფთობა ჩვენ გვეკუთნის და არა შენაო.

— შენ ნამდვილი მაჰმადიანი არა ხარ, შენ არღვევ მუსლიმანობას, არღვევ მით უფრო, რადგანაც, როცა თქვენს მეჯლიში თქვენი ქრისტიანი უფროსი შემოდის, შენ მაშინადვე ფეხზე დგები, ხელს ართმევ და ესაუბრები! ეს ჩვენის შარიათით რიგი არ არის, შენ მუფთი ხარ და თავს ისე როგორ იმდაბლებ, გიაურს ხელს ართმევ. მუფტიმ მიუგო:

— ჩვენ არც ერთს ჩინოვნიკს და ერისთავს ფეხზე არ აუდგებით და ხელს არ მივსცემთ. მუფთმა ამათი წინადადება ბოვშურად დაინახა და ყურადღება არ მიაქცია. გაჯავრებულ ფანატიკ მოლა-ხოჯებმა ხალხში დაიწყეს მუფთზე ლაპარაკი და ქადაგება, რომ მუფთი ქართველობს, მუფთი რუსების მომხრეა, იგი ნამდვილი მუსულმანი არ არის, იგი გამარიცვალოს

და მის ალაგას იბრაიმ ხოჯა დავაყენოთო. ამით ხოჯებმა ხალხი ააღელვეს, ხალხმა საერთო თხოვნა დასწერა და სთხოვეს იქ, სადაც საჭირო იყო, მუფთი გამოგვიცვალეთო, მაგრამ თხოვნა არ იქმნა შეწყნარებული. ფანატიკოს მოლა-ხოჯებისაგან ისე აიწეწ-დაიწეწა ამათი საქმე და აირივნენ, რომ მუფთისაგან თხოვნით რამდენიმე დღეს დაკეტილ იქმნა ბათუმის დიდი ჯამე და ერთი ხოჯაც რამდენსამე დღით დაპატიმრებული.

ურიგო არ იქმნება, რომ ასეთ ფანატიკოს ხოჯა და მოლების დასასურათებლად რამდენიმე სიტყვა მოვიყვანო მათის ქადაგებიდამ, რომელიც 1879 წლებში შეუდგენიათ. ეს ქადაგება ხოჯებმა ზეპირად იციან და ჯამეში პარასკეობით ქადაგებენ. ორი ქადაგება ჯვით მე მოვისმინე.

ერთი ფანატიკოსი მოლა წელიწადში ერთხელ, რამაზანის მარხვაში, როცა ქალები დადიან ჯამეში, უქადაგებს „თათრის ქალმა რომ ქართველ კაცს ბერისაზე დაანახოს, მაშინვე დაიღუპება. მისთვის ჯენეთის კარები დაკეტილი იქმნებაო“.

ერთი ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცი ერთ ქართველ ოჯახში მოსამსახურედ დამდგარიყო, ამ დედაკაცისთვის მოლას უთქვამს „აი შენ დაწყევლილო და დაღუპულო, შენ გაანა ქართველ კაცის ოჯახში უნდა იყო მოსამსახურედ, ქართველი განა ღირსია, რომ წმიდა სჯულის მუსლიმანის დედაკაცი შინ მოსამსახურედ ჰყავდესო. დაანებე თავი, თორემ შეგაჩვენებო. დედაკაცი შეშინდა მოლას მუქარით და დიდის მწუხარებით გამოეთხოვა ქართველს ოჯახს.

ხშირად იციან ხოლმე ეს ქადაგებაც „რაც ხანი გადის, ჩვენ წმიდა მუსლიმის ხალხი ერთობ ვფუჭდებით და ვეცემით. ბევრნი სიხარულით ამბობენ და იმედოვნებენ, რომ ჩვენს წმიდა სჯულს ჩვენი მორწმუნენი ოსმალეთში ძლიერ წმინდად ინახავენო. ამაზე მე მოგახსენებთ, საქმე ის-კი არ არის, რომ კაცმა იქ შეინახოს ჩვენი სჯული წმინდად, საცა ჩვენი ფადიშახი ზის საქმე აი აქ არის, მარადიდში, აჭარაში და ნამეტურ ქობულეთში, აქ შევინახოთ ჩვენი სჯული“.

ამისთანა ქადაგებას ესენი ხშირად ქრისტიანებშიაც წარმოსთქმენ ხოლმე. ამას წინედ იბრაიმ ხოჯა სოფ. კიბისთაველმა წარმოსთქვა, რომ ეხლახან ბათუმში ჩვენ ორი ქართველი გავათათრეთო. ერთიც კარგი ქალი გათათრებულა, ეს ქალი ბათუმიდამ ერთ ქართველ თათარს ტრაპიზონში გაჰყოლია ცოლად. ასეთსავე სურვილით და ჩაგონებით გურიიდამ გადმოსულა ერთი გურული კაცი, გვარად გირკალიძე, სოფ. გურიანთიდამ, ერთ სოფელში ადგილები მიუციათ და ეს კაციც გაუთათრებიათ. მერე ეს კაცი წასულა შინ, მოკლე დროში გადმოუყვანია ცოლი, სამი შვილი და ერთის წლის განმავლობაში ესენიც გათათრებულან. დღეს ამ კაცს ცოლი და ხუთი შვილი ჰყავს, ყველანი მაჰმადიანები არიან. ცოლს ჩადრი ხურავს, პირს იფარავს და თავის თავს თათარს უწოდებს. ყველანი კარგად და ბედნიერად ცხოვრობენო. ცოლ-ქმარნი მადლობას უძღვნიან გამთათრებლებს, რომ თქვენ ასეთ წმინდა სჯულზე დაგვაყენეთო.

ამ ერთის წლის წინედ ბორჩხაში, ერთი ხოჯა ხშირად ამბობდა შემდეგს: თქვენთვის ძრიელ ცოდვაა, რომ თქვენი ნამდვილი ძმები ოსმალეთში სიმშილით იხოცებიან და თქვენ-კი ამ დროს აქა ბრძანდებით და უზრუნველად სცხოვრობთ. თქვენ ცეცხლად უნდა შეგერგოთ ის ლუკმა, რომელსაც თქვენ დღეს აქა სჭამთ, რადგანაც თქვენი ძმები იქით შიმშილით იხოცებიან. თუ წმინდა მუსლიმანები ხართ, მიბრძანდით თქვენი ძმებისაკენ, იმათ გვერდით იცხოვრეთ, იმათთან ერთად, იმათ ჭირში და მწუხარებაში მონაწილეობა მიიღეთ და, აი, მაშინ იქმნებით მუსლიმანები.

ყოველ პარასკევ დღეს ხოჯები ხალხს პირდაპირ ეუბნებიან: აქ ჩვენი ბინა არ არის, ჩვენი ბინა იქით არის, ჩვენი ფადიშაჰიც იქ არის, აქ დარჩენა ჩვენი წაწყმედა იქნება, იქ წასვლა-კი ცხონება. გირჩევთ გაუფრთხილდეთ თავებს, თქვენს წმინდა სჯულს, საუკუნო ცხოვრებას და წახვიდეთ იქით, საიდაც თქვენი ძმები სცხოვრობენ.

ორ ის წლის წინად ოსმალეთიდამ დაბა ართანუჯში მოსულა ერთი მსწავლული ხოჯა; ამ ხოჯას ართანუჯის ჯამეში ერთ დღეს ქადაგება წარმოუთქვამს აქაურ ხოჯების ქადაგების წინააღმდეგ, ხალხისთვის უთქვამს, რომ თქვენ, ხოჯებს ყურს ნუ უგდებთ, ოსმალში ნუ მიდიხართ. თქვენ გურჯები ხართ, ეს მხარეც გურჯისტანია, იცხოვრეთ აქა, იყავით მშვიდობით და ცხონების ფიქრი ნუ გაქვთ, ეს ყველგან ერის სადაც-კი კაი საქმეები არსებობსო. ეს ხოჯა ქადაგების შემდეგ კინაღამ მოუკლავთ. ჯამეში დაუჭერიათ, შეუკრავთ და სამართალში მიუციათ, მხოლოდ იმიტომ, რომ ქართველი გვიწოდა და გადასახლება არ გვირჩიაო.

ნაცემი ხოჯა თურმე დიდის მწუხარებით მოშორებია ართანუჯს. ზემოხსენებულ მავნე მტერ ხოჯების ქადაგებათა წინააღმდეგ აჭარის მუფთი ხალიფაშვილიც ქადაგებდა ხშირად კარგა და ეს გავლენიანი მუფთი რომ თავის ქადაგებით არ აღმოჩენილიყო აჭარაში, შესაძლებელი იქმნებოდა, რომ ზოგიერთ მავნე ხოჯების ქადაგების მეოხებით მთელი აჭარაც მუჰაჯირად წავიდოდა ოსმალეთში.

ზეგანი ანუ ზედაჟარა, ბათუმის ოლქი.

ზეგანს აღმოსავლით უძევს ქვაბლიანის და ახალციხის მიდამოები, დასავლით შავი ზღვა, ჩრდილოდ გურიის და აჭარის შუა მდებარე მთები და სამხრეთ შავშეთი, ანუ ოსმალეთის საქართველო.

ზეგნის ხეობასვე ეკუთვნიან შემდეგნი დიდნი ხეობანი: ხეხაძირისა, სხალტისა, მირატისა, ტბეთისა, ღორჯომისა, ხულისა, ჭვანისა, ბელლეთისა, ნენია-ფურტიოსი, ალმისა, ფუშრუკაულისა და შუა ხევისა, სადაც თავდება ზეგანის ადგილები და მერე აჭარა იწყება. ზეგანი კარგა დიდი მხარეა: სიგძით 100 ვერსზე მეტი იქნება და სიგანითაც ამდენივე. ძველად ამ ადგილებს ზეგანი ეწოდებოდა, თუმცა ვახუშტს ამის შესახებ

ძლიერ ცოტა ცნობები აქვს და ზეგანის სახელს მხოლოდ ერთხელ ახსენებს. დღეს ზოგიერთნი ამ ადგილებს ზედა-აჭარას უწოდებენ. თვით აქ მოსახლენი-კი — ზეგანს. აქაურ კაცს რომ ჰკითხოთ: სადაური ხარ, ძმობილო? ის მაშინათვე მოგიგებს: ზეგნელიო. შენ რომ უთხრა, მაგ ადგილებს აჭარას ეძახიან და შენ ზეგანს რად ამბობ? იგი იტყვის: არა, ბატონო, ჩვენ ზეგნელი გახლავართ; ზეგანი სხვა არის და აჭარა სხვა; ზეგნელი კაცი აჭარელი როგორ იქნებაო. ეს ზედა და ქვედა აჭარის ხმარება თათრობის დროს შემოსულა.

მთელს სამცხე-საათაბაგოში ყველაზედ უკეთესი ჰავა, ტყეები, წყალი და სხვა არა მგონია, რომ ზეგანს, მურღულის გარდა, სხვა რომელიმე ადგილი შეედაროს.

ზეგანი იწყება ხეხაძირის და სხალტის ხეობით, რომლებიც სავსეა გაუჩეხავის ტყეებით. სხვადა შორის ბზაც მრავალია. აქეთ ნაძვის ხეები სულ გაფისულია. ნავენახარი ადგილები ძლიერ ბევრია და ყველა ესენი დღეს ტყით არიან შებურულნი. ეს ადგილები მთელის ზაფხულობით ქურთებს აქვთ დაჭერილი და აქ საქონელს აძოვებენ. ამ ბოლოს დროს აქეთ თუშ-ფშავ-ხევსურებმაც დაიწყეს მოგზაურობა, ესენიც მოერეკებიან დიდძალ ცხვარსა და ძროხას. ესენი პატარა კვალში ჩაუდგნენ ქურთებს, თორემ თქვენი პეტერი, რაც ამ ქურთებისაგან იყო აქაურობა გამხდარი. აქ ქურთები ნამდვილ ქურდები იყვნენ და არიან კიდევაც, პირველ ხანებში ამათგან მოსვენება არ ჰქონდა ზეგნელ ხალხს, ეხლა-კი, რაც თუშ-ფშავ-ხევსურებმა იწყეს აქეთ სიარული, ყველა ამაებმა იკლეს. საანტრელი იქნება და მასთანავე ყველასათვის სასარგებლოც, რომ თუშების ერთი ნაწილი ბარემ აქეთვე გადმოსახლებულიყო და აქ დაბინავებულიყო. ამ ადგილებში ნაძოვარ საქონლის ნახვა კაცს დიდ სიამოვნებას მოჰგვრის. ბალახი ორ არშინზე მეტი იცის, ნამეტურ არტაანის მაღალს ტიტველა მთებზე. რძე, ერბო, ყველი, კარაქი და სხვანი შესანიშნავია აქ. ზეგნელნი ამაში ძლიერ დახელოვნებულნი არიან. იქ ისეთს

„სმეტანს“ აკეთებენ, რომ ტფილისის ნემცების გაკეთებული ამათთან ვერაფრად გამოჩნდება. ძველად ესენი ძალიან მისდევდნენ პირუტყვის მოშენებას; დღეს-კი იმდენი ჰყავთ, რაც ამათ ოჯახისთვის არის საჭირო, რისა გამო ამოდენა მშვენიერი ადგილები ყოველთვის ცარიელი რჩებოდა და ქურთების სამსხვერპლოდ. სიმინდის თესვა და მოყვანა აქ ისე იციან, როგორც სხვა აქაურს ადგილებში. პურის მოყვანა ძველებურად აქვთ, უფრო ჯავახურად. სიმინდს მაღალ ადგილებზე სთესვენ და პურს უფრო დაბლობ ადგილებში. აქეთ სიმინდის ტაროები პატარა იცის, მაგრამ ტკბილი; პური მამხობლიანია. ძველებურად პურის ცხობა და თონეები დაჰვიწყებიათ. პურს კეცით აცხობენ. კალო, საბძელი, განიავება, ლეწვა და სხვანიც ისე იციან, როგორც ჯავახეთში. სახლები აქეთ ზოგს ქვითკირისა აქვს და ზოგს ხისა, ყველგან ორი ან სამი პატარა ოთახი; უამისობა არ შეიძლება. ამას ამათი სჯულიც თხოულობს: რაც გინდ ღარიბი კაცი იყოს, მას ქალების ოთახი მაინც ცალკე უნდა ჰქონდეს, სასტუმრო ცალკე და შინაურ მამაკაცებისთვის ცალკე. სახლი და ეზოები საყოველთაოდ სუფთად აქვთ შენახული. სახლებს ზოგს კრამიტი ხურავს, ზოგს ყავარი და ზოგს ფიცარი. ბევრ ალაგას ორსართულიანი სახლებიც არის. კრამიტის გარდა თიხის ჭურჭელსაც აკეთებენ.

ქალებიც მისდევენ ბუშაობას, ცოტა უფრო მეტად, ვინემ სხვა მაჰმადიანთ ქართველებში. ყანაში და კალოზე მუშაობას გარდა, ესენი ქსოვენ საჩოხე შალებს, ყაითნებს, ხელთათმანებს; აკეთებენ ფერად ძაფებს, თოკებს და სხვ. ქალებმა სხვა-და სხვა ხილის გახმობაც იციან. მაგალითად აკეთებენ ვაშლის და მსხლის ჩირს, კერკს, ტყლაპს. მართალია ამაების კეთება დიდს შნოსა და ოსტატობას არა თხოულობს, მაგრამ ჩვენ ეს აქ მიტომ აღვნიშნეთ, რადგანაც ამაების კეთება სხვა აქაურ ქართველ მაჰმადიანთ სულ არ იციან და არცა აქვთ გაგონილი, რომ ხილის გაშრობ-გახმობა შესაძლებელია. რამ-

დენ ალაგას მთელი ტყეებია ხილისა და ეს ხილი ტყეში უბრალოდ ფუჭდება.

რაც ამ ხილის მეოხებით აქეთ ლორი და დათვი მრავლობს, არა მგონია, საქართველოს სხვა რომელსამე კუთხეში იყოს. ამას წინად ერთ დიდს ტყეში ხუთი ლორი მოჰკლეს ქართველ მაჰმადიანებმა, ოთხი ჭოროხში ჩააგდეს და ერთი აჭარის წყალში. ყველა ესენი, რასაკვირველია, შავი ზღვის ზვირთებს მიეცემოდა. ქართველ მაჰმადიანებს ლორები საშინლად სძულთ ასეთი სიმძულვარე ლორისა თვით ნამდვილს თათრებსაც არ ემჩნევად. ჯაგარს მაინც აცლიდნენ! მერე ისეთი ჯაგარი აქვს აქატურ ლორს, რომ ერთი-ორად მეტ ფასად გაიყიდება, ვინემ სხვა და-სხვა მხრის ლორის ჯაგრები. ამის შესახებ მე აქეთ ბევრს ველაპარაკე, გავაგებინე, თუ ჯაგარი რისთვის არის საჭირო და ან რა ფასს აძლევენ, მაგრამ მათ უარი სთქვეს.

— ლორის ჯაგარს რას ამბობენ, ეგ ჩვენ არ ვიცით; ჩვენში აქა-იქ ლორები დახოცეს, ჯაგარს გლეჯა დაუწყეს; ეს ამბები ჩვენმა მოლებმა შეიტყეს, ისინი მივიდნენ, ჯაგარი გადააყრევინეს და ხალხს გამოუცხადეს, რომ ვინც ლორს ხელს დაადებს, ის თავის წმიდა სჯულსა და ტანს წაამურტლებს; იმან რაც უნდა დაიბანოს ხელი და ტანი, მაინც ლორის სიმურტლე არ მოშორდებაო. ლორის ნაწოლ ალაგზე ამათ რომ რამე ნახონ, მაგალითად, შიმშილის დროს პური, ან სხვა რამე, ამის აღებაც ცოდვად მიაჩნიათ. ამბობენ, რომ კინტრიშის მაჰმადიანები-კი შესჩვევიან არამც თუ ჯაგრის გლეჯას, არამედ თვით ლორების გაყიდვასაც, მოკლავენ თუ არა; მაშინადვე ბათუმისკენ მიაქვთ და იქ ჰყიდიან. ხოჯებს ისიც ეჯავრებათ, რომ დახოცილ ლორებს ძაჰმადიანები ჰყიდიან და ქრისტიანები ყიდულობენ. ხოჯები ამბობენ:

— მურტალ რამეში აღებული ფული ისევ მურტალი იქნებაო.

აქედ ძველად სკოდნიათ თოფის, დამბაჩის, წისქვილის-

ქვების, დანებისა და სამართებლის კეთება. მაგრამ ყველა ესენი ამ ბოლოს დროს დავიწყებიათ. ერთი აქაური ძველი კარგი ოსტატი, თოფისა და დამბაჩების მკეთებელი ზეგანში ამას წინად მომკვდარა და მის შემდეგ მოსპობილა ეს ხელობაც.

თვით ხალხი უფრო შაგვრეფანია, მესხებსა ჰგვანან, „ბალ ტანისა, თუმც ტანოვან კაცთა და ქალთაც ხშირად შეხვდება კაცი. ამათი სამშობლო ქართული ენა მცირედ განირჩევა ქვედა აჭარის, კინტრიშის, მაჭახლის, ლივანის და სხვების ქართულ ენისაგან, უფრო ჯავახეთის ქართულ ენის კილო შერჩენიად და შიგა და შიგ ზოგიერთს სიტყვებს დაბოლოვება გურულს წაგავს. ოსმალური სიტყვები აქ მცირედ არის შემოტანილი, სულ რამდენიმე სიტყვა იქნება, რომ დაითვალოს. აქაურების სამშობლო ენა ქართული ენა არის. მე ჩემის თვალით ვნახე ისეთ ქართველ მაჰმადიანები, რომელთაც თათრულის ათი სიტყვაც არ იციან, ქალებმა ხომ სულ არ იციან თათრული. ერთ სხალტელს ვინაობა ვკითხე. მან მითხრა, თათარი ვარო.

— ბიჭო, თათარი თუ ხარ, ქართულად რად ლაპარაკობ?

— თათრული არ ვიცი, ბატონო, ჩვენს ძველებსაც ამ ენით ულაპარაკნიათ და ჩვენც ამ ენით ვლაპარაკობთ. ჩვენი ენა ეგ გახლავთ. თათრულს რაზე ვილაპარაკებთ. ჩვენ გურჯები გახლავართ.

— მერე ხომ ცოდო არის, რომ თათარი ქართულად ლაპარაკობდეს; ამას თქვენი მოლები ხომ სასტიკად გიშლიან?

— კი ბატონო, ისინი ამაზე ბევრჯერ ჩხუბობდნენ; სხვებისაგან გამიგონია, მე-კი არ მინახავს; მაგრამ ახლა ისინი ამბობენ, ეს ენა ქართული კი არ არის, პრამედ „გურჯიჯა“ არისო.

ქართულ ენის გარდა ამ ადგილებში ქართული სიმღერებიც შერჩენიათ, მაგრამ ძლიერ მცირედ, სულ რამოდენიმე ხმა იციან, ისიც რაც ამათთვის საჭიროა, თორემ სიმღერები და ხმები აქედაც ხოჯების ძალობით ისე ამოვარდნილა, რო-

გორც სხვაგან. ახლა დიდი ნატვრა ისმის ამათში ქართულ სიმღერების და ხმების ცოდნისა. აქა-იქ მოშაბეზრეს, თქვენებური სოფლური ხმები გვასწავლეთ. წინად ესენი ჩვენში ხმარებაში არ იყო, მოლები გვიკრძალავდენო, მაგრამ ახლა-კი ხმას არავინა გვცემსო. აქეთკენ ყანაში 20-მდე კაცი მუშაობდა, სამიოდ სიმღერა სთქვეს ქართული. ხანდისხან შიგა და შიგ თათრულსაც ურევდნენ, მაგრამ ძრიელ მცირედ. ამას წინად ერთ ალაგას ამათ „კურდღელი ჩამოცანცალდა“ მოისმინეს და სიამოვნებით აღარ იცოდნენ, რა ექმნათ, შესწავლა დაიწყეს. საკრავები აქედ, ჩონგურს გარდა, სხვა არაფერი იციან, ამათი ჩონგურები ოსურ ჩონგურებს ჰგავს და ხმას კი იმერულ—მთიულურად აყოლებენ.

რამდენიმე ხეობა გავიარე, აქ ბევრ ალაგას ვნახე ხალხი და მათ ლაპარაკებსაც დავესწარ, მაგრამ „მუჰაჯირად“ წასვლაზე სიტყვაც არ გამიგონია! ამის შესახებ თითქოს ლაპარაკიც არ უნდათ. ესენი უფრო ხშირად იმაზე ლაპარაკობენ, რომ გამვრავლდით, მიწები არ გვყოფნის და არც ვიცით, რა ვქნათ: თუმცა ერთი ხოჯა აქაც ჰქადაგებს გადასახლებას და აწინდელ წესების მტრობას, მაგრამ ხალხს ამის ქადაგებისა არაფერი ესმის, რადგანაც ეს თათრულს ენაზე ჰქადაგებს და ხალხმა კი თათრული ენა არ იცის. ოსმალეთში აქედგან ბევრი არავინ წასულა, ამ მხრიდან სულ 1500 კომლი გადასახლებულა. მაჭახლიდან და მარადიდიდან-კი 8 000 მეტი კომლი წავიდა. კომლში რომ ვიანგარიშოთ ექვსი სული მაინც, ეს გამოვა 50 ათას სულზედ მეტი. მერე ისიც უნდა ითქვას, რომ აქეთ ოჯახები გაუყრელები არის და მასთან რიცხვითაც მრავალნი.

როგორც შევნიშნე და აქაურებიც ამბობენ, აქედ ხალხი ძლიერ მრავლობს, 70—80 წლის მოხუცებულებმა სთქვეს; ჩვენ გვახსოვს, რომ აქეთ თითო სოფელში 5 კომლი იყოვო და ახლა-კი 30—40 კომლიაო. ხულის საზოგადოება 30 კომლი იყო და ახლა-კი 300 კომლიაო. ავადმყოფობა აქედ მცი-

რედ იცის, ისიც ზაფხულობით და მხოლოდ ციება. ციების მიზეზი ხილია; ხილს ბევრსა სჭამენ, ზედ ცივს წყაროს წყალს აყოლებენ და მერე ციება ემართებათ.

აქაურ ხალხის გვარებში კაცი ნამდვილ ჯავახურს გვარებსაც შეხვდება, ქართულს და იმერულსაც. ამბობენ, 1829 წ. რუსმა რომ ახალციხე აიღო, მაშინ იქ ბევრნი არ დარჩნენ და აქ გადმოსახლდნენო. ზოგი იმ დროის გადმოსული კაცი მე თვით ვნახე. მათთან ლაპარაკი მქონდა და მათ აღიარეს, რომ ჩვენ მაშინ ძრიელ შევცდით, რომ ჩვენი ადგილები დავკარგეთ და აქეთ წამოვედითო. თუმცა ეს უფრო მშვენიერი ადგილებია, მაგრამ მაინც უბრალოდ, ბედი-ავად ჩვენი სახლები და ადგილები არ უნდა დაგვეკარგაო". უბრალოდ დავკარგეთ ყოველივე. ჩვენ არა გვიშავს-რა და ვინც ქვეით (ოსმალეთი) წავიდნენ, ისინი ხომ სულ დაიღუპნენ, ჩვენ ამათ არაფერი ვიცით და იმათ ჩვენიო.

ვაჭრობა ზეგანში არც ძველად სცოდნიათ და არც ეხლა. ვაჭრობა ართვინისა და არდანუჯის კათოლიკეთა ხელშია. აქაური ხალხი ჰყიდის სიმინდს, პურს, ერბოს და ხილს. ახლა კაკლის ხეების გაყიდვაც დაიწყეს. ძველ ნაეკლესიარს ადგილებზედ, ბევრი ბებერი კაკლის ხეებია. ამ კაკლის ხეებს ქართველ მაჰმადიანები სრულიად იცილებენ თავიდგან. თითო დიდს მაღალ ხეს 5—6 მან. ჰყიდიან. ამ 25 წლის განმავლობაში დიდი ძალი ხე მოუჭრიათ, ამ 20 წლის განმავლობაში სულაც მოსპობენ. მერე კაკალი თვით ამათ გაუხდებათ სასყიდელი. ზოგიერთ ადგილებში კაკლის საჭიროება შეუგნიათ და ახლა სოფლებში აჩენენ კაკლის ხეებს.

აქაური ხალხის ტანსაცმელიც ისეთივეა, როგორც სხვა მაჰმადიანებისა, მხოლოდ აქ უფრო უბრალო შალისას აკეთებენ. აქ კაცი ხშირად შეხვდება თუშ-ფშავ-ხევსურულის მინაგვარ ყაითნით მოვლებულს მოკლე ჩოხებს და შარვალებს. ქალამნების ტარებაც სცოდნიათ; ზოგიერთ მოლებსაც-კი ქალამანი აცვიათ.

ესენი ყაჩაღობას ისე არ მისდევენ, როგორც მაჰახლელნი, კინტრიშელნი, ზედა-აჭარელნი და სხვანი. ესენი უფრო წყნარი უეშმაკო ხალხია და უფრო დინჯ ცხოვრებას მისდევენ.

ქრისტიანობის შესახებ ამათ ბევრი სხვა და-სხვანაირი ცნობანი დარჩენიათ, ზოგან ხანდისხან ლაპარაკობენ, ოსმალთ როგორ გაუთათრებიათ ამათი მამანი. ქალების ზოგთ ახსოვთ ქართული ლოცვები და ბევრს ალაგას ქართული ქრისტიანული შელოცვებიც იციან; ზოგს სოფლებში, აღდგომისთვის წითელ კვერცხსაც ჰღებვენ. ეკლესიის ნანგრევები, ნასოფლარები და ნასაყდრალები მრავალია. ნასოფლარ ადგილებთან და ნამეტურ ეკლესიების ნანგრევებთან მრავლად არის ქვევრები. ღვინის დასაწურ დიდრონ ქვებსაც ხშირად ჰნახავთ.

ამათში ქართული ანბანი სრულიად დავიწყებულია და ნაცვლად არც თათრული გავრცელებულა. მთელს ამ მხარეში, ხოჯებს და მოლებს გარდა 20 კაცს ვერ ჰნახავთ რომ თათრული კითხვა ან წერა იცოდნენ. ქართული კითხვის მცოდნე ხომ იშვიათად შეგხვდებათ. ბევრგან ისმის ნატვრა ქართულ წერა-კითხვის შესწავლის.

მშვენიერს ხეხაძირის და სხალტის ხეობაში სოფ. ბახმაროს წინ დღევანდლამდის სდგას ობლად ერთი დიდი ტაძარი, რომელიც მთლად თლილის ქვით არის ნაშენი. ამ ეკლესიას ეწოდება სხალტის ეკლესია. ეს ეკლესია შემოკლებით აღწერა განსვენებულმა დ. ბაქრაძემ თავის არხეოლოგიურს მოგზაურობაში. 1874 წ. აღწერა კიდევ გ. ყაზბეგმა. 1889 წ. უვაროვის მეუღლე მოვიდა აქ და ამ ტაძრის სურათები გაჯ დაალებინა, როგორც გარეგან შენობის, ისე შინაგან ხელოვნურის მხატვრობის. რომელიც ძლიერ წამხდარა.

სხალტის ეკლესიას გარედამ სიგძე ექმნება 10 და სიგანე 6 საჟენი. აშენებულია უგუმბათოდ, იმ გვგმით, როგორც პარხალის ეკლესია არის (პარხალი ოსმალშია დარჩენილი) და დღეს ამ ეკლესიის ნახევარი ქართველ მაჰმადიანებს ჯამად

აქვთ გადაკეთებული. სხალტის ეკკლესია ცოტად ტფილისის ანჩხატის ეკკლესიასაც! ჩამოჰგავს კედლებზე სანათურებთან ლამაზი ჩუქურთმებია გამოყვანილი. უმეტესი ნაწილი ჩუქურთმისა დაქცეულია. ეკკლესია მთლადა სდგას, ეხოლოდ გარედგან აქა-იქ თლილი ქვები ჩამოსცვივნია და ეს თლილი ქვებიც იქვე ჩამონაქცევ კედლების წინ ჰყრია.

ქვებში შესაძლებელია რომ ჩუქურთმები და ზედწარწერაც აღმოჩნდეს, ამას ფიქრი არ უნდა, რადგანაც ეკკლესიის გარედამ არსად წარწერა არა სჩანს და ძნელია კაცმა იფიქროს, რომ ჩვენში ძველად ასეთი ეკკლესია გაეკეთებინათ და მასზედ არავითარი ცნობა არ დაეწეროთ აქაური მოხუცებულებიც ამბობენ და თვით ერთ აქაურ ცნობილ ბეგმაც დამარწმუნა, რომ ამ ორმოცის წლის წინად ერთ ქვაზე ქართული ნაწერიც იყოვო, ხოლო რა იქმნა ის ქვა, ეს ჩვენ აღარ ვიცითო.

ეკკლესიას სამი შესავალი კარი ჰქონია და სამივე კარეშის წინ შიდგმულები აქვს მცხეთის ტაძრის მსგავსად პატარ-პატარა შესავალი. ყოველ შესავალს თავის შესაფერი გუმბათი ადგია ზევიდგან. უმეტეს ნაწილ დაზიანეულ ეკკლესიას შიგ სვეტები არა აქვს, კანკელის ადგილასაც აღარაფერი ეტყობა, კანკელის ნაპირას, - ორსავ მხარეს კედლებში პატარა საჯდომი ოთახები ჰქონია გაკეთებული, სადაც ორი კაცი ჩამოჯდება. იქნება ლოცვის დროს აქ ისვენებდნენ ამ ეკლესის შამანი.

ეკკლესია მთლად დახატულია შესანიშნავის ხელოვნურის მხატვრობით. უმეტესი ნაწილი მხატვრობისა დავარაყებულია ოქროს ფერად. მხატვრობის ხელოვნებას განცვიფრებაში მოჰყავს კაცი. ასეთი მშვენიერი მხატვრობა ბევრი არ მინახავს. ტფილისის სიონის მხატვრობის შედარება ამასთან არ შეიძლება. ეს ძვირფასი განძი ჩვენის წარსულისა, ძვირფასი საკუთრება ჩვენის შამა-პაპის ხელოვნურის მხატვრობისა. დღესაც-კი ცხადად მოწმობს და ნათლად ამტკიცებს ქართველთა ჩინე-

ბულ-ს და დიდებულს წარსულს. მაგრამ რა ჰქნან ქართველმა ერმა და მისმა უბედურ მდგომარეობამ, რომ ყველა მის გამადიდებელ ძეგლნი ოსმალთ შეოხებით ფერფლად იქცა! სხალტის შესანიშნავ მხატვრობა მთლად დამველებულა და დაბავსებულა. რაც დრო და ჟამთა ბრუნვას დაუკლია, ის ოსმალებს შეუსრულებიათ. მაღლა, მეტად ხელოვნურად დახატულს მაცხოვარს თვალები აქვს დახვრეტილი ტყვიით. ასევე აქვს ყველა შესანიშნავს დიდრონ ნახატებს. გაფუჭებულია მთელი საკურთხევლის ზედა მხრის მხატვრობა. მაგრამ რაც არის დარჩენილი ხელოვნურად ნახატი არშიები და სურათები თავიანთის წარწერებით, ესეც ძვირფასი ნაშთია ზეითა პირის ყოველს ნახატს შერჩენია თავისი სახელი ხუცურის ასოებით. მთელი ზეითა ნაწილი ეკკლესიისა სავსეა ხუცურის ასო-მთავრულის ასოებით. ალაგ-ალაგ მკაფიოდ, ნათლად სჩანს როგორც ნახატი, ისე ხუცური ასოები. ნამეტურ წამხდარია ეკკლესიის ძირის კედლების ნახატები.

ერთხელ, როგორც ამბობენ, 1830 წ., როცა ხოჯა „ელაუ ექბერს" ლოცულობდა, ეკკლესიის ჭერიდამ ერთი ქვა ჩამოვარდნილა, ხოჯას თავში დასცემია და თავი გაუხეთქია. ქვის ალაგი გამოუგლესიათ და ზოგიერთ ხოჯებს უთქვამთ, რომ მაჰმადი არა ყაბულობს, რომ მანდ ჯამე არის და ჯამეში კიდევ სხვა-და-სხვა სურათები მოიპოვებაო. მაშინვე დაუცალიერებიათ ეკკლესია, შეუტანიათ ფიჩხი და მიუციათ ცეცხლი. ძირის კედლების ნახატობა გაფუჭებულა, ხოლო ზეითა კედლების სურათებს ალი ვერ ასწვდენია და კედლები ბოლისაგან-კი შებურულა. გადაწვის შემდეგ ჯამე განუახლებიათ. ერთის წლის შემდეგ კიდევ ჩამოვარდნილა ერთი ქვა და ხოჯას დასცემია თავში ლოცვის დროს. ამ შემთხვევის შემდეგ-კი აქ ჯამე მოუშლიათ და ეკკლესიის დაქცევაც სდომიათ, მაგრამ სხვა და სხვა მიზეზების გამო საქმე შეჩერებულა.

ეკკლესიის იატაკიდან და ჭერიდგან აუყრიან თლილი

ქვა და ამ ქვებით ეკლესიის გალავანში, ეკლესიის აღმოსავ-ლის კარის წინ გვარიანი ჯამე გაუკეთებიათ; ეკლესია-კი პირუტყვებისათვის თავ-შესაფარად გადუქცევიათ! მაგრამ აქაც ერთი შემთხვევა მომხდარა: ერთ მეცხვარეს ერთ დღეს ცხვარი მთლად გაუწყდა ეკლესიაში და თვით მეცხვარეც ავად გახდა. ამის მეოხებით ის ახალი ჯამეც მოშალეს იქ და სხვაგან გადიტანეს. ეკლესიის შესახებ წყევლა დასდეს: დღეის შემდეგ ამ ეკლესიას არავინ მიეკაროსო. ზოგი ამბობდა, შიგ შეითანია და ზოგი-ანგელოზიო. ეკლესიას ხალხი დიდხანს არ ეკარებოდა თურმე. დღეს-კი თითო-ოროლა კაცი შედის. ადრე ამ ეკლესიის ქვეს სოფლის ხალხი იპარავდა, მაგრამ ვინც რამე წაიღო, იმან თავის ოჯახში სიკეთე ვერ ჰნახა და ბოლოს ის ქვებიც უკანვე მიიტანეო.

ამ ეკლესიის შესახებ კი რა ძველებურ ამბავს ლაპარაკობენ: „ჩვენ ქრისტიანები ვყოფილვართ, მაშინ ჩვენ გვყოლია ერთი მეფე, რომელსაც სახელად თამარ-მეფე ერქვა. ეს მეფე ამ ხეობაში ხშირად სცხოვრობდა, რადგანაც ეს ადგილები ძრიელ უყვარდა. ერთხელ როცა აქ მობრძანდა, ერთი დიდი მსხლის ხე ნახა, სწორედ იმ ალაგას, სადაც დღეს ეკლესია სდგას. ის მსხლის ხე ისეთი დიდი და ტოტ-გაშლილი იყო, რომ მთელს იმ ხეობას ჰფარავდა. ერთ ღამეს თამარ-დედოფალმა ისურვა იმ ხის ქვეშ ღამის გათევა და გაათია კიდეც. სიზმარში ის ხე ნახა და მისი სიძლიერე. მეორე დღეს თამარ მეფემ იმ მსხლის ალაგს ეკლესიის აშენება ბრძანა. მაშინვე დაიწყეს იმ დიდი მსხლის მოჭრა და ვერ მოსჭრეს; მეშვიდე დღეს როგორც იქმნა გადაიწვინეს. მეორე დღეს რომ მიეიდნენ ნახეს, რომ მოჭრილი ხე ისევ გამთელებულიყო. შეწუხდნენ ძრიელ. დაუწყეს ხელ ახლავ ჭრა და, როგორც იქმნა, მოსჭრეს. დალალული მუშები სალამოზე შინ წავიდნენ, მეორე დღეს მოვიდნენ და ხე კიდევ ხელახლავ გამთელებული დახვდათ.

დიდად დაღონდნენ ამაზე. ეს ამბავი თამარ მეფეს აცნო-

ბეს. დედოფალმა ილოცა და უბრძანა მუშებს: დღეს რომ ხე მოსჭრათ, ცულები შიგ ჩაურჭვეთ და ამალამ ისე დასტოვეთ; ხვალ მიხვალთ და იქვე დაგხვდებათო. მუშები ასე მოიქცნენ, ცულები შიგ დასტოვეს, მეორე დღეს ხე ველარ გამთელებულიყო. მაშინათვე ეკლესიის კეთება დაიწყეს და ხე ალმოსავლეთის კარებში მოაყოლეს. დღეს რომ ბოძებია დარჩენილი ეკლესიის კარებში, ეს ბოძები სწორედ იმ ხის ბოძებიაო. ეს ეკლესია დაუხატავს იმ ოსტატს, ვისაც სტამბოლის ჯამე დაუხატავსო.“

აქ ქართველ მაჰმადიანებს მე ლაპარაკი დაუწყე და საყვედური ვუთხარი მასზედ, რომ ეკლესია არ უნდა დაგეტოვებინათ ასე, დაქცეულ ალაგას გამოლესავლით, კირით ეაამაგრებდით, იქიდამ ალარაფერი ჩამოვარდებოდა, არც ხოჯა დაზიანდებოდა და უფრო უკეთესი ჯამე იქნებოდა. აბა ლონფინი და იატაკი აგიყრიათ, ამით ეს დაზიანებულა და წანაღების ქვებით ვერც კაი ჯამე გაგიკეთებიათ, ესეთი შენიშვნა ყველას ესიამოვნა. ერთმა სთქვა, ბატონო ეგრე კაი იქნებოდა, მაგრამ რაკი ხოჯოებმა ასე გვირჩიეს, რომ მოვშორდეთ ამასო, ჩვენც მიტომ მოვშორდითო.

ქართველ მაჰმადიანებში დაკარგულა ქართული ჯვარის სახელი. აქაც ჯვარს სომხურად **ხაჩს** ეძახიან. ეს უნდა მომხდარიყოს შემდეგის გარემოებისაგან, რაკი ქართველნი ისლამს დაუკავშირდნენ, მის გამო მათ დავიწყდათ ქართულის საეკლესიო ნივთების სახელებიც, ასე დაივიწყეს ჯვრის სახელიც. ხოლო ძველ ეკლესიის კედლებზედ რადგანაც ხშირად ხვდებოდათ ჩუქურთმით ამოჭრილი ჯვრები, ასეთებს გარდა მათ ხშირად ხვდებოდათ ფერადის წამლით ნახატი ჯვრებიც, რაც აკვირვებდათ მათ, ამისთანა ჯვრების სახლებს ესენი ეკითხავდნენ აქეთ მცხოვრებ ქრისტიან სომეხ-კათოლიკეს, თუ ამას რა ჰქვიან თქვენებურათო? იგინი სომხურად ეტყოდენ, რომ „ხაჩი“ ეწოდებაო, ამიტომაც საერთოდ აქ ქართველ მაჰმადიანები ჯვარს—ხაჩს“ უწოდებენ. ასეა ამის ისტორია. ქრ-

ბულეთში-კი ზოგ ალაგას ჯვარს იცნობენ, ასევე უწოდებენ.

როგორც ვსთქვით ზეგნელნი საკმარისად ჰგვანან აჭარ-ლებს, მაინც ესეც აჭარა არის. ზეგნელნი უფრო მუშაკნი არიან, შესანიშნავია ამ კუთხის ქართველ მაჰმადიანები მითაც, რომ ამათ დღემდე თავიანთ დედა-ენა—ქართული კარგად აქვსთ დაცული. ეს საკვირველია მით უფრო, რადგანაც ზეგანს საზღვრავს ქვაბლიანი და ფოცხოვი, რომელ კუთხენიც ზეგანს, მესხეთსა და ჯავახეთს შუა სძევს და ამ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებში-კი ქართული ენა დამხობილი, დავიწყებული აქვსთ. ეს-კი საფიქრებელი არის, ხოლო ამასაც აქვს თავის მიზეზები, თავის ისტორია. ამ გარემოებას თავის ალაგას აუწერთ მკითხველს. აქ-კი ეხლა მიუბრუნდებით ზეგანს და ავნუსხავთ მის სოფლებს, ამის ანუსხვისთვის დიდს ხელმძღვანელობას მიწევდა **ნური ეფენდი ბერიძე**, პატივცემული ხოჯა მთელ ზეგანში, მასთან დაბა ხულოს მეჯლისის ყადი და ყველა ამაებთან დიდათ გონიერი და პატივცემული პირი, რომელიც თანაც-კი დამდევდა.

მთელ ზეგანში აი რა სოფლებია, ქართველთა-მიერ დასახლებულნი:

ბაკო, 8 კომლი. ამ სოფლის გვერდით წიფნარის მთა სდევს, მერე ურეყის მთა მისდევს და იმას იქით ფოცხოვი დაიწყება, ყარსის საგუბერნატორო ადგილები არტაანისა.

თხილვანა, 30 კომლი. ამას ზევით არის ხირხათის ციხე, ხირხათის ციხე დღევანდლამდე მთლადა სდგას, 1888 წ. აქ მოსკოვის არხეოლოგიურის საზოგადოების ბრძანებით, ადგილები დასთხარეს და შიგ ძველ ნივთებს ეძებდნენ, მაგრამ ვერაფერი ჰპოვეს. სურათები-კი გადაიღეს. აქ იწყება სხალტის მდინარის სათავე.

სკვანა, 15 კომლი.

ხეხაძირი, 10 კომლი. აქ არის ნაეკკლესიარი. ამას წინად ორი ქვის ჯვარი იპოვნეს.

ორთახევი, 5 კომლი. ზოგნი ამბობენ, რომ ეს სახელი უშნო ხევისაგან გადაკეთდაო.

ეს დაწერილ არს 1892 წ. ეხლა სოფ. სამჯერ მეტია ხალხით.

კალოთა, 20 კომლი. ამ სოფლის მთაზე პატარა ეკკლესიის ნანგრევია. ჭერი ჩაქცეულია.

ფუშრუკაული, 15 კომლი.

რაქვთა, 10 კომლი. აქ ყოფილა ძველად ფარეო ეკკლესია.

ვერნები, 15 კომლი. აქ ორის ეკკლესიის ნანგრევია, რომელზედაც ერთ გლეხკაცს საბძელი გაუკეთებია: ამ ერთის თვის წინად ამ სოფელში ქვედა აჭარის უფროსმა პატივცემულმა გიორგი ალექსანდრეს ძე ბერიძემ ერთი დიდი თლილი ქვა იპოვა ხუცურის წარწერით. წარწერები გადაღებულ არს და ქვა შენახულ.

მაღლაკური, 5 კომლი. ამ სოფლიდგან ძველად, გათათრების დროს, იმერეთში გაქცეულან მაღლაკიძენი, მღვდლის შვილ ნი.

კვატია, 20 კომლი. აქაურებს ძველად თოფის და დამბაჩის კეთება სცოდნიათ, ამით განთქმულნი ყოფილან; ეხლა კი ეს ხელობა დაცემულა. ამ ხელობის გამოჩენილი უკანასკნელი ოსტატი შარშან მომკვდარა. ამ სოფლების შემდეგ მიჰყვება სხალტის ხეობა, მაჭახელის მთებით, ჩირულის, კორეიზის და ფორჩხის მთა.

წაბლანა, 30 კომლი. წაბლის ხეებისაგან დაერქვა ეს სახელი. პატარა ეკკლესიის ნანგრევი ქვებია დაშთენილი.

ფორჩხა, 15 კომლი. მთაზედ ხოდაბუნს ზევით ეკკლესიის ნანგრევი ქვები ჰყრია. ფორჩხას ვახუშტიც ასახელებს, მაგრამ ის ფორჩხა ლივანაში ყძევს, ეს სხვა არის.

გორგაული, 10 კომლი. ამ სოფლის ახლო სხალტის ხეოზის წყალზე ხიდი ყოფილა, რომელსაც თამარ-მეფის ხიდს უწოდებენ.

ჭერი, 15 კომლი. ამის ახლოს სდგას სხალტის ტაძარი.

ყინჩაური, 12 კომლი. აქ ქართველთ დიდხანს უბრძოლიად ოსმალთ წინააღმდეგ.

ძმა-გულა, 10 კომლი. სჩანს ეკკლესიის ნანგრევი.

ბახმარო, 5 კომლი. ეს სოფელი, ახლად გაშენებულა. დასავლეთით ნენია ფურტიოს ხეობა მოსდევს შემდეგის სოფლებით:

ფურტიო, 40 კომლი. სჩანს ნაეკლესიარი. ესენი დიდხანს დარჩენილან ქრისტიანებად, ამ სოფელში არის ერთი ძველი ქვევრი, რომელშიაც 300 ჩაფი ღვინო ჩადის თურმე!

მჭედრული, 8 კომლი. ძველათაც პატარა სოფელი ყოფილა და შეუნიშნავი. ნასაყდრალი აქაც არის.

თათერული, 10 კომლი.

ბუთურაული, 20 კომლი. ამ ორს სოფელ შუა ნასაყდრალია.

ნენია, 40 კომლი. ეკკლესიის ნანგრევები დღევანდლამდის სჩანს.

გუნდარა, 30 კომლი. არის ნასაყდრალი.

ორთა მეჭელე, 15 კომლი.

ოქროპარული, 10 კომლი. ამ ორ სოფელს შუა არის ერთი ძველი ციხე, რომელსაც აქაურნი „ყალე ბოინს“ უხმობენ. ეს ციხე თამარ დედოფალს გაუკეთებიაო.

დაბა ძველი, 10 კომლი.

ბერსენაული, 15 კომლი.

ყაიბაში, 20 კომლი. ამ სოფელს ძველად სხვა სახელი ჰქონია, რასაკვირველია, ქართული, ყაიბაში ოსმალურია. ეკკლესია ჯამეად გადაუკეთებიათ.

კოლოჩნარი, 10 კომლი. ამ სოფლის ახლოს არის კავიანის ციხე, თამარ მეფის ნაშენი. მთლად სდგას.

გორხანაული, 15 კომლი. ამ სოფელს ახლო, კავიან ციხის ცოტა ზევით, აჭარწყლის ნაპირას, თბილი გოგირდის წყარო არის. აქ ბანაობენ ქარებიანი ავადმყოფნი და მალე იკურნებიანო. სვამენ კიდეც, მაგრამ წყარო ოხრად არის დატოვებული.

ვებული, ამ სოფლის ცოტა ზემოდ გადმოვლენ და ერთად იყრება ზეგანის ყველა ადგილების ნევები და წყლები.

აჭარის წყალს აქ ეერთდება ტბეთის და მირატის ხეობა თავის წყლებით. მირატისა და ტბეთის ხევი სხალტის გვერდით სძევს, აღმოსავლეთით, მაოჯვნივ.

გოგაძე, 30 კომლი. ძველად დიდი სოფელი ყოფილა. ისლამის მიღების გამო გოგაძენი აქ ძლიერ ეურჩებოდნენ ოსმალოს მთავრობას. ბევრნი ამათგანი მიშთობილ იქმნენ და ბევრნი გურიაში გაქცეულნი. დღესაც არიან აქ ამ გვარის ხალხნი, ძაჰმადიანები, თავიანთის გვარებით დაშთენილი.

ლომსაძენი, 15 კომლი. ამ სოფლის მაღლა, ერთს ტყიანს მთაში, სდგას პატარა ეკკლესია. ამ სოფელში ძველად ლომსაძენი მდგარან, ბევრნი ამათგანი იმერეთში გაქცეულან.

ვახტანგის-ძენი, 10 კომლი.

ტბეთი, 30 კომლი. ტბეთის ისტორიული ტაძარი აქ არა სდგას, ეს ტაძარი ამ ხეობის გალმაა. ტბეთი კარგა დიდს ადგილებს, დიდს ხეობას ეწოდება. ამ სოფლის ეკკლესია მთლად დაქცეულა, აქა-იქ ქვები-ღა ჰყრია.

სამოლეთი, 15 კომლი.

მოფრინიძე. 20 კომლი. ამ სოფლის შესახებ მაჰმადიანები ამბობენ: თამარ-მეფის დროს ერთი კაცი ყოფილა, რომელიც აქეთ-იქით თამარ-მეფის წერილებს ატარებდა. ეს კაცი მეტად ჩქარი მოსიარულე იყო, ფრინველივით ფრინავდა. ამიტომ თამარ-მეფემ ამ კაცს „მოფრინიძე" დაარქვა, ეს ადგილი საცხოვრებლად აჩუქა. ამ სოფელსაც მოფრინიძე ეწოდა.

დაკლაკიძე, 20 კომლი.

ცინარიძე, 25 კომლი. აქ არის დარჩენილი ფართო ეკკლესიის და ციხის ნანგრევი.

ჯაბანიძე, 20 კომლი. აქ არის დაშთენილი ეკკლესიის ნანგრევი ალაი, ქვები-ღა სჩანს.

ქიძინიძე, 20 კომლი.

ტბეთის გვერდით მირატის ხეობაა, ეს ისე ხევ-მთა-ტყიანი ადგილებია. აქეთ არის შემდეგი სოფლები:

ღვანი, 40 კომლი. ამ სოფლის ეკკლესიის ადგილას სდგას კაი ჯამე. ძველად აქ კარგი ეკკლესია ჰქონიათ.

ლომინაური, 20 კომლი. აქ ყოფილან ძველად ლომინა-ძეები, თათრობის გამო ზოგი ამათგანი იმერეთში გაქცეულან.

გოგინაური, 25 კომლი. ძველად ეკკლესია ყოფილა, მაგრამ მთლად დაუქცევიათ, ერთ ქვასაც ვერ იპოვით

კვირიხიძე, 30 კომლი. ეკკლესიის ალაგას ჯამე სდგას.

კარაპეტ (I), 25 კომლი. ამბობენ, რომ ძველად აქ სომხები იდგნენო. ამათ თავიანთი ეკკლესიაც ჰქონდათო. ზოგი ამათგანი გათათრებულან და ზოგი აქედამ სხვაგან გაქცეულან. აქ სომხური ენისა და ტიპის არაფერი ნიშნებია დაშთენილი. სოფელი ნამდვილ მთიულ სოფელს მოგაგონებთ, მივარდნილ მიყრუებულს, სადაც ქართულის ენის მეტი სხვა არაფერი ისმის.

მაწყვალთა, 40 კომლი. ეკკლესიაზე ჯამე სდგას.

ჯუმუშაური, 10 კომლი. 1855 წ. აქედამ რამდენიმე კომლი ოსმალმა გადაასახლა წინააღმდეგობის გამო.

ოლდაური. 15 კომლი. აქ ცხოვრებს მოხუცი ჰაჯილომან ეფენდი ქარცივაძე. ეს გაიზარდა სტამბოლში, იქ დიდი ადგილი ეკავა, ხონთქრის კარის ჯამეში ხოჯად იყო და უფროს მასწავლებლად სულთან მამუდის სასულიერო სასწავლებელში 18 წელიწადს. ხანში შესვლის შემდეგ ეს თავის სამშობლოში დაბრუნდა და ხულაში სასულიერო სკოლა გამართა, სადაც 100-მდე ქართველ მოლებს ასწავლიდა. სულთნისაგან ამას თვეში ათი ოქრო პენსია ჰქონია. ეს რუსის მთავრობამაც პატივით მიიღო. ბევრი ძველებური ამბები იცის ამ პირმა, ნამეტურ გათათრების შესახებ.

პაპაშვილები, 15 კომლი.

მაღლაკიძე, 20 კომლი. ამ სოფლის ახლოს სდგას ძველი ციხე; ციხესთან ახლოს ნაეკკლესიარიც არის.

კობალთა, 10 კომლი. აქ ყოფილან ძველად კობალაძეები, აზნაურები. თათრობის დროს ზოგი ამათგან გურიაიმერეთისკენ გაქცეულა და ზოგი ქართლში. ამათ საგვარეულო ეკკლესია და ციხე ჰქონიათ. აქ დღეს აღარაფერი სჩანს.

ქუთაური, 7 კომლი. ეს სოფელი ქოჩახთან სძევს.

დარჩიმეები, 40 კომლი. ძველს ეკკლესიაზე ჯამე დაუ-

დგამთ აქ დიდი ციხეა. სოფელს ზევით არის მთა, ყავახლუ-ლად წოდებული, სადაც ქრისტიანობის დროს დიდი ტაძარი ყოფილა, მაგრამ შემდეგ დაუქცევიათ. ეკკლესიის ქვები დღე-საც ჰყრია აქა-იქ.

წყაროთა, 5 კომლი. ამას იქით ყალანის მთები იწყება.

შუბაანი, 20 კომლი.

ტომაშეთი, 15 კომლი. ამ სოფელს ძველად ეკკლესია ჰქონია. ეკკლესია თათრობის დროს დაქცეულა. ეს სოფელი სძევს ქოჩახს ახლო, ფოცხოვის მთებთან, სადაც იწყება ყარსის საოლქო ადგილები. აქ ზოგმა ქართული წერა-კითხვა იცის. ეხლა აღვწერთ იმ ხეობათა ადგილებს, რაც სხალტის მარცხნივ სდევს, აღმოსავლით და რაც ზეგანის ნაწილს შეადგენს. დავიწყებთ ხულიდგან.

ხულის ხეობა ბევრად მშვენიერია ვინემც ზემოხსენებული ადგილები. აქ სულ ნაძვისა და კატარის ტყეებია, წყაროები მეტად ცივი, ხილი ბევრი, ჰაერი კარგი, პურისა და სიმინდის უხვი მოსავალი იცის, ავად-მყოფობა იშვიათია, გარეული ნადირი და ფრინველიც ბევრი. ხულის ხეობას აღმოსავლეთით ქვაბლიანი უძევს, ქვაბლიანის გვერდით ფოცხოვი; დასავლით — აჭარა; ჩრდილოეთით — ქობულეთი, სამხრეთით — ტბეთის და მირატის ხეობა შავშეთ-იმერხევის მთებითურთ. აქეთ აი რა სოფლებია:

აგარა, 50 კომლი. აქ არის ეკკლესიის ნანგრევი. ეს სოფელი მეტად მშვენიერი სოფელია. მთელი ეს ხეობა და ნამეტურ აგარა ერთი დიდი წალკოტია.

საციხური, 11 კომლი აქ ძველად დიდი ციხე ყოფილა, სადაც აქაურნი შეაფარებდნენ ხოლმე თავს. ახლა აღარაფერი სჩანს.

სამახარო, 15 კომლი. ამ სოფელში ძველად მახარაძენი მდგარან. ბევრნი ამათგანი ქრისტიანობისთვის დახოცილან. ზოგნი გურია-იმერეთისაკენ გაგცეულან.

ვანაძეები, 10 კომლი ძველად აქ ყოფილა დიდი და

მშვენიერი თლილის ქვით ნაშენი ეკკლესია. ეს ეკკლესია ბძანებით პირველ გათათრების დროსვე დაუქცევიათ ოსმალებს. დაქცევის შემდეგ გამაჰმადიანებული ქართველები თლილ ქვებს მიეზიდებოდნენ სახლების ასაშენებლად. მაინც ნაეკკლესიარის ადგილს დიდძალი ნანგრევი ქვები დარჩენილა. 1889 წ. აქ იყო უვაროვისა და ამან გადაათხრევინა ეკკლესიის ნანგრევები, რაც 3,000 მან. დაუჯდაო. მიამბეს: ეკკლესიის იატაკი თლილის ქვით ნაგები აღმოჩნდა. მთელი იატაკი ააყრევინა, საფლავები გაათხრევინა, შიგ ერთი ლურჯი მარმარილოს ქვის ფიცარი იპოვნეს, რომელზედაც დახატული ყოფილა მღვთის მშობელი, გარშემო ფეხზედ მდგარნი ქართველთ მეფეები და მხედრული წარწერა ჰქონია. იპოვნეს კიდევ ერთი ძველი პატარა ვერცხლის ხატი და სხვა ნივთები, რაც შესანიშნავი ქვები მოგროვდა, რომელზედაც-კი ჩუქურთმა და მხატვრობა აღმოჩნდა, ყველა ესენი ერთად შეკრიბეს და რუსეთს წაიღეს. სულ 100 ფუთამდე იყოვო. დღეს ამ ეკკლესიის ალაგას აღარაფერია და მთლათ მიწით არის დაფარული. სოფლელებს მიწა მოუფენიათ და ჰხნავენ, დანარჩენი ქვებიც სულ აქეთ-იქით გადუყრიათ. ამ ეკკლესიას ვახუშტიც მოიხსენებს: აქებს, დიდს, შვენიერსა და კეთილ-ნაგებს ეკკლესიას. სჩანს ეს ეკკლესია შემდეგ დაქცეულა. ასე და ამ გვარად დაამხო ოსმალეთმა საქართველო, ქართველების ყოველივე შეჭამა და დავიწყებას მისცა, ამიტომაც ზეგნელების ყოველივე დიდება მარტოდ მიწაშილა ინახება და სხვაგან არსად.

მეკერიძე, 7 კომლი.

ვაშაყა, 8 კომლი.

მიმითა, 20 კომლი. მესხნი დასახლებულან 1829 წ.

დავლა, 6 კომლი.

ზემოხსენებულ სოფლებს თავიანთი ეკკლესიებიც ჰქონიათ, დღეს აღარაფერი სჩანს.

ალმე, 20 კომლი. აქ არის ნასაყდრალი, ნანგრევის ქვე-

ბი ბევრია. აქა-იქ სოფლის სახლის ბუხრებშიაც ნახავს კაცი ისეთს ქვებს, რომლებსაც ხუცური წარწერა აქვს.

მერგაძე, 20 კომლი. ნასაყდრალი არის.

წინწკარა, 25 კომლი. ნასაყდრალზე ჯამე გაუკეთებიათ აქ ყოფილან აზნაური წინწკარაშვილები. აღობა მიუღიათ და თათრულად იწოდებიან.

სტეფანეშვილები, 30 კომლი. ამბობენ, რომ ეს სოფელი ერთობ გვიან გათათრდა. სხალტზე, ფურტიოსა და ფორჩხაზე ბევრად გვიან. აქ ეკკლესიის ქვებიც არის.

ტუნაძე, 15 კომლი. აქ გადმოსახლებულან 1829 წ. მესხეთიდამ.

ირემაძე, 20 კომლი. აქ ამ სოფლებთან ღორჯომის წყალზე არის ერთი პატარა ქვის ძველი ხიდი, რომელსაც თამარ მეფის ხიდს უწოდებენ. ამ სოფელში ირემაძეებიც ცხოვრებენ, ესენი ამბობენ, რომ ჩვენი ძველები თამარ-მეფის დროს ირმის ჯოგის მომვლელნი ყოფილან. აზნაურობა იმათ გათათრების დროს ქრისტიანობის გამო დაუკარგავთ.

ამ სოფლის ზემოდ დიდი აჭარის ხეობაა, ტყით, ხილით შემკობილი, მოსავლიანი, წყლით უხვი.

შავაძე, 20 კომლი. კოშკი ჰქონიათ ამათ ძველად. ნაკოშკარიც არის.

ხოსიაშვილები, 13 კომლი.

გებაძე, 15 კომლი. ამ სოფლებს შუა ერთი კარგი ეკკლესია მდგარა ძველად, ახლა აღარაფერი სჩანს.

ამ სოფლებს აღმოსავლეთით მოჰყვება არგინეთის მთები და მის წინ ხულის ხეობა.

ყადიოღლები, 13 კომლი. სოფლის გვერდით ნაეკკლესიარია და ციხეც არის, ციხის გვერდზედ ერთ ციცაბ კლდეზე, ერთი დიდი ქვა ძევს, ეს ქვა ძველად ამ სოფლის შვიდ ძმას დაუდვიათ ნიშნათ თავიანთის ვაჟკაცობისა. ამ ციცაბო კლდეზე ორსავ მხარეს კიბეა გაკეთებული წყლისაკენ. კიბის გვერდით ერთ ალაგას თონეცა სდგას. აქ უვაროვისამ საცეცხლურის ეჟვნები იპოვნა მიწაში.

ელელეიძე, 7 კომლი.

დიაკვნიძე, 10 კომლი. აქ ყადიოღლებს აქვთ ეკკლესიის აღსავლის კარის ფარდა. ეს ფარდა მოქსოვილ-მოქარგულია ძველებურის ხელოვნურის ნაკერობით. ამ ფარდას ესენი ხმარობენ რამაზანის დროს. ამაებს გარდა ქალებს ბევრი კიდევ სხვა ძველი ნივთები აქვთ თურმე შენახული, მაგრამ ამ ძვირფასს ნივთებზედ ცნობების შეკრება ძნელია; ამათი ქალები უცხო კაცს-კი არა და თავიანთ ნათესავებსაც არ ეკარებიან ახლოს, ეს ძველი ნივთებიც რჩება მათში საიდუმლოდ.

დუაძე, 15 კომლი.

ჯირკვა, 30 კომლი. აქ ნასაყდრალი არის.

უჩხო, 15 კომლი. ამ სოფლიდგან ერთი გზა ჭვანის ხეობაზედ გადადის მთა-მთა. ტყეები სულ ნაძვით არის სავსე, ერთს ალაგას პატარა რკინის წყაროც არის. ამავე სოფლის ზემოდ უდაბურს ტყეში სდგას პატარა მთელი ეკკლესია.

გადასახვევი, 10 კომლი.

ოქროაშვილები, 20 კომლი.

ხულა, დაბაა ძველადგანვე 25 კომლი. აქ ძველათ მშვენიერი ეკკლესია იყო; დღეს ამ ეკკლესიის საძირკველზე, სწორეთ ეკკლესიის ზომაზე ლამაზი ჯამე დაუდგამთ. ხულის ეკკლესიის ჩუქურთმიანს ქვებს კაცი აქა-იქ შეხვდება. ჯამეს ქვეშ ორის არშინის ტოლა ეკკლესიის კედლებია დატოვებული. ამ ეკკლესიის გვერდით არის სასაფლაო ხიმშიაშვილებისა, რომელ სასაფლაოს გალავანიც შემოკრულია ნაეკკლესიარის ქვებით; წინა კედელი ნაეკკლესიარისა თლილის ქვით არის გაკეთებული. ხულაშივე არის ძველის-ძველი ციხე მეფეების დროს გაკეთებული. შემდეგ ეს ციხე ახმედ ფაშამ დააქცევინა და სასახლედ გააკეთებინა. ეს სახლი დაქცეულ-დანგრეულია, ამ სახლის აბანოში ერთი მეტად ძველი ზორბა ზარბაზანიც გდია. ხალხმა ამ ზარბაზანის არაფერი იცის, თუ როდის და ვის მოუტანია. ხოჯა ნური ეფენდი ბერიძემ შემდეგი მიამბო ამ ციხეზე: ახმედ ფაშის ძმა ქორ უსეინ-ბეგ ხიმშიაშვილის

ძრიელ წინააღმდეგი იყო ოსმალის მთავრობისა. იმასა სურდა, რომ ეს მხარე ოსმალებისა არა ყოფილიყო. 3,000 ა ჯარელით ოსმალთ ომი აუტეხა. ოსმალომ ჯარი გაგზავნა, ათი ათასი კაცი. ქორო-უსეინი ამ ციხეში იყო და აქედამ შეება მათ. საქმე გაუჭირდათ ოსმალთ, მაგრამ ბოლოს სძლიეს და ქორო უსეინ ბეგიც დაიჭირეს და სტამბოლს წაიყვანეს, სადაც მოსჭრეს თავი. ეს ციხე და სასახლეც მის შემდეგ დაანგრიეს.

ქედლები, 30 კომლი.

ამ სოფელს მოსდევს ჩახატურის მთა, ბოდიშისა და უჩხითის მთა, ხულის პირდაპირ კატრონის მთა, შუაში გზა გადადის ჭვანისკენ, მერე მისდევს ბეღლეთის მთა. გორჯი-ყალეს ტყეში სდგას ერთი პატარა ეკკლესია. ეს მთები გადადის შუა ხევამდის. ამის პირდაპირ, ხულის ხევით აღმოსავლეთის მხარეს არის ბეღლეთის ხეობა, რომელზედაც გაივლის ქვაბლიანის სახელმწიფო გზა. ხეობა მეტად მშვენიერი, ჰავით, წყლით, ხილით, მოსავლით და საქონლით. ამ ხეობის ახლოს დაიწყება აჭარ-წყლის სათავე, ეს წყალი ერთვის ხულოს და სხალტის წყლებს. აქეთ არის შემდეგი სოფლები:

გელაძე, 10 კომლი. თათრობის დროს აქედამ ბევრი წასულან საქართველოშიო.

იაკობიძე, 15 კომლი. ნაეკკლესიარიც არის, აქეთ ყველგან ნაეკკლესიარს ნასაყდრალს ეძახიან.

ღორჯომი, 8 კომლი. ძველად აქ დიდი ციხე ყოფილა. 1830 წელში დაუქცევიათ ოსმალთ.

ღუსტა, 30 კომლი. ეკკლესიაზე ჯამე დაუდგამთ. საკვირველი აქ ის არის, რომ ხალხის გადმოცემით, ყველა დაქცეულს ეკკლესიებზე ჯამეები სდგასო.

პაკსაძე, 15 კომლი.

კორტოხა, 10 კომლი. ამ სოფლის ზემოდ, დიდ გორის ტყეში, საციხურისკენ, ნური ეფენდიმ მითხრა, რომ ერთ თლილი ქვის დიდი ეკკლესიის ნანგრევი სდგასო.

მანიაკეთი, 30 კომლი. მშვენიერი სოფელია.

დიოგნისი, 15 კომლი. ძველად აქ ყოფილა კარგი ეკ-კლესია. სოფლელებს დაუქცევიათ და ხოჯისთვის სახლი გა-უკეთებიათ.

ტაბახმელა, 8 კომლი.

ბოგაური, 20 კომლი.

ბელლეთი, 30 კომლი. ამ სოფლის ტყეში პატარა ეკკლე-სიის ნაშგრევი არის.

მაჭახელი, ბათუმის ოლქი.

ბათუმიდამ მაჭახალის უკანასკნელ სოფელს ეფრატამდე სამოც-და-ათი ვერსი ითვლება, ოც-და-ათი ვერსი ცხენით სავ-ლელი და დანარჩენი ფეხით. რადგანაც გზა ძრიელ ვიწრო კლდიანს ალაგას გადადის, ამიტომ ერთ კაცსაც უჭირს გავ-ლა. ასეთი ვიწრო გზებია, საშინელი ადგილები, საშიშარი ტყეები და გადასავარდნ-დასალუპი ხევები. აქეთ გზები არც ოსმალოს დროს ყოფილა გაკეთებული და, მგონი, რომ არც ეხლა გაკეთდეს, რადგანაც მაჭახლის მდგომარეობა ისეთ ნაი-რად იფარგლ-ისაზღვრება, რომ კაცი იქ თუ განგებ არ წავი-და, უიმისოდ აქ არავინ მოხვდება. თუმცა მოკლე გზა გადა-დის შავშეთზე, მაგრამ ვიწრო გზისა და შიშიანობის გამო აქეთ არავინ დაიარება. აქ დღეს დიდი შიშიანობა არის, მარ-ტოდ უცხო მგზავრი ვერსად ივლის.

მაჭახელს აღმოსავლეთით უძევს აჭარა, დასავლეთით— ლივანა, სამხრეთით—არტანუჯი და დიდებული კარჩხალის მთები და ჩრდილოეთით—ჭანეთი. მაჭახლის შუა ჩამოდის ერთი მშვენიერი დიდი მდინარე, რომელსაც მაჭახლის წყალი ეწოდება. ეს წყალი გამოდის არსიანის მთების დასავლეთ კალ-თებიდგან და აქედან ჩამოუდის კარჩხალს, მერე მიემართება მთელს მაჭახელს და ბოლოს ერთვის ჭოროხს, მარადიდის მახ-ლობლად, სოფ. აგარის მთის ძირს, რომელ მთაზე დღევან-დლამდე სდგას ს. აგარის მთის კისერა ციხე.

აქაური ხალხი ძველადგანვე, როგორც შეომარი ხალხი, უმეტესად თოფ-იარაღის კეთებას მისდევდა. მაჭახლის თოფი და დამბაჩა შედარებულ და შეწონებული იყო სტამბოლის თოფსა და დამბაჩებთან, აქეთ თოფის წამლის გაკეთება შემოსულა თითქმის იმ დროს, როცა იგი ევროპაში გავრცელდა. ასე რომ მაჭახლელებმა ამის კეთება ოსმალთა დამორჩილების წინედ იცოდნენ. აქეთ, ძველად, მაჭახლელნი პირუტყვის მოშენებასაც კარგად მისდევდნენ, ნამეტურ ძროხისა და ცხვრის გამრავლებას. ამას გარდა აკეთებდნენ კარგს მოყვითალო ყველს ერბოს და კარაქს. ამათი ყვილის კვერეული 3—5 გირვანქამდე კეთდება. ეს ორა დროს არ დალპება, არც დაობდება; თუ ძალიან გახმა, ერბოში მოსწვამენ და საჭმელად ფრიად გემრიელი და შემრგოა. აქეთ ძველად სთესდნენ სიმინდს, პურს, ბრინჯს, ფეტვს და მისდევდნენ მევენახეობას. მაგრამ ყველა ესენი დავარდა მას შემდეგ, რაც სამცხე-საათაბაგო ოსმალმა დაიჭირა და ქართველობაში ოსმალური წესები შემოიტანა. ამის მეოხებით დღეს აქ ყველაფერი დაცემულია და ამოვარდნილი, ვაზიც ძირიანად ამოუგდიათ, პირუტყვის მოშენებაც შემცირებულა, დარჩენილა მხოლოდ სიმინდის მოყვანა.

აქაური ტყეები სავსეა ვაზით, კაკლის, ბზის, მსხლისა და ნამეტურ თუთის ხეებით. თუთის მარცვალი ჩვენებურ თუთის მარცვალზე ოთხჯერ დიდია. აქ ამით თაფლსაც აკეთებენ. ამას ქართველი მაჰმადიანები „ბჟოლის ბადაგს“ უწოდებენ. კაკლის ტყესა და ხეებს ნახავს კაცი ნამეტურ იქ, სადაც-კი ძველად ქართველთ ეკკლესიები და მონასტრები ყოფილა. დღეს ეს მონასტერ-ეკკლესიები მთლათ დაქცეულ-დანგრეულებია და არსად აღარაფერი სჩანს, გარდა დაქცეულის კედლების და ნანგრევებისა. ხიდები და ციხეები-კი ბევრს ალაგას დარჩეილა. ზოგიერთ საშიშარი ციხეები-კი ოსმალოთ დაუქცევიათ. მაჭახლის წყალზე ერთ ალაგას არის ძველი ხიდი, სიგძით 9 საჟენი და სიგანით ორი, ამ ხიდს ქართველ მაჰმადიანები თამარ მეფის ხიდს უწოდებენ. აქ, ამ მიყრუებულს

მხარეში თქვენ ვერ ნახავთ ვერც ერთ მოხუცს თუ ახალგაზ-
და კაცს თუ ქალს, რომ ამათ თამარ მეფის სახელი არ იცო-
დნენ.

ესენი ხშირად ლაპარაკობენ თამარ მეფეზე და ამბობენ,
რომ ეს დიდი ფადიშაჰი ჩვენს კარჩხალის მთაზე სცხოვრობდა.
და აქედან ბძანებლობდაო. ამათი ზოგიერთი მოლები და ხო-
ჯები ვნახე, თამარ მეფეზე ლაპარაკი ჩამოაგდეს და სთქვეს,
რომ თამარ მეფე მაჰმადის სჯულისა გახდა და აქაც იმიტომ
შემოვიდა ეს სჯულიო. მე უთხარ, ეგ ტყუილია. მათ ეწყი-
ნათ და ფანატიკურის მღელვარებით წარმოსთქვეს.

ჩვენს ქიცაბში ეგრე სწერია, ჩვენი ძველებიც ეგრე იტ-
ყოდნენო, მაჰახლის დასასრულს, კარჩხალის ახლოს, სძევს
სოფ. ევფრატი, სადაც აქა-იქ მთებზე ბევრი ძველი ნაშენებია
დაშთენილი, ეკკლესიის ნანგრევები, ციხეები, კოშკები სხვა
და სხვა შენობები და ჰაუზები. ყველა ამაებს მაჰმადიანები
თამარ-მეფის ნაკეთებს ამბობენ, ძველად აქ ქალაქი იყოვო და
ოსმალთა დროს მაჰახელი შეადგენდა ერთ სამუდერისოს, რო-
მელსაც საერისთაოზე მეტი უფლება ჰქონდა მინიჭებული. აქ
იჯდა მაშინ ოსმალის მუდერისი. ამას გარდა აქა-იქ სცხოვ-
რებდნენ გამაჰმადიანებული ქართველ ბეგებიც, მაგალითად:
გვარილოღლები, ქავთაროღლები, ზაქარიაძეები და სხვანი,
რომელთაც ხალხის საქმეების გამგეობის დროს ერთმანერთში
ხშირად ბრძოლა და ვაი-ვაგლახიც ჰქონდათ.

ოსმალოს დროს, მაჰმადიანთ სასულიერო წოდებას მაჰა-
ხელზე ერთობ დიდი ყურადღება ჰქონდა თურმე მიპყრობილი,
რადგანაც ესენი დიდხანს ეწინააღმდეგებოდნენ მაჰმადის სჯუ-
ლის შემოღებას. აქ ერთ ალაგას სცხოვრობენ ძნელაძეები და
ამათ სოფელსაც ძნელეთი ჰქვიან, ძნელაძეები დიდი წინააღ-
მდეგნი ყოფილან გათათრებისა, ამის გამო დაუკარგავთ თა-
ვიანთი შეძლება და ბოლოს დაღარიბებულან, რის გამო მათი
შთამომავალნი ძლიერ ემდურებიან და საყვედურით იხსენიე-
ბენ მამა-პაპას, რომ ქრისტიანობის გულისთვის იმოდენა მამუ-

ლები დაკარგეს და ჩვენ ამ ყოფაში ჩაგვყარესო.

ოსმალოს სასულიერო წოდებამ თავის ოსტატურის მოქმედებით მაჰახლის ერში სასტიკის წესებით განავრცელა ფანატიკოსობა. მოსპეს ყველაფერი; ქართული წიგნები, ეკკლესიები, მონასტრები და თვით სიტყვა „ქართველი“ და ქართველობა დიდათ შეაძულეს. არტანუჯს, არტაანს და ერუშეთის ქართველ მაჰმადიანებთ შემდეგ პირველ ფანატიკოსებათ მაჰახლელები ირიცხებოდნენ და ირიცხებიან დღესაც.

ოსმალოს დროს ამათი რიცხვი აქ 30,000 სულამდე იყო, მაგრამ უკანასკნელს ომში გაწყდა რამდენიმე ათასი. ესენი თავიანთის ნებით მირბოდნენ საბრძოლველად, ომის შემდეგ ამათი რიცხვი 25,000-მდე იყო. რუსეთთან შემოერთების შემდეგ ესენი აჯანყდნენ, მაგრამ ვერაფერს გახდნენ, ამათ მხარეში ოსმალოს მთავრობის მაგიერ რუსის მთავრობა დაარსდა. აქ განაგებდა „უჩასტკის“ უფროსი. ეს საკმარისად კარგათაც ეპყრობოდა ხალხს, მაგრამ ფანატიკ მოლების მეოხებით საქმე ისე მოიმართა, რომ მაჰახლელებმა 1879 წ. იწყეს გადასახლება ოსმალეთში, ანუ როგორც ისინი ამბობენ „მუჰაჯირათ“ წასვლა და ორი წლის განმავლობაში საქართველოდამ ოსმალეთში გადასახლდა ჩვიდმეტი ათასი სული. მთელი მაჰახელი ისე დაცალიერდა ხალხით რომ რუსის მთავრობამ აქ უფროსის სამმართველო გააუქმა, მაჰახელი ზედა აჭარას შეუერთა. დღეს მაჰახელში მხოლოდ 700 კომლი ღაითვლება. *)

ამოდენა მხრის მშვენიერ სოფლების სახელები სულ ვერანად გადაქცეულა. მარჯვნივ და მარცხნივ, მაღალი ნაძვის ტყეები სავსეა ოროლ-სართულიანის სახლებით, რომელნიც საბრალოდ გაოხრებულან და მინგრეულ-მიქცეულან, მნახველს გულს ცეცხლი მოედება, როცა-კი დაინახავს ამოდენა

*) ეს აღწერა დაიწერა და დაიბეჭდა 1892 წ. ეხლა მაჰახელი ვამრავლებულ არს.

მხარეში ასე გაოხრებულ და ვერანად ქცეულს ქართველთ ძველს სოფლებს და მასში ძველად აგებულს მშვენიერს სახლებს ამ მშვენიერ ხეობის მზერით კაცის თვალი ვერ გაძღება. ნამეტურ კარჩხალის წინ მდებარე ნაძვიანის ადგილებით ხერთვისის ახლო-მახლო.

მთელი მაჭახელი გავიარე. 1892 წ. 16 ივლისს ხერთვისის ჯამეზე დავესწარი, ქართველ მაჰმადიანების ჯუმა დღე იყო, ე. ი. პარასკევი და აქ ერთობ დიდი ხალხი იყო მოსული, რადგანაც იქვე ასაფლავებდნენ ერთ ქართველ მაჰმადიანს. მიცვალებულის დასაფლავებაზე ამათ არც ტირილი სცოდნიათ და არც ქელეხი. დასაფლავების შემდეგ შუადღის ლოცვა დაიწყეს ლოცვის შემდეგ მე ძლიერ ბევრნი გავიცანი, რადგანაც აქაურს ერთ ბეგთან ქავის-ოღლისთან აჭარის ბეგ სულეიმან ბეჟანიძემ წერილი გამატანა. გარდა ამისა მე საკმარისი დახმარება აღმომიჩინა მაჭახელში მგზავრობის დროს მაჭახელის მკვიდრ მცხოვრებმა ახმედ აღა მისილ ოღლიმ (კახიძე). ხალხი გაოცებით შიმზერდა. ფეს-დახურული ქართველ მაჰმადიანი და პატარა ბავშვები ერთად უკან დამდევდნენ და საშინელის გაკვირვებით მიცქეროდნენ და ერთმანერთს რაღასაც ჩურჩულებდნენ. ეს არც არის ამათგან გასაკვირველი, რადგანაც მთელს დასავლეთ საქართველოს ნაწილში ყველაზე ველურს ტყის ნადირ ხალხად დღეს მაჭახელელები ირიცხებიან და ყველაზე მიგდებულს და ყრუ მიუვალ ადგილად მაჭახელს სთვლიან.

ჩვენდა საუბედუროდ, მთელს მაჭახელში და აქაც ამ კრების დროს, მე ერთი კაციც ვერ ვნახე ისეთი, რომ მას ქართული კითხვა სცოდნოდა. მე ხალხს მათებური ლექსები წავუკითხე და „მოლა მასრადინას“ ზღაპრები. ხალხს ძლიერ ესიამოვნა. მერე მათებური ლოცვები წავიკითხე და ამან ხომ უფრო გააკვირვა. ზოგიერთებს ანბანის კითხვა დავაწყებინე. ორმა ბავშვმა გვარად ოღლიშვილებმა მტაცეს ხელი და მთხოვეს:

ჩვენ შენ აღარ გაგიშვებთ, ჩვენსა უნდა წამოხვიდე, რომ კითხვა გვასწავლოვო.

ეს ყმაწვილები დიდს აღტაცებაში მოიყვანა „დედა-ენამ“ და ნამეტურ ვ. აღნიაშვილის ანბანმა, სურათებმა და ანდაზებმა ერთობ გაიოცეს ესენი. ერთმა მაჰმადიანთ ბავშვმა დაუწყო თავის ამხანაგებს ყვირილი:

— უსუფა, მამედა, ერთი შეხედეთ რა ლამაზი ქითაბია, გურჯიჯა (ქართულ) წიგნებში. ბავშვებმა ჩახედეს და თვალებიდამ კინაღამ ცრემლები წამოსცვივდათ. ყვირიან:

— შენი ჭირიმე, გვიჩვენე ეგ ქითაბები, გვასწავლე ალიფ ბეი და სხვანი.

ამ დრთს ჩემთან მოვიდა სოფელ ევფრატის მამასახლისი ოსმან-ადა ტყიბორიძე, კაცი მოყვარე ქართველთა და მითხრა:

— შარშან თქვენ აჭარაში წიგნები ამოგეტანათ და ხალხისთვის დაგერიგებინათ და ანბანის კითხვა გესწავლებინათ ჩვენ რომ შევიტყეთ ეს ამბავი, ძრიელ გვეწყინა და გული გვეტკინა, რომ ჩვენს დაღუპულს და კაცისაგან მოძულებულს მაჭახელში არ ამოხვედით. ეხლა ძრიელ გამეხარდა მე და დიდი მადლობელი ვარ, რომ თქვენ აქაც ამოხველით. იმედია, რომ დღეის შემდეგ ხშირად გვნახავთ და ქართულს წერა კითხვასაც გვასწავლით, ეს ჩვენთვის უფრო საჭიროა, ვიდრე თათრული.

ამან ბევრჯელ მთხოვა, რომ მე მას მშვენიერს სოფელში ევფრატში გავყოლოდი ყმაწვილების სასწავლოდ, მაგრამ მე მისილ-ოღლებმა (კახიძეებმა) და გვარელოღლებმა არ გამიშვეს. გარდა ამისა, მითხრეს, რომ კარხალის წინ, ევფრატისკენ შიშიც არისო, რადგანაც აქ ყაჩაღობა ხშირიაო. ამან უფრო დამაბრკოლა. მე პირობა მივე, რომ ერთის თვის შემდეგ გნახავთ-მეთქი.

აქვე გამაცნეს რამდენიმე ხოჯა და მოლები, ყველანი ფანატიკები არიან, ტომით ქართველნი და ქართულის ენის, საქართველოს და ნამეტურ აწინდელის მდგომარეობის მძულ-

ვარენი და წინააღმდეგნი. ერთი ამათგანი სოფ. ჩხუტუნეთში ქართველ მაჰმადიანებს ასე უქადაგებს:

— თქვენ ცეცხლად უნდა შეგერგოთ ამ მურტალ ქვეყნის პური, რომ ამ პურს თქვენ აქ სჭამთ და ამავე დროს თქვენი ძმები-კი, მუჰაჯირათ წასულები ოსმალში მშივრები იხოცებიან, თუ კაცები ხართ, წადით თქვენც შათკენ და იქ იმ საბრალოებთან დაიხოცენით და იქ ცხონდითო. ასეთის მქადაგებელ მოლებით სავსეა აქაურობა. ამათ აქ თათრული ლაპარაკი საკმარისად მოუფენიათ, ისე რომ მაჰახელში ყოველმა ქართველ მაჰმადიანმა იცის თათრული ლაპარაკი ოსმალური, ანუ არაბული წერა-კითხვა-კი ბევრმა არ იცის, თითქმის არავინ, თითო სოფელში შეიძლება თითო კაცი ნახოთ, რომელმაც იცოდეს თათრული წერა-კითხვა, ისიც სოფლის მამასახლისთან, ესეც მწერალი (ქათიბი) იქნება, რადგანაც აქაურს ფუხთრებს (მამასახლისი) სულ თათრული მიწერ-მოწერა აქვსთ. ქართულს ენაში ბევრი თათრული სიტყვებიც შემოსულა. პატარა ბავშვებში-კი დღეს თურმე შემცირებულა თათრულის ენის გავრცელება. ქალებმა ხომ სულ არ იციან თათრული. აქ ესენი ყოველთვის, ქართულად ლაპარაკობენ და უფრო იმერულის კილოთი. სიმღერებიც იმერული იციან, ყველგან „ოდელიასა“ და სხვა სოფლურს ხმებს გაიგონებთ. სხვა რამ ხმები და ოსმალური სიმღერები ამათში ვერ შემოსულა.

ხოჯებთა შორის მე გავიცანი ერთი ახალგაზდა ხოჯა ლომინ ეფენდი შოთიძე, სოფელ აკრიელი ეს სოფელი მაჰახელშია, ეფფრატის ახლოს. ეს ხოჯა 12 წელიწადია სტამბოლის მაჰმადიანთა სასულიერო სასწავლებელში სწავლობს; მერმის სწავლას ათავებს, წელს იმიტომ ჩამოსულა აქ, რომ ამას თავიანთ სოფელში დედ-მამა დახოცია. თვითონ თავაზიანი კაცია, ხოლო კაი ფანატიკი. მე ვკითხე:

— რატომ ქართულს წერა-კითხვას არა სწავლობთ?

— ჩვენ სტამბოლში ყველა ენებს გვასწავლიან, ფრანსუზა, ალემანჯა, არიბი, მაგრამ ქართულს-კი არა, რადგანაც

ქართველი ჩვენგან შორს არის. ან რა საჭიროა!

— როგორ, განა შენ მაჰახლელი არა ხარ, შოთიძე გვარად, ქართულის ენით მოლაპარაკე! ეს როგორ იქნება, რომ შენ შენი სამამეულო ენა არ იცოდე, შენის ქვეყნის ძველსა და ახალს ამბებს არა სწავლობდე?

— მე აქ არ დავრჩები, ქვეით უნდა წავიდე, თორემ აქ რომ ვრჩებოდე, მაშინ-კი უსათუოდ ვისწავლიდი ქართულს წერა-კითხვას.

ამ ხოჯამ მითხრა, რომ სტამბოლში ძლიერ ბევრნი სწავლობენ ჩვენთაგანიო, მაგრამ ქართულს არავინ სწავლობსო. მე სინამდვილით და დაჭეშმარიტებით შევიტყე რომ ასეთ ახალგაზდა პირებს სტამბოლიდამ საქართველოში უფრო იმ განზრახვით გზავნიან, რომ ამათ აქ ხალხს გადასახლებაზე უქადაგონ, სჯულის გულისთვის ურჩიონ ოსმალში წასვლა. მიტომაც აფანატიკებენ თურმე ამათ.

ამის მქადაგებელნი თავიანთ ბუდეთ ისეთ მიყრუებულს ადგილებს იკეთებენ, სადაც აწინდელის მთავრობის კაცი ერთობ იშვიათად ხვდება. ერთ ამისთანა ბუდეთ მაჰახელი ითვლება და მათის მეოხებით აქ დღესაც ჰნახავს კაცი ისეთ მაჰმადიანებს, რომლებიც მუჰჯირად წასვლაზე ლაპარაკობენ. თუ ამათ არ მოესპოთ აქ შემოსავლის უფლება და მასთანვე თუ აქაურებსაც არ აღეკრძალათ თავიანთ შვილების სტამბოლში გზავნა, მაშინ აქ ბევრი უბედურება დატრიალდება და ძლიერ ბევრი ოჯახი მოსწყდება თავის სამშობლოს.

მავნე ხოჯა-მოლების მეოხებით, აქეთა მხრის ქართველებში ორის ცოლის შერთვა გახშირებულა. მაჰახლის ქართველი ქალები ისე არა სწუხან ამაზე, როგორც აჭარისა და სხვაგან. ამას გარდა, აქ მოხდა შემდეგი: ერთი ქვრივი ქალი ქვრივმა კაცმა შეირთო და ამ კაცმა თავისი გერი—ქალი თავის პირველ ცოლის შვილს მიცა ცოლად. ამას აჭარელნი აღვილად ვერ გაბედვენ, ქალები არ იზმენ. აქედამ მექქაშიაც ხშირად მიდიან. რაც შეეხება მუშაობას, აქაც ისევე მცირედ

მუშაობენ, როგორც სხვა მაჰმადიან ქართველნი. ესენი უფრო ღარიბები არიან, რადგანაც ამათი მხარე უფრო მივარდნილი მხარეა და ყველაფერი ძნელი გასასაღებელი.

მაჭახელში ძველ გვარებად იცნობიან: ქავთარაძეები, ძნელაძეები, კახიძეები, ჩოშახიძე, ყიფიანი, კეჟერაშვილი, ზაქარიაძეები, თურმანიძეები და სხვანი. ამათ გარდა კაცი კიდევ სხვა ძველ გვარებს შეხვდება აქეთ. ყველა ესენი ფანატიკები არიან და ამ მხრივ თვით ნამდვილს თათრებსაც-კი გადააჭარბებენ. ქართველობა მოხუცებულებს ჭირივითა სძულთ. ახალგაზდებშიაც სთესვენ ამ სიძულვილს, მაგრამ ძველებურად-კი ველარ. თუმცა ბევრს ამ გვარ მოხუცებულთ და ხოჯა-მოლებს ძლიერ ეწყინათ მაჭახელში ქართულ წიგნების მიტანა, მაგრამ მაინც ამ ხნიერ პირთ წინაშე მოურიდებლად გამოჩნდნენ ბევრნი ისეთ ახალგაზდები, რომლებიც დიდის ხვეწნით მემუდარებოდნენ მათ სოფლებში სწავლას და ანბანის სწავლებას. მე ბევრს ვერ შეესრულე თხოვნა, რადგანაც გარემოება ნებას არ მაძლევდა. ამათ დამავალეს, რომ ეგები მერმის მაინც ამოგვიგზავნოთ ისეთი ვინმე, რომ ჩვენც წერა-კითხვა გვასწავლოსო. მე პირობა მივეცი. სხვათა შორის ხერთვისის მამასახლისმა მე დიდის ხვეწნით მთხოვა ანბანის სწავლება. ამასაც ძლიერ გაეხარდა ის ამბავი, რომ აქ ზაფხულში ამოვლენ ისეთი ყმაწვილები, რომლებიც ხალხს წერა კითხვას ასწავლიან. სახლსა და ხარჯს ჩვენ მივსცემთო.

ევფრატი, მშვენიერი სოფელია, ამ სოფ. თავდება მაჭახელი. აქ ამბობენ, რომ სოფელი ევფრატი გადაკეთდა სიტყვა „იმფრათიდამო“. მაგალითებრ, ძველად, როცა აქ საყდარი უკეთებიათ, მაშინ უთქვამთ რომ ის საყდარი ისე, იმ ფრათ უნდა გაკეთდეს, როგორც ამა და ამ ალაგას არის გაკეთებულიო. ამიდამ გამოსულა სიტყვა „ევფრატიო“.

ჭედ-ჭედი, პატარა სოფელი არის, გადასახლდენ ბევრნი.

გვარა, ამ სახელის მექონი სოფლები სხვა კუთხეებსაც არის. გარდა ამის, ზოგს მაჰმადიანს გვარად ამ სოფლის სახელი აქვს.

ეხლა-კი ერთობ ცოტა ღა არის. ეს სახელი ზოგთ ქართველ მაჰმადიანთ გვარათაც აქვთ დარქმეული, როგორც გვარიშვილი—გვარელოღლი იქვე

ცხემლანა, წინედ მცხოვრებთ რიცხვით დიდი, დღეს მცირე.

ხერთვისი, ამ სახელის მექონი სოფლები აქეთ ბევრია, ოსმალთა დროს ხერთვისი **დაბა** იყო, დღეს-კი მცირე სოფელი არის. აქვს დიდი ჯამე, ჯუმა დღეს აქ ხალხი მრავლად იყრის თავს ხსვა და სხვა სოფლებიდამ.

ჩხუტუნეთი, პატარა სოფელი, წინეთ-კი ფართო.

ჩუკუნეთი, პატარა სოფელი, წასულან ბევრნი.

პატარა ხერთვისი, დღეს მცხოვრებლებითაც პატარა არის. წინეთ-კი ფართო ყოფილა.

მინდიეთი, მშვენიერი სოფელი არის, აქვს გაუჩეხავი ბნელი ტყეები. მეტად ბევრი ფუტკარი არის აქაურ ბნელ ტყეებში. მინდიაშვილები აქედამ წასულან გათათრების დროს ქართლში.

ქვაბის თავი, მაინც სოფელი შეიძლება ქვაბის თავად დაისახოს.

ზედა ვაკე, სწორეთ ასეც არის და ზედა ვაკე არის.

საფუთკრეთი, ცხადია, რომ ეს სახელი მას ფუტკრის სიმრავლისაგან ეწოდა, მაინც აქ ერთობ ბევრია ფუტკარი.

სინდიეთი, წინედ მცხოვრებლებით საკმე, ეხლა-კი ცარიელი, ცოტანი არიან.

მაჭახლის პირი, პატარა სოფელი.

ძნელიეთი, აქ სცხოვრებენ ძნელაძეები. იმერეთის ძნელაძეები აქედამ ყრიან გასულნი, ამ სოფლის ამბები ცალკე არის გათათრების წიგნში აწერილი.

ბაზარეთი, ეს სიტყვა ბაზარეთი რა მიზეზით დაერქვა ამ სოფელს, არავინ იცის. წინედ აქ ბევრი სცხოვრებდა ხალხი.

კახიეთი, აქ კახიძეები ყოფილან გვარად, იმერეთის კახიძეებიც აქედამ არიან წასულნი.

ნაქალაქევი, ნაქალაქევის აქ აღარა ეტყობა რა. ამბობენ ძველად-კი მართლაც ბევრნი იყვნენ აქ მცხოვრებლებიო.

სალიბაური, პატარა სოფელი არის.

აკრიელი, პატარა სოფელი არის.

გოშპარეთი, ძალიან შემცირებული სოფელი მცხოვრებლებით.

კეჟერეთი, უეჭველია კეჟერაშვილებიც აქედამ იქნებიან წამოსულნი გარეთ კახეთს.

ხინკალეთი, მცხოვრებთ გარდა ცარიელი, გაოხრებული სახლებიც ბევრი არის მუჰაჯირისაგან დატოვებულნი.

კირკიტეთი, პატარა სოფელი.

საყანური, აგრეთვე მცირედ დარჩენილი.

გვიანეთი, მცირე სოფ. მცხოვრებლებით.

ამ სოფლებს გარდა, მაჭახელში სხვა სოფლებიც ბევრი არის. მთელს მაჭახელში ადრე რამდენიმე ასი სოფელი იყო და დღეს-კი 30 აღარ არის. ათიოდე სოფელიც ხან აჭარაზედ იყო მიწერილი და ხან მაჭახელზედ. ასეთი სოფელი არის მილისი, უჩსითი, ჭალხმელა, მაღლაკონი, კირნათი და სხვანი. ძველის სოფლების სახელებიც აქ ისევე დაკარგულა, როგორც თვით აქ მცხოვრებთა რიცხვი მოსპობილი.

მაჭახელში და ასე ცოტა სოფლები გარემოებას რა გაეწყობა. აქეთ რა არ მოისპო აწინდელი სოფლების.

მაჭახელში დღეს ირიცხება 35 სოფელზედ მეტი. ზოგი სულ ცარიელია, გაოხრებული. თითო სოფელში 5—10 მოსახლეა; რაც უნდა ბევრი იქმნეს სოფელში მოსახლე, მაინც 30 კომლზე ზევით არ ავა. 1855 წ. სოფ. ძნელიეთის ახლოს ერთი დიდი უზარმაზარი „კლდე კვირკვინა“ მოხეთქილა და 30 კომლი დაუღუპავს და დაუნთქავს. ამათშივე დაქცეულა ის დიდი ჯამე, რომლის მასალისთვის ხერთვისისკენ ერთი დიდი ძველი ეკლესია დააქციეს და ამ ეკლესიის მასალით ეს ჯამე გაუკეთებიათ. ზოგიერთი მაჰმადიანები ამბობენ, რომ ამ კლდის მოხეთქა სულ იმ ეკლესიის დაქცევის ცოდვით

ბვეწიაო. 10 სოფელი დავეხვიეთ და დღე და ღამე ვაქცევდით ჩვენის ფადიშახის ბძანებითაო. აბა ძველს ეკკლესიასთან ჩვენ რა საქმე გვქონდაო.

ეკკლესიების ჯამეთ გადაკეთება აქ ერთობ გვიან დაუწყვიათ, მიტომაც დანგრეულან ძველი ნაშთები. აქ რომ ეს ძველი საყდრები მოეწყოთ და ჯამეთ გადაეკეთებინათ, მაშინ უკეთესი იქნებოდა, ამიტ ძველი ნაშთები შეინახებოდა და მეორე სოფელს ფულიც ცოტა დაეხარჯებოდა.

მაჰახელში ეკკლესიების ნგრევა-ქცევა შემცირებულა, მაგრამ რაღა დროს, როცა ყველაფერი პირქვე დაქცეული იყო და დამხობილი. აქეთ ვერ ნახავთ ვერც ერთ პატარა სოფელს, გინდ 5—7 კომლი იყოს, რომ მას თავისი ჯამე არა ჰქონდეს და ხოჯა არა ჰყავდესთ. ჯამეებს გვერდით ხოჯებს უბრალო სასწავლებლები აქვსთ და პატარა ქართველ მაჰმადიანთ ბავშებს არაბულს ასწავლიან. ხოჯები თურმე ბავშვებს ფანატიკობას პატარაობიდანვე უნერგავენ, თითქმის სკოლაში მისვლის პირველ დღიდამვე.

ხერთვისის სკოლაში ნამყოფმა ერთმა 17 წლის მაჰმადიანმა გვარად იაკობიძემ ქართულ ანბანს თათრული ანბანი მოუწერა და ამ სახით ქართული კითხვა სამ დღეში ისწავლა, ამათებური ბავშვები ძრიელ ცქვიტი და მარდნი არიან. ორსამ წაკითხვით ესენი ანბანის კითხვას იხსომებენ. ამათ ზოგიერთ ალაგას ხოჯა-მოლები და მოხუცებულებიც უშლიდნენ და აფრთხილებდენ, ერიდეთ ქართულის კითხვასაო. მაგრამ ესენი მაინც არ იშლიდნენ, არ ერიდებოდნენ. მაჰახელში რომ ერთ ზაფხულს ორი მცოდნე კაცი ამოვიდეს და ბავშვებს კითხვა დააწყებინონ, მაშინ იმედია, რომ მთელს მაჰახელის ბავშვებში ქართული კითხვა მალე მოიფინება.

ხერთვისის ჯამეზე მოხუცებულებმა და მოლამ ყმაწვილებს დაუყვირეს: ქართულს ნუ კითხულობთ, თორემ რჯულიდამ გახვალთ, გაქრისტიანდებითო. ყმაწვილებმა ზედაც არ შეხედეს იმათ. ოთხმა-ხუთმა ყმაწვილმა მითხრეს. ჩვენები ასე

გვეუბნებიან: როგორც ქართულ წიგნის კითხვას დაისწავლით და კითხვას დაიწყებთ, მაშინვე გაქართველ-გაქრისტიანდებითო.

ერთ სოფლის ჯამეზე ერთმა მოხუცმა მაჰმადიანმა, დაიჭირა რამდენიმე პატარა ბავშვი და ასე უთხრა.

— აი ეს ქითაბები და, თუ თქვენ კითხვა არ დაგისწავლიათ, მაშინ თავებს დაგაჭრითო. ისწავლეთ, ისწავლეთ.

მთელს მაჭახელში მხოლოდ ორი ხანში შესული კაცი ვნახე თანამგრძნობი ქართულის წერა-კითხვისა — ერთი ევფრატის მამასახლისი და მეორეც ზემოხსენებული მოხუცი. დანარჩენი სულ ახალგაზდებში მოიპოვებიან. აქ ერთმა ახალგაზდათაგანმა სთქვა: — **ვიდრე ეს ბერი-კაცები არ დაიხოცებიან, მანამდის ჩვენ ვერას გავაწყობთო.**

მაჭახლის გათათრების შესახებ ბევრი ცნობებია დარჩომილი მოხუცებულთ შორის, მაგრამ ყველას ძლიერ უშინიან ეს ამბები სხვებს ცანბოს, ვაი თუ ამას ცუდი რამ შედეგი მოჰყვეს და ბოლოს გავქრისტიანდეთო. მაინც ერთ მოხუცებულ ძნელაძეთაგანმა ბევრი საინტერესო ცნობები მითხრა მათ გვარეულობის გათათრების შესახებ.

აქეთ ყველამ იცის კარგად, რომ ისინი წინად ქრისტიანები ყოფილან, რომ ყველა ისინი ენითა და შთამომავლობით ქართველები არიან, მაგრამ დღეს თათრები. ქართულად ლაპარაკობენ, ქართულად მღერიან, სტირიან და ხმაურობენ და, როცა ქართულ ენისა და წერა-კითხვის შესახებ საუბარი იქმნება, მაშინ-კი ამათი მოხუცებულნი მოურიდებლივ ამბობენ, ქართული წიგნი და ენა რა საჭიროა ჩვენთვისაო, ჩვენ გვეშინიან ამით არ გავქრისტიანდეთო. თუ არ გადავდგებით სჯულიდამ, მაშინ-კი კაი იქმნება, რადგანც ჩვენის ძველების ენა ქართული ენა არის და ჩვენც ქართულად ვლაპარაკობთო.

მაჭახლის შემოერთების შემდეგ, 1878 წელს დანიშნულ იქმნა მაჭახლის ნაწილის გამგეობა, უჩასტკნოი უპრავლენია და მის გამგეთ ერთი ქართველი თავადი. მაშინ ეს ბატონი

გაზ. „დროება“-ში სწერდა, რომ მაჰახელში სულ 2500 კომლი იქნებაო. იგივე სწერდა, რომ მაჰახელელები სცხოვრებენ მტაცებლობითო, ესენი ხალხს სცარცვამენ, მარადიდელებს ჭოროხში სამგზავრო ნავებსაც-კი აჩერებინებენ, თოფრემ თოფს გესვრითო და ამათაც სცარცვამენო.

იგივ სწერს, რომ „მაჰახელი არის ბუდე ავაზაკებისაო, აქ ისეთი ბეგი არ იქნება, რომ მას გამოქცეული რუსის სალდათების, ქართველების და გურულების შეფარებულები არა ჰყვანდესო. აქ ას კაცში ერთი კაცი არ კვდება თავის ნებითო, აქ კაცის მოკვლა ქება არისო, ძაღლის სიკვდილი-კი ცოდვაო. სწერს კიდევ რომ აქ 5 წლის ბავშვმა სროლა ისე იცის, რომ მას კაი ნასწავლი სალდათიც ვერ აჯობებსო. მაჰახელში რამდენიმე ასი კაცი არის ხარაღის მკეთებელიო. საომარ ასპარეზზედ ამათგან 3000 კაცი ადვილად გამოკეთო. იგივ სწერს, რომ ერთის ხოჯის სახლში, ოსმალურ ენაზედ, თამარ მეფის ისტორია ვნახეო, მაგრამ თხოვნით არ მომცეს-ო. ესევ ჰკრიე ამბობს, რომ მაჰახლელებმა ყირიმის ბაირამის დროს, ქართული ლხინი იციანო. ზოგი ამის ცნობები რომ უცხო კაცმა წაიკითხოს, იგი მაჰახლელებზედ ერთობ ცუდ, ჯზრს შეადგენს. მის წინ ეს ხალხი ტყის ნადირათ დაიხატება, ქურდებათ, მცარცვავებათ, კაცის მკვლელად და სხვაც ათას ამ გვარნი. ხოლო ეს-კი არ ეკადრებოდა ამ თავადს ასე, მას არ უნდა ეწერა ასეთი ცრუ ბრალდებანი.

ჩვენ მის ბოროტებას არ გამოვეკიდებით და იმასაც ვიტყვით, რომ ამ ბოროტის თავადის გამგეობის დროს დაიწყო მაჰახლელების ოსმალეთში გადასახლება და რაც 1878 წლამდის დარჩნენ მაჰახელში და არ გადასახლდნენ, იმათაც ამ ბატონის (აკაკის ძმა) გამგეობის დროს იწყეს გადასახლება. მაჰახლელების შესახებ აი კიდევ ცნობა: ნაამბობი ართვინის სომეხ-კათოლიკ-ეპისკოპოს-ზაქარიანისაგან. გაზ. „დროება“ 1880 წ. 78 №-ში.

ძველად მაჰახელი, ერთობ ქრავლად იყო დასახლებუ-

ლიო, მთელი ხეობა სავსე იყო სოფლებითა, გათათრების დროს ბევრნი აქეთ იქით გადასახლებულან, ბევრნიც გაფრანგებულან, მაგალითებრ ჩვენ, ართვინის სომეხ კათოლიკეთ წოდებულნი გვაროვნობით ქართველები ვართო, მაჰახლელნი და იქვე გაფრანგებულნიო. რაც-კი სომხები, ან თათრები ზაქარიანები და საფაროვები არიან, სულ მაჰახლიდამ არიან გასულნიო, ზოგი გაფრანგებულა და ზოგი გათათრდაო, მართლაც მაჰახელში რამდენსამე სოფელში გათათრებულ ზაქარიანების და საფაროვების ასობით სცხოვრობენ.

მურღულის ქართველ მაჰმადიანთ ზოგთ სოფლები.

(ართვინის ოლქი).

მურღული სძევს ლივანის ჩრდილო დ. წინ ჭოროხი ჩამოდის. მურღული იწყება ბორჩხის ზემოდ, სოფ. წითურეთის ახლოს, სადაც მურღულის ღელე ჭოროხს ერთვის. აქ ქართველ მაჰმადიანების სოფლებია და შემდეგ ოსმალოს საზღვარს ახლო ლაზების სოფლები იწყება, რომელთა უმეტეს ნაწილს ქართული სახელები ჰქვიან. მურღული მაღლა სდგას დანარჩენს ადგილებზე ჰაერით, წყლით, მთებით, ხელუხლებელ ტყეებით და სხ. მურღულის დაბურული ტყეები სავსეა ბროწეულით, ლეღვით, წაბლით, კაკლით, ბზის ხეებიც მრავლად არის და ამაებს გარდა აქ ისეთი მცენარეებიცა ვნახე, რომლებიც სხვაგან არსად შემხვედრია. მცოდნე კაცისათვის მეტად საინტერესო უნდა იყოს. მადნებიც ბევრი ყოფილა სპილენძისა, რკინისა და სხ. მადნებს ინჟენერები სინჯავენ ეხლა.

მურღულის ხალხი, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანები, ძველათგანვე მხოლოდ მეურნეობას და მევენახობას მისდევენ. ამათში ვაჭრობა და სხვა რამ წარმოება სულ არ

იკოდნენ, მაგალითად, როგორც ამათ მოსაზღვრეთ მდებარე ლაზებს შენიშვნენ ჩვენი მემატიანენი, რომ ლაზები აღებ-მიცემობასაც მისდევენო. ძველად ვიდრე საქართველო ფეხზედ იდგა და ეს ნაწილიც საქართველოს სამცხე-საათაბაგოს ეკუთვნოდა, მინამდის ამ ერში, როგორც ვიცით ჩვენ ეს ზედ მიწევნით და რასაც სხვებიც მოწმობენ, იყვნენ გამოჩენილნი გმირნი, ომში მხნენი, ერთგულნი და ყველა საქმეში თავდადებულნი.

ამბად არის დარჩენილი, რომ მურღულში ქრისტიანობა ადვილად არ დაუთმეს ოსმალსაო. ეს ერი ოსმალოს მთავრობას დიდხანს ეურჩა და მკაცრ წინააღმდეგობას უწევდა სჯულის გამოცვლაზეო.

ამბობენ, რომ სწორედ ეს ურჩობა გახდა იმის მიზეზად, რომ ოსმალოს მთავრობამ ამათ ძველათგანვე შეუკრა აქეთ იქით გასავალი გზები, დაკეტა შიგ ესენი და ისე მოამწყვდია, როგორც ციხეში ტყვენი-პატიმარნი. ოსმალთ არც ეს გაუძნელდებოდათ, რადგანაც მურღულის სურათი სვანეთის მსგავს სურათს წარმოადგენს. ერთი შესავალი ჭოროხის ნაპირს, მურღულის ღელესთან იწყება და მეორეც ლაზისტანისკენ გადის. ოსმალეთმა ნელ-ნელა შეაპარა თავისი ბრჭყალები მურღულს ქართველთა და მოსპო მათი ყოველივე ზნე-ჩვეულება.

ამას შემდეგ მიჰყო ხელი და საცა რამ ნაშთები იყვნენ, ან სიმაგრენი, სულ დაანგრევინა თურმე. ამით ყრილობდნენ იმათ ჯავრს, ვინც თავის სარწმუნოებას მტკიცედ ემსახურებოდა და ოსმალთაც ეურჩებოდა. ამის ჩიზეზით აიხსნება ის გარემოება, რომ აქ ძველის შესანიშნავ ნაშთების რიცხვი ერთობ მცირეა. მურღულელნი უფრო ჩვენს მთიულებსა ჰგვანან.

ამბობენ, რომ, ვიდრე მურღულის ერი სჯულს გამოიცვლიდა, მინამდის მათგან ბევრი მოკვდა თავსაკვეთ კოშკშიაო. ეს თავსაკვეთი კოშკი დღესაც უნდა იდგას მურღულის სადმე შეუვალს ბნელს ტყეში. ეს ამბავი გარდმოცემით იციან, მაგრამ

თვით კოშკი-კი არავის უნახავს, თუმცა ერთმა სთქვა: მე ვიცი ისეთი კოშკი, რომელსაც ერთ ალაგს თავ-საკვეთი ქვა აქვს გაკეთებულიო. სად არის ეს კოშკი?—როდი სთქვა. ამბათ არის დაშთენილი, ვითომც მეორე კოშკი უნდა იყოს ისე მაღალი კოშკი, რომელიც მურღულის წყალს აქეთ სოფ. წითურეთის წინ, ერთ კლდეზედ სდგას და რომელ კოშკსაც აქაურნი თამარ მეფის კოშკს უწოდებენ. ოსმალთ ამ კოშკშიაც უჭრიათ თურმე ქართველებისათვის თავი და აქედან მერე თავი და ტანი ჭოროხში უყრიათ, მე დარწმუნებული ვარ, მურღულში რომ რიგიანად მოიძებნოს, მეორე თავისაკვეთ კოშკს ჩვენ ადვილად ვიპოვნით, თუ არ დაუქცევიათ ამ ბოლოს დროს.

ასე და ამისთანა წვალებით, ხოცვით და ჟლეტა-წყვეტით, დასთმეს სჯული. ჩუმად დაიარებოდენ აქა-იქ ძველს ეკკლესიის ნანგრევებში და საიდუმლოდ ლოცულობდნენ. ოსმალი გაუტეხელ მურღულელებში მალე ვერას გააწყობდა, რომ ლაზები არ მიემხრო. ლაზისტანიდამ ოსმალი პირდაპირ მურღულში შემოსულა და ამათ მაშინათვე მურღულის შესავალი კარი დაუკეტიათ. მურღულიდამ ლივანაში-კი მალე ვერ შემოუდგამთ ფეხი, ერთის ლაზელის ხოჯის სიტყვით, ოსმალნი ლივანაში მაქრიალის გზით შევიდნენ და შეიტანეს მაჰმედის სჯულიო.

ლივანის დაჭერის შემდეგ კი მურღულის ხალხიც გამტყდარა, დაღალულ-მოქანცულა ბევრის ბრძოლით და მერე, როგორც ესენი აიბოზენ, „შესრულებულა გამჩენელის ღმერთის ბრძანება“ და მურღულელნი ისე წმინდად გათათრებულან, რომ ბოლოს ყველაზე მეტად შესჯავრებიათ არამც თუ ძველი სჯული და საქართველო. არამედ სიტყვა „ქართველი“ც-კი. ამათში პირველად ლაზისტანიდამ მოსული ხოჯები და მოლები ჰყოლიათ, მერე თითონაც ნელ-ნელა უსწავლიათ და ამათშიაც გამოჩენილან მოლები და ხოჯები. ამ დროდამ მათში იწყო ქართულ ცხოვრების და ზნე-ჩვეულების ამოვარდნამ; მოისპო მე-

ვენაჯობა, ხვნა და თესვა, პირუტყვების მოშენება და სხვ. თათრობაში ესენი სიმინდის და სხვა რამის კეთებას ძლიერ მცირედ მისდევდნენ, იმდენს, რაც მათთვის იყო საჭირო. მუსულმანისთვის ლოცვა არის საჭირო და არა ჭამა-სმაო.

პირველ ხანებში ლაზელი ხოჯები მურღულელებს ასწავლიდნენ, რომ, ოღონდ დღეში ხუთჯერ-კი ილოცეთ და მუშაობა თქვენთვის საჭირო არ არისო; სამუშაოდ აგერ, ეი ის გურჯები არიან დანიშნული, რომელნიც არ თათრდებიანო, იმათ უნდა იმუშავონ და თავიანთი ნაბუშავარი თქვენ გაძლიონ, ამით თქვენ უნდა არჩინოთ თქვენი წმინდა თავიო და შრომის მაგიერ დღეში ხუთჯერ უნდა ილოცოთო. ასეთმა დარიგებამ ეს ხალხი მეტად გაათამამა, ისლამის სწავლას კარგად არ უხსნიდენ და ასწავლიდნენ.

ოსმალმა მურღულელთ დიდი ერთგულება შეიჩნია და ამიტომ თავიანთ ხეობის გამგეობა თვით მურღულელთ ჩააბარა. მათ დაუნიშნეს მხოლოდ მეტად გამჭრია ფანატიკოსი სასულიერო კაცნი და ამ სასულიერო კაცთა მეოხებით მურღულში სრულიად ამოვარდნილა ქართული ჩვეულებანი და ქართული სიმღერებიც-კ გამქრალა, თუმცა მურღულელი, ძველად ძლიერ განთქმული ყოფილა სიმღერით, ამათი ჰანგი ყველასთვის მოსაწონი ყოფილა, ხოჯებს ამაზედ ჯავრი ჰოსვლიათ და ხალხი დაურწმუნებიათ, რომ ვინც ქართულად იმღერის, ის სჯულის მცნებას დაარღვევს და მას მაჰმედი სამოთხეში ალარ შეუშვებსო. ქართული სიმღერები პირველად აქ ამოვარდნილა, სხვა მხარეებში კი ეს ისე ვერ მოხდა, მაგალითად, თუნდ აჭარაში, თუმცა მოლები და ხოჯები აქაც ჭქადაგებდნენ ამის წინააღმდეგ. ამათის ფიქრით, მაჰმადს მარტო ქართული ხმები ეჯავრება. მაგრამ სიმღერის მოსპობა არც ეგრე ადვილია, არ შეიძლება ცოტა რამ მაინც არ დარჩეს ხალხში. ამ დღეებში ერთ ხოჯას ყანაში ნადი ჰყოლია, მუშებს თავიანთებურის ქართულის ხმებიც დაუწყვიათ ყანურის მღერა, ამ სიმღერაში ხოჯაც ეჰყოლია. ამაზე ხალხი ძლიერ

გაკვირვებულა და ერთს უთქვამს, ხოჯა! აკი თქვენ ამბობდით, რომ გურჯულის მღერა ცოდვა არისო? თქვენც კარგათ იმღერეთ ჩვენთანო!?

— ყანაში მუშაობის დროს არა უშავს-რა ქართულს, მიტომ რომ ჩვენები თათრულს ასე ვერ აწყობენო, — მიუგო ხოჯამ. ეს ხოჯა მეტად ფანატიკოსია თურმე, სტამბოლში გაზრდილი, ტომით ქართველი, მოძულე ქართველთა. მუშებმა სთქვეს:

— ასე ყოფილაო, როცა მაგათთვის ვმუშავობთ, მაშინ თუ ვიმღერეთ, ცოდვა არა ყოფილაო და როცა ჩვენთვის, მაშინ-კი დიდი ცოდვა არისო.

მურღულის ერის ასეთმა მოწყვეტამ და განკერძოებულმა მდგომარეობამ ერთობ ცუდად იმოქმედა მათზე და ბოლოს ესენი ისე განადირდნენ, ისე გაველურდნენ, რომ თვით ოსმალოს „მთავრობაც-კი მიავიწყდათ და მარტოდ შეიხ-ისლამიღა აგონდებოდათ.

ძველად ჩვენის მეფეების დროს, მურღულთ ქიზიყელებივით გამგე ჰყოლიათ. თავად-აზნაურობაცა ყოფილა აქ, მაგრამ ბატონ-ყმობისაგან მეფეების დროსვე განთავისუფლებულთ გლეხობა, ისე რომ თავად-აზნაურობას არავითარი ძალა არა ჰქონია აქეთ.

მურღულელნი წინად თვით აკეთებდნენ თავიანთ ტანთსაცმელს და ფეხთ საცმელს. თამბაქოც მოჰყვანდათ, ამათის თამბაქოს ფოთოლი ძლიერ განთქმულია. ეს ხალხი ოსმალს პირველად არაფერს ხარჯს აძლევდა, ბოლოს და ბოლოს-კი შემოიღეს გარდასახადი სიმინდითა და თამბაქოთი. 1840 წ. ეს მხარე ცოტად ცნობილი გახდა ოსმალოს მთავრობისთვის, რადგანაც ამ დროებში ოსმალმა მათ ნიზამი მოსთხოვა. პირველ ხანებში ესენი „მის წინააღმდეგნი" იყვნენ და არ ემორჩილებოდნენ, მაგრამ ორის წლის შემდეგ დაემორჩილნენ ხონთქრის ბრძანებას, რადგანაც ხოჯა, მოლებმა იწყეს ქადაგება, რომ ფადიშაჰის ურჩობა არ შეიძლებაო. ესენი დაემორჩილნენ,

მაგრამ თავიანთ ჩვეულებას მაინც არა სტოვებდნენ.

სკოლის დათმობის შემდეგ მურღულში მოისპო ქართული წერა-კითხვა და ქართული წიგნებიც. ამის მაგიერ თათრულს უნდა ეწყო გავრცელება, მაგრამ ვერც ეს მოიფინა. აქ ენას გარდა ყველაფერი მოისპო, ქართული მხოლოდ ენა დაშთა ისე სუფთად, რომ მურღულის ხუობის ქართველ მაჰმადიანები ყველა ქართველ მაჰმადიანებზე უფრო კარგად ლაპარაკობენ ქართულს, წმინდა ქართულის დარბაისლურს ენით და ამათ საუბარში კაცი ისე ხშირად ვერ გაიგონებდა ოსმალურს სიტყვებს, როგორც სხვა მხრის მაჰმადიანებში. ამათი ქართულ ენის ასე შენახვის გამო აღტაცებული იყო განსვენებული დ. ბაქრაძე, მოგზაური გ. ყაზიბეგი და ნამეტურ გრ. გურიელი, რომელმაც მურღულელების შესახებ ძლიერ ბევრი ძვირფასი ამბები იცის.

მურღულელებმა საქართველოსთან შემოერთებამდე, ფულის ხსენება არც-კი იცოდნენ თურმე. ფული თვალით არ ენახათ. ამათ როცა რუსის ფული ნახეს, მაშინ დიდათ გაჰკვირდნენ და არ იცოდნენ, როგორ მოეხმარათ. ამას გარდა ბევრი კიდევ სხვა რამეები არა სცოდნიათ. ექიმობა და წამალი აქ თითქმის არც-კი სცოდნიათ. ამათი მოხუცებული დედაკაცები სწამლობდნენ ხალხსა და ხშირად ქართულ შელოცას მიჰმართავდნენ. აქეთ თითქმის ყველას სცოდნია, რომ ისინი წინად ქართველები, ქრისტიანები ყოფილან და მერე გაუთათრებიათ. ამათი და საერთოდ ლივანა-აჭარის გათათრება ბევრად უგვიანეს მომხდარა ვიდრე ახალციხისა და ჯავახეთის გათათრება. ჩვენის ისტორიით ყველასთვის ცხადია, რომ 1626 წ. ბექა ათაბაგ (ჯაყელმა) მიიღო სტამბოლში მაჰმადის სჯული. 1629 წ. მან მაჰმადის სჯულის გავრცელება სამცხეში დაიწყო და ეს მხარე მალეც გაათათრა. აქეთ-კი მის წინააღმდეგ დარაზმულან, წინააღმდეგობით კარგა ხანს დაშთენილან და ბოლოს მაინც გათათრებულანო. აქეთ ყველა უარს ამბობს, რომ არა, ჩვენ ათაბეგების ხელით და მის დროს არა.

ვართ გათათრებული, უფრო აქეთ დროშიო. ბექა ათაბაგის შთამომავალნი დღეს შავშეთში სცხოვრობენო.

ოსმალოს ბეფარველობის დროს მურღულში რამდენიმე ათასი კომლი სცხოვრებდა. მაშინდელი ამათი ოჯახები მეტად დიდი ოჯახები ყოფილა, ასე რომ ზოგში 30—40 სული სცხოვრობდა და ზოგში მეტ-ნაკლებიო. მაშინ ძმები განუყრელად სცხოვრებდნენ ერთად, მათში უშვილოთ არავინ შთებოდაო. კაცს რომ ერთის ცოლისაგან არ მისცემოდა შვილი, მაშინ ის მეორესაც ადვილად ირთავდა და გარდა ამისა მოლა-ხოჯები ორ ცოლის შერთვას იმიტომ უფრო ჰქადაგებდნენ, რომ მუსულმანის სარწმუნოების ერი გამრავლდესო. ამათ გამრავლებას ერთი ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რომ მურღულში მეტად მშვენიერი ჰაერია, წყაროები ცივი. აქეთ რამე ჭირის გაჩენა არ იცის და ხალხი დიდხანს სცოცხლობს. ერთმა ხოჯამ სთქვა, ერთს სოფელში 10 წელიწადი ვიყავი ხოჯად და ჩემს ყოფნის დროს მხოლოდ ერთი მოხუცებული დავასაფლავეო.—ახალგაზდა ხალხი იქ არ იხოცებაო.

მაგრამ, ჩვენდა საუბედუროდ, ეს ხალხი მოლებისა და ხოჯების მეოხებით დაიხოცა მაშინ, როცა ეს მხარე რუსეთმა აიღო, ზოგიერთ მაგნე კაცებმა ამათ ბევრი ცუდი რამეებე შეასმინეს რუსებზე და ამის მეოხებით მთელი მურღული თითქმის სულ გადასახლდა და მუჰაჯირად წავიდა წლინახევრის განმავლობაში. ასე რომ მთელს მურღულში მხოლოდ შვიდი მოსახლე ღა დაშთაო, ერთი მოსახლე ძველ-აზნაურის გვარისა ბოლქვაძე, სოფ. ტრაპენში მცხოვრებელი. აი წინედ რა სოფლები ყოფილა მურღულში, სადაც თითო სოფელში, რაც უნდა პატარა ყოფილიყო, 50 მოსახლეზე ნაკლები მაინც არ იქმნებოდა:

1, ტრაპენი, ჭოროხისა და მურღულის წყლის შესართავს ზემოდ, მთლად გადასახლდნენ. 2, არხვა. აქ დარჩა ერთი კომლი ბოლქვაძეების გვარისა, რომელ გვარის ზოგიერთ პირთ ქართული წერა-კითხვაც სცოდნიათ. 3, ჟვანა, 4, ქამალეთი,

5, პუტგრეთი, 6, ერგვანა, 7, კორიდეთი; 8, ოსამალა. წინეთ ამ სოფელს სხვა სახელი რქმევია. აქ სცხოვრობს ერთი ქრისტიანი ქართველი, ომანიძე, რომელიც მევენახობას მისდევს, ღვინოსა და არაყს აკეთებს, თამბაქოს სთესავს და მით ვაჭრობა აქვს გამართული. 8, დუჩა, 9, მეზრე, 10, ადუჩა, 11, ძანცულა, 12, ერგვანა, 13, ისკევი, 14, კაპარჭეთი, 15, გურბინი, 16, ბაგა, 17, ქურა, 18, ჩხალეთი, 19, გოგილეთი, 20, ბაშქორი, 21, ფორსეთი, 22, ჭალავი, 23, ჯომჩირეთი, 24, ურძუმა, 25, ძვანა, 26, ნაღვარევი, 27, კევლი, 28, ზედა-იქურა და სხვა წვრილმანი სოფლები. ეს სოფლები რუსეთის ნაწილშია. რუსის საზღვართან ახლოს მდებარე ესენია:

1, პოტოპური, სადაც ქართულ ენაზე მოსაუბრე მაჰმადიანები სცხოვრობენ.

2, ორჯი, ისევე ქართულს ენაზე მოსაუბრენი არიან.

3, სიდირეთი და

4, დილარგეთი. ყველა ამ სოფლებში და სხვაგანაც მაჰმადიანები თავიანთ სამშობლო (ქართულს) ენაზე ლაპარაკობენ. აქეთ, თუ სადმე ძველი ხიდებია ან კოშკები და ეკლესიის ნანგრევებია, ყველა ამას მურღულელები თამარ მეფის დროს აწერენ. მურღულის წყალზე გაკეთებულია ერთი მაღალი ქვის ხიდი, სიგრძით 30 საჟენზე მეტი. ამ ხიდის კეთება ოსმალოს დროს, ერთ ქართველ მაჰმადიანს დაუწყია, მაგრამ ომის გამო ვერარ დაუმთავრებია; და თვითონაც ოსმალში წასულა მუჰაჯირად.

დაბრუნებულნი მურღულელნი ბევრს სწყევლიდნენ თავიანთ წამქეზებელ მოლა-ხოჯებს და სწყევლიან დღესაც. კიდევ, პირველ გადმოსახლების შემდეგ სხვებიც მოდიოდნენ ველ-ნელა, მაგრამ მურღული მაინც ცარიელი იყო. ამ დროს აჭარიდამ იწყეს იქ გადასახლება და მზა სახლებში დასახლება. რა-დენსამე ალაგს ამათ მთელი სოფლები და სოფლის მამულები დაიკავეს თურმე. ამის გამო მურღულელთა და აჭარელთა დიდი ჩხუბებიცა ჰქონდათ. მურღულელნი ეუბნებოდ-

ნენ, რომ აქ ნუ სახლდებით, ოსმალიდამ ჩვენები უნდა დაბრუნდნენო. აჭარელნი ეუბნებოდნენ:

— ბიჭო! რო მიდიოდით, ხომ ხედავდით, რომ ეს მშვენიერი ტყეები და ადგილები თან არ მოგდევდათ, არა, რისთვის მიდიოდით ოსმალში და თუ წახველით, აქ აბა რაღას ეორბიხართ, სირცხვილი არ არის, თქვე ბლაყვებო თქვენა!

ასე და ამ გვარად ეკამათებოდნენ ერთმანეთსა და ბოლოს მურღულელებმა აჭარელებს დაუწყეს ყვედრება, რომ ჩვენის გადასახლების მიზეზი სულ თქვენა ხართო. სულ თქვენ შემოგვიჩინეთ ჩვენი ხოჯა-მოლები და სულ თქვენის შესყიდვიდ გვეუბნებოდნენ იგინი, რომ ჩვენ აქედამ გადავსახლებულიყავით ოსმალეთში და ჩვენი ადგილები თქვენ დაგეჭირათო. თუმცა მურღულში აქა-იქ აჭარელებიც დასახლდნენ, მაგრამ მაინც დიდი ადგილები დარჩა ცარიელი და დღეს ამ ადგილებზე მთავრობას განზრახვა აქვს, რომ მალაკნები დაასახლოს. ერთ ალაგას, ადგილობრივ მცხოვრებნი ცოტათი შეფიქრიანებულან ამის შესახებ, ორმა-სამმა შეგნებულმა კაცმა სთქვა, ნეტა ისეთი ხალხი დაასახლოს, რომ ჩვენი ენისა მათ ესმოდეთ რამე, ან ჩვენ მათის ენისაო, ჩვენ მარტო უენობას შეუშინდებითო. ამბობენ, რომ ვითომც რაჭაში დიდი სივიწროვე არის ადგილებისაო. რატომ რაჭველები არა სთხოვენ ამ ადგილებს და რატომ იგინი არ დასახლდებიან აქეთ, ჩვენთვისაც კარგი იქნება ეს, რადგანაც მათს ენაზე ვლაპარაკობთ და ორივე ერთმანეთს მაინც გავაგებინებთ რამესო.

უნდა ითქვას პატიოსნურის სისწორით, რომ აქ მალაკნებს უგზო-უკვლობის და გაუჩეხავი ტყეების გამო საკმარისად გაუჭირდებათ ცხოვრება. გარჯა ამისა ოსმალოს საზღვარი ძრიელ ახლოს არის და ამათზე დაცემა-გაცარცვას ყოველთვის ადვილად გაჰბედავენ ოსმალოს ქართველ მაჰმადიანები, რადგანაც მათ ჩვენი ხალხი და ნამეტურ რუსები ძლიერ ეჯავრებათ. ამათებური ქუდებიც-კი სძულთ. ეს რასაკვირველია, სულ მოლების ჩაგონებით. ყაჩაღობის მოსპობა აქედ შეუძლე-

ბელია, რადგანაც ოსმალოს საქართველოს მთებში, მთა ბარში და ტყეებში, ჭიანჭველასავით ირევა ხალხი. უმეტესი ნაწილი აქედამ გადასულნი არიან და სამშობლოსაგან შორს რომ ველარ წასულან, აქვე საზღვართან დასახლებულან, სამშობლოსთან ახლოს.

ვინც-კი ავა ჩვენის საზღვრების მთებს და იქიდამ გადახედავს ოსმალოს საქართველოს, ის იქ შეტად სამწუხარო სურათებს დაინახავს: ახლად გაშენებულს პატარა სოფლებს, ღარიბს ხალხს, ტიტველა ქალებს და ყმაწვილებს, ერთთავად შიმშილისაგან შეწუხებულებს. ოსმალოს მთავრობა ამათ დახმარებას არ აძლევს. მაშასადამე, ფიქრი ალარ უნდა, რომ ესენი აქეთ მოსულს უკეთ ხალხს ხშირად დაეცემიან, უწყალოდ აიკლებენ და აკლების უმალ ოსმალეთს გადავლენ. რაჭველებს, ანუ ქართველებს-კი ესენი ისე არ მოექცევიან, რადგანაც ესენი მათი ენის ხალხია.

ქართულ ენას გახმაურება მიეცა, ეღირსა ამ ენას აქ გაფართოების დასაწყისი. ამას აქ მგზავრი ცხადათ შენიშნავს.

როცა რუსეთმა ოსმალოს საქართველო დაიჭირა და აქ რუსის ჯარი შემოვიდა, მაშინ მურღულის შესახებ საუბარი ატყდა და რუსის ჯარმა და ჩვენმა მილიციამ მხოლოდ ერთის წლის შემდეგ გაბედეს მურღულში ფეხის შედგმა და ისიც დიდის სიფრთხილით, რომ სისხლი არ დაღვრილიყო. გაიარეს რამდენიმე სოფელი და მურღულელთა ჩვენს ჯარს გზაში მოციქულად სასულიერო კაცები მიუგზავნეს და შეუთვალეს, გაჩერდით, ჩვენში ნუ მოდიხართ, ჩვენ მინამ ფიდიშახისაგან ნება-რთვა და ამბავი არ მოგვივა, მინამდის არ ჩაგბარდებითო, სისხლს ტყულად დაღვრითო. ამათი ამღელვებელი უფროსი სასულიერო კაცი ყოფილიყო, მთელის მურღულის გამგე. ეს კაცი ბათუმში მიიხმეს და პატიმარ ჰყვეს. ჯარმა თავისუფლათ გაიარა მურღულში და მივიდა რუსეთის საზღვარზე და გაჩერდა. ამ დროს საჩქაროდ გაჩნდნენ ზოგიერთი ფანა-

ტიკი მოლები და ამათ დაიწყეს მურღულში გადასახლების შესახებ ქადაგება. ამ მავნე პირების მეოხებით საქმე ისე მოიმართა, რომ მთელი მურღული მუჰაჯირად წავიდა.

უცხო ალაგას მისულს ხალხს ძლიერ გაუჭირდა თავის რჩენა და ცხოვრება, ამათი მდგომარეობა განწირულებადე მივიდა, ბევრნი შიმშილით დაიხოცა, რადგანაც მათ ოსმალოს მთავრობა დახმარებას არ აძლევდა. იმათ პირველ ხანებში აშეჯეულობის გაყიდვა დაიწყეს და მით თავის რჩენა, მაგრამ გაჭირებას მაინც ბოლო არა ჰქონდა. შემდეგ ამათ დაიწყეს შვილებით ვაჭრობა და ვისაც-კი მშვენიერი ქალ-ვაჟები ჰყავდა ოსმალებზე ჰყიდდა და შვილებში აღებულ ფულით სცხოვრებდა. საქმე ისე გაუმწვავდათ ამ უბედურებს, რომ ისინი ოსმალეთში ან შიმშილით უნდა გამწყდარიყვნენ და ან თავიანთ სამშობლოში წამოსულიყვნენ, მაგრამ რით და რა შეძლებით.

გაჭირებულთა გადასახლების მესამე წლის ბოლოს გადასწყვიტეს სამშობლოში წამოსვლა და როგორც იქნა ამათ მოახწიეს კიდეც მურღულს. მთელი მურღულის სოფლები ამ დროს ცარიელად იყო დატოვებული და მცხოვრებთა სასახლეებიც ძალლ და ტყის ნადირის თავ-შესაფარად გადაქცეულიყო. მცხოვრებნი თავ-თავიანთ სოფლებში მივიდნენ, ზოგი ფავის სახლში შევიდა და ზოგი სხვაგან, მაგრამ მურღული მაინც ცარიელი იყო, რადგანაც რაც აქედამ მუჰაჯირათ წავიდა, იმის მეათედიც არ გადმოსახლდა, უმეტესი ნაწილი გაწყდა თურმე სიმშილისა და ავადმყოფობისაგან, ზოგიც აქა-იქ დაყიდულ იქმნენ და ზოგნიც ოსმალეთში დარჩნენ.

29 ივლისი 1892 წელი.

მურღულის ხეობა ცნობილია არა მარტო ქართულს ისტორიულს წიგნებში; არამედ მის შესახებ ბიზანტიის და რომაელთ ძველი მწერლებიც მოგვითხრობენ სხვა-და-სხვა ცნობებს. ამის მიზეზად გახლავსთ ის გარემოება, რომ მურღულის

ხეობაში, ქრისტეს წინად, ქართველთ და ელლინთა საბაღნო ქარხნები ჰქონდათ დახსნილი და რკინა, თითბერი და სპილენძი გამოჰქონდათ. ასეთ ქარხნების ნიშნები დღესაც სჩანს მურღულის ხეობაში

მურღულის ხეობა მთელს ოსმალეთის საქართველოში ერთ საუკეთესო მდიდარ კუთხედ ითვლება. იგი ძევს ლივანის ანუ ჭოროხის ხეობის მახლობლად, დასავლეთით, რომლის კიდეებიც აწინდელს ოსმალეთის ლაზისტანს აკრავს და შავის ზღვის ნაპირებსაც უახლოვდება. მურღულის ხეობა სავსეა სხვა-და-სხვა მადნებით. აქ ხარობს ზეთისხილი, ფორთოხალი, ვაზიც, მწყავი და სხ.

მთელი ხეობა წარმოადგენს სამოთხის მსგავს სახილველს. ამ ხეობის მშვენებით აღტაცებულნი არიან ყველა ჩვენი ძველი და ახალი მოგზაურნი და მათ შორის დიმ. ბაქრაძე, გ. ყაზბეგი და ზოგნიც სხვანი.

მურღულიდგან ერთი გზა პარხლის ხეობაშიაც გადადის, სადაც დღემდე დაცულია საქართველოს ისტორიაშიაც ცნობილი პარხლის ტაძარი, რომელიც დღეს ჯამეთ აქვთ გადაკეთებული ქართველ მაჰმადიანებს. ეს კუთხე დღესაც ოსმალეთის სამფლობელოს შეადგენსგ, იგი ლაზისტანზეა მიკრული და მცხოვრებთ ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა არის შენახული.

ამ კუთხის ისტორიულის აღწერით თავს არ შეგაწყენთ.

მურღულის ხეობა ბათუმიდგან 60 ვერსის მანძილზედ სძევს, ბათუმიდგან ბორჩხამდე ეტლებიც დადის, თითო კაცის წაყვანა 1 მ. 20 კაპ. ტირს. გზა ჭოროხის ხეობით, ლივანის ხევს, ანუ მთელს ლივანს უვლის, ბორჩხა ზედ მურღულზეა მიკრული. ერთი გზა ბორჩხიდგან მურღულს მიდის და მეორე გზა ლაზისტანს, ჩხალის ხეობაზედ. ლაზისტანი ბორჩხიდგან 10 ვერსის სიშორიდგან იწყება. ბორჩხა დაბა არის, აქ არის დუქნები, ვაჭრობა ჩაღდება, მუშების დიდი მოძრაობაა.

მურღულის ხეობის მთა-მადნების მნიშვნელობა ადგილო-

ბრივ მეზობლად მცხოვრებ ბერძნებმა კარგათ იცოდნენ და ამიტომ ქართველთ გარდასახლების დროს, აქაური ადგილების უმეტესი მადნის მთები მათ იყიდეს. ბევრი გამოძიების შემდეგ ყველა ეს ადგილები ინგლისის მდიდარ სამადნო საქარხნო წრეებს მიჰყიდეს. დღეს ნახევარ მურღული მდიდარ ინგლისელების საკუთრებას შეადგენს.

ერთმა ინგლისის კომპანიამ მთა-მადნის სპილენძის გამოსაყვანად 7 მილიონი ფული გამოიღო და აგერ ეს მეორე წელიწადია, რაც მურღულის ხეობა ინგლისელებით აივსო და დღეს დიდი გაცხარებული მუშაობაც არის გამართული სამადნო ქარხნების ასაგებად, ჯერ ერთის კომპანის ქარხანაში დღეს 2000 კაცი მუშაობს და შემდეგ, რაღა თქმა უნდა, ეს რიცხვი იმატებს. ინგლისელებმა ბორჩხიდამ მურღულის სოფ. ძანცულამდე ელექტრონული სინათლე გაიყვანეს, ტელეფონი, ტელეგრიფი და მშვენიერი გზა. იქ, სადაც ამ 15 წლის წინეთ ოსმალთა ყაჩაღების შიშით კაცი ვერ გაივლიდა და მთელი მურღულის ხეობა ერთს საშაშს გვირაბს წარმოადგენდა, დღეს იქ ვინ იცის ინგლისელთა მეოხებით და ან რა არ გაკეთდება კიდევ მომავალში. ინგლისელთა კომპანიის უფროს გამგეებად არიან დირექტორები და ინჟინერები. მუშებსაც კაი ფასს აძლევენ, მხოლოდ მუშა ხალხს მათი ენის უცოდინრობა უჭირებს საქმეს. ინგლისელთ პირველ მოსვლის ხანს სახლების კეთება ძრიელ გაუჭირდათ, ამიტომ მათ ხის სახლები ინგლისიდამ დაიბარეს, 15 დღის განმავლობაში, ლონდონიდამ ბათუმში ეს სახლები უკვე მოვიდა, იგი მალე აიტანეს და მურღულში გამართეს.

მურღულში ინგლისელთ აქვთ მუშათათვის მაღაზიებიც, სადაც ვაჭრობენ მუშები. აქ ყოველივე მოწყობილია ინგლისურად, ვაჭრობა, ლაპარაკი და წესები სულ ინგლისური არის, ჩვენს მუშებს ინგლისელები საკმარისს პატივს სცემენ, სამუშაოსაც აძლევენ. უმეტესად-კი მურღულის ხეობაში სამუშაოდ ოსმალოს სამფლობელოს მცხოვრები ლაზები, ბერძნები, სომხები და თათრები მოდიან.

მესხეთის ქართველ მაჰმადიანები,

მესხეთი ქართული ენის კერა იყო, აქ ამ ენის ლამპარი ენთო. **„მესხი სწავლითა ქებულიო“** მთელ საქართველოს ერის კუთხეებში მცხოვრებთ ქართველთ ენას მესხეთის ქართველთ სუფთა ენა აჩირაღდნებდა. დღეს კი ეს ასე აღარ არის, მესხეთი ქართული ენით ნატამალობს. ქართული ენის ვრდომა აქ იწყება იმ დღიდამ, რაც ეს კუთხე ოსმალეთის სამფლობელოდ გახდა. ამ ვრდომას დაეხმარა შედეგი გარემოება:

ქართველნი დაუკავშირეს ისლამს, ამიტო ამათ სჯულის ენად გახდა არაბული ენით დაწერილი ლოცვები. არაბული ენის ხელსამძღვანოდ მიღებულ იქმნა ოსმალური ენაც.

ხოჯები და მოლები არაბულად ალოცებდნენ და ქადაგებას-კი ოსმალურს ენაზედ ამბობდნენ, რაც მათში საჭიროდ ხდიდა ოსმალურ ენის ცოდნას.

რადგანაც ოსმალოს მთავრობას საქართველოს სამეფო სძულდა, ამიტომ ქართველ მაჰმადიანებში ქართულ ენას სპობდა, ამის გარდა სდევნიდა კიდეც და სწორედ ეს დევნა იყო მის მიზეზად გამხდარი, რომ ზოგ ალაგას ეს დევნილი ენა მაინც შეინახეს ქართველ მაჰმადიანებმა.

მესხეთი იყო მჭიდროდ დასახლებული, აქ ქართველთ რიცხვი ნახევარი მილიონი იყო. სოფელი იქმნებოდა რამდენიმე ასი, დღეს-კი აქ ქართველობის ყოველივე ნატამალობს. მთელს მაზრაში დღეს ითვლება 300 დიდი და პატარა სოფლები. ნახევარზედ მეტი აქ მცხოვრებნი არიან ქართველთ მაჰმადიანები, ყველგან ამათ ქართული ენა დატოვებული აქვსთ. ზოგს ალაგას ეს ენა მათ იციან, მაგრამ იქაც იდევნება ეს ენა, მოლები და ხოჯები სცდილობენ, რომ მათ მალე დაავიწყონ ქართული ენა. ქართულად მოლაპარაკე ქრისტიან ქართველები სცხოვრებენ შემდეგ სოფლებსა და ქალაქებში:

დიდი აგარა, 25 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ანდრია წმინდა, 100 მომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ახაშენი, 4 კომ. ქართულად მოლაპარაკენი.
აწყური, 14 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
კობიეთი, 1 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
დადეში, 43 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
დღვარი, 20 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
დვილი, 45 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ზედა თმოგვი, 40 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ქვაბის ხევი, 29 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
კუცნა, 15 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
მიქელ წმინდა, 2 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
სოკეთი, 16 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
საკირეთი, 50 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ტაესის, 30 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ტატანისი, 11 კომ. ქართ. მოლაყარაკენი.
ტუემლანა, 5 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ტობა, 9 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ტოლეში, 24 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
წნისი, 2 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ქობარეთი, 36 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ერკოტა, 4„ კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
რაბათი, 65 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ქართველ მაჰმადიანთ რიცხვის, რომელთაც იციან ქართული ენა სცხოვრობენ 10-მდე სოფლებში, დანარჩენ სოფლებში სცხოვრობენ ისეთ ქართველ მაჰმადიანები, რომელთაც ქართული ენა დაკარგული აქვსთ, დღემდე ამ ენას აქეთ განსაცდელი ადგა, დღეიდამ-კი ეს განსაცდელი მას მოსცილდა, ვინაიდგან ოსმალოს სასულიერო წოდების გავლენაც საკმარისად დასუსტდა, დღეის შემდეგ უეჭველია ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ქართული ენა კვალად აღსდგება. ამ აღდგენას სხვათა შორი ხელს უწყობს ახალციხის ქართველ ურიე-

ბის ქართული ენის ხმარება, ასევ ქართველ კათოლიკების და სხვათა, რომელნიც მკვიდრად ფლობენ ქართულ ენის და რომელნიც ქართველ მაჰმადიანებს ამ ენით ელაპარაკებიან და არა ისე, როგორც ადრე შიშიანობის გამო მათ წინაშე ქართულად ხმას ვერავინ გასცემდა, ამისი ყველას ეშინოდა, ნამეტურ ოსმალოს მთავრობის დროს. დღეს-კი ეს ისე აღარ არის. აქ ამ ენის ხმარების არავის ეშინიან. ეს ენა გავრცელდა თვით არზრუმიდამ გადმოსახლებულ სომხებში. 1870 წლამდე, მსხეთსა და ჯავახეთში ქართულ ენის სომხურ ენამ კინაღამ დასძალა, რადგანაც ამ ორს კუთხეში სომეხთა რიცხვი 60 ათასამდე არის, სადღეისოდ-კი ამ კუთხეებში ქართული ხმაურობა დაწინაურდა, ასე რომ აქეთ უქართულ ენოდ კაცი ვერ იცხოვრებს და უსომხუროდ-კი შეიძლებს, ასევე უთათრულოდ. უქართულოდ-კი არა იქნება-რა. წინეთ-კი აქ სომხური ძლიერება ისე წავიდა წინა, რომ მოსულ სომხებმა განიძრახეს, რომ ახალციხის და ახალქალაქისათვის სახელები უნდა შეეცვალად, სომხურად უნდა დაერქმიათ, ამაზედ მთავრობასაც მისცეს თხოვნა, მაგრამ აქედამ ნება არ მიეცათ, თორემ დღეს ახალციხეს ახალი **არზრუმი** ერქმეოდა და ახალ ქალაქს ახალი **ბაიაზეთი**. დღეიდამ ამ კუთხეებს თავის კანონიერი ხმაურობა ეძლევა, რაც ნელ-ნელა ქართველ მაჰმადიანებიც თვალს გაახელენ, მით ეს ქართული ხმაურობა აქეთ უფრო გაფართოვდება. საქმე მხოლოდ ამათ განათლებასა და თვალის გახილებაზედ არის დამოკიდებული.

ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანები.

ეს ვრცელი კუთხე—ჯავახეთი ოსმალეთის სახელმწიფომ ჩაულაპა XVII საუკ. ნახევრიდამ. ამ ჩაულაპვის ტრფიალების მიზეზად გონი ის უნდა ყოფილიყოს, რომ 1628 წ. შემდეგ, ახალციხე გახდა ოსმალის საფაშალიკოთ, აქ გამაგრდა ოსმა-

ლოს სამხედრო წესები, გამგე ფაშები, აქ აღორძინდა ისლამი. ერთი სიტყვით ახალციხე გახდა ოსმალოს მთავრობის და მუსულმანობის ცენტრად მესხეთ-ჯავახეთში.

აქ საქმე ცხადი არის, რომ ოსმალეთის მთავრობა იმეცადინებდა და ასეთ შუაგულ ქალაქის და სიმაგრის გარშემოც თვის ერთგულ მცხოვრებთ გააჩენდა, ხოლო ეს აქ როგორ მოხდებოდა, აქ ოსმალოს ტომის ხალხს საიდან გააჩენდა, ისევ ადგილობრივ უნდა ეძებნა-მოენახა და გაეჩინა. ამისთვის მათ ბევრი ძებნა არ მოუნდათ, მათ მალე იპოვნეს ადგილობრივ მცხოვრებ მკვიდრ ქართველნი. ამათ დაუწყეს დამონება, სულიერად დამორჩილება, რამდენიმე ხნის განმავლობაში, მათ ნახევარზედ მეტი დაიმორჩილეს, ჯერ ისლამი შიაღებინეს და მის მერე მკაცრს მონებათაც გახადეს.

საქმე მარტო აქ ისლამი არ იყო, ამით არ გათავდა ეს. ჯავახელთ სთქვეს:

რა უჭირს ბატონო, ისლამს, ერთი ძმა მუსულმინი იყოს, მეორე ძმა ქრისტიანი, სჯული თავიანთი აქვნდეთ, ხოლო ძმობას ნუ მოშლიან ერთმანეთშიო.

რასაკვირველია ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ოსმალოს მთავრობამ ეს არ ინდომა, ჯავახელ და მესხელ ისლამს გარდა მოსთხოვა ისიც, რომ მათ შეეჯავრებინათ თვისი მეთვისტომე ქრისტიან ქართველნი. დაევიწყათ მათი, ანუ თვისი მამაპაპეული ენა, მის მაგიერ გაეკვეთათ ოსმალური ენა. საქმე არც ამითი გათავდა და შეჯავრების გარეშე მტრობა და სისხლის დაღვრასაც ასწავლიდნენ, ამისთვის დიდათ იმეცადინეს, ამის საწადელსაც მიაღწია ოსმალოს მთავრობამ.

მოკლე დროის განმავლობაში, მათ მთელი ჯავახეთის მცხოვრებთა ოთხი ნაწილი, ქართველ მაჰმადიანების, ქართულ ენით მოლაპარაკენი, ქართული ოჯახის შვილნი, გახადეს თვის ერთგულ მონად და ქართველ ქრისტიან სისხლის მსმელად. ეს არ იყო ჯაი საქმე. მუჰამედი სიყვარულს ასწავლის ხალხს და ოსმალოს მთავრობა კი ქართველ მაჰმადიანებს

მტრობას ასწავლიდა, მათ დაისწავლეს ესეც. მთელი ჯავახეთი გახდა ოსმალოს მონად, თავის ქვეყნის და ენის მტრად. XVII საუკ. ანუ 1635 წლებში მესხეთ-ჯავახეთში ერთი მილიონი ქართველი ესახლა, ჯავახეთს ნახევარი მილიონი იქნებოდა, ყველა ეს ქართველი ტომის ერი იყო, ქართულად მოლაპარაკენი.

დღეს რაღა არის ჯავახეთი?—აღარაფერი, ძრიელ ცოტა აღარც მეათედი მის რაც 1635 წ. იყო. მაშ რა იქმნა ეს ამდენ ქართველი ერი? იკითხავს მკითხველი: ოსმალეთის მთავრობამ და მათმა მახვილმა შეჭამა იგინი. დღეს ჯავახეთის ერი არც ოსმალოსთვის არსებობს, არც თავის თავისთვის, გურჯისტანისთვის, იგინი გაქრნენ უმეცრების და ფანატიკობის წყალობით, ამას მათი მთავრობაც ნატრობდა. ამ გაქრობის უმთავრესი მიზეზი ის არის, რომ 1828 წ. ჯარებმა ჯავახეთი და მემხეთი აიღეს, ეს აღება ქართველ მაჰმადიანებს ისე ეჯავრად, რომ მათ ვერ მოითმინეს, როგორც ველურებმა და ველურობაში მყოფთ, ოსმალოს მთავრობას გაჰყვნენ უკან, ესენი გადაასახლეს შუაგულს ოსმალოს ადგილებში, სადაც შემდეგ ესენი სულ გაწყდნენ შიმშილის და ცხელ ჰაერის აუტანლობისაგან.

ამათ ალაგას არზრუმელი სომეხნი მოვიდნენ და დასახლდნენ.

დღეს მთელ ჯავახეთის სოფლებთ შიგრის: ქართველ მაჰმადიანები ერთობ ცოტაღა სცხოვრობენ, მათი რიცხვი სულ რამდენსამე სოფელში იქნება, სოფელში ქართული ენა იციან, მაგრამ ამ ენას ისე უყურებენ, როგორც ძალლის ენას, თვით არიან უმეცარნი, უსწავლელნი, ნამდვილი უმეცრული ტეტიები არიან, არც ოსმალური იციან და არც ქართული, მდაბიო ერს გარდა თვით აქაური ბეგებიც შეტის-მეტი შეუგნებელი და უსწავლელნი არიან, ამათ დღემდისაც-კი ვერ შეიგნეს, რომ იგინი ტომით ქართველნი არიან, თვით საშუალო სკოლებში მოსწავლე ქართველ ბეგის შვილებიც-კი ვერ

გამოტყდნენ აქამდის და თავიანთ ვინაობა ვერ შეიგნენ, თავი თურქათ მიაჩნიად. სხვა აბა რა უნდა ითქვას ამათ ცხოვრებაზედ, კარგი არაფერი.

მთელ ჯავახეთში 250 სოფელი იქნება დიდი და პატარა, ზოგი სოფელი მიწერილი არის დიდ სოფელზედ, ამიტომ მისი სახელი არა სჩანს. მთელს ჯავახეთში არის 80 ათასი მცხოვრებნი. 30 ათასი სომეხი იქნება, 20 ათასი ქართველ მაჰმადიანები, რომლებშიაც ზოგმა იცის ქართული ენა, ზოგმა ალარ, დანარჩენი სხვა ტომისანი არიან, ამ კუთხეში ქართულად მოლაპარაკენი სცხოვრობენ შემდეგ სოფლებში:

სარო, 70 კომლი, ქართულ მოლაპარაკე ქრისტიანები.
ხიზაბავარა, 200 კომლი, ქართველ კათოლიკენი.
ვარგავი, 25 კომ. ქართ. კათოლიკენი.
თოკი, 41 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ვარევანი, 20 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
კოთელია, 90 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ბარალეთი, 80 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
აზავრეთი, 10 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ბალანთა, 5 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ქირსაულა, 5 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ხუმრისი, 5 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
გურჯახეთი, 15 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ახალქალაქი, 30 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ბერტენა, 50 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ჩუნრსა, 50 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
ქილდა, 70 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
გოგაშენი, 80 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
აფნია, 30 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.
მუსხი, 100 კომ. ქართ. მოლაპარაკენი.

ამ სოფლის მცხოვრებთაგან განისმის ქართული ენა მთელს ჯავახეთში. ამათ გარდა, ქართული ენა დევნილი არის ყველგან, ქართველ მაჰმადიანები, რომელთაც ცოტა კიდევ

იციან ამ ენის, იგინიკ ცდილობენ ამის დავიწყებას. ასევე დაკარგეს ქართული ენა ქართველ კათოლიკებმა შემდეგ სოფლებში, დღეს ესენი სომხურად ლაპარაკობენ:

კარტიკამი, 150 კომ. ქართ, კათოლიკენი, ქართული ენა დაკარგეს.

ხულგუმო, 70 კომ. კათოლიკენი, ქართული ენა დაკარგეს.

ბავრა, 30 კომ. ქართ. კათ. ქართ. ენა დაკარგეს.

ეშტია, 200 კომ. ქართ. კათ. ქართ. ენა დაკარგეს.

ტურცხა, 40 კომ. ქართ. კათ. ქართ. ენა დაკარგეს.

ქართველ კათოლიკების ენის დაკარგვას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამაც, რადგანაც სამცხე ოსმალთ ეკავათ, ამათგან ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე ქართული ენა გმობილი იყო და ამას გარდა ქართველ კათოლიკეთა სჯულის ენათაც სომხური ითვლებოდა. ამიტომ მოხდა ამათი გადაგვარებაც.

თუმცა ჯავახეთში ქართული ენა დევნილი არის, მაგრამ მაინც ეს ენა მთელს მზარაში მაინც არსებობს და ნელ-ნელა ქართველ მაჰმადიანებშიაც-კი იდგამს ფეხს, თუმც მდევნელიც ჰყავს, მაინც ქართველ კათოლიკენიც მოდიან ცნებიერებაზედ.

ქართული ენის დაკარგვა ქვაბლიანის ქართველ მაჰმადიანებში

ქვაბალიანთან—ქობულეთს მსგავსება აქვს. ქვაბალიანს გარს აკრავს ფოცხოვი. ზედა აჭარა, მესხეთი და იმერეთის მთები. აქ სცხოვრობენ სულ ქართველთ მაჰმადიანები, ყველა ესენი არიან ერთობ უკან ჩამორჩენილნი, ფანატიკები და ძალიან დაცემულ გაველურებულნი. ამათშიც ქართული ენა დაკარგული არის. აქ ქართულს ლაპარაკობენ მხოლოდ ქრისტიანები შემდეგ სოფლებში:

უდე, 240 კომ. ქართ. კათ. ქართულად მოლაპარაკენი

ვალე, 200 კომ. ქართ. კათ. 40 კომ. მართ. მად. ქართულად მოლაპარაკენი.

არალი, 70 კომ, ქართ. კათ. ქართულად მოლაპარაკენი.

ბალაჟორი, 10 კომ. ქართ. კათ. ქართულად მოლაპარაკენი.

ბბასთუმანი, 40 კომ. ქართ. კათ. და მართ. ქართულად მოლაპარაკენი.

მთელს ქვაბლიანსა და ადუგენის ნაწილში იქნება 150 სოფ. ყველა ამ სოფლის ქართ. მაჰმადიანები არიან, ზოგან სომხებიც სახლობენ, ამათში ქართული ენა დაკარგული არის. ამათ ენის დაკარგვას საოცარი ისტორია აქვს, ეს ბედშავი სივერაგე ოსმალოს მთავრობის ჩვენ ბევრჯერ ავნუხსეთ, ამიტომ აქ აღარას ვიტყვით მასზედ.

მხოლოდ აქ ერთი ის არის საკვირველი, რომ ქვაბლიანის მოსამზღვრე ზედა აჭარაში ქართული ენა არსებობს, ასევე მეორე კუთხეს, ანუ მესხეთს და ზემო ხსენებულ ქრისტიანთ სოფლებში, საკვირველი ის არის, რომ მიუხედავათ ამ სოფლებში ქართული ენის ხმაურობის. მაინც ქართულ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა ამოვარდნილა. ეს გარემოება ცნობას იძლევა მის შესახებ, რომ აქ ოსმალოს სასულიერო წოდებას ისლამის ძალით, ქართული ენა აკრძალული ჰქონია. მეორე ქრისტიან ქართველებსაც დაშლილი აქვნდათ თურმე, რომ გათათრებულ ქართველებთან რამე საქმე რომ ჰქონიყო, მაშინ მას უსათუოდ ოსმალურად უნდა ელაპარაკანა და არა ქართულად, წინააღმდეგ დასჯიდნენ ორივეს და ნამეტურ გათათრებულს, ამიტომ თურმე ქვაბალიანის ქართველებს პირზედ ქართული ენის კლიტე ედოთო.

ერთად ერთი თურმე ახალციხის ქართველ ურიებს აქვნდათ ქართული ენის ხმარების უფლება, ესეც იქნება მიტომ, რადგანაც ოსმალნი მათ იცნობდვენ ურიებათ და ვინ იცის იქნება მათ ისკი არ იცოდნენ, თუ იგინი ქართულად ლაპარაკობდნენ, თორემე მაშინ მათაც აუკრძალავდნენ ქართუ-

ლი ენის ხმარებას. ურიები მოგზაურობდნენ ვირებით, ცხენებით სოფლებში და წვრილმან საქონელს ატარაბდნენ და ვაჭრობდნენ, ამ დროს, იგინი ქართველ მაჰმადიანებთან ქართულ ენას ახმარებდნენ, თუ სადმე აქეთ ქართული ენის რამე არსებობს, ეს არის ამაგი ქართველ ებრაელთა არსებისა საქართველოში. ერთმა მოხუც ქართველ ახალციხელ ებრაელმა ამის შესახებ ბევრი რამ მიამბო, სთქვა მან:

ჩვენ, ბატონო, ქართულ მიტომ ვხმარობდით, რომ ვაჭრობაში არ მოვტყუებულიყავით, მეორე თათრებს ჩვენზედ უკეთ ესმოდათ ქართული და აბა ჩვენ რა ძალა გვადგა, რომ თათრული გველაპარაკა, ჩვენ ქართულად უფასებდით. ვუვაჭრებოდით და იგინი თათრულად გვაძლევდნენ პასუხს.

ესეც იყო თურმე. რომ ფოცხოვს, ჩილდირს, ქვაბალიანს და ადუგენსაც, ვინც ქართველ თათარმა თათრული არ იცოდა, მაშინ იგი თავის მერჯულესთან-კი ქართულ ენას ხმარობდა თურმე ისიც ჩუმად და ურიასკი მაინც ქართულად არ მისცემდა პასუხს, თავის მერჯულე მეორე თათარს, რომელმაც იცოდა ლაპარაკი, იმას მიაცემინებდა, თათრულად პასუხს, ერთმანერშიკი ურიის ცოტა მოშორებით ქართულად ილაპარაკებდნენ თურმე, ამავე კუთხის სოფლების შესახებ ვინმე მესხმა ერთის „მინიონარულის„ დღიურიდამ შემდეგ სოფლის სახელები გადმომცა, რომელნიც XVIII საუკ ბოლოს ერთ კათოლიკის მღვდელს აუწერია,

სოფელი წყარო, წახნისა, სარჯინი, შოყა, ენთელი, ფეხრო, მიქელ წმინდა, წყურთა, ხევაშენი, უნცა, ვარსინა ფერხა, ბენარა, ოში, თხაკი, საკლი, ორალი, ჯვარის ციხე, პამაჯი, სხვილისი, უდე, ნიოცხრები, წინაუბანი, აბატ ხევი, უდელა, წყალ-თბილა, ჭაიხელი, ჩუჩუტო. ქიქინეთი, საღრიძე, ნაქურდევი, ფარეხა, უნწო, წარო, წახნისი ბ, ხარჯამი, წირე, ხევაშენი. ბოლაქური, არძნე, ღალვი, გომარო, ქაცარული, ზონავი, აფიეთი, გოდერძი, კეხოვანი, კიკიბო, ფლოტე, დესესვლი, შოყო, საირმე, მოსე, მლაშე, ზარზმა, ულუის

უბანი, ქექელა. ქელა, ციხის უბანი, ლორთ უბანი, გუგუნაური, ნამიაური, ნაქურდოვანი, ოჩიეთი, წირკა, სამოდა, ჩორჩონი, აროლი, გორგული, ყართ უბანი, ლელოვანი. ავხერი, კოსარეთი, სამურე, ლორძე, ხურო, ორჯიშინა, წარბასტუბანი, ხონა, მარელი, ზაზალო და სხვანი.

ახალციხიდამ ქვაბალაიანზე გზატკეცილი არის გაკეთებული ბათუმამდის, ეს გზა აერთებს მთელს ზედა და ქვედა აჭარას, ამიტომ აჭარელთაც ხშირი მისვლა-მოსვლა აქვსთ ამ გზით ქვაბლიანზედ, მგზავრობაში აჭარლები ყოველთვის ქართულ ენას ახმარებენ, ამიტომაც ამ კუთხეში ქართულ ენამ გახმაურება დაიწყო. საერთოდ მთელს კუთხეში, იმედი არის, რომ ასეთის პირობებისაგან აქ ქართული ენა კვალად აღსდგება ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ამას ფიქრი არ უნდა, ამის მაგალითიც გვაქვს, შავშეთში ქართული ენა დაიკარგა, დღეს იქ ეს ენა გახმაურებას და აღორძინებას მიეცა ლივანელ ქართველ მაჰმადიან მენავეებისაგან, რომელნიც ყოველთვის ქართულ ენას ხმარობენ მოგზაურობის დროს, აქაც ქვაბლიანში ასე მოხდება აჭარლებთაგან.

ქართული ენის დაკარგვა ჩილდირის ქართველ მაჰმადიანებში.

ჩალდირის ხეობა ჯავახეთს აკრავს, ბგი არტაანის და ახალქალაქის მაზრის შუა სძევს, ამ ხეობაზე, XVII საუკ. ქართველთ რიცხვი დიდი იყო. დღესაკი ჩილდირი აღარაფერი არის ჩვენთვის, აქაღრი მცხოვრებნი ძალად ქართველ ტომისანი არიან, მაგრამ მათ ტომობას რას ვაქნევთ, არაფერს, იგინიც უმაქნისნი არიან, როგორც ფოცხოველნი, დღეს ესენი არც თათრები არიან და არც ქართველნი, ორივეში გამოწყვეტილნი გახლავან. მთელი ხეობა სავსე არის ქართულის ძველის ნაშთებით, რადგანაც მთელმა არტაანის ოლქმა დაკარგა ქართული ენა, ამიტომ ამათაც დაკარგეს ეს ენა და

ოსმალურად იწყეს ლაპარაკი, თუმცა აქ ეს არ უნდა მომხ-
დარიყოს, რადგანაც ჩილდირელთ მისვლა მოსვლა აქვნდათ
ჯავახელ ქართველებთან და აქ ცოტად თუ ბევრად ქართული
ხმა ესმოდათ, მაინც მიუხედავათ ამ გარემოების ოსმალოს
მახვილმა იმძლავრა მათზედ და აქაც მოსპო ქართული ენა.
ეს კუთხე დღეს ქართველის ტომისთვის გულსაწვავს ფერფლს
წარმოადგენს. იგი აწერილი მაქვს ბევრნაირად, ამიტომ აქ
ამაზედ არას ვიტყვით, დავსძენ მხოლოდ შემდეგს: ოსმალოს
მახვილმა აქაც შეჭამა ქართველობა და ქართული ენა, ხო-
ლო არც თვით დაშთნენ სადღეისოდ მკვიდრად საქართველო-
ში, მათ ძალასაც ეღება აქ ბოლო.

აქ ქართული ენა იხმარებოდა 1830 წლებამდე, მის
მერეკი ამ ენის ამოვარდნის საქმეს ხელი შეუწყო რუსეთგან
ახალციხის აღებამ, რადგანაც ჯავახეთიდამ ოსმალეთში გადა-
სახლდა 20 ათასი ქართველი მაჰმადიანი, ქართულად მოლა-
პარაკენი და ამათ წასვლამაც ხომ გაწყვიტა ჩილდი ისაკენ
ქართული ხმაურობა. ქართული ენის ხმის მოსპობას იმანაც
შეუწყო ხელი, რომ 1830 წ. აქეთ გადმოსახლდენ ოსმალოდამ
სომხები, რომელთაგანაც თათრული და სომხური ხმაურობა
განისმა და განივრცო. ახალქალაქიდამ ჩილდირზედ თუ
ყარსის რკინის გზა გაივლის, მაშინ შესაძლები იქნება, რომ
ჩილდირშიაც ქართული ენა ქართველ მხჰმადიანთ შორის
აღორძინებას მიცემა.

ქართული ენის დაკარგვა ფოცხოვის ქართველ მაჰმადიანებში

ფოცხოვის ხეობა ყარსის და არტაანის ნაწილს შეადგენს,
ესევ ახალციხეზედ ახლო არის, ზედ მიკრული, მაგრამ რა
ვსთქვათ ამ ხეობის ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ, კარგს არა-
ფერს ვიტყვით, მიტომ რადგანაც თვით მათშიაც კარგი არა-
ფრის არის, ფოცხოვის ქართველ მაჰმადიანებიც არიან ისე-

თივე ბაიყუში, უმეცრები და კერპნი, როგორც მთელი არტაანის ოლქის, მასთან ჯავახეთის და მესხეთის ქართველ მაჰმადიანები,

ფოცხოველნი არიან ნამდვილი ტეტიები, როგორც ქართლის აჯამი ტეტია გლეხები არიან, ესენიც ისე გახლავან. ამათ თათრობის მიღების უმალვე შეითვისეს განუსაზღვრელი ბოროტება საქართველოსადმი, ამ ბოროტებას ყოველთვის ახალციხის ფაშები და ყადებიც ერთი ოცად ამრავლებდნენ. ამიტომაც ფოცხოვის ქართველ მაჰმადიანებმა სიამოვნებით დაკარგეს თავიანთ დედა ენა, იგინი დღეს ოსმალურად ლაპარაკობენ, თუმცა კითხვა რომ იქმნეს, მაშინ ხან იტყვიან მუსულმანი ვარო, ხან თათარი და ხან გურჯიც გამოვა მათი პრიდამ, მაგრამ ეს გურჯი არის ცარიელი ჩონჩხი, ცარიელი სიტყვა, სხვა მის მიტი შიგ არაფერი ჰყრია. ამიტომაც ასეთ ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ რა უნდა ითქვას, არაფერი, იგინი ქართველებისთვისაც გაწყვეტილნი არიან, დაკარგულნი და იმავ დროს არც ოსმალები გახლავან. ესენი აქეთაც დაკარგულნი არიან და იქითაც, არც ერთნი და არც მეორენი გახლავან. ხოლო რა იქნებიან შემდეგში, ანისიც ჯერ არა ითქმის-რა.

მთელი ფოცხოვი-კი არის ქართველი ტომის საბინადრო, ქართველ ერის შთამოშივლობითვე დასახლებული. ხოლო ენით დაკარგულნი, ზოგ ალაგას ქართული ენა იციან, ხოლო მცირედ. ფოცხოვი მიწერილი არის ყარსის ნაწილზედ და ამიტომ იგი მოწყვეტილი გახლავსთ მესხეთისაგან. ფოცხოვში XIX საუკუნის დამდეგს 100 სოფლამდის იყო, დღეს ამაზედ მცირე არის, შემცირდნენ გადასახლებით ოსმალეთში 1854 წლიდამ. ქართული ენა ზეგნელებისაგა ახლა აქ ხმარებაში არის, ნელ-ნელა ვრცელდება. იმედია შემდეგში უფრო მოიფინება.

ქართველ მაჰმადიანთ გადაგვარება

არტაანის (არდაგანი) ოლქს, კოლას, კარს და სხვა კუთხეებში.

გულ-ცეცხელ საწვავ სიტყვებს ჩვენ ბევრს არას ვიტყვით არტაანის შესახებ, რა უნდა დავსწეროთ ამ ჩვენი ტომის შესახებ, როცა ამ კუთხეში დიდი ხანია რაც ქართველნი მოისპნენ და აღიგავნენ დედამიწის პირიდან. აქ თუ რამეს ვიტყვით და მოვიყვანთ, ეს იქმნება მხოლოდ თხრობა ჩვენის ტომის განვლილ ცხოვრების ვითარების და მის ავ-კარგიანობის. სხვა არაფერი, რადგანაც ყოველივე გარდაიქმნა, გარდაშენდა, გადასხვაფერდა, ძველის ძველ ქართველთ კვალი წაიშალა, მოისპო. ერი არა კვდებაო, არამედ გარდიქმნებაო.

არა მგონია, რომ სადმე, ასე უჩუმრად და შეუმცნევლად გადაგვარდეს რომელიმე ერი და აიგავოს თვისი სამშობლო ქვეყნის ასპარეზზედ, ეს როგორც მოუხდათ არტაანის ქართველთ, ოლთის, კარის და სხვათა. მთელი ამ კუთხეების დაბა, სოფლები და ქალაქები ქართველი ხალხით იყო დასახლებული. ყოველ ქალაქში სცხოვრებდა ქართველი ერი. გამგეობა იყო მათი ქართული, წინეთ საქართველოს მეფეს ემორჩილებოდნენ, საქართველოს სამ სამეფოდ და ხუთ სამთავროდ გაყოფვის შემდეგ სამცხის ათაბეგს ექვემდებარებოდნენ, ასევე ქალაქის მსგავსად დაბასა და სოფლებშიც მთლად ქართველი ტომის ერი სცხოვრობდა, მათში მცირედ ერივნენ სომეხნი, ბერძენი, ოსმალ-სპარსნი და ქუთრებიც, ხოლო ძრიელ მცირედ. მათი რიცხვი შეუმცნევი იყო. ყველა ამ ადგილებს ქართველთგან ეწოდებოდა **ზემო ქართლი** და არტაანის ნაწილს „ერუშეთი“.

რადგანაც სამცხე-საათაბეგოს შესახებ, ჩვენ მოკლე ის-

ტორია ცალკე გვაქვს დაბეჭდილი, ამიტომ აქ ჩვენ მარტოდ მოკლედ უნდა ავნუხსოდ ის გარემოება, თუ ხსენებულს კუთხეში როგორ მოისპო ქართველი ტომის ერი. ოსმალთა რაკი სტამბოლში გაიმაგრეს ფეხი და ტრაპიზონიც დაიჭირეს, მერე საქართველოსაც დაუწყეს ბრძოლა, პირველად გზაში მათ საქართველოზედ სამცხე-საათაბეგო დახვდათ, დაიწყეს ბრძოლა 1520 წლებიდამ. 1550 წ. სამცხე-საათაბოგოს ზოგ. ადგილები დაიპყრეს, მაგრამ მფლობელობის განმტკიცებისკი დიდათ ეშინოდათ 1580 წ. კი მაგრად მოხვიეს ხელი და დაიჭირეს არტანუჯი და ბარტაანი არსიანის მთამდე. ეს იყო პირველი ნაბიჯი ოსმალთა, ამ ნაბიჯით იწყება მათი გაძლიერება სამცხე-საათაბეგოდამ საქართველოზედ და ქართველთ დაცემა უწყალოდ. ასე და ამგვარად, სამცხე-საათაბეგოს ნახევარზედ მეტი ადგილები ოსმალთაგან დამორჩილებულ იქმნა მეთექვსმეტე საუკუნის ბოლოს. აქედამ იწყება ქართველთ დაცემა საქართველოში და ოსმალთ ამაღლება, დაწინაურება.

არტაანელნი და მთლად მესხ-კლარჯნი ისე ცხარედ ომობდნენ ოსმალებთან, რაისა გამო ოსმალთა დიდი შიში აქვნდათ ხსენებულს ადგილებში ფეხის გამაგრებისა. ამიტომ ოსმალნი სამცხელთ ავალებდნენ მხოლოდ მორჩილებას, თავის დაკვრას და დანარჩენს სამცხე-საათაბეგოს წესების ხელშეუხებლად დატოვებას, ათაბეგთა და მათის უფლების დატოვებას და სხვანიც მრავალნი ამგვარნი. მრავალჯერ ომებში ყოფილთ და მობეზრებულ ქართველთ მეტი გზა არ აქვნდათ, მთლად სამცხეში გაწყვეტას ისევ დამორჩილება არჩიეს და დაამორჩილდენ ოსმალთ, ხოლო შემდეგის პირობით. რის შედგენაც ეკუთუნის 1565 წ. აი თვით პირობაც:

ა, სამცხე-საათაბეგო მორჩილდება ოსმალეთის სულთან სელიმს და ამიერიდამ ათაბეგნი და ხალხი თავიანთ ქვეყანას და ხალხს სულთანის მფარველობის ქვეშ აღიარებენ და მისი ერთგულნიც იქნებიან ყოველთვის. სახელმწიფო ხარჯი და

ხონთქრის ბრძანება ყოველთვის უნდა ერთგულად აღასრულონ.

ბ, ოსმალეთს არა აქვს უფლება რომ მოსპოს ათაბეგთა ტახტი, ათაბაგნი და მათ მაგიერ განაწესოს ოსმალის მოხელები. სამცხე-საათაბეგოს განაგებს ათაბეგი. ფული მუშაობს ოსმალის. ხალხის სჯული ხელშეუხებელია, ძალით გათათრება არავის შეუძლიან. ხარჯს იხდიან ათაბაგთა, ანუ ქართველის კანონებით, ტყვის ტაცვა, წაყვანა და გაყიდვა არ უნდა იქმნეს, ჩუმათ გათათრებაც არ შეიძლება, როცა ერთი ათაბეგი კვდება, მის მერე ტახტს იკავებს მისი უფროსი ვაჟი, თუ ვაჟი არა ჰყავს, მაშინ ძმა ან ძმის წული და ასე და ამ გვარად ვვარის ერთი უფროსთაგანი.

პირობას ბევრნაირი სხვა მუხლებიც აქვნდა, ჩვენ აქ უმთავრესი კითხვები ავნუხსეთ ამ მუხლში.

ასეთის ოსტატობით უახლოვდებოდა ოსმალეთი ქართველ ტომის ერს, მათ მიწა-მამულს და დიდის მოხერხებითაც ემზადებოდა რომ ეს ერი ოდესმე დაემხო, მოესპო მათი ყოველივე და მის ნაცვლად თვისი დაემყარებინა. ამისთვის მათგან გამოწვეული მახვილი ოლთის ხვდა, კარს და არტაანს. პირველად ამ კუთხის ქართველთ დიდებულებს უწყეს შესყიდვა და ქვეყნის ღალატის ჩანერგვა. ნელ-ნელა გათათრებასაც აჩვევდნენ. გათათრების აუცილებლობას ითხოვდა ოსმალთა იმ დროის პოლიტიკის ის გარემოება, რომ ვიდრე სამცხის ქართველებს არ გავათათრებთ და სჯულით არ დავიახლოვებთ, მინამდის, ეს ხალხი ჩვენი ერთგული არ იქმნება, ყოველთვის თავიანთ თანარჯულე იმერთა და ქართველებზედ ექმნებათ გული და თვალი მიპყრობილიო. ამას ფიქრობდნენ და საქმეც აისრულეს.

1627 წლამდე, საქმე ისე მოაწყეს, რომ ბექა ჯაყელის გათათრების საშუალებით მოსპეს ათაბეგობა და მის მაგიერ განაწესეს ახალციხის ფაშად თვით გათათრებული ბექა ათაბეგი, შემდეგ საფარ ფაშა ახალციხისა. პირველ დროს, ახალ-

ციხის ფაშას ემორჩილებოდნენ მთელის სამცხე-საათაბეგოს ფაშები, ახალციხის ფაშა იყო მათი მთავარ სარდალი. ამის საზღვრები იყო არზრუმით—ტრაპიზონამდე. შემდეგ დროსკი ახალციხის ფაშა დაუკავშირეს არზრუმის სერესკერს. ასე რომ მთელი სამცხე-საათაბეგოს ქართველნი და მის გამგენი არზრუმის სერესკერს დაემორჩილნენ. ამ დროიდამ შემოვიდა მათში ოსმალურ მოხელეთა სახელწოდებანი. რაკი ოსმალეთმა მოახერხა და თავისი ძლიერების ძალა მტკიცედ დაამყარა სამცხე საათაბეგოში, მერე მიჰყვა და ხალხს დაუწყო გადაგვარება. პირველი მახვილი გადაგვრაების ხვდა ოლთს, კარს და არტაანს. მცირე ხნის შემდეგ ეს მახვილი მძლავრად დატრიალდა ახალციხეს და მის თემთა სოფლებში, არტაანელთ ქართველთ გათათრება იწყება 1640 წლებიდამ და 1670 წლიდამ სასტიკათ ძლიერდება. 1680 წლიდამ იწყება არტაანის ქართველთ შლილობა, ასევე ოლთის, კარის და სხვათა.

საქმე ასე მოეწყო, ასე დაბოლავდა ქართველ ტომის დასალუპათ ხსენებულს კუთხეებში. ყველა ამ კუთხის მთასა და ბარში ქართველი ხალხი სცხოვრობდა, მათი ხმაურობის მეტი იქ სხვა არა გაისმოდა-რა. გარდა ამისი მთელი ქართველობის საუკეთესო ძალაც იქით იშლებოდა. საქართველოს შემცნევი კუთხე ძველადგანვე არტაანი გახლდათ. იქაურნი ქართველნი იყვნენ ბჭენი ქართველთა და გასაღები სიბრძნის წყაროსი. ასეთ სიდიადეს ერუშნელთ ენიჭებოდათ საბერძნეთის სიახლოვის გამო. ერუშნელთ შორის საბერძნეთის მსწავლულთა და ფილოსოფთა ცოდნას ადრევე მიეცა აღორძინება და დასაწყისი. სამწუხაროდ, მე ვერ მიმოვლე დაწვრილებით და ვერ ავნუხსე თუნდ სოფლების სახელები, მაინც დაწვრილებით ეს შეუძლებელიც არის ჩვენთვის, რადგანაც ერუშეთის მთათა და ბართა ანუ ხეობათა ვინ მოსთვლის, ვინ აღწერს, ჩვენ მათი არსებობის აღარა ვიცით-რა. იქ მცხოვრებთ რიცხვიც ხომ აღარ არსებობს ჩვენის ტომის ხსენებისათვის. ჩვენის ტომის სამახსოვროდ მხოლოდ ზოგიერთ კუთხის

ქართველ მაჰმადიანთ შერჩათ ქართული ტიპი, სახე და ნიშანწყალი, ამის მაგალითია ჩილდირის ხეობის ქართველ მაჰმადიანთ საქმე და სხვანი, სადაც კარგად ემცნევათ ქართველ მაჰმადიანთ ქართველთ ტომის ოდგმის ნიშანწყალი, დანარჩენი გაჰქრა ყოველივე. ჩვენი სიდიადე ერუშეთის განვლილ დროის ქართველთა სჩანს შემდეგის გარემოებიდანაც.

ერუშეთის და ერუშნელთა სამწყსოს შეადგენდა ბანის, ანუ ბანელთ მღვდელ-მთავრის სამწყსო. ბანის საეპისკოპოზო კათედრა თავის დროს ყოფ ერთიც უშესანიშნავეს ძეგლთაგანი მთელ საქართველოში- ამის მსგავსი შენობა ცოტა არის.

1840 წ. მოგზაურ ნემეცს ბოტანიკს კოხს უნახავს ეს ტაძარი, იგი გაკვირებით სწერს, რომ მთელს აღმოსავლეთში ჩემს თვალებს ასეთი არაფერი უნახავსო. ბანის ტაძრის მსგავსია მხოლოდ სტამბოლში, სოფიოს ტაძარიო. ამ დროს, ბანის ტაძრის გუმბეთიც-კი მთელი ყოფილა და საყდრის კედლებზედ მდგარა. დღესაკი, როგორც სწერდა ე. თაყაიშვილი, ამ შესანიშნავ ძეგლს გუმბათიც დაჰქ ევი და თვით საყდრის შენობაც მთლად ქცევა, ნგრევას მისცემია, სადღეისოდ დაშთენილა მხოლოდ საკურთხეველი, რომელიც მოქარგულია სოფიოს კენჭებით. ყოველივე ეს დღეს დამხობას და მუსვრას არის მიცემული, დღეს მხოლოდ ცდილობენ რომ ამ ძველი დიდებულ ნაშთის გეგმა აღადგინონ და მით დაიცან მისი განვლილ დროის ბრწყინვალე სახის მოყვანილობა და მის ნიშანწყალი. ამ კუთხეში ასე დაეცა არა მარტო ერთი ეს შთენი და ძეგლი, არამედ რამდენიმე და მრავალი. ამ კუთხეში დაშთენილ შთენთა და ძეგლთა რიცხვი ერთობ დიდია და მრავალი, მარტოდ რასაკვირველია, ეს მეათეა იმ ნაშთების და ძეგლების, რაკკი ოდესმე ერუშეთში აღორძინებულა და მოფენილა.

ამ კუთხის შესახებ ქართველ მაჰმადიანთ შორის დაშთა მხოლო ის ცნობა გარდმოცემით, რომ ერუშეთს, ანუ ზარუშეთს, ძველად ქართველები მდგარან და ქრისტიანები ყოფი-

ლანო, ჩვენი ძველები ისინი არიან თურმე და ადრე ჩვენც ქართველები ვყოფილვართო. ხოლო მერე მლვთის ბრძანებით გავთათრებულვართ.

ამ ქვეყანასაც არდგანიკი არ რქმევია, არამედ ზარუშეთი—ერუშეთი. ყველა ციხე, ყველა საყდარი და ხიდები აქეთ სულ ნაკეთებია თამარ მეფის, თამარ მეფეც ჩვენი ძველების მეფე ყოფილა.

აი ეს არის, ეს გარდმოცემა არის დაშთენილი არტაანის ქართველ მაჰმადიანებში. სხვა ყოველივე გამქრალია და მოსპობილი. აქ ჩვენ ერუშეთის წარსულ დროის დიდებაზედ აღარას ვიტყვით, აქ ეს მეტი იქმნება, უნდა აღვნიშნოდ მხოლოდ ის, თუ ამ ვრცელს კუთხეში როგორ მოისპო ქართველი ტომი და როგორ გაქრა მისი კვალი სამერმისოდ. ესეც მხოლოდ აღსანიშნავად მის, თუ რაგვარ მოელო აქ ამ ტომის ერს ბოლო.

II

ერეშეთს, ანუ არტაანს, იყო სამი კათედრა, ბანელისა, უმთავრესი, კარელისა და ანელისა. საზღვრები ამათი მისწვდებოდა არმენიის და საბერძნეთის საზღვრებამდე. კუთხე იყო ვრცელი და მასში მრავლად მოსახლეობდნენ ქართველნი, ესენი იყვნენ მხნენი, ერთგულნი ქვეყნისა და მხნე მხედარნი მტერთა წინაშე ბრძოლაში. მთლად ამ კუთხის ქართველ სოფლებთა რიცხვი იყო 1000 სოფლამდე, დიდი და პატარა. მათ აქვნდათ მრავლად ციხეები, კოშკები, ძველი ტაძრები, წყლებზედ გასავალი ხიდები და სხვანი. მათი უმთავრესი ქალაქი იყო **არტაანი**. შემდეგ არდაგანიკ ქართველი ხალხი აქ მისდევდა ხნა, თესვას, ერბო-ყველის კეთებას, ბანბის მოყვანას, მრავლად მატყლის წარმოებას, საქონლის მომრავლებას, რადგანაც მათ მახლობლად სძევს არსიანი და ეს ხომ ცნობილია როგორც კარგი საბალახენი. ეს გარემოება ერუშნელთ დიდათ უწყობდა ხელს საქონლის გამრავლებაში. სამეურნეო ნაწილს გარდა ვაჭრობასაც მისდევდნენ, ვაჭრობა

აქვნდათ ძველადანვე ბერძნებთან და ოსმალ-სპარსებთან გა-
შართული. სტამბოლშიც ადვილად მგზავრობდნენ ერუშნელნი
ვაჭრობის მიზნით.

ერუშეთი ოსმალთა მკაცრად დაამუხლეს 1625 წლის
შემდეგიდამ, მათში მოსპეს ყოველივე თვითცნობიერება ქართ-
ველობისა, დაახსეს ყოველივე ქართველობის, გაანადგურეს.
თუ ვინმე არ დაემორჩილა მათს მახვილს და არ გათათრდა,
იმას კიდევ ან გაქცევა ელოდა და ან სიკვდილი. საზოგა-
დოდ ცნობილია, რომ ერუშეთში, ქართველთ შორის ქრის-
ტიანობა სრულიად, ანუ ძირიან ფესვიანად ამოვარდა 1700
წლის შემდეგ, სულ 60 წლის განმავლობაში აქ ეს ისე
დაამხეს, ისე მოსპეს რომ XVIII საუკუნის დამდეგამდე, იქ
ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქრისტიანობა აღარსად იყო.
ენაკი იხმარებოდა ზოგიერთ ადგილებში და გლეხთ შორის
კვალად მოისმოდა ქართული ენა აქა იქ, ხოლო მცირედ,
იგოდენ მცირედ, რომ ამ სიმცირეს თვით ვახუშტიც ანუსხავს
1735 წლებში. ამ დროს, ქართველ ბეგებთ შორის ქართული
ენა დიდათ ყოფილა შერყეული, იგინი სახლში ოსმალურის
ენით ლაპარაკობდნენ თურმე. მათ ერთობ მალე დასთმეს ეს
ენა ოსმალთა ბრძანებით.

თუ ყოველივე ეს როგორ მოხდა და როგორ ამოვარდა,
ამას გვაჩვენებს შემდეგი მაგალითები:

ერუშეთის მკაცრად დამორჩილებას მოჰყვა ქართველთ
გათათრება მკაცრის კილოთი. ყველა სოფელს გამოეცხადა
დამონება, ვინც თათრობა იყაბულა, ის იქ დარჩა, ვინც
არა და უსათუოდ უნდა აყრილიყო და ქართლსა და იმერეთში
წამოსულიყო, ან იქ მოკვდებოდა ბრძოლაში. ქართველს იქ
არავის დასტოვებდნენ. ქართველი თუ სომხის, ანუ კათოლი-
კის სჯულს მიიღებდა და ამით აცნობებდა თავის ვინაობას,
მის მერეკი ეძლეოდა მას იქ ცხოვრების უფლება, ასე და ამ
გვარად, ძრიელ ბევრ ქართველთაგანი, რომელნიც თათრობას
ადვილად ვერ უერთდებოდნენ, იგინი თავს სომხად, ანუ

კათოლიკად აღიარებდნენ და ამიტომ თავსაც გადირჩენდნენ. ამ გვარის ქართველთ რიცხვი ერუშეთში ძველიდგანვე დიდი იყო. მომავლისთვის მათ დაკარგეს ქართული ენა. ამის მაგალითია არტაანის ნაწილის ჩილდირის ხეობის სოფელ ველის. მცხოვრებთ ქართველთა ვითარება, რომელთაც კათოლიკობა მიიღეს და შემდეგ დროს. მათ ქართული ენაც დაკარგეს. დღეს იგინი ოსმალურად ლაპარაკობენ, სჯულით ქრისტიანები არიან და სომხის კათოლიკედ ირიცხებიან, თუმცა გვარტომობით კი ქართველები არიან. ამათში ქართული ენა ძირიანად ამოვარდა XIX საუკუნის დამდეგიდამ. ერთი ნაწილი ამ სოფლის 1863 წ. ახალციხისკენ გადასახლდნენ და სხვა და სხვა სოფლებში დასახლდნენ, დღემდე აქ არიან ესენი. ქართული ენა დაკარგული აქვსთ. ლოცვა სომხურად აქვსთ საყდარში და ირიცხებიან სომხის გვარის კათოლიკეთ, თუმცა მათ კარგათ იციან რომ ქართველთ შთამომავალნი არიან. მაგრამ სომხად კათალიკობენ.

ასე და ამგვარად, მთელს ერუშეთში, ქართული ენა დაჰკარგეს იმ ქართველთაც რომელთაც ისლამის იწამეს და დაჰკარგეს იმ ქართველთაც, რომელთაც კათოლიკობა და გრიგორიანობა აღიარეს, ქართულ გვარს და ენას ერთმაც მოუსო ცელი და მეორემაც ყველა ესკი სასიხარულო მოვლენა იყო ოსმალოს მთავრობისათვის, რადგანც მათ დიდი შიში აქვნდათ მისი, რომ ვაი ფუ, ქართველთ ხალხი ვერც მაგრა გავათათროდ, ვერც გავიერთგულოდ და ვერც ვიყმოთო. ამიტომაც იყო რომ იგინი მძლავრის მახვილით სპობდნენ ქართველთ რიცხვს არტაანის მხარეს, ანუ მთელს ერუშეთში.

გათათრებულ სოფლებს სათითაოდ ყველას დაუდგინეს ხოჯა, მოლა და სხვა. გაუკეთეს ჯამე, მოუხერხეს სოფლის მედრესე. ხოჯა ხალხს უქადაგებდა ისლამის სწავლას, ქრისტიანობის ცნების დავიწყებას, ქართული ენის დათმობას, ოსმალურის შესწავლას, ხოჯა, თუ მოლა ასე და ამ საგანზედ ქადაგებდა მუდამ დღე ჯამეში, ასევე ქადაგებდა ბავშვე-

ბის წინაშე მედრესეში. ერთსა და მეორეშიაც ქართველობის ყოველივე იგმობოდა. სასულიერო წოდებამ იმეცადინა და ქართული ენის და თვითცნობიერების შესახებ სრული ზიზღი და მტრობა ისე მძლავრად დანერგა, რომ თვით ქართველ მაჰმადიანებივე მოიძულებდნენ დედაენას და ყოველივე გვარიანობის თვითცნებიერებას. ყველა ამის კვალად ხელს უწყობდა ოსმალეთის მთავრობისაგან გაბატონებული ოსმალური ენის ხმარება, რაც ყოველ ერუშნელს უნდა სცოდნიყო, თორემ იწ უამისოდ ოსმალთა სამართველოში ფეხს ვერსად წარსდგავდა, მაგ ქართულის ენით არავინ ალაპარაკებდა, მისთვის მთაგრძნელი იქმნებოდა საჭირო. ამიტომ ყოველი ქართველ მაჰმადიანი სცდილობდა ოსმალური ენის შესწავლას, ქართულის დავიწყების. აი ამ გარემოებამ შეუწყო ხელი არტაანის ოლქში ქართული ენის ამოგდების საქმეს. ქართულ გვარსა და ენას ძირიან-ფესვიანად მოთხრას მტრობაც მოევლინა ოსმალთაგან.

მთავრობის ბრძანებით სოფლებში აკრძალული იქმნა ქართული ენა სალაპარაკოდ. კარში, საქვეყნოთ კი ქარა და თვით ქალებს სახლში, ოუმათაცკი ეშინოდაუ შვილებთან ქართულს ენაზედ ლაპარაკის. ქალებს ასმენინენ ისეც, თქვენ რადგანაც მუსულმანები ხართ, ამიტომ უნდა ეცადოთ რომ მუსულმანის ენა დაისწავლოდ და ამ ენით ილაპარაკოდ, თორემ წინააღმდეგ იქმნება ქართული ენის ხმარება—ამით წაწყმდებით თქვენ. ამ გარემოებით მათ დაიმორჩილეს თვით ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცობა და მათაც შეაძულეს ქართული ენა 1670 წლიდამ. მაგრამ ვერც ამით ხდებოდნენ რაშეს, ქართველ მაჰმადიანთ ქალებში ქართული ენა მაინც არსებობდა, ყმაწვილებს არ ავიწყდებოდათ ეს ენა, რადგანაც დედას მათთან ქართული ენით აქვნდა ლაპარაკი. ეს გარემოებაკი წინააღმდეგი იყო ოსმალოს პოლიტიკისათვის. მერე სხვა ხერხი მონახეს.

1690 წლიდამ მთელს არდაგა ის კუთხის სოფლებისაკენ

მძლავრის რიცხვით იწყეს ქურთების გადმოსახლება, ოსმალეების და სხვათა. ამათ რიცხვის ზოგს აქა იქ სოფლებში ასახლებდნენ, ზოგთაგანაც ცალკე სოფლებს აფუძნებდნენ. ამათის რიცხვით ერიეს ქართველი მაჰმადიანები და მალე ისეც მოახერხეს რომ სულის საშუალებით ყველა ესენი ერთმანეთს დაუახლოვდნენ, დანათესავებაც იწყეს. ერთმანერთში ქალების გათხოვებაც მოაწყეს: ქურთის და ოსმალოს ქალს ირთავდა არტაანელი ქართველი მაჰმადიანი, ამ გზით ქურთის ქალს მის სახლში შეჰქონდა ოსმალური ენა, ქართველ მაჰმადიანთ ქალს თხოულობდა ოსმალი, ან ქურთი და სხვანი. ოჯახში რასაკვირველია ქართველ მაჰმადიანთ ქალიც ოჯახის წევრთა შორის გამეფებულს ოსმალურს ენას ემორჩილებოდა, ქართული ავიწყდებოდა და ოსმალურს ეთვისებოდა ასე და ამ გზით, ქართველ მაჰმადიანთ კაცთა გარდა, თვით ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცობის ცხოვრების წესებიც ევლინებოდა ქართულ ენას არტაანის ოლქში დავიწყების დასაწყისად. უნდა მოგახსენოდ რომ ამ გარემოებამ ისე იმოქმედა, ისე მედგრად დევნა ქართული ენა, რომ XVIII საუკ. ნახევარს, არტაანის მხარეში ქართული ენა თითქმის ძირიანად იქმნა ამოგდებული, ქართველთ შორის მოსპობილი და დავიწყებული.

ქურთებსა და თურქის ტომის ხალხთა გამრავლების გარეშე, ოსმალური ენა გამეფებული იყო ხსენებულ კუთხეში მცხოვრებთ ბერძენთა, სომეხთა და სპარსთა და სხვათა შორისაც და ეს გარემოებაც მკაცრად უწყობდა ხელს, რომ ქართველთ შორის გავრცელებულიყოს ოსმალური ენა. ამას გარდა, რომ მთელს ერუშეთს შესცვლოდა თავის ძირეული სახე და გადაქმნილიყო სხვათ, მიტომ დაიწყეს ასეთი საქმენიც.

არტაანს ეწოდეს ოსმალურად არადჰან — არდაგან, ერუშეთ-ზარუშეთ, არტაანი აღშენებულია ვახუშტით ჯავახოს ძემან მცხეთოსანმან ქრისტეს წინედ! შემდეგ დროს, აქ იჯდა

ერისთავი არტაანისა და კოლისა. აქვე იყო ქართველთ დიდი ტაძარი. ასეთი მკვიდრი ნათესავობა იყო არტაანის ქართველ ერის ტომისა მის წარსულთან, დღესაკი აღარაფერია იგი. მას გარს მოსია ოსმალური სულიერების გარესახიერება, ქართული მთლად მკვდარია. როგორც გამოუცვალეს არტაანს სახელი და უწოდეს ოსმალური, ისევე გამოუცვალეს სხვათა ქალაქებსაც.

ერუშეთის სოფლებსაც ასევე შეუცვალეს ქართული სახელები და მათ ნაცვლად უწოდეს ოსმალური, თურქული და ქურთული სახელები, თითო ოროლა სოფელს კი შერჩათ აქა იქ ქართული სახელები, მაგრამ ერთობ მცირედ. სადღეისოდ, ამ აუარებელ ქართველ სოფლებთ შორის ნატამალობს ქართული სახელწოდებანი. ყოველივე ისე გარდაიქმნა და გარდაკეთდა, რასაც მნახველი თუ არა ისე ვერავინ წარმოიდგენს.

წყლებსა და მდინარეებს უწოდეს ოსმალური სახელები და მოსპეს მათი ის ძველი სახელები, რაც მათ წინეთ ერქვათ, მაგალითებრ: მტკვარს უწოდეს ქურა სუ, არდაგან სუ, ფოცხოვ სუ და სხვანიც ამ გვარად, ზედ დართვით ოსმალურ სუ როგორც აჭარას, აჭარ სუ, კინტრიშ სუ, ზარეშეთ სუ და სხვათაც ასევე.

ადგილებს, მთებს, ხეობათა, ველებს და კლდებსაც გამოუცვალეს სახელები და ქართულის მაგიერ უწოდეს ოსმალური სახელები. თვით გზებსაც შეუცვალეს ქართულ წოდებანი, ხიდებს და სხვათაც.

სახელწოდებათა ცვლილება ისე წავიდა წინ, რომ ძრიელ ადვილად და მარტივად სახელებს და გვარებს უცვლიდნენ თვით ქართველ მაჰმადიანებსაც და რაც უნდა ბრთული ქართული გვარი ჰქონიყო ვისმეს წოდებული, იმას უსათუოდ ოსმალურად შეუცვლიდნენ და შვილის მაგიერ ოღლოს უწოდებდენ. ასე რომ სადღეისოდ, მთელს ერუშეთის მცხოვრებთ ქართველთ მაჰმადიანთ შორის, თქვენ ველარ ნახავთ ვერც

ერთს კაცს რომ იმას ქართველი კაცის გვარის რამე ნიშან წყალილა ეცხოს. ყოველივე შეცვლილი აქვსთ მკაცრის ოსმალურ ენის წესზედ და იწოდებიან თათრად. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ერუშეთში არ დარჩა არც ერთი კუთხე, ნაშთი, მთა, ბარი, ქვა, მიწა, ქალი, კაცი და სხვანი რომ ქართულს მაგიერ ოსმალური სახელები არ სწოდებოდათ.

ყველა ამანკი, სულ ორი საუკუნის განმავლობაში, ქართველის ხსენება სრულიად გააქრო, გარდაქმნა ოსმალურად, შეიტანა მათში ქართულის მაგიერ ოსმალური ენა, სჯული და ყოველივე აქ ისე მოისპო, ისე ამოვარდა ქართველთა რიცხვი, რაც შეგნებულის მამულიშვილისათვის გულს საწვავი უნდა იქმნეს, დღეს არტაანის, ანუ ერუშეთის ისტორიულ ცნობირება მარტოდ ქართულს ძველს წიგნებშიღა მდუმარებს, ახალ დროში, არტაანის, ანუ ერუშეთის ხსენება ერთმა ქართველმაც აღარ იცის, არ იცის, თუ ძველად, ეს კუთხე ვისი ტომის ხალხით იყო დასახლებული, ვის საკუთრებას შეადგენდა და ან რა დევნა და მახვილის ხმარებით ამოვარღა აქ ქართველობა, ან ქართველ ტომს ამ გადაგვარებით რა ზარალი მოუვიდა და როგორ დაიჩაგრა და დაიქსაქსა მისი სხეულებრივი არსებობის ძალა, მისი ტანი, ჯანი და როგორის გადამახინჯებით გადაკეთდა და გარდაიქმნა, ან ამისთვის რამდენს ელებოდა მათში ყადვილესად და უბრალოდ ბოლო.

ვიტყვით იმასაც-კი, რომ ერუშეთს, ანუ არტაანს, თუ არდაგანის ოლქის ხეობათა ზოგ სოფლის მცხოვრებთაკი შერჩათ ქართველი ერის ტიპის სახე და იგინი არა ჰგვანან იმ მცხოვრებთა ქართველ მაჰმადიანებს, რომელთაც ნათესავობა ჰქონიათ ოსმალ, ქურთებს და სპარსთა ტომს ერთან. ქართულ ტიპს გარდა ზოგიერთ სოფლებში, ქართველ გადაგვარებულ მაჰმადიანთ დედაკაცებთ შორის, დღესაც კიდევ არის ზოგი რამ ქრისტიანული წესების დარჩენილი მაგალითებრ ჩილდირის ხეობის ქართველ მაჰმადიანთ დედაკაცები ძველს ნასაყდრალებს გარშემო ნართს ახვევენ, გარს უვლიან და

ლოცულობენ, რაც ეს მათ დედეულთაგან აქვსთ მცნებათ გარდმოცემული. ამაებს გარეშე, სხვა ყოველივე არდაგანის ოლქში ქართველების მკვდარია და გამქრალი. ასეთ გამქრალ და მოსპობილი კუთხე ჩვენგან არც ისე შორს არის. მას აი საქართველოს რა კუთხეები ჰფლობენ, ანუ საზღვრავენ. აღმოსავლეთით მიდამოები, დასავლეთით შავშეთ კლარჯეთი, სამხრეთით არზრუმის კუთხე და ჩრდილოდ თრიალეთი ჩილდირის ხეობითურთ, რომელიც ჯავახეთზეა მიკრული. არტაანი, ერუშეთი, კოლის და კარის მდინარენი ერთვიან მტკვარს და ყოველივე ეს მოდის აღმოსავლეთით. ამ კუთხეთა დასავლეთ მხრიდამ იწყება კლარჯეთი, რომელ კუთხის წყლები მიერთვიან ჭოროხს და ჭიჭოხი ერთვის შავ ზღვას და მტკვარი კასპის ზღვას.

ასე და ამ გვარად: ოსმალეთის საქართველო იყოფა ორს ნაწილად, ორს კუთხედ, ორს მხარედ. ერთი შეადგენს აღმოსავლეთ სამხრეთ ჩრდილოეთის ნაწილს საქართველოისას, სადაც არის მთელი კუთხე ბერდუჯისა, თრიალეთი, ჯავახეთი, მესხეთი, ფოცხოვი, ჩილდირი, არტაანი, ერუშეთი, კოლა, ყარს, ფანასკერტი. დასავლეთით სამხრეთ ჩრდილოდ გახლავსთ შავშეთი, კლარჯეთი, ოლთისი, ლაზისტანი. ლივანა-აჭარა, ზეგანი ღა მრავალიც სხვა კუთხენი საქართველოსი, სადაც დღემდე ზოგს ალაგას კიდევ არის ქართული ენა ქართველ მაჰმადიანთ შორის დაცული. ასეთ კუთხეებათ ითვლებიან 40 სოფ. კინტრიშის ნაწილში, ანუ ქობულეთის ნაწილს, 92 სოფ. აჭარას, 120 სოფ. ზეგანს. 42 სოფ. ლივანას, 35 სოფ. მაჭახელს, 32 მურღულის ხეობას. 50 მესხეთსა და ჯავახეთს, 20 სოფ. ართვინის ახლო-მახლო 20 არჯევაძიანთ ხეობის შეყოლება ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში, 20 სოფ. (თაოსკარი) პარხალს, 10 სოფ. ოლთისაკენ. ზოგში მკვიდრად არის დაცული, ზოგში შერეულევას არის მიცემული და ზოგშიკი ოსმალური ენა გაბატონებულა. თუ გარემოებამ მოსპობა არ ააცდინა, მაშინ აქაც-

ისევე მოისპობა ქართული ენა ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ეს როგორც მოისპო ოსმალოს დესპოტიზმის წყალობით არ-ტაანს, ერუშეთს, შავშეთს და ვინ იცის კიდევ რამდენ სხვა ადგილებში.

აქ საყურადღებო ჩვენთვის კვალად ისიც უნდა იყოს ერთის მხრით, რომ ასეთ კუთხის მითვისების და ხალხის გადაგვარების და შეჭმის შესახებ არც თვით ოსმალეთის მთავრობა და სასულიერო წოდება ფიქრობს რამეს. ვგონებთ დიდი სამარცხვინო უნდა იყოს და არა საპატიებელი რომ ოსმალეთის მთავრობა ასე უწყალოდ აქრობს და სჭამს სხვა და სხვა ტომთა შვილებს. ასეთი საქციელი არ შეფერის არც ერთს რიგიანს და კაცთ მოყვარე სახელმწიფოს, რომ თავის მართვაგამგეობის დროსა და ძალას სხვა და სხვა ტომთა დამორჩილებას და შეჭმის შრომას ანდომებდეს, ეს იქმნება მეტად სამარცხვინო და არ საკადნიერებელი ღირსება შესმენილი სახელმწიფოსთვის. ოსმალეთის სახელმწიფოს ჩვენს ტომის წინაშე დიდი ცოდვები და დანაშაულობა მიუძღვის. მან დაიმორჩილა მთელი სამცხე-საათაბაგოს ქართველნი და უკანასკნელ ამის ძალით მოსპო მთელი ქართველობა თავის სამშობლოს მიწა წყალზედ. დღევანდელი ჩვენი ტომის განსაცდელი პირდაპირ ამათ ედებად ბრალად. სამწუხაროდ ოსმალეთის მთავრობა სხვა და სხვა ტომთა განადგურებას ადრევე დაადგნენ და ქართველთ გარდა მათ მრავლად გაათათრეს ბერძნები, ბოლგარელნი. სერბიელნი. ჩერნოგორელნი და სხვანიც მრავალნი ქრისტიანები სლავიანთ ტომისა. ზოგს ამათ თავიანთ დედა ენაც დაავიწყეს, მკაცრად გაადანატიკეს. ხოლო ჩვენსავით ვერ მოსპეს და გააქრეს თავიანთ სამშობლო ქვეყნის ადგილებით და მის საკუთარის ასპარეზითა. ყველა ასეთ გათათრებულებში ჩვენ პირველ უბედურად ამოვსჩნდით და დავკარგეთ ყოველივე, დავივიწყეთ ენა, ქვეყანა, ისტორია და ჩვენი თავის და ვიანაობის ხსოვნა. ეს სწადდა ოსმალოს მთავრობასაც და მან მცირე ჯზიაში ოსმალთა ტო-

მი სწორედ ასეთის გადაგვარებულთა რიცხვიდამაც შეადგინა და მით დაარსა აქეთ ოსმალთა ტომი. თორმე აქეთ ოსმალთა არც სამშობლო იყო და არც ოსმალოს ტომის ხალხი სცხოვრებდა, ყოველივე ბერძნების, სომხების და საქართველოს საკუთრებას შეადგენდა, მაგრამ მათ დაიკავს ყველა ესენი, გაათათრეს ხალხი, ოსმალური ენა შეასწავლეს და მით აღადგინეს ოსმლთა ტომის რიცხვი საბერძნეთს, სომხეთს, საქართველოს და სხვა ტომთა ადგილებზედაც.

ასეთი საქციელი ოსმალეთის მთავრობისა ჩვენს ისტორიაში ყოველთვის მწარე მოსაგონარი იქმნება და თან მეტად საწუხიც. ამას ეჭვი არ უნდა. ჩვენი ისტორიისთვის ამ კუთხის და ხალხის დაკარგვა საქართველოს მიწა-მამულის რიცხვიდამ არის გულ-ცეცხლ საწვავი საქმე და მოგონება. რასაც შეგნებული ქართველი ადვილად ვერ დასთმობს, ჩვემის ტომის და ტერიტორიის დასალუპს მახვილს ქართველი ადვილად ვერ დაივიწყებს.

ოლთისი (ზემო ქართლი)

ოლთისი საქართველოს ისეთივე ნაწილი იყო და კუთხე, როგორც არტაანის, ყარსის, შავშეთის, ლივანის, ლაზისტანის და სჩვანი.

ამ კუთხეშიაც ისევე იყო ქართველი ერი დასახლებული, როგორც ქართლ-კახეთ-იმერეთის მჭიდროდ დასახლებულ კუთხეებში. მთელი ოლთისის კუთხე სავსე იყო ქართულის სოფლებით, სოფლებს ერქვათ ქართული სახელები, ასევე მთებს, ტყეებს, გორებს, წყლებს და სხვანი. ამას გარდა აქეთ-კენვე იყო დიდიძალი ძველი ნაშთები, ციხეები, კოშკები, ტაძრები, საყდრები და მრავალიც სხვანი, რომელთა ნაშთნი დღემდეც არის ოლთისისკენ აქეთ იქით დაშთენილნი.

იმივ დროის დასაწყისიდამ ოლთისი იყო პირველი კუთხე ზემო ქართლის, იგი შეადგენდა სამცხე-საათაბაგოს ნაწილს და მის სამზღვრებს მიჯნავდა დასავლეთით ლაზისტან-ჭანეთი, სამხრეთ ბიზანტია—მერე ოსმალეთი, აღმოსავლეთიკ არტაანის და ყარსის მიდამოები და სამხრეთით ძველი ბიზანტიის ადგილები. ოლთისის ქართველობა გამოჩენილი იყო მთელს სიქართველოს ერის წინაშე ბიზანტიის სიახლოვის გამო, იგი ბევრად იყვნენ დაწინაურებულნი. სწავლა-განათლება ამათში ისე იყო აღორძინებული, როგორც სამცხე-საათაბაგოს სხვა კუთხეებში. ოლთისელნი მრავლად და უხვად მისდევდნენ განათლების საქმეს და მათ დროის კვალად თითქმის ყველა ოლთისელმა იცოდა წერა-კითხვა, ქართული მწიგნობრობა, ვინაიდგან ყველა სოფლის ეკკლესიის გვერდით იყო სასწავლებელი, სადაც ასწავლიდნენ როგორც შეძლებულთ შვილებს, ისევე შეუძლოთა და ასეთებს. ამიტომ ოლთისელთ შორის ქართული წერა კითხვა ყოველთვის არსებობდა იგინი გამოჩენილ და ქებულ იყვნენ ამით, მათში თვით დედაკაცობაც კი მისდევდა უხვად ქართულ მწიგნობრობას, მათში ძნელად რომ ქართველ ქალს წერა-კითხვა არ სცოდნოდა, ქართულს გარდა უნდა ვსთქვათ. რომ ბერძნულსაც ადვილად სწავლობდნენ, რადგანაც ბერძნებთან ახლოს იყვნენ და მისვლა-მოსვლა, აღებ-მიცემა, საქმიანობა, ხელოსნობა და საქვეყნო საქმეთა შესახებ საუბარიც ხშირად აქვნდათ.

ვიტყვით, რომ მწიგნობრობის მხრით ქებულნი იყვნენ ძველად ოლთისელნი, ვის არ უნდა ახსოვდეს გიორგი ოლთისელი და ვინ იცის რამდენი კიდევ სხვანი, ესენი დაუთვლელნი, მწიგნობარნი, სამღრთო მეტყველნი, მღვთის მეტყველნი, მთარგმნელნი, მწერალნი და სხვანი, ასეთ მწიგნობარ პირთაგან მრავლად არის ქართული წიგნები ნაწერი, ნათარგმნი და ვადმოკეთებულნი. რაც ოლთისის კუთხის ტაძრების სენაკებში ქართული წიგნები დაწერილა, იმედოლა რიცხვის, რომ თვით დღესაც კი მრავლად ვნახავათ ხსენებულ

კუთხის სხვა და სხვა ადგილებში ძველად ნათარგმს და პერგამენტზედ ნაწერ წიგნებს, რომელთაც ბევრნაირი მნიშვნელობა აქვსთ ჩვენის ისტორიისთვის.

მწიგნობრობის გარეშე, ოლთისელნი იყვნენ კარგი ხელოვანი ოსტატებიც, ქვის მჭრელნი, მექანდაკენი, მთლელნი, კალატოზნი, მაშენებელნი და სხვანი. ამათ გარდა თავიანთ დროის კვალად ყველა სახელოსნო საქმეთა ხელოსნობასაც კარგად მისდევდნენ. მათში გაჩაღებული იყო თვით შეზღვაურობა, მეთევზობა და სხვანი. მეურნეობასაც უხვად მისდევდენ, მათში მეურნეობა აღორძინებული იყო. აღებ-მიცემა და ვაჭრობაც იცოდნენ, რადგანაც ხშირი გასვლა-გამოსვლა აქვნდათ ბიზანტიის ქალაქებს და სოფლებში. მოკლედ რომ ითქვას, ოლთისის ხალხი დაჯილდოვებული იყო ყველა საქმის სიყვარულით და წარმატებით.

ასეთი კუთხის ერი სრული სახე იყო ბიზანტიის ძლიერების და განათლების, მათის კულტურის და შემძლებლობის, სამწუხაროდ ასეთ ღირსეულ კუთხეს სადღეისოდ არ შერჩა თავის ბრწყინვალე წარსულის ცნობები, ასეთი მაღალი ღირსების კუთხე და ერი გაუქმებულ იქმნა ოსმალთა მახვილისაგან, ოლთისელთ ქართველთ ძლიერება ჩაყლაპა ოსმალოს ველურობამ, აქ გაქრა ყოველივე ქართველთა, დღეს ოლთისი მარტოდ ისტორიის ფურცლებით შეიძლება ვიცოდეთ, ისიც მცირედ: ყოველივე ამოვარდა და მოისპო როგორც ადგილობრივ, ისევე ისტორიაში. ყოველივე ამაებთან მოისპო აქეთ ქართული ენაც,

დღეინდელ ოლთისელ ქართველთ შესახებ ჩვენ ბევრი. რამ აღარა ვიცით რა, იგინი მოწყვეტილნი არიან ჩვენგან და ჩვენ მათთვის, ერთმანერთის ცნობაკი არა და არსებობაც კი დაგვავიწყდა. დღეს ოლთისში ქართული ენის ყოველივე ნატამალობს, ამ ნატამლობის უმთავრეს საფუძველი ისლამი გახდა და ოსმალოს სასულიერო წოდება. მიუხედავათ ამათის ძლიერის ბოროტების, მაინც ამ თემის ქართველ მაჰმადიანთ

შორის დღემდე ქართული ენა დაცული, ანუ შენახული არს, მაგალითებრ სოფელ **მორთულს**. **სალაჩურს**, **თაოსკარს**, **ნარიიანს**, **ფენიაკს**, **ოლთის**, **კოსორს**, **ყარაფაფახს**, **შარდუს**, **ბგუნდარას** და სხვაგანაც დღემდე თურმე ქართველ ძაჰმადიანები ქართულად ლაპარაკობენ. ყმაწვილები 15 წლიდამ იწყებენ თურმე ოსმალური ენის შესწავლას ქალებს თურმე სუფთათ აქვსთ დაცული ქართული ენა და დღეის შემდეგაც ესენი კარგა ხანს შეინახამენ ამ ენასო.

ლაზისტან-ჭანეთი *)

I

ლაზისტანი ხშირად ექვემდებარებოდა უცხო სახელმწიფოებს. მაგალითებრ იგი რამდენჯერმე ეკავათ რომაელებს, ბიზანტიელთ, არაბებს და სხვათაც. რომაელთა მფლობელობა იწყება ძველის დროიდამ. ამათ ფლობის შესახებ სხვა და სხვა ისტორიული ცნობებიც არის დაშთენილი. მათი გავლენა ლაზებზედ მძლავრად ყოფილა განფენილი და ამ სიმძლავრის დროს, არც თვით ლაზები ყოფილან მჩატენი. ლაზებს ისეთი ძლიერება ჰქონიათ შინაურის ცხოვრების, რაისა გამო მათ თვით უცხოელთა გავლენის დროსაც კი, დაუცავთ თავიანთ სულის ძლიერება და ნაციონალური თვით ძალმომრეობა სხვათა წინაშე.

რომაელთა მფლობელობის გარეშე ხშირად ამათ ბიზანტიის ფლობაც ევლინებოდა. უძველეს დროიდამ, ამ კუთხის და ერის საქმე ისე იყო მოწყობილი, რომ იგი ხან ერთს ემორჩილებოდა და ხან მეორეს, მაგრამ ყოველთვის კი იგი რჩებოდა მძლავრად და ნაციონალურ მხარეებთა სიმაგრის ხელ-შეუხებლად, მას ვერც ერთის მძლავრის სამეფოს მონო-

---

*) ლა ისტანის ვრცელი აღწერა დაუბეჭდავი არის.

ზა ამცირებდა, ვერ არყევდა. რომი და ბიზანტია, ეს ორი ძველი კერა განათლებისა, ძველი აკვანი ცივილიზაციის და კულტურის, ლაზების წინაშე რჩებოდა მხოლოდ ისტორიულს მაგალითად, თორემ მას რამე სამასწავლებლო გავლენა და მნიშვნელობა სულ არ აქვნდა, რადგანაც ლაზებს თუმც საქართველოსთან ერთად არ აქვნდათ დიდი საომრო და მის იარაღთა შემძლებლობა, მიტომ მის უქონლობის და სიმცირის გამო უცხოელთაც ემორჩილებოდნენ, რადგანაც უცხონი სიმრავლით სჯაბნიდნენ. ასეთი დაჯაბნა იყო მხოლოდ მძლავრებით, რაც შეეხება სხვაფრივ გავლენას ესკი მცირედ იყო, რადგანაც თვით ლაზები და მასთან მთელი ქართველის ერიც დიდის კულტურით და ძველის განვითარებით იყო დაჯილდოებული, ამას ასაბუთებს ცხადათ ის გარემოებაც, რომ ლაზებმა, მეგრელებმა და სხვათა ძველადგანვე დღემდე მკვიდრად შეინარჩუნეს თავიანთი სულის ძლიერება და თვით მცნობელობა, იგი ვერავინ შეარყია თვინიერ ოსმალთა დესპოტიურის მახვილის და ფანატიზმის.

ლაზისტანში მრავლად არის დაშთენილი როგორც რომაელთა კვალი, ისევე ბიზანტიელთ და ებრაელთაც კი. ამ კუთხის მთა ბარში კაცი ხშირად შეხვდება სხვა და სხვა ლირს შესანიშნს ნაშთებს, სამახსოვრო ნივთებს და მიწაში დამარხულ ლირს სახსოვარ ფულებს. ლაზებმა V საუკუნის შემდეგიდამ მიიღეს მჭიდრო კავშირი საქართველოს საქმეებში, ვახტანგ გორგასლანის ძალით დაიმკვიდრეს ერთი და განუყოფელი არსება ქართველებთან ყოველ ნაირის მხრით-

ლაზისტანს მეტად ძველი და მასთან მდიდარი ისტორია აქვს. მისი არსებობის დასაწყისი უსხოვარის დროიდამ იწყება, მისი საისტორიო ცნობები მრავლად მოიპოვება ბიზანტიელთ და რომაელთ მწერლების ძველს წიგნებში. ძველს ისტორიულს წიგნებში ისე შესანიშნავად მთელი საქართველოს ერი არ არის მოხსენებული, როგორც ლაზისტანი და ჭანეთი. საფიქრებელია ისიც რომ ხშირად უძველესის დროიდამ ლაზის-

ტანის სახელწოდებით იგულისხმებოდა მთელი საქართველო და ქართველ ერიცკი.

ვიტყვით, რომ ძველად ლაზიკა და სამეგრელო კერა იყო ქართველის ტომის განვითარების და განათლების. დღესაც ვართ ერთმანეთისაგან დაკარგულნი, თორემ უხსოვრის დროიდამ ლაზისტანი და ჭანეთი გადაბმულ-გადაქსოვილი იყო ქართლზედ. ქრისტეზედ ბევრად უწინარეს, ქართლის მეფენი და ლაზისტან-ჭანეთის ერთად და ერთნაირად იწოდებოდენ. ჭანეთ-ლაზისტან მეგრელი და ქართველი ერთი და იგივე იყო და ყველა ქართველს წარმოადგენდა.

მთელი შავი ზღვის ნაპირები იწოდებოდა ჭანეთ-ლაზისტან-სამეგრელოდ, გურია შემდეგ დროს არის გაჩენილი და შუაგულს დასახლებულნი. როგორც ქვემოთაც ნახავთ აქ დაუსახლებიათ ქართულად მოლაპარაკე ურიები, რათა ამათის საშუალებით სამეგრელოსა და ლაზისტანზი საერთო ბარის ქართული ენა გავრცელებულიყოს. აქეთ ძველი ქართული ენა მიტომ დარჩენილა შეურყეველი, რადგანაც აზიიდან გამავალ ერს მათთან დაახლოვების შემთხვევა არა ჰქონიათ, ხმელეთს იქით შავი ზღვა იყო და ეს გარემოებაც უშლიდა უცხო ტომთ მათთან დაახლოვებას, ამიტომაც აქ ქართულ-მეგრულ-ლაზური დაშთა თავის სიტყვებით. ბარს ადგილებში კი მაგალითებრ კახეთს, ქართლს და იმერეთს უცხო ტომის ერნი ხშირად ხვდებოდნენ, აქ მათი სიტყვებიც ადვილად შემოდიოდა მეგრულ-ლაზურ-ქართულში, აქედამ შეიქმნა აწინდელი ქართული, თორემ ძველი ქართული მეგრული და ლაზური ენა ყოფილა. მიზეზი ეს ყოფილა და მიტომ მოუხდენიათ ასეთი განყოფა და დასახლება მოქალაქური ქართულით მოლაპარაკეთ.

მოგზაური პროსკურიაკოვს შეუდგენია ლაზური ენის ლექსიკონი. ეს სხვათა შორის ამბობს, რომ ლაზები ტრაპიზონულადაც ლაპარაკობენო. ეს ბირი სწერს, რომ ლაზური და მეგრული ენა ერთი ენა არისო. ივინი განსხვავდებიან

მხოლოდ ადგილმდებარეობის ზოგი რამ განმასხვავებულის სიტ-ყვებითო. ოსმალური სიტყვებიც მრავლად მოისმის ამ ენის ხალხშიო. ამ პირს ბევრი შეკდომებიც აქვს.

ლაზური ენის ნათესავობა ქართულ ენასთან ჭეშმარიტი საგანია,—ეს ჭეშმარიტება არის. ლაზურ-მეგრული და ორივე ენაკი ძირი, ანუ ფესვი ქართული ენისა. სხვათა შორის ბარონ როზენმა შეადგინა ლაზური ენის გრამატიკული გარჩევა და ამით მან დაასაბუთა ლაზური ენის მჭიდრო ნათესავობა ქართულ ენასთან' თუმცა არა გარკვევით, მაგრამ ბოტანიკი კოხიც ამავე აზრის არის, რომ ლაზური ენა არის �lo-კავი ქართულის, ამათ გარდა უსლარი სწერს, რომ კოლხები მეგრელები არიან—იგივე ლაზი და ყველა ესენი-კი ქართველნიო. ყველა აცათ დედაენა არის ქართულიო.

გამოჩენილი ელიზე რეკლუ სწერს ასე: ლაზები ქართველის ტომისანი არიან, ამათი ენა არის ქართული, ზოგან ნამდვილ მეგრული ენით ლაპარაკობენ, ზოგან შერეულით. ზნეც ისეთი აქვსთ, როგორც იმერლებს, კარგად ჩაცმას და სიმდიდრეს ეტრფიან და სულაც არ არიან ზარმაცნი, როგორ საზოგადოდ ამბობენ მათზედ. სამი საუკუნის წინედ ისინი ქრისტიანები იყვნენ, ეხლა მაჰმადიანები არიან. ასევე მოიხსენებს აჭარლებსაც. ასეთი აზრები მოყვანილი აქვსთ ქართველ მსწავლულთაც, ისტორიკოს დიმ. ბაქრაძეს, ბარათიშვილს, ტოპოგრაფ ყაზიბეგს და ბევრსაც სხვათა, სომეხთ შორის მოგზაურ სარქისიანიც ასე ამბობდა 1850 წლებში.

ამ ბოლოს დროს, პროფესორის ნ. მარის მიერ დაბეჭდილის წიგნიდამ სჩანს, რომ იგიც ამავე აზრის უნდა გახლდესთ. ვინაიდგან მან ლაზური სიტყვების დასაწერად ქართული ასოები იხმარა, თვით ლაზური ლექსებიც-კი ქართულის ასოებით დასტამბა.

ბოტანიკმა კოხმა თვით მცენარეთა და ხეებთა ისეთი სახელებიც-კი უჩვენა, რომელნიც ორივ ამ ენის ხალხში ერთნაირად იხმარებიან. ესეც ცხადი საბუთი არის ამ ენების

ურთიერთ შორის ნათესავობის. ზოგთა თქმით, ლაზისტანში სომხებიც სცხოვრებენ, იგინი დღეს თურმე გადაგვარებულან ასეთ სომხებს ად. ლოზენი იამშილებს უწოდებს. ართვინის სომეხ კათოლიკეთ ეპისკოპოს ზაქარიანს მეისტორიე დიმ. ბაქარაძისთვის ეთქვა, რომ ლაზები XVII საუკუნეში, მრავლად გაფრანგდნენ ლაზისტანშიო. ამ ლაზებს შემდეგ ლაზური დავიწყეებიათ და სომხურად დაუწყვიათ საუბარი, დღეს ასეთ გასომხებულ ლაზთა რიცხვი საკმარისი არის. თვით ართვინელ მემადნე კათოლიკე აშტრაკიანმაც-კი მიამბო, რომ დიახ ესე იყოვო.

მთელი ლაზისტანი შესდგება ცხრა სანჯაყისაგან. 1854 წლამდე, ლივანა გონიოს ფაშები ლაზისტანის ფაშათაც ირიცხებოდნენ, მაგალითებრ 1830 წლებს, მუსა ფაშა ჭყონია, რომელმაც ქართული წერა-კითხვაც იცოდა, იგი თავის წერილებში ასე აწერს ქართულად ხელს:—„გონიო ლივანა ლაზისტანის სანჯაყის მფლობელი მუსა ფაშა ჭყონია.“

აქედამ უნდა ვიფიქროდ, რომ მთელი ლაზისტანი ორ საფაშალიკოთ უნდა ყოფილიყოს გაყოფილი, ერთი ეს და მეორე ტრაპიზონისა, მთავარი ქალაქი ლაზების, სადაც იჯდა ვალი ფაშა.

ლაზებს აქვსთ 250 ვერსის სივრცეზედ ბათუმიდამ სხვა და სხვა ქალაქები და დაბები, მათში ზოგი ნავთსაყუდარიც არის, აქ ევროპიელთ ხომალდებიც ჩერდეებიან, ყველა ქალაქებში ლაზებს აქვსთ ხელში დაჭერილი ვაჭრობა და ხელოსნობა-ოსტატურად, ხელოსნობას გარეშე მეზღვაურობაც კარგად იციან, ოსმალთ ესენი საკმარისად აღემატებიან სავაჭრო და სახელოსნო შნოთი. ოსმალთა შურთ ლაზების ასეთი უპირატესობა და ამიტომ იგნი მათ სდევნიან კიდეც.

— —

ბათუმი და ლაზისტანი

დ. ბაქრაძის რუსულის ცნობებით.

ბათუმი შავი ზღვის ნაპირასა სძევს, ხმელეთით ერთის მხრით იმის საზღვარს შეადგენს ტყიანი პერანგის მთების შტოები და მეორეს მხრით ლაზისტანისა, ანუ პონტიის მთები. რომელნიც მდ. ჭოროხიდამ (ბათუმიდამ 13 ვერსი) არიან გავრცელებულნი.

ბათუმს აქვს ჩინებული ნავთსადგური, რომელსაც შეადგენს აღმოსავლეთის მხრით გრძლად ზღვაში შესული მიწა და დასავლეთის მხრით მდინარე წყლისაგან მაღლად მოსილი მიწა. მთელი ამ ნავთსადგურის სიგრძე თითქმის 5 ვერსამდინ იქნება. იმის უმთავრესი ღირსება ის არის რომ აქ ზღვა თვით ნაპირამდინ საშინლად ღრმაა: არა ნაკლება 10 საჟენის და ამას გარდა ისიც რომ აქ ხომალდებს თითქმის არასოდეს არ უნდა ეშინოდეს ქარისა.

ბათუმი დიდი ხნის ქალაქია. რომაელებისათვის მე-II საუკუნეშ ის სამხედრო სტანციად ყოფილა, აქ მდგარან რომის ჯარები. შემდეგ ბათუმი გურიის მთავრობის სამფლობელოს შეადგენდა. მატიანები ამბობენ, რომ ეს ქალაქი 1564 წელს, წაართვეს ოსმალებმა გურიის მთავარს როსტომ გურიელსაო. ამ ჟამად 1874 წ. ბათუმი ლაზისტანის ფაშალიკის უმთავრესი ქალაქია; აქ არის მუტასერიფი, ანუ ღუბერნატორია რომელიც პირდაპირ ტრაპიზონის ღენერა-გუბერნატორს ექვემდებარება.

ლაზისტანის ფაშალიკი 11 ყაზისაგან შესდგება: ბათუმი, ჩურუქსუ, ზემო აჭარა, ქვემო აჭარა, მაჭახელი, ლივანა, გონიე, ხოფი, არხავე, ეხშინა და ათინე, თვითეულ ყაზაში არის

კაიმაკამი, ანუ მაზრის უფროსი, რომელსაც ექვემდებარება 2 ანუ 3 მუდირი ე. ი. უჩასტკის უფროსი.

ფაშის გარდა ბათუმში იმყოფება „მეჯლისი“ ე. ი. ლუბერნიის რჩევა, ყაიმაკამი, სასამართლო, დამოუნა და ბათალიონის შტაბ-კვარტირა. რომელიც ლაჭერილია, სხვათა შორის სიმაგრით. აქ ორი შკოლაა - თათრისა და ბერძნებისი, სამი მეჩეთია და წმ. ნიკოლოზის სახელზედ აგებული მართმადიდებელთ ეკკლესია. ქალაქის უმჯობესი ნაწილს წარმოადგენს ნავთსადგური რომელზედაც ჩამწკრივებულია ბერძნებისა და სომხების მაღაზიები და რამდენიმე გვარიანი შენობები. ამათში უმავრესი ყურადღებას შიიქცევს ჩვენი ვიცე კონსულის ორ ეტაჟიანი სახლი, ბაღით' ევროპიულ გემოზედ და ლაზი მაჰმადის სასტუმრო თათრულ ევროპიულ მანერებით; აბანოთი, ყავახანით და ბილიარდხანით. ქალაქის ამ ნაწილთან არის ბაზარი, ვრცელი, რომელიც შესდგება უმეტეს 800 დუქნისაგან, ამის იქით დაიწყება გაფანტული უბანი.

ბათუმს შედარებით აქვს ადვილად ასატანი ჰავა: სიმრგვლივ არ არის ჭაობები და ამისათვის ციებ-ცხელების უშიშრად შეიძლება ცხოვრება, ქალაქს აქვს არა მაწყინარი ჭის წყალი, ის არის უჩასტკებად დაყოფილი: გაყიდვა და გიდვა ამ ადგილებისა მინიჭებული აქვსთ ყველას, თუნდ უცხო ქვეყნელიც იყვე... მაგრამ ამბობენ თავისუფალი უჩასტკები ცოტა დარჩა და მათ ფასმა აიწია ამ უკანასკნელ დროსაო. იმათი უმეტესი ნაწილი შეიძინეს ლაზებმა, რომლებმაც გამართეს აქ დუქნები და სახლები. ბათუმში ბევრნი სცხოვრობენ ქობულეთელები, აჭარლები და ლაზები, ამათ სუყველას ერთნაირად აცვიათ. თათრული თავზედ მოსახვევი, ჩალმა, მოკლე კურტკა, ვიწრო მოუდის შარვლები და ფართე სარტყელი წელზედ შემოხვეული იმათ ტანისამოსზე, ისინი ყველა შეიარაღებულნი არიან ხოლმე ადგილობრივის ხელობის თოფებით, წელში გარჭმული მოკლე ხანჯლებით' ანუ როგორც

აქ ეძახიან ფიშტოებით, ალმები არა აქვსთ. ბათუმში გაიგონებთ ბერძნულს, თათრულს და ქართულს. უმთავრესი სახმარი ენა არის ქართული, რომელზედაც ბევრი ლაზელთაგანიც ლაპარაკობს.

ბათუმს ვრცელი ვაჭრობა არა აქვს, იქ შემოდის ინგლისიდან და შვეიცარიდამ ბამბის საქონელი, ალლეპოდამ და დამასკოდამ აბრეშუმის მატერიები, რუსეთიდამ რკინეულობა, ყირიმიდამ და საქართველოდამ მატყლი, ამას გარდა სხვა და სხვა მხრიდამ შემოდის შაქარი, ყავა და სხ. ნაწარმოები, ფოლადი, კალა და სხვა და სხვა გვარი სასმელები. თვითონ ხალხში გარეშე ქვეყნებიდამ შემოტანილი საქონელი ნაკლებად ვრცელდება. რაც შეეხება აქედამ გატანილს საქონელს და ნაწარმოებს, ყოველ წელიწადში შეიძლება გაიტანოს ხალხმა შემდეგი მომეტებული ნაწარმოები 300 კილოგრამი სიმინდი, 18000 ოყა ბრინჯი, 300 ოყა ყვითელი წმინდა სანთელი, 10,000 ოყა თაფლი, 12,000 თევზის ზეთი და საშენი ხე-ტყე და შეშა ბლომად. ლაზისტანის ფაშალიკიდამ მუდამ წლიური შემოსავალი არის 1,900,000 პიასტრი, ე. ი. 168,571 მ. რომლიდამ 1,200,000 თვითონ ადგილობრივ გამგეობისათვის იხარჯება. მაგრამ ჩვენ დარწმუნებული ვართ. რომ ამ მცენარეობით მდიდარ ქვეყანას შეეძლო ამაზედ ბევრად მომეტებულის შემოსავლის მოტანა ხაზინისათვის თუ რომ იმას კარგი გამგებლები ჰყოლოდა და თუ რომ ხალხი რიგიან შრომას ყოფილიყო მიჩვეული.

აქ ძვირფასი ნაწარმოები მოდის: ზღვის ნაპირა ლაზიდამ ლიმონის ხე—გარედ მოუვლელად, ხაროებს ბრინჯი და ბამბა არ ავადმყოფობს, აქ ის ღირს 6 მ. და 50 კაპ. ხან 7 მ. ფუთი ლივანის სელი 1 მ. ისყიდება ბათუმის, ქობულეთის და ართვინის აბრეშუმი ფუთი 100 მანათად ფასობს. აქაური თაფლის სანეთელი სტამბოლში და ოდესაში მიაქვსთ და ადგილობრივ ფუთი 18 მან. იყიდება. ლივანის ზეთის ხილი, რომელსაც სხვათა შორის ახალციხის მაზრასა და თფილისი-

შიაც კი ასალებენ ფუთი 3 მან, გადის. ლაზისტანის ფაშალიკში ბევრი ჩინებული, ძვირფასი საშენი ტყეებია. ქობულეთის მაზრაში კარგი მუხა არის, რომელიც ბევრი მიაქვსთ რკინის გზის ტრავერსებისათვის სტამბოლში; ჭოროხის ხეობაში და აჭარაში მოიპოვება მშვენიერი ჯიშის გზის ხე. რომელსაც ადგილობრივ ოყას თითო ყურუშად ჰყიდიან; მდ. ჭოროხი. მიაქვთ ნავებით დიდძალი ფიცრები: წიფლისა, ფიჭვისა, კაკლისა და წაბლისა; თითთ ფიცარი ადგილობრივ 30—50 კაპეიკად ისყიდება.

ლაზისტანი

II

ბერძენთა და რომაელთა მწერლები ძველ ლაზისტანის შესახებ ბევრს ცნობებს მოგვითხრობენ, სამაგიეროდ თითქმის არაფერი ვიცით დღევანდელ ლაზისტანის მდგომარეობის შესახებ და არცა ვცდილობთ ამ ჯერ ცოდნის თავიდან აცილებას. გვსურს ამიტომ მოკლედ ავწეროდ ლაზისტანი და იქ მცხოვრებთა მდგომარეობა, რაიცა, ვგონებ, ყველასათვის საინტერესო უნდა იყოს.

ლაზისტანი იწყება მაქრიალიდამ და მიაღწევს თითქმის ტრაპიზონამდე. მაქრიალი მდებარეობს ზღვის პირად, ბათუმიდან 26 ვერსის მანძილზედ.

ლაზისტანი ოსმალეთმა სრულიად დაიმორჩილა 1629 წელს. ამ დროდან შეუდგა იგი ისლამის გავრცელებასაც. ლაზები სცხოვრობენ 200 ვერსის მანძილზე, შავი ზღვის პირად მდებარე დაბებსა, სოფლებსა და ქალაქებში. უმთავრესად ლაზები მისდევენ სასოფლო მეურნეობას, ვაჭრობასა და ხელოსნობას. განსაკუთრებით განთქმულნი არიან სახლების შენებით, დურგლობითა და კალატოზობით. ნავოსნობაც კარგად

იციან. საქართველოს მეფეების დროს შავ ზღვაზე ნავსნობის მისდევდნენ; გემებსაც კი ისინი აკეთებდნენ.

ლაზისტანის მცხოვრებთ ქრისტიანობა მე-18 საუკუნის ნახევრამდე მთლად დაჰკარგეს და ისლამი იწამეს. ქრისტიანობის დაცემასთან ერთად ლაზისტანში დაეცა და განადგურდა ძველი ქრისტიანული ნაშთები და ტაძრები. დღეს კაცი მთელს ლაზისტანში იშვიათად შეჰხვდება ქართველთ მფლობელობის დროის ნაშთს. იმ თითოოროლა ნაშთს, რაც დროთა ბრუნვას გადარჩენია, მცხოვრებნი თამარ მეფის ნაშენად აღიარებენ. ნახევარ ლაზის ანში თამარ მეფის სახელი დღესაც კარგადაა ცნობილი. დაავიწყდათ ჩვენი სახელოვანი მეფე უფრო ტრაპიზონისაკენ მცხოვრებ ლაზებს.

ლაზისტანი ემორჩილება ტრაპიზონის ფაშას (გუბერნატორ). ტრაპიზონი—საგუბერნიო ქალაქია.

ლაზთა ყოველივე საყურადღებო და თვალსაჩინო საქმე ტრაპიზონში ირჩევა; ამასთან იქვე ფავდება, ასე რომ იშკიათია, რომელმამე საქმემ სტამბოლამდე მიაღწიოს. ორისავე სქესის ლაზთა რიცხვი 350 ათას სულამდე ადის. ისინი თვალსაჩინოდ მრავლდებიან. სამწუხაროდ, ოსმალეთის მთავრობა ხელს უწყობს იმათ რიცხვის შემცირებას, რადგანაც ჯარისკაცებს ხშირად ისეთ ქვეყნებში ჰგზავნიან, საიდანაც ლაზები სამშობლოში ველარ ბრუნდებიან. ამას გარდა ლაზთა შვილების სყიდვა და მოტაცებაც ხშირია, რადგანაც ლაზებს ლამაზის ხალხის სახელი აქვთ გავარდნილი.

ლაზური ენა მტკიცედაა დაცული ლაზისტანში. ყველა ლაზი სახლობაში ლაზურად ლაპარაკობს. განსაკუთრებით ქალებმა იციან კარგად და სუფთად ლაზური ენა. ოსმალური ენაც მიღებულია, თუმცა ხშირად შიგ მეჯლისში ქალებიც კი ლაზურად ლაპარაკობენ. თვით „ყურანის“ ძალიან სხვა და სხვა საქმეთა გარჩევა ხშირად ლაზურად სწარმოებს. „მეჯლისი“ და ყადი თითქმის ყველა სოფელშია. ემორჩილებიან ისინი ქალ. ირიზეს მუთესერიფს და იმასთან მყოფს მუფთს

და მის გამგეობას. მთელის ლაზისტანის უფროსი მუფთი ტრაპიზონში სცხოვრობს.

ლაზთა სასულიერო წოდებას თვით ლაზების შთამომავალნი შეადგენენ. მოლებად და ხოჯებადაც ბევრი ლაზია. უმეტეს ნაწილად სასულიერო სწავლა-განათლება მოლებსა და ხოჯებს სტამბოლში აქვთ მიღებული, ზოგს მოპოებულიც აქვს ღვთისმეტყველის ანუ ხაფიზის სახელიც. ფანატიკოსობას ძლიერ აქვს ლაზისტანში ფესვი გადგმული. ხშირად ფანატიკოსობაში ლაზები ნამდვილ თათრის მოლებსა და ხოჯებსაც სჯობობენ. ბევრგან არსებობს სამრევლო სკოლები, სადაც მასწავლებლობას ეწევიან მოლები და ხოჯები. სწავლა სწარმოებს არაბულს ენაზე; უმთავრესად ასწავლიან ზეპირად ლოცვებსა და „ყურანს". აღზრდის წესი ოსმალურია, ხშირად წკეპლასა და ეკლიან ჯოხებსაც ხმარობენ. ლაზთა ბავშვებს ძალიან უჭირდებათ ამნაირ „სისტემაზედ„ სწავლა და ხშირად ისინი 5 წლის განმავლობაში მარტო არაბულს ანბანს ძლივს ითვისებენ. ამ სკოლაში მოლები ფანატიკობას ბავშვებს პატარაობითვე უნერგავენ.

ლაზური ენა ძალიან წააგავს ქართულს, ერთ ალაგს ვნახე ლაზელი დურგლები. სახლის შენების დროს, როდესაც კოჭები აჰქონდათ, ეს ლაზები მთელ ქართულ წნადადებას ხმარობდნენ და ხშირად იძახდნენ, მაგალითად „ცოტა კიდევ", „ცოტა კიდევ" და სხვას. ნახევარი სიტყვები ლაპარაკისა ქართულია. ლაზებმა კარგად იციან, რომ ქართველები და მეგრელები იმათი მონათესავენი არიან.

რუსეთის ხელში ლაზისტანისა დღეს მხოლოდ ერთი სამამასახლისოა, სახელდობრ, ჩხალის ხეობა. მხოლოდ ამ ხეობის ლაზები ეკუთვნიან რუსეთის იმპერიას, დანარჩენ ლაზისტანის მცხოვრებნი ოსმალეთის ქვეშევრდომნი არიან, ზემოხსენებულ ჩხალის ხეობაში ლაზთა სოფლები ერთ სამამასახლისოს შეადგენენ. ეს სამასახლისო მიწერილია ლივანის ანუ მარდიდის საბოქაულოზედ.

აი იმ სოფლის სახელები, სადაც ლაზები სცხოვრობენ:

1) **დაკვარა**, 5 კომლი; წინად მეტი იყვნენ, მაგრამ რუსთაგან დაკავშირების დროს ბევრნი ოსმალეთის ლაზისტანში გადასახლდნენ.

2) **ოხორდია**, 10 კომლი, ზოგი წავიდა.

3) **კორტანეთი**, 15 კომლი, ზოგი წავიდა.

4) **ბელლევანი**, 20 კომლი, ზოგი წავიდა.

5) **პანჩერეთი**, 15 კომლი, ზოგი წავიდა.

6) **სუჯუნა**, 5 კომლი. 55 კომლი გადასახლდა.

7) **მამანათი**, 30 კომლი.

8) **სკურჩე**, 5 კომლი, ზოგი წავიდა.

9) **მაკრეთი**, 15 კომლი, ზოგი წავიდა.

10) **გადრავეთი**, 9 კომლი, ზოგი წავიდა.

11) **მაჭათი**, 10 კომლი. ზოგი წავიდა.

12) **გაბრიელა**, 5 კომლი.

13) **ლუსკოი**, 60 კომლი.

14) **სარფი**, 40 კომლი. ზღვის პირად მდებარეობს.

15) **ლიმანი**, 20 კომლი.

15) **მაქრიალი**, 20 კომლი.

არის სხვა პატარა სოფლებიც, რომელთაც არ ვასახელებთ, რადგან იქ მცხოვრებთა რიცხვი ორ-სამ კომლს არ აღემატება. ჩხალის ხეობიდამ ოსმალოს ლაზისტანში მშვენიერი გზები გადის. ლაზებს გადააქვთ და გადმოაქყთ ლიმონი, ფორთახალი, ზეთის ხილი, ლეღვი და სხვა ხილი.

როგორც ჩამოთვლილ, ისე სხვა სოფლების სახელები ლაზისტანში ქართულია. ამ გვარ სახელის სოფლებს კაცი თვით ტრაპიზონამდე შეჰხვდება. თითო-ოროლა სოფელს გადაუსხვაფერებია ქართული სახელი და ოსმალური დაურქმევია. მთების, ღელეების, მდინარეების და სხვათა სახელებიც ზოგგან ძველი დარჩენილი, ზოგგან-კი გადასხვაფერებულია.

ცვლილებას არც თვით ხალხი ასცდენია; ლაზურ ანუ ქართულ სახელს თითქმის ალარც ერთი ლაზი ალარ ატარებს

დღეს. ძველი ქართული გვარიც ზოგს შეუნარჩუნებია, ზოგსკი ოსმალურად გადაუკეთებია. მაგალითად, ქურდიანი დღეს ქურდოღლად იხსენიება, მარგიანი—მარაგოღლად, მარიამძე—მჯიროღლად და სხვ.

როგორცა ვთქვით, ლაზებმა კარგად იციან, რომ მეგრელები და ქართველები იმათი მონათესაეენი ვრიან, ამიტომ ოსმალელი ლაზები ხშირად გადმოდიან ჩვენსკენ და აქა სცხოვრობენ. ლაზების შესახებ შემდეგი თქმულებაა, დარჩენილი ძველად, სოხუმიდამ მოყოლებული ტრაპიზონამდე, ზღვის პირად, სულ მეგრელები და ლაზები სცხოვრობდენ. მხოლოდ შემდეგ ხანებში ქართველ მეფეთა ბრძანებით აჰყარეს ბათუმიდან ფოთამდის მცხოვ ები ლაზები და სქართველოს სხვა კუთხეებში გადაასახლეს, ხოლ ვ იმათ მაგიერ ზღვის პირად დაასახლეს ქართულად მოლაპარაკენი, რომელთაგანაც გურულები წარმოსდგენენო. ლაზები თავიანთ ვაჟაობის შესახებ სხვა ძველ ამბებსაც გადმოგვცემენ, თუმცა ისლამის ზე გავლენით და ხოჯიბისა და მოლების წყალობით ძველი თქმულებანი დამახინჯებული და შეცვლილია, ლაზებს საკუთარი სიმღერები აქვთ, ზღაპრები, ზეპირ-გადმოცემანი, ლეგენდები, არაკები და სხვანი.

ლაზს ძლიერ უხარიან, როდესაც ლაზურის ენის მცოდნე შეჰხვდება. იგი ადვილად უმეგობრდება და უკავშირდება იმ პირს, ვინც კი მისი ენა იცის. კარგად ესმის. რომ თუმცა სჯულით ოსმალია, მაგრამ ტომით ლაზია, ქართველის მონათესავე. მე დარწმუნებული ვარ, რომ ლაზი თავის ენას დიდ ხანს არ დაჰკარგავს, თუმცა ყველგან გარეშემო ოსმალური ენაა გამეფებული.

ლაზთა ცხოვრების შესახებ ბევრი რამ უნდა გვეთქვა, მაგრამ გარემოება ნებას არ გვაძლევს. ლაზისტანის ანუ ჭანეთის ვრცელი აღწერა უკვე მომზადებული გვაქვს და გვინდა ცალკე წიგნად გამოვცეთ.

დასასრულ, თრიოდე სიტყვას ლაზებსა და ჩვენს ურთი-

ერთობაზე მოგახსენებთ. ლაზებთან ჩვენი დაახლოვება მეტად ნელია, რადგანაც ისინი ოსმალოს სამფლობელოში ჰრიან, ხოლო ოსმალნი მაგრე რიგად არ შეგვიშვებენ: ლაზისტანი სავსეა ფანატიკ მოლებით, ხოჯებით და ხაფიზებით. ყოველ შემთხვევაში ამ ჟამად უმთავრესი ყურადღება ლაზურის კილოს შესწავლას უნდა მივაქციოთ. ენის შესწავლისა და ლაზთა გაცნობის შემდეგ აქედანაც შეგვიძლიან ვიქონიოთ მცირეოდენი გავლენა, შეგვიძლიან მოვიპოვოთ იმათი ნდობა და ნელ-ნელა ქართული ენაც აღვადგინოთ.

ვიმეორებ, საუკეთესო სახსრად და ლაზთა დასაახლოვებლად მათის ენის შესწავლა უნდა ჩაითვალოს და ამ ენით იმათთან საუბარი, საქმის დაჭერა, განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ექმნება, თუ ლაზთა სიტყვიერების მასალებს შევკრებთ და ქართულის ასოებით დავსტამბავთ. არაბული ანბანი იმათ ხმათა მრავალ გვარობას ვერ აკმაყოფილებს, ქართული-კი ზედ გამოჭრილია. ლაზს ძრიელ წაახალისებს და-გაახარებს, როდესაც თავის გარდმოცემებს და სხვა ცნობებს ქართულის ასოებით დასტამბულსა ჰნახავს. უკვე ვსცადე ესა და უნდა მოგახსენოთ. რომ დიდი გავლენა იქონია ლაზებზედ.

ჩემის აზრით, ზეპირ-სიტყვიერების შესაკრებად ლაზისტანში მეგრულის ენის მცოდნენი უნდა ვიყოლიოთ.

ლივანიდამ ერთი გზა ჩხალის ხეობით ლაზისტანში გადადის: აქეთ ოსმალეთის სამზღვარი ძრიელ ახლოა. ლაზისტანიდამ აჭარასა და ლივანში ხშირად შემოდიან ლაზელი ხელოსნები: დურგლები, კალატოზები და სხვანი, აგრეთვე სხვა-დასხვა ვაჭრები და სასულიერონიც.

მათში მრავლად არიან ქართულს ენაზედ დაუბრკოლებლივ და თავისუფლად მოლაპარაკენი. ბევრი მათგანი ლაზისტანის შესახებ საინტერესო ცნობებს მოგვითხრობს, ამ მოკლე დროის განმავლობაში მე გავიცანი რამდენიმე ლაზი,

შუა კუთხეებიდამ მოსულნი, და მათ ჩემს კითხვებზე შემდეგი პასუხი მომცეს:

მთელს ლაზისტანში ლაზური ენა დღეს დიდს დევნაშია. საქმე თუ ასე წავიდა, მაშინ ლაზური ენა მალე დაიკარგება, რადგანაც მთელს ლაზისტანში დღეს სწავლა და წერა-კითხვა სულ არაპულად და ოსმალურად სწარმოებს. სამართალი, მეჯლისი, მიწერ-მოწერა, ლოცვა და ქადაგება სულ ოსმალურად არის. ადრე მოლები და ხოჯები ჯამეში, ქადაგების დროს, ხშირად ლაზურ ენას ხმარობდნენ, ამ ენათ. ქადაგებდნენ. რადგანაც ხალხს ოსმალური კარგად არ ესმოდა; ეხლა კი ესეც მოისპო. ყოველი ლაზელი ხოჯა ოსმალურად ქადაგებს და ცდილობს, რომ ლაზური ყველა ლაზის ოჯახში მოისპოს. მათ თავიანთ წადილს მიაღწიეს კიდევაც: დღეს მთელს ლაზისტანში ალარ არის ისეთი ოჯახი, რომ მათ ქალებმა ოსმალური ენა არ იცოდნენ. ამიტომ ქალები ლაზურის ენის შესწავლას პატარობიდან დაივიწყებენ და მალე ლაზური ენა მთლად ამოვარდება. დღეს ტრაპიზონისკენ იშვიათად შეხვდებით ლაზს, რომ ლაზურს ენაზე ლაპარაკობდეს, დარჩა მხოლოდ აქეთა მხარე. რომელსაც საზღვრად აკრავს აჭარა და ლივანა, სადაც ქართველი მაჰმადიანები მთლად ქართულად ლაპარაკობენ.

კარგად სჩანს და ეს ყოველმა ლაზმა კარგად იცის, რომ დღეს მთელს ლაზისტანში ლაზური ენა მთავრობის წინაშე არამც თუ უმნიშვნელო ენად არის მიღებული, არამედ აღკრძალულიც კია, რარა მალე ამ ენის ალაგას ოსმალურნ ენა გამეფდეს. ამ გარემოებას თვით ლაზებიც ეწინააღმდეგებიან.

ყოველი ლაზი ფანატიკია და მუყაითი მფარველია ოსმალურის ენისა და ძლიერებისა. ეგენი ფანატიკობით ბევრად აღემატებიან ქართველ მაჰმადიანებს, საქმე თუ ასე წავიდა ლაზისტანში, უნდა ვიცოდეთ, რომ ლაზურ-ქართული იქაც ისე ამოვარდება, როგორც ეს მოხდა ქართველ მაჰმა-

-დიანთა შორის შავშეთს, ერუშეთს, არდიჰანს, თორთომს, კორსა და მთელს დასავლეთ-სამხრეთ საქართველოს ძველს ბიზანტიისა და იომხეთის საზღვრებამდე.

შავშეთი.ს ქართველ მაჰმადიანები

საგეოგრაფიო მეცნიერება უნდა გამოტყდეს, რომ ოსმალეთის საქართველოს ზოგიერთ ნაწილს, როგორც, მაგალითად, შავშეთს და მთიან ლაზისტანს, ნაკლებათ იცნობს, ვინმე შიდა აფრიკას.

სამი თვე ოსმალეთის საქართ. გ. ყ.

I.

ისტორიიდან ვიცით, რომ ძველათ შავშეთი შეადგენდა კლარჯეთის ნაწილს; კლარჯეთად იწოდებოდა მთელი დასავლეთ საქართველო სამხრეთ-აღმოსავლეთ არმენიის და დასავლეთ-საბერძნეთის საზღვრამდე. დასავლეთ-საქართველოს ნაწილი ცხადათ არის აღნიშნული ლენორმანის მეთერთმეტე რუქაზედ. შავშეთს ძველს ქარტებშიაც საკმარისი ადგილი უკავია და, თუ სადმე დასავლეთ საქართველოს ადგილები-კი არის მოქცეული [1]), იქ თქვენ შავშეთის მდებარეობას თვალდა თვალ შენიშნავთ, რადგანაც შავშეთი დასავლეთ საქართველოში ერთ უმთავრეს შესაიშნავ კუთხეთ ითვლება. [2])

შავშეთი შესანიშნავია ყველაფრით: ბუნების, არქეოლოგიის, გეოლოგიის, მინერალოგიის, ბოტანიკის და ზოოლოგიის მხრით; მწერების, დედამიწის გულში ჩარჩენილ.. ისტორიის წინა დროების ნიშნების მხრით და ათასი კიდევ სხვა

---

1) საქართველოს ისტორია დ. ბაქრაძისა, გამოცემა 1890 წ.
2) ქართლის ცხოვრება ნაწილი პირველი.

ამ ბგვარ საგნებით. ყოველივე ეს მკვლევარს თვალ-წინ გადაეშლება და დიდ ცნობის მოყვარეობას აღუძრავს. რომ ეს შესანიშნავი მხარე შეისწავლოს და გაიცნოს ისე, როგორც აწინდელი ახალი მეცნიერება თხოულობს, როგორც საჭიროა ჩვენთვის და გამოსადეგი.

შავშეთ და მისი მკვიდრნი ძველის-ძველად ემორჩილენ ბოდნენ დასავლეთ-საქართველოს მამასახლისს, ესკი მცხეთის მამასახლისის ხელ-ქვეითად ითვლებოდა. [1]) შავშეთი ძველათ მარტო ადგილ-მდებარეობის მხრით არ იყო შესანიშნავი, ის შესანიშნავი იყო თვით მცხოვრებთა ზნით, ხასიათით, ჩვეულებით და ლაპარაკით. დასავლეთ საქართველოს მცხოვრებნი თითქმის სულ ერთი ზნისა და ხასიათის იყვნენ და ერთი ენის კილოთი ლაპარაკობდნენ. მათი ცხოვრება ერთი საზოგადო ხასიათის სურათს წარმოადგენდა. მათში მხოლოდ შავშელნი გაირჩეოდნენ; ესენი არ ჰგვანდნენ დანარჩენ ქართველებს.

სწორეთ შავშეთის ასეთი ღირსება იყო იმის მიზეზათ, რომ ქრისტეს შობის ბევრად უწინარეს, ყველა გამოჩენილ გმირები შავშეთში ისადგურებდნენ და ცხოვრებდნენ. ამასვე ვხედავთ ჩვენ იმ დროს, როდესაც საქართველოში ქრისტიანობის ნიშნების შემოტანა იწყეს და როცა უკვე ჩოციქულებმაც ისურვეს ამ კუთხის გაცნობა. ყველა მქადაგებელს, ქრისტიანობის მღალადებელს და მოღვაწეს პირველათ აქ შემთხვევია დროებით მაინც ცხოვრება და მერე აქედან სხვა მხარეს გამგზავრება. ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგაც ამასვე ვხედავთ შავშეთში, თვით იმ დროსაც, როცა ქართველებმა იწყეს ძლიერების მხრით გამოჩენა, შავშელებმა პირველი ალაგი დაიკავს ამ აღორძინებაში. ხშირად მომხდარა რომ საქართველოზე მოსული მტრები მარტო შავშელებს

---

1) საქართველოს გეოგრაფია ვახუშტისა. 1848 წ.

გაუდევნიათ და მით გადაურჩენიათ დანარჩენი საქართველოს ადგილები მტრის შელახვისაგან.

ვანათლების და მწერლობის აღორძინების დროსაც შავშელებს თითქმის უპირველესი ადგილი ეჭირათ, უმეტეს ნაწილი ჩვენის სასულიერო მწერლების შავშელები იყვენ: თვით **ექვთიმე, იოანე და გამოჩენილი გიორგი მთაწმინდელიცა**. ასეთ მოღვაწე პირთ სახელების მოხსენებას რომ გავჰყვეთ, მაშინ ეს ერთობ შორს წავა, რადგანაც შავშეთი თავის წარსულის ისტორიულის ცხოვრებით და მსწავლულ პირთა რიცხვით სავსეა. როგორც უწყიან, თვით გამოჩენილი **შოთა რუსთაველიც** აქ აღზდილა, ტბეთის ტაძრის მახლობლად დაარსებულ სასწავლებელში, იოანე **შავთელიც**, რომელიც თავის თავს შავთელად უწოდებს, აქაური ყოფილა. იმერხევს და შავშეთს შუა სძევს სოფელი შავმთა, სადაც დაბადებულა თვით იოანე შავთელი. დღეს ეს სოფელი წარმოადგენს ნატამალს, აქ აღარაფერია დაშთენილი, დროსა და ჟამს აღუგვია.

სასულიერო და სამოქალაქო მოღვაწეებს გარდა, შავშეთში სასულიერო პირთ რიცხვიც ძველთაგანვე დიდი მწიგნობრობისაგან შესდგებოდა. ჩვენს მეტად ძველს ისტორიულ მწერლობაში, რომელიც-კი გადარჩა ყოველნაირს ცეცხლს და უბედურებას, შესანიშნავი ადგილი უკავია **ტბეთის ტაძრის ეპისკოპოსის სტეფანე მტბევარის აღწერას**, რომელ ეპისკოპოსიც მეათე საუკუნის დასასრულს სცხოვრობდა და რომელმაც **მიხეილ ახალციხელის ცხოვრება**, აშოტ ერისთავთა—ერისთავის ბრძანებით აღწერა, ასეთ მწიგნობარ მღვდელმთავრებით სავსე იყო შავშეთი.

უნდა შევნიშნოთ და ვაღვიაროთ, რომ ბუნებას თავის ძალოვნება დასავლეთ საქართველოს ადგილ-მდებარეობაზე ძალუმ უმოქმედებია, იქ ეს ათასნაირათ გადუსხვაფერებია ადგილ-მდებარეობათა სურათები სხვა ადგილების სურათებთან. ასევე უმოქმედნია ერზე და იქაური ქართველობაც დანარჩენ

ქართველებზე ბევრათ წინ დაუყენებია: იგინი შეუმკვია უპირატესობის ღირსებით, მათში ჩაუნერგავს უმაღლესი შნო, შემძლებლობა და მიხვედრა. ცხადი საქმეა, რომ უმწვერვალესთა მთა-ბართა და ბუნების შემკობილობას დიდი ზე გავლენა უნდა ჰქონდეს თვით სულიერს ცხოვრებაზედაც, ე. ი. კაცობრიობაზე და, ან კერძოთ რომ ვსთქვათ. შავშეთში შავშელ ქართველებზე.

როდესაც არდანუჯისკენ ბაგრატიონები გაძლიერდენ, ამათ პირველად იცნეს საქართველოს დაკნინებული მდგომარეობა, მათ თავს იდვეს საქართველოს გაძლიერების საქმე, განიძრახეს ქართველთ დანაწილებულ თემთა შეერთება და დაკავშირება. ასეთ პირთ იმ დროს, მათ ერთგულნი და გამოჩენილნი შავშელნი რომ არა ჰყოლოდათ, მაშინ: ეჭვი არ უნდა, ბაგრატიონები ვერც აფხაზეთს დაიჭერდენ და ვერც მთელს საქართველოს შეაერთებდნენ ერთ გვირგვინოსან პირის ქვეშ.., შაგრამ ყველა ეს მოხდა შავშელ გმირთა მეოხებით, რომელთა ღვაწლსა და ამაგსაც **„ქართლის ცხოვრება“** ცხადათ მოგვითხრობს. ამ შრომას და მეცადინეობასაც ერთობ დიდი ადგილი უკავია იმ ხანათა ისტორიაში, როდესაც იწყება საქართველოს აღორძინების ხანა, როცა დასავლეთ საქართველ აღმოსავლეთისას დაუახლოვდა და როცა ყოველივე ეს ადგილები ერთ გვირგვინოსან მეფის გამგეობის ქვეშ მოემწყვდა.

ასეთი იყო ისტორიული ღირსება და მნიშვნელობა შავშეთისა, ასეთი ადგილი ეკავა მას ძველათ საქართველოს ისტორიაში, ასეთ ღირსების მექონი შვილნი და გმირნი გამოდიოდენ შავშეთიდან და ნათელს ჰფენდენ დანარჩენ ქართველთ სახეს და მხნეობას. ჩვენ არ ვიტყვით, რომ საქართველოში ასეთ ღირს-შესანიშნავ პირებათ მარტოთ შავშელნი ყოფილიყვენ; არა, ეს ასე არ არის, ზავშელების ალაგას გინდ მოუხეშავი მოხისელნიც ყოფილიყვენ, ასეთისავე ღირსების მექონე პირებათ გარდაიქცეოდნენ, რადგანაც შავშეთის ად-

გილ-მდებარეობას და სხვა-და-სხვა საბელმწიფოთა მეზობლურ პირობებს სხვაფერი ზე გავლენა ჰქონდა შავშელებზე. სხვა-ფერი წარმატებითი მხარეები და აღორძინება დაატყო. ამის დასასაბუთებლად ჩვენ ცხადს საბუთს გვაძლევს ერთად-ერთი ბიზანტიის მეზობლური დამოკიდებულება საქართველოსთან და ნამეტურ დასავლეთ-საქართველოს და შავშეთთან. ესენი დიდის მხნეობით და მამულის სიყვარულით აღმოჩნდნენ და ამის მხრით ჩვენ უპირატესობას ვუთმობთ მათ.

ჩვენ ამის საბუთისთვის ძალიან შორს ვრ წავალთ. იმის დასამტკიცებლათ, რომ შავშელნი ჩვენი მამულის წინაშე დიღის დიდებით ბრწყინვენ, კმარა დავასახელოთ თუნდ შემ-დეგი თხზულება, რომელიც შეუდგენია, შეუმუშავებია და შემოუტანია ჩვენს მწერლობაში იონე შავთელს, ეს შრომა არის **არითმეტიკული საპასექო** ცხრილი, ანუ, როგორც ჩვენი ძველი მწერლები უწოდებენ, ხუთასიანი ქორონიკონის სახელმძღვანელო. დ. ბაქრაძის სიტყვით, ეს შრომა შესანი-შნავია არითმეტიკული და მატემატიკური ტერმინებით, ამ შემანიშნავ შრომას ბროსემაც მიაქცია ყურადღება და მან ფარნ-გულ ენაზე გათასთარგმნა და ქართული ტექსტით და რუსუ-ლი დამატებით ცალკე ტომათ დაბეჭდა, კომენტარია რუსულ ენაზე აქვს. ბროსე ვრცლად საუბრობს იონე შავთელის ბიო-გრაფიაზე და იმის ნაშრომის ღირსებაზე, თუ ამ შრომას რა მნიშვნელობა უნდა მისცენ არამც თუ ქართველთ, არამედ თვით ევროპიელთაც, რომელთათვისაც ამ შრომას, როგორც საშუალო საუკუნის ნაშთს, ერთობ დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს მინიჭებულიო.

II.

შავშეთი მდებარეობს დასავლეთ-საქართველოში. სამხრე-თის მხარეს; აღმოსავლით აკრავს არსიანის მთები, რომელთა სიმაღლე 10000 ფუტამდი იქმნება. ეს მთები საქართველოს ისტორიაში ცნობილია, რადგანაც აქედან მრავალ მდინარეთა სათავეები იწყება; დასავლეთით საზღვრავს კარჩხალის დიდე-ბული მთა, რომლის სიმაღლეც 12 ათას ფუტამდე ითვლება.

დასავლეთ-საქართველოში და მასთან მთელს ოსმალეთის საქართველოშიაც ეს ყველაზე მაღალი მთა არის. სამხრეთით ისაზღვრება ოლთისის მთებით ღა მიდამოებით და ჩრდილოეთით ჩირუღის მთებით და აჭარა-საქართველო-ჯავახეთით.

მდებარეობა შავშეთისა არის მეტათ ლამაზი, ყოველი მხრით მთები აკრავს და თვითონ შავშეთი შუაშია მოთავსებული, თითქოს ბუნებას მისთვის ეს გარე მთები განგებ გარს გალავნათ შემოურტყამს; ამ მთებიდან თვალ-წინ გეშლებათ მთელი შავშეთი, ამ მთების შტო გორაკები შუაგულ შავშეთშიაც შედის და ჰყოფს მას რამდენსამე ხეობათ და ვაკე-მინდვრებათ.

ხსენებულ მთების უმეტესი ნაწილი ტყით არის მოფენილი; ტყე თან-და-თან მკირდება, მთის სიმაღლის მიხედვით, და მწვერვალზე-კი სულ ისპობა. ასეთი მაღალი მთები აქვთ ხშირია. ეს ბეთები ზაფხულობით მსუქან-ნოყიერი ბალახით იმოსება. აქ სხვა-და-სხვანაირი მთის სუნნოვანი ყვავილებიცაა. შავშეთს მაღალი ტიტვლიკანა მთები აკრავს მთლათ არტაანის, ოლთისის, არსიანის დ მირატის მხრიდან; ამ მთებიდან კვალადა-კვალ შეიძლება, რომ კაცი გაემგზავროს მირატის ხეობის მთით კარჩხალის მთაზე. მირატის ხეობა და ამის მთები ჩვენს ისტორიაში არაა მოხსენებული. რიგიანათ ვერც ჩვენი დროის გეოგრაფიული რუქანი და აღწერანი აღნიშვნენ. ეს მთა ძევს სხალტის ხეობას და შავშეთს შუა.

ყველა ეს მშვენიერი მთები დიდათ შველის შავშეთის მკვიდრთ; ზაფხულობით ამ მთებზე დიდ-ძალი ხალხი დადის, საქონელი აჰყავთ, მთელი ზაფხულობით აქ რჩებიან და საქონელს აძოვებენ; აქ სადგომათ სახლებიც-კი აქვთ გაკეთებული. საქონელი აქ მშვენივრათ იკვებება. მთის ბალახს მათზე დიდი ზე-გავლენა აქვს: აქაური საქონლის რძე, ყველი და ერბო მეტათ მსუქანიც არის. აქ სძოვენ ძროხა, ხარი, კამეჩი, ცხვარი და ნამეტურ თხები. აქეთ თხების შენახვას ძრიელ მისდევენ. ყველაზე საუკეთესო ბალახის მექონ მთათ ჩირუღის

მთა ითვლება, რომელიც დასავლეთ საქართველოში აღმოსავლეთ-ჩრდილოთ ძევს და რომელსაც ზედ ეკვრება არსიანის მთები. დღეს ჩირუღის მთები შავშელებს, არდანუჯელებს, აჭარელებს და მირატის ხეველებს ეკუთვნის; შავშელნი ამის კმაყოფილნი არ არიან და ამბობენ, რომ ჩირუღის მთები ჩვენს საკუთრებას შეადგენსო: ძველათ თამარ დედოფალს ეს მთები ჩვენთვის დაუმტკიცებიაო. ჩვენს ძველებს ხელშეუშლელათ ეკავათ ეს მთები და ახლა-კი სხვები გვეცილებიანო. ადრე შაეშელებს ამის დასამტკიცებელი ქაღალდები ჰქონიათ და დღეს-კი არაფერი გვაქვსო, იქნებ ძველ ქართულს წიგნებში ამის შესახებ რამე აღმოჩნდესო.

როგორც კარჩხალის მთიდან, ისე არსიანის მთიდან, ჩირუღის, მირატის, ყვფრატის, ართაჰანის და ოლთისის მთებიდან მთლად ჩანს დასავლეთ საქართველო, მდლათ ჩანს ის ნაწილი საქართველოსი, რაც დღეს ოსმალეთს უკავია, ე. ი, ჰარხალი, ლაზისტანი, თორთომი, ხახული, იშხანი, ვანის კუთხე და ბევრი კიდევ სხვა ადგილები. როცა კაცი კარჩხალის მთიდან შეხედავს მთელ დასავლეთ-საქართველოს და წარმოიდგენს მის სიფრცეს, სილამაზეს, მოხდენილობას და აგრეთვე იმას, თუ ამოდენა ადგილებში რამდენი ქართველობა უნდა ყოფილიყო ძველათ დასახლებული, უნებლიეთ გული შეეწუხდება, სწორეთ ასე მომივიდა მე, როცა მირატის ხეობიდან დასავლეთ საქართველო დავინახე, როცა ჩემ თვალწინ გადიშალა ჩვენი დიდებული სამშობლო—თვალუწვდენელი სიფრცის მეჭონი საქართველო. რომლის საზღვრები საბერძნეთს და არმენიამდის მიდის. ამოდენი ადგილების დაკარგვა. ამოდენ ქართველ ხალხთა მოცილება, ცხადი საქმეა, ჩვენი ძალოვნებისთვის დასალუპი იყო. მე არ შემიძლია, მკითხველს გარდავცე ის მწუხარება, რა მწუხარებასაც ჩვენი მამულისშვილი იგრძნობს იმ დროს, როცა ის ზემოხსენებულს მაღალს მთებზე ავა და იქიდან სულ ძველათ ამაღლებულ და შემდეგ დაღუპულს და განადგურებულს საქართველოს ადგილებს გადახედავს!..

ამ შვენიერ მაღალ მთებზე მენახირეები თავისი ნახირით მარიამობისთვის ნახევრამდის რჩებიან, შემდეგ-კი აქ დგომა აღარ შეიძლება, რადგანაც მთებს ჩამოთოვს ხოლმე. აქ ორი-სამი საჟნის სიმაღლე თოვლი იცის და ამიტომ მწყემსები ნელ-ნელა მთების ძირ-ძირ იწევენ და რამდენათ თოვლი, ბურუსი და სიცივე უსწრობს, იმდენათ ისინი ძირს იცვლიან და ბოლოს შინ მიდიან, უნდა აღინიშნოს, რომ მწყემსებათ აქ უმეტეს ნაწილათ ქალები არიან, ნამეტურ ხნიერი დედა-კაცები და პატარა გოგოები. მთელ ზაფხულს ესენი ისე ატარებენ დროს, რომ მათ მამაკაცები ერთხელაც არ მოიკი-თხავენ, ერთხელაც არა ნახავენ. ამ მხრით აქ ქალებს შიში არა აქვთ.

ამ მთებზე ერთი საოცარი ის არის, რომ აქა-იქ აუარე-ბელი ქვის ნამტვრევები ჰყრია: კაცს გააკვირვებს ის, თუ ასე ოსტატურათ იმოდენა ქვები რამ დაამტვრია და ან საიდან გაჩნდა, როცა ხსენებული მთები სულ რბილი მინდვრებისა-გან შედგება და არსად არაფერი კლდეები არა ჩანს. ამას, რა-საკვირველია, გეოლოგიური გამოკვლევა უნდა, მისი გეოლო-გიური საიდუმლოებაც აიხსნება.

იქაური მკვიდრნი ამბობენ, რომ შავშეთს ოსმალურათ **ნისლათას** უწოდებენო, ე. ი. ნისლიან ქვეყანასო, ოსმალთ წიგნებში ასე მოიხსენება. ამ ადგილების სახელიო, ვახუშტის თქმით, შავშეთს სახელი მისგან დარქმევია, რომ შავშეთში ყოველთვის, ნაძვნარის მეოხებით, სიბნელეა, შავით არის მო-სილი და იმიტომ უთქვამთ, რომ „შავშიო“. ამ ნაირად სიტყვა **შავშიდან** წარმომდგარა სიტყვა **შავშეთი**. ეს შესაძლებელია, რომ სწორეთ ასეც იყოს, რადგანაც მთელი შავშეთის მთები, პატარა გორაკები და ხეობანი სულ ნაძვის ტყით არის მო-ფენილი; დილით, როცა კაცი ადგება და გამოვა კარში, შე-ხედავს იგი მთელს შავშეთს, მეტათ შავით მოსილს, თითქმის შავი ფერისას. ნისლი-კი ძალიან არ იცის აქ; ეს შავი სუდა-რა მას აკრავს იმ დრომდის, ვიდრე მზეს დაუპირდაპირდება,

მერე-კი ისე გაბრწყინდება და განათდება მთელი .ეს კუთხე, რომ კაცი მასზე უკეთეს და ლამაზს სხვას ვერას ჰპოვებს.

შავშეთს ოთხივ კუთხით მაღალი მთის ფერდობიდან პატარ-პატარა რუები ჩაუდის, ხოლო ტბეთის გვერდით-კი ღელე მიმდინარეობს, რომლის სათავეები არსიანის მთაზე იწყება. ერთი ღელეც შავშეთის სათლეს გვერდზე ჩამოდის მაღალი ხეობიდან; ბოლოს ეს ღელეები წეფთის ციხესთან ერთვებიან და მალე ჭოროხს ერთვიან.

შავშეთში წყაროები და მდინარეები მეტათ მარგებელი, წმინდა და ანკარაა. მაგრამ აქ წყაროები და ღელეები ისე უხვი არ არის, როგორც აჭარაში და იმერხევში, ბევრ სოფლებში ზაფხულობით წყლის კლება იცის. საცა-კი წყარო გამოდის, ყოველგან მეტათ ცივი წყაროები იცის, ისე ცივი, რომ ხამ კაცს უცბათ დალევაც-კი გაუჭირდება. სხვა რამ მჟავე წყაროები, ან თბილი აბანოები აქეთ არ არის, გარდა სოფ. მიქელეთისა, რომელიც იმერხევში მდებარეობს. მოგზური ცხადათ შენიშნავს, რომ შავშეთის მცხოვრებლებს ხშირათ უნდა აკლდებოდეთ წყალი, აქ ყანები ხშირათ ირწყვება; გარდა ამისა აქეთ თითქმის ყოველ ხეობაში არხები აქვთ გაყვანილი. უცხო მნახველი გაჰკვირდება, მათ ისეთ მაღალ ციცაბო კლდეებზე აქვთ გაყვანილი არხები და სხვა საშუალებანი, რის მეოხებითაც ბალახი ყოველ პატარა ადგილებშიაც-კი მოდის.

შავშეთში იზრდენა მრავალ ნაირი ხე, ბალახი, ყვავილები და ხეხილი. აქ ხილი კარგი იცის, ნამეტურ ჟოლი (ბჟოლი). ჟოლს აქ ჩვენებურ თუთას უწოდებენ. ჟოლი ძრიელ მრავლობს, ისე რომ ჟოლის ბადაგსაც აკეთებენ და ზამთარში თაფლის ალაგას ხმარობენ. ჟოლიდან გამონაწური ძმარი აქ მე პირველათ ვნახე და ერთობ გავკვირდი. ზაფხულის სიცხიან დღეში მოითხოვეს ჟოლის ბადაგი და ძმარი, მერე ესენი ცივ წყალში გახსნეს, ერთმანერთში აურიეს და გულის გასაგრილებლათ დალიეს, თუმცა ისიც ენდა ითქვას,

რომ იქაური ცივი წყაროები ამაებს არ საჭიროებენ, მაგრამ რაკი ჩვეულებათ ჰქონიათ მიღებული, ამიტომ ამით უცხო სტუმარს პატივს სცემენ ხოლმე. ხილის მოსავალი შავშეთში ხან უხვათ იცის და ხან ნაკლებათ. როცა უხვათ მოდის, მაშინ შავშელებს ხილი არდაჰანში და ყარსში გადააქვთ და იქა ჰყიდიან ან სხვა-და-სხვა რამეებზე სცვლიან.

შავშეთზე არდაჰანი, ყარსი, ართვინი და სხვა დასავლეთ საქართველოს დაბები თითქმის ერთნაირ სიშორეზე მდებარეობენ; მაგალითებრ, შავშელები არდაჰანში მეორე დღის შუადღეს ჩადიან ქვეითად, ხოლო ყარსში მისვლას-კი ორ დღეს უნდებიან. საქონელს ცხენებს ჰკიდებენ, რაც-კი ექნებათ გასაყიდი: მსხალი, ვაშლი ან სხვა რამ და თვით-კი ფეხით მისდევენ. თუ როგორ, რას ჰყიდიან იქ და რას იღებენ, ამის მე არა ვიცი რა და როგორც ეტყობა შავშელები, ისინი ამაში დახელოვნებული არ უნდა იყვენ.

შავშეთს ისეთი ალაგი უკავია, რომ მისი საზღვარების ბოლოზე იწყება ერთი მხრით ბათუმის ოლქის მიჯნა, მეორე მხრით ყარსის, მესამე მხრით ოლთისის და მეოთხე მხრით არდაჰანის მიჯნები. ოთხივე მხრისკენ აქედან გზები მიდის; შავშეთში ერთი გზა აჭარიდან მერისის ხეობით გადადის. აქედან მინდიეთის ტყის მახლობლივ უნდა წახვიდეთ, გადაიაროთ კარჩხალის მთის წინ, გაიაროთ ფაფათის მთა, სადაც ფაფათის ციხე დგას; ამ ციხის იქით სოფელი ბაძგიერეთია, საიდანაც იმერხევი დაიწყება და რომელსაც მისდევს შავშეთი. აქ შევჩერდები და ფაფათის ციცხის შესახებ სახალხო თქმულობას გადმოგცემთ.

ხალხი ამბობს, რომ ფაფათის მთის ციხე სამ დას გაუკეთებიათ. თითო ქვა თითო დას აუტანია მთაზე; ერთს მეორე ქვაზე შეუდვია ქვები და ასე ამ გვარათ სხვა ქვები და უკანასკნელ დროში ეს ქალები თურმე დიდათ იქებოდენ და იდიდებოდენ, მთელს იქითა მხრის ხალხში მათი მხნეობის და გარემოების ცნობები ისმოდა. მათზე გამოუთქვამთ ძველათ:

სამმა დამა ფაფაოელმა,
ფაფათს ფაფა ნაჭამებმა,
მაღალ მთაზე სამი ქვითა
ჩვენ ვაკეთეთ ციხე ქვითა
სამსა ძმასა ქადაგლებსა,
ქადაგს ქადა ნაჭამებსა.
ვეტყვით, თუ იმ ქვებს დასძრავენ
ჩვენ წავყვებით მაშინ ცოლათ.

ეს ლექსი ძველათ ვრცელი ყოფილა, მაგრამ ჟამთა მიმდინარეობას დაუკარგავს და აღმოუკვეთია ხალხში სრული მისი ხსოვნა, ეს იყო ისლამის ნაყოფი. ლექსში გამოყვანილი ყოფილა ის ცნობა, რომ ვაჟები ქალებს თხოულობდენ, მაგრამ ქალები არ მიჰყვებოდენ; ესენი ეტყოდენ:—ჯერ თქვენი გმირობა გვაჩვენეთ და შერე წამოგყვებით ცოლათო. ასეთი იყო ძველათ ზნე და ხასიათი ქართველი ქალებისა... ამას ხომ ცხადათ „**ვეფხის ტყაოსნის**“ თინათინის საქციელიც ამტკიცებს ავთანდილის წინაშე.

მოსავლის ეხრით შავშეთი შესანიშნავია. აქ მოდის პური, სიმინდი, ქერი, ღომი, ლობიო (მეტათ კარგი სცოდნია), კართოფილი, ჭარხალი, მწვანილეულობა, ერთი სიტყვით, აქეთ კაცი რასაც-კი დარგავს და დასთესავს, ყველაფერი ხეირობს; გარდა ბრინჯისა, აქ ყველაფერი უხვათ მრავლობს და მოდის. მოუსავლობა აქ იმ დროს იცის, როცა წელიწადს გვალვიანია, ანუ გადამეტებული წვიმიანი. ისიც-კი უნდა ითქვას, რომ აქაურ შვენიერ ადგილებს ბევრნაირი შრომა სჭირდება, რადგანაც შავშეთს გარშემო მეტათ შავი მრისხანე მაღალი მთები საზღვრავს, რომლებიც შავშეთს ხშირათ და ადვილად აჯილდოვებენ ხოლმე ქარით, სეტყვით, დიდი წვიმით, თოვლით და ვინ იცის რაებით არა. ასე რომ აქაურ მუშა ხელს ერთობ დიდი შრომ უნდება.

შავშელნი მაინც დიდი მხნეობით მუშაობენ: აქ კაცი, ქალი, მოხუცებული და ყმაწვილები ერთთავად მუშაობაზე

არიან დაბანდებული; ზაფხულში ამათ ყველას ყანებში, ვენახებში და მთა-ტყე-მინდვრებში დაინახავთ სამუშაოზე. დილიდან საღამომდის მოუსვენრათ და მხენეობით მუშაობენ ისე, როგორც ჩვენში ქართლის მხნე გლეხკაცობამ იცის. შავშვლებს მუშაობა ისე უყვართ და მას ისე ეტრფიალებიან, როგორც აჭარლები, გურულების მსგავსათ, კოპწიობას და ნავარდობას. ზაფხულში ერთი საქმის მუშაობას მეორე მოსდევს, ბეორეს+მესამე და შემდეგ შემოდგომა და ზამათარიც მოდის. ზამთარი აქეთ დიდი იცის და ამიტომ შავშელი ზამთრის სარჩოს ზაფხულში იმზადებს; ზამთარში ესენი მარტო შინაური საქმეების კეთებას უნდებიან და საქონლის მოვლას. გარეჯა-მუშაობის მხრით შავშელები ბევრათ მაღლა დგანან დასავლეთ-საქართველოს სხვა დანარჩენ ქართველ-მაჰმადიანებზე.

წყნარი მუშაობა და მშვიდობიანი მხარეები შავშელებს ძრიელ შეუთვისებიით; ესენი დილა ადრიან წამოხტებიან თუ არა, მაშინვე სამუშაო გზას გაუდგებიმნ და ამისთვის ისინი ხშირათ დილის ლოცვასაც აკლდებიან. უამისოთაც-კი დღისით, როცა ამათ გაცხარებული მუშაობა აქვთ—დღეში ხუთჯერ არ ლოცულობენ ისე, როგორც სხვა მაჰმადიან ქართველებმა იციან და მეტურ აჭარა-ქობულეთელ ქართველ ფანატიკოსმა მაჰმადიანებმა. მე დავესწირი შავშელების მუშაობის დროს, თან მყავდენ აჭარელი კაცები. როგორც ლოცვის დრო მოვიდა, აჭარელებმა ლოცვა დაიწყეს და შავშელები-კი მუ მესაუბრებოდენ. საქმე ისე მოეწყო, რომ, ცოტა არ იყოს, აქა-იქ მუშაობის დროს შავშელებს აჭარლების შერცხვათ ლოცვის შეუსრულებლობის გამო და ამიტომ იმათაც ილოცეს, თუმცა, როგორც შევატყე, არაფრათ-კი ეპიტნავათ აჭარელების საქციელი, მაგრამ რას იზამდენ. არ-მლოცველი მუსლმიანი—მუსლიმანი არ იქნებაო. შავშელი კაცის დაკოჟიჟებული ხელები ცხადათ ამტკიცებს მათს მაღალ მიმზიდველობას შრომა-მეცადინეობისადმი.

ცხადათ ჩანს, რომ ისინი ისეთი ფანატიკოსებიც არ

არიან, როგორც დანარჩენ საქართველოს მაჰმადიანები: მაგალითებრ, ამათთან რომ ვინმე ქრისტიანი მივა, ისინი მას სჯულის შესახებ-კი არ დაუწყებენ დაეიდარაბას, კამათობას და ლაპარაკს, არამედ გამოჰკითხავენ ქვეყნის ამბებს, სადაურობას, მოსავლიანობას, მთავრობის ვითარებას და სხვა. ყველაფერს დიდი კმაყოფილებით და სიამოვნებით მოისმენენ და მიიღებენ. თქვენ მათ მცირე რამესაც ვერ შენიშნავთ, რომ ისინი ქრისტიან კაცს ეჭვით უმზერდენ. ისინი უმზერენ მას ისე, როგორც სტუმარს და არ იციან, როგორ ასიამოვნონ, როგორ ემსახურონ, როგორ, რა მიართვან, როგორ აამონ და სხვა; ყოველი მათი მიმოხვრა და საქციელი გარემოცულია მაღალი სტუმართ-მოყვარეობის თავაზით და პატივისცემით. ერთ სიტყვას, ერთ კრინტს ვერ გაბედავენ თავისუფლათ თქვან, რომ მასზე თქვენგან რჩევა არ მიიღონ და თქვენს თვალსა და სახესაც არ შეხედონ.

თუმცა შავშელი ფატალისტია, მაგრამ იმან ისიც კარგათ იცის, რომ კაცის ცხოვრებისთვის მხნეობა უფრო მაღლა უნდა იდგეს, ვინემ ლოცვები, ამიტომ ისინი მუდმივ მუშაობას უნდებიან. ეს მოლა-ხოჯებმაც კარგათ იციან, მაგრამ არ უშლიან და ნებას აძლევენ ლოცვის წესები შეასრულონ ისე, როგორც მათ სურთ, როგორც მათი ცხოვრების საჭიროება ნებას მისცემს. ხოჯა-მოლები მიტომ იქცევიან ასე, რადგანაც შავშელი თავის მუშაობის დროს მონა არის მათი, მაშენებელია ჯამეების და წმინდა მუსლიმანი, წმინდათ აღმსრულებელი მაჰმადიანების წეს-რიგ-ჩვეულებისა. ერთმა ხოჯამ ასე მითხრა: შავშელები ყაჩაღ აჭარლებს არ გვანან, ესენი მუდამ მუშაობას ახმარებენ დროს; რომ არ იმუშაონ, უამისოთ ზამთარში ვერ იცხოვრებენ, ამიტომ ხშირათ ესენი თვით პარასკევ დღესაც-კი მუშაობენ, მაგრამ, რა ვქნათ, ამით არა დაშავდება რა, ღმერთს მუშაობა არ ეწყინება და ავი კაცობა და კაცის კვლა-კი დიდათ. შავშელები ყოველივე ამისაგან გაშორებული არიან.

მართლაც და უნდა ვთქვა, რომ მთელი შავშეთი დავიარე და მე იქ ერთობ აშვიათად შემხვდენია თოფ-ხანჯალ-ხმალ-დამბაჩიანი სოფლელები. წარმოიდგინეთ მათი ზნე-ხასიათი და გარჩევა აჭარლებისაგან; რომ დანასაც კი არ ატარებენ! მგზავრობის დროს, ბევრ ალაგას ყანაში მუშაობის დროს ვნახე ხალხი და მათაც ერთს არ ამოუჩნდა ხსენებული იარაღებისაგან ერთი რამ მაინც. გამოვკითხე მიზეზი ასეთი უიარაღობისა და მათ მითხრეს, რომ ჩვენ იარაღის მიმყოლი ხალხი არა ვართო, ჩვენი იარაღი თოხი, ბარი, ნიჩაბი და გუთანიაო; რაში უნდა გამოვიყენოთ იარაღი—მუშაობის დროს არ გამოგვადგება და სხვაფრივ რის მაქნისია, რა უნდა გვიშველოს მანაო!». ასეთი ჩვეულება შავშელებს მემკვიდრეობით ჰქონიათ, როგორც მითხრეს, მათი ძველებიც სწორეთ ამ ზნისა და ხასიათის ყოფილან. ასეთ ზნე-ხასიათს მათში ერთობ მაღალი ადგილი უჭირავს. ეს, მე მგონია, მათში უნდა დამკვიდრებულიყო მას შემდეგ, რაც ისინი ოსმალოს ხელში ჩავარდენ და დაქვეითდენ, თვარა, როგორც ჩვენი მატიანე აღნიშნავს, შავშელები ძველათ მუტი მხნეობით. გმირობით და თავ-გადადებით იბრძოდენ საქართველოზე მოსულ მტრებთან. ეს ღირსება მათ თვით იმ წყვდიად ხანაშიაც-კი ემჩნევათ, როცა ისინი შუილდ-ისრით იყვენ შეიარაღებული.

მათს ასეთს საქციელს და მიდრეკილებას დიდათ შეუწყვია ხელი ყაჩაღობისადმი მიდრეკილობის თვით-მოსპობისათვის. **შავშელი კაცის ყაჩაღობა** არც ძველათ და არც შემდეგ არ გაგონილა. იქმნება აქა-იქ მომხადარა, მაგრამ ეს ყოფილა იშვიათად და კანტი-კუნტად. ყაჩაღობა ამათში არ ყოფილა და თუ ყოფილა. ისიც ქურდობის მიზეზით-კი არ დაბადებულა. არამედ სხვა რამ საპოლიტიკო და მოქალაქური მხარეების მეოხებით; ისიც-კი უნდა შეინიშნოს, რომ შავშელებთაგანი თუ ვინმე ყაჩაღათ გავარდნილა, ის უნდა რამე განწირულებაში ყოფილიყო ჩავარდნილი და ან სხვა-და-სხვა თემთა მცხოვრებთაგან გამოსულ ყაჩაღებს უნდა მიეზიდოთ.

მაგალითებრ, შავშელები აჭარლებს მთლათ უაჩაღებათ სთვლიან, ასე ამბობენ, რომ აჭარლების ხელობა არისო, ნამეტურ მაჭახელებს ძველათ იმათი უაჩაღობისაგან მოსვენება არა გვქონდა; ისინი არ მუშაობდენ, მთელი წელიწადი უაჩაღობდენ და მითი ცხოვრობდენ ესკი მეტი უნდა იყოს.

პირუტყვის მოშენებას და გამრავლებას შავშელები საკმარისად მისდევენ; ესენი ამრავლებენ ცხვარს, ძროხას, თხას, კამეჩს, ცხენს და სხვა პირუტყვებსაც. ცხვარსა და თხას უფრო უხვათ ამრავლებენ. რაც შეეხება პირუტყვების მოვლას, ეს იმათ კარგათ იციან: დიდათ უფრთხილდებიან საქონელს და დიდსა და შეუსებამო ტვირთს არ აჰკიდებენ, თუ დაუდებენ ხოლმე, ზაფხულში საქონლის უმეტესი ნაწილი მთებზე დაუდით და ზამთარში ბოსლებში ინახავენ. ბოსლები ამათ შვენიერათ იქვთ გაკეთებული: შვენიერი ხის ოდები, თბილი და ნათელი, ასეთ ბოსლებს საქართველოს სხვა კუთხეში სახლებათაც ვერ ვპოვებთ! შინაური ფრინველების მოშენებას-კი ისე ვერ მისდევენ შავშელები, როგორც ქრისტიან ხალხში; ესენი ცოტა ერიდებიან ქათმის შენახვას მის გამო, რომ ქათამს საკენკი და მოვლა უნდა და ის იმის ფასათ არ ღირსო; თითო ოროლა ქათამს ინახავენ კვერცხის დასადებათ- ეს ნაკლი ამ ახალ შემოერთებულ ქვეყნებში ყველგან ემჩნევა; მაჭახელში ერთ ქათამში მგზავრმა 70 კაპ. მისცა და ისიც რის წვალებით იშოვნა, მთელს სოფელში ძლივს ერთ დედაკაცს ალმოუჩნდა ორი ქათამი. ესენი ქათმის უყოლობის მიზეზს მუშაობას აბრალებენ, მაგრამ ეს არ უნდა იყოს შესაწყნარებელი მიზეზი. მირატის ხევში, სოფ. ოლადურში, გურჯი-ჰაჯი ლომნ-ეფენდი ქარცივაძის სახლში ყველა შინაური ფრინველი ვნახე და მის მეზობელს-კი ერთიც არ მოეპოვებოდა!..

ფუტკრის მოშენებას და ყაჭის ჭიის მოყვანასაც მისდევენ შავშელები, მაგრამ ამათში ერთიცა და მეორეც სამწუხარო მდგომარეობაშია ჩავარდნილი; აქ არც ერთს ეტყობა

წარმატება და არც მეორეს; საფუტკრე სკები მათ ტყეში აქვთ ხეებზე დატოვებული ისე, ღვითისანაბარათ. რასაც იშოვნიან თაფლ-სანთელს, მას ფუტკრებისაგან მოცემულ წყალობათ თვლიან. **თაბლი-კი კაი სცოდნია! წმინდა სანთლის კეთებასაც მისდევენ** და გარდამეტებულს აქა-იქ დაბებში ჰყიდიან. აქ ყაჭის ჭიაც-კი კარგათ იკეთებს, რომ ხელის შემწყობი ჰყვანდეს. აქ თუთის ხეები (ბჟოლა) მეტათ მრავლობს, მეტად დიდრონი ფოთლები აქვს, დიდი მარცვალი იცის და მასთან შაქარივით ტკბილია. თამბაქოს (თუთუნის) მოყვანას შავშელები ისე არ მისდევენ, როგორც აჭარლები; ამას აქ ადგილ-მდებარეობა და ნიადაგი არ უწყობს ხელს დასავლეთ საქართველოში თუთუნი უფრო დასავლეთ, სამხრეთ და ჩრდილო ადგილებშს მოდის. შავშელები თუთუნს სხვა ქართველ მაჰმადიანებისაგან ყიდულობენ. აქეთ ისე ბევრს არ სწევენ თუთუნს, როგორც სხვა ქართველ მაჰმადიანები.

შავშეთში ხილის დამწიფება ერთობ გვიან იცის, მაგალითებრ, თუთა აქ მწიფდება მარიამობისთვეშიაც-კი, თუმცა არის სხვა ისეთი ხეხილი, რომელიც ადრე შემოდის. აქ ყოველგვარ ხეებს თავისი განსაკუთრებული ნიადაგი და თვისება აქვს: ერთ ხეობაში რომ ხილი სისრულეში შედ ს, მეორეში უკვე მწიფდება, აქაური ხილი ძალიან გემრიელია და თვალისთვისაც კარგი.

შავშეთის ტყეები მდიდარია გარეული ნადირითაც. ამ ოთხი წლის წინეთ მაჭახელში ვეფხვი მოუკლავათ, რომელიც თურმე აზრუმის გზით ჯერ შავშეთში შემოსულა, მერე აქედან კარჩხალის მთისკენ გაუვლია და მაჭახელში ჩასულა. შავშეთში იცის მგელი, თეთრი და შავი, ველური ღორი, ირემი, დათვი, შველი, თხა, კანჯარი და სხვა. დათვი და ღორი აქ ყანებს სასტიკათ მტრობენ, ნამეტურ დათვი სიმინდს ემტერება.

რჯგორც შევიტყვე, შავშეთში ძველათ ფეიქარხანებიც (საფეიქროები) ყოფილა, მაგალითებრ, შავშლებისთვის ტანთ-

საცმელის მასალა აქვე მზადდებოდა ძველათაო. მურღულში ნამეტურ ქალები ყოფილან განთქმული ამ ხელობით, ესენი შავშეთში აკეთებდენ ყველაფერს, ასე რომ უცხო ადგილებიდან რამე ნივთების ანუ ჩითეულობის შემოტანა სულ არ სჭირდებოდათ. ეს ხელობა და მასთან ერთად ადგილობრივი ტანსაცმელის მასალის ჭრა-კერვა აქ 1830 წლებამდე დარჩენილა, შემდეგ-კი შემცირებულა და დავიწყებას მისცემია. ამის მიზეზი იყო ის გარემოება, რომ ოსმალოდან დაუწყიათ ხოლმე ქარხნების ნაწარმოების შემოტანა და გავრცელება. ძველათ რომ შავშელები განთქმული იყვენ ხელსაქმის ცოდნით, ამას ცხადათ ამტკიცებს ჩვენი ისტორია, რადგანაც შავშეთში შეკერილ და მოქარგულ საეკლესიო ნივთებმა ჩვენ დროამდისაც მოაღწიეს.

შავშელებს ძველათ სხვა-და-სხვა ხელოსნობა სცოდნიათ, მაგალითად, ხუროობა, კალატოზობა და ნამეტურ ქვის მჭრელობა, მიწის მზომელობა და გამოქანდაკება. სცოდნიათ აგრეთვე ხმალ-ხანჯლების და თოფ-დამბაჩების კეთებაც. ეს უკანასკნელი უფრო ზედ მიწევნით სცოდნიათ მაჰახელში. იარაღის სიყვარული ამათში უკანასკნელ საუკუნეში მეტათ დამდაბლებულა. აწინდელი შავშეთში ბევრი რამ ხელობათაგანი აღარაფერია დარჩენილი. აქ იციან ჩინებულათ ხის და ქვის სახლების კეთება და ესეც, როგორც შევიტყვე, უკანასკნელ საუკუნის ბოლოს მეტათ დაცემული ყოფილა, მაგრამ ბოლოს ლაზების მეოხებით შემოსულა და ხელახლა სწრაფათ გავრცელებულა.

როგორც ჩანს, შავშელებს საკმარისი სიყვარული უნდა ჰქონდეთ სუფთა ცხოვრებისა. შავშეთის სოფლების ნახვით კაცი აღტაცებაში მოვა. ყოველი სოფელი სავსეა შვენიერის ხის და ქვის სახლებით. უმეტეს ნაწილათ ჰქ სახლებს აკეთებენ ორ-სართულიანს; ძირის სართული საქონლისთვის ბოსლათ აქვთ გაკეთებული და ზედა სართულში-კი თითონ დგანან. სახლის იატაკები შვენიერათ არის გაკეთებული; ყველა

სახლს წინ გძელი **პარმაღი** (აივანი) ამშვენებს. სახლი უმეტეს ნაწილათ სამი-ოთხი ოთახისაგან შედგება. ერთი ოთახი სასტუმროა, ერთი ქალებისათვის, ერთი მამაკაცებისათვის და პატარა ოთახიც, სამლოცველოთ. მაჰმადის სარწმუნოება ამას აუცილებლათ ითხოვს, რადგანაც ქალები და კაცები საერთო ცხოვრებას მოკლებული არიან. ასეთი ჩვეულება მთელს ქართველ მაჰმადიანებს აქვთ მიღებული. უნდა შევნიშნოთ, რომ სახლების მხრით ქართველ-მაჰმადიანები ბევრად მაღლა დგანან თვით ნამდვილ ოსმალებზედაც-კი. ოსმალეთში კაცი ისეთ შვენიერ ხის ოდებს და ქვითკირის სახლებს ვერსად ნახავს, როგორიც დასავლეთ საქართველოში ქართველ-მაჰმადიანებს აქვთ.

შავშელი გლეხის სახლის ახლოს დგას საბძელი. საბძელს ესენი აკეთებენ მთელ-მთელი რგვალი ნაძვის ხეებისაგან. აქაური საბძელი ჩვენს გლეხკაცობას სადგომ ბინათაც-კი დაენატრება. მე, როცა შავშეთი ვნახე და მითხრეს, რომ სახლების ახლოს ისინი საბძელებიაო, ჭეშმარიტათ გავკვირდი. საბძლის ახლოს შავშელის სახლ-კარმიდამოს აშვენებს კალო. კალო აქ ისეთივე იციან, როგორც ჩვენში. განიავება, გალეწვა, შენახვა და სხვა თითქმის იგივეა, განსხვავება არა არის რა, მხოლოდ არის ისეთი ადგილები, სადაც ხშირათ ნიავი (ქარი) არ იცის ხოლმე და ამიტომ განიავება ცოტა უჭირდებათ.

აქეთ ყანების მორწყვა იციან. ხშირად ისეთი სიცხეები იცის, რომ არ მორწყან, მოსავალი თითქსის არ მოუვათ.

შავშელები, როგორც შენიშნულია, ძველად არ ყოფილან და არც ახლა არიან ვაჭრობას შეჩვეული, ესენი დღესაც ჰისდევენ წვრიმალ რამეების ვაჭრობას. ამით არამც თუ მარტო შავშელები არიან შენიშნული, არამედ ეს ეტყობა მთელს მაჰმადიან-ქართველებსაც. ესენი ვაჭრობას სხვა თვალით უყურებენ. სწორეთ ამის მიზეზი უნდა იყოს, ჩემი ფიქრით, ის, რომ წარსულ საუკუნეში შავშეთში გაჩნდენ სომხები და კათოლიკები, რომლებმაც ვაჭრობა იწყეს და ხელში

და ხელში ჩაიგდეს მთელი შავშეთის ერის აღებ-მიცემობის საქმე!.. მცირე ოდნათ შავშელებმა ამათი მეოხებით გაახილეს თვალები და ცოტ-ცოტათი თვითონაც იწყეს ვაჭრობა.

რადგანაც აქ სიტყვა სომხებზე ჩამოვარდა, ამიტომ იმათაც მოვიხსენებთ და გავაცნობთ მკითხველებს. შავშეთში ხუთი სოფელია სომხებით დასახლებული. სამში კათოლიკები ცხოვრობენ და ორში გრიგორიანები. მე ამათ შესახებ იმას ვიტყვი, რაც ჩემი თვალით ვნახე და რაც მათ მიამბეს. სომხები და კათოლიკე ძველათვე აქაურები არიან, ქართველ გვარისანი, ამათში ზოგი ვაჭარია, მაგრამ ამათი ვაჭრობა ძალიან მცირეყოფილა, ესენი ყოველთვის შიშ-ქვეშ ყოფილან მომწყვდეული, ხშირად ცარცვავდენ ხოლმე აქა-იქ, ნამეტურ მგზავრობის დროს; ისინი ისე შავშელებისაგან არ იცარცვებოდენ, როგორც სხვა თემის მუსულმათაგან. ამათი მდგომარეობა იქამდის სამწუხარო ყოლა, რომ ესენი მაჰმადიანებისაგან ყოველს წუთს ელოდენ აღგვას!.. ამათი ვაჭრობაც ისე წარმოებდა ყოველთვის, როგორც ერს ჰსურდა.

აქაური სომხები და ფრანგები მეტათ წყნარი და მშვიდობიანი ხასიათის მექონი არიან. მოგზაურ ქრისტიანების დიდი პატივის მცემელი; ესენი როცა-კი შავშეთში ვინმე ქრისტიან მოგზაურს ნახვენ, დიდათ ესიამოვნებათ, უხარიანთ. არ იციან როგორ ასიამოვნონ მას... ამ მხრით სანაქებოა მათი წყნარი, მშვიდობიანი საქციელი, პურ-მარილის სიყვარული და სხვა. ამათ მიამბეს შემდეგი:

ოსმალოს დროს ჩვენი საქმე ისე იყო წამხდარი, რომ როცა-კი მაჰმადიანები ისურვებდენ, ჩვენ ჩვენი საკუთარი სახლიდან გამოგვრეკდენ, შიგ თვითონ მოთავსდებოდენ და ცეკვა თამაშს დაიწყებდენო. უარის თქმას ვინ გაბედავდა, ყველას აგვიკლებდენო. გარდა ამისა, ვისმეს ქორწილს, რომ გადვიხდიდით და პატარძალს საქორწილო ტანთ-საცმელს ჩავაცმევდით, ეს ტანთ საცმელი რომ ჩვენს მოხელეებს ენახათ,

ისინი მეორე-მესამე დღეს კაცებს გამოგვიგზავნიდენ და შემოგვითლიდენ, რომ თქვენი პატარძლის ტანთ-საცმელი გამოგვიგზავნე ეხლავ, ფვარა მოვალთ და აგიკლებთო... უნდა ამვდგარვიყავით ჩვენცა, პატარძლისთვის ახალი ტანთ-საცმელი უნდა გაგვეხადა, შეგვეხია ბოხჩაში და გაგვეგზავნა დანიშნულებისამებრ, ვინც ითხოვდა, და თუ არ აუსრულებდით სურვილს დი სიტყვას, მაშინ შენი მტერიბ რაც ჩვენ დღე დაგვადგებოდა... ერთი რამ დღესასწაული დღე, ლხინი ან რამე ისე არ შეგვეძლო გადაგვეხადა, რომ მათგან რამე დევნა და მუქარა არ მიგველოვო...

შავშეთსა და იმერ-ხევში სულ სომეხთა რიცხვით 450 კომლი იქნება. აქვთ ოთხი ეკკლესია, სამი კათოლიკეების და ერთი გრიგორიანების. აქვთ პატარ-პატარა სასწავლებლები და ასწავლიან წერა-კითხვას. ვაჭრობას გარდა, ესენი მეურნეობასაც მისდევენ და ზოგნი მათში გამდიდრებულან კიდეც. აწინდელ შავშეთის მაჰმადიანებთან მათ კარგი განწყობილება აქვთ. ესენი ცხოვრობენ **დაბა სათლეს, ოქრო-ბაგეთს, პხიკიურს და მამა-ნელისს.** ოთხივე ამ სოფლის მცხოვრებ კათოლიკებმა და გრიგორიანებმა **ქართული ლაპარაკი იციან** შეძლების და გვარად. ოსმალურს ოფრო კარგათ ეწყობიან. აქ მცხოვრებ კათოლიკების შესახებ დიდიხანია, რაც ჩვენს კათოლიკებში შემდეგი აზრი ტრიალებს და აქ არ შეიძლება, არ მოვიყვანოთ.

ამბობენ, ქართველთა დევნულობის დროს, ზოგიეთ ქართველებს, რომლებსაც სურდათ მაჰმადიანობისაგან თავი გადაერჩინათ, თავის-თავი კათოლიკეთ აღიარესო და კათოლიკის სარწმუნოებას შეუერთდენო. შემდეგ ამ ქართველ კათოლიკებისათვის საეკლესიო ენათ სომხური ენა იქნა შემოღებულიო. რაკი საქმე ასე მოხერხდა და ქართველ კათოლიკების საეკკლესიო ენათ სომხური ენა გარდიქცა, მას შემდეგ ქართველებმა იწყეს სომხურათ ლაპარაკის მიჩვევა და დროის განმავლობის მეოხებით მათ სამშობლო ენათ სომხური ენა

ზარდიქცარ. აი, ასეთ კათოლიკების რიცხვს ეკუთვნიან არ-
დანტუჯის, შავშეთის, ართვინის და ბევრი კიდევ სხვა ადგილე-
ბის კათოლიკებიო, რომლებიც დღეს თავის ვიანაობას სომ-
ხობით ხატავენო. ამ აზრის დასამტკიცებლად კმარა ისიც,
რომ ჯერაც კიდევ მათში ქართული ენის სიტყვები არ აღმო-
ფხვრილა და ლაპარაკის დროს ესენი ძალიან ბევრ ქართულ
სიტყვებს ხმაროობენ, ისეთ სიტყვებს, რომლებსაც არავითარი
მსგავსება და ნათესაობა არა აქვთ სომხურთან. გრიგორიანე-
ბიც ასევე არიან, ქართველობიდამ გასულნი.

შავშელები არა მარტო ვაჭრობაში და სხვა-და-სხვა ხელ-
საქმეებში არიან უკან ჩამორჩენილი, განათლებითაც ერთობ
დაბლა დგანან. დღევანდელი ამათი განვითარების ზომა XII
საუკუნის განვითარებასთან შედარებით ერთობ დაბლა დგას1,.
მთელ შავშეთში არ მოიპოვება ერთი კაცი, რაიმე შესაფერი
ცოდნა ჰქონდეს, იცოდეს ევროპიული ენები, მეცნიერება
და სხვა. ევროპიული ენების-კი არა და, რუსული ენის მცოდ-
ნე არავინ არის; ერთ კაცს ვერ ნახავთ, რომ მასთან შეიძ-
ლებოდეს განკითარებულ კილოთი ლაპარაკი. ამათი მდგო-
მარეობა დღეს ისეთი პირობებით არის გარემოცული,
რომ, მე მგონია, ჯერ დიდხანს გაივლის ისე, რომ ამათში
ან განათლება შევიდეს და ან განათლების მნიშვნელობის
მცოდნე პირები გაჩნდენ. ამას თავისი მიზეზები აქვს და, რა-
საკვირველია, რომ ეს მიზეზი მაჰმადიანობა და მისი ფანატიზ-
მია. სამწუხაროდ, შავშელები და მთელი მაჰმადიანებიც სწავ-
ლა-განათლებას ისე უმზერენ, როგორც იარაღს, ცხოვრების
და სიმდიდრის მოპოვებისთვის და არა ისე, როგორც ძალას და
სახსარს კაცის გონების გასანათლავათ, გასაკეთებლათ და
გასამშვენებლათ. ასეთ იარაღათ ამათ უფრო ჩვენებური სწავ-
ლა მიაჩნიათ, ოღარა თათრულს სხვა ფერ უმზერენ; თათრული
სკოლები, მათი აზრით, ღვთისა და მაჰმადის სახლია.

ჩვენ აქ ლაპარაკი ჩამოვაგდეთ სკოლების უქონლობის
გამო. დიახ, შავშეთში სკოლები არ არსებობს. თუმცა ხო-
ჯებსა და მოლებს-კი ყოველ ჯამეს გვერდით აქვთ გამართუ-

ლი პატარა მედრესეები, მაგრამ იქ არა საპედაგოგიკო წესები არა არსებობს რა და მათი არსებობა უფრო საზარალოა, ვინმე სასარგებლო. ხოჯა მთელის წლობით მარტო ან-ბანს და ლოცვებს ასწავლის ბავშვებს. ამ სკოლებში ოთხი-ხუთი წელიწადი სწავლობს ბავშვი, მერე სკოლიდან გამოდის და მას იმდენი ცოდნაც არა აქვს, რომ თავის სახელი და გვარი მოაწეროს, ან ვისიმე წერილი წაიკითხოს, სწავლის დროს ცემა-ტყეპასაც დიდი ადგილი უჭირავს. საკლასო ოთახები ერთი ბეწოა. ბავშვები შიგ უბრალოთ ჰყრიან იატაკზე, ძირს, წიგნები მუხლზე უწყვიათ და ისე სწავლობენ. ამათში სკოლის საქმე რო აღიძრას და მოხერხდეს, ძრიელ კარგი იქნება, ნამეტურ იქ, სადაც სომხები და კათოლიკები ცხოვრებენ. ესენი ნატრულობენ სკოლებს, ამათ თათრებიც მიჰბაძავენ. შავშეთში ისეთი სოფლებიც არ-ს, სადაც აუცილებელს საჭიროებას შეადგენს ჩვენებური სკოლის დაარსება.

სასულიერო წოდებას ამათში დიდი ადგილი უკავია. ყოველ სოფელში ჯამე (და ზოგ ალაგას შვენიერი ჯამეებიც) აქვთ გაკეთებული. აქაური მოლა-ხოჯები უფრო მდიდრათ ცხოვრობენ, ვინემე აჭარაში; აქაურებს ჯამაგირსაც მეტს აძლევენ, მიზეზი-კი არ ვიცი, თუ რისთვის არის ასე. მოლა-ხოჯები აქაც სტამბოლიდან, ტრაპიზონიდან და სხვა ასეთ ადგილებიდან მოდიან. სწავლას იქ იღებენ, თუმცა ამათ არაფერი სწავლა ეტყობათ. იციან მხოლოდ ლოცვები, „ყურანის“ კითხვა და სხვა. სასულიერო საქმეების გარეშე ამათ ხალხზე არაფერი გავლენა აქვთ. თუმცა შავშეთს თავის მეჯლიშიც აქვს, ყადები ჰყავთ და ხშირათ ბევრს სახალხო საქმეებს ესენი არჩევენ, მაგრამ ვაი ამისთანა გარჩევას! ამათში სამართალი ყადების მეოხებით ფულებზე იყიდება. ამაზე ანდაზებიც-კი აქვთ შედგენილი. ყოველი ყადი მზათ არის, სამართლის გარჩევის დროს იმ პირს მიემხროს, რომელიც მეტ ფულს აძლევს. ხშირად მოხდება ისე, რომ ორივე მხარეს ართმევენ ქრთამს, ხოლო რომლისაც უფრო მეტია, მას ემხრობიან. შავშეთის

მეჯლიშში ყადთა შორის ერთი სომეხიც ურევია, რომელიც მონაწილეობას იღებს საქმეების გარჩევის დროს, მხოლოდ მაშინ, თუ თათარს და სომეხს მოუხდათ რამე საჩივრები. მეჯლის შეუძლიან მხოლოთ სამოქალაქო საჩივრების გარჩევა და დამნაშავის ხუთი წლით გაგზავნა, ციხეში დაპატიმრება და სხვა.

საუბედუროთ, შვენიერ და მეტათ მოხდენილ შავშეთში ჩვენი ძველი ცხოვრების ნიშნათ ბევრი არაფერი ნაშთები დარჩენილა. აქაც ჟამთა ვითარებამ და ბნელმა გარემოებამ ჩანთქა ყოველისფერი ისევე, როგორც დასავლეთ საქართველოს ზოგი ერთ მხარეებში... შავშეთი ისტორიული ნაშთებით ძველათ მდიდარი იყო. ეს ჩვენს ისტორიაშიაც ხომ ცხადი არის, მაგრამ ახლა-კი ტბეთის ტაძრის, დარღვეული ოპოზის და ორი-სამი კიდევ პატარა ეკკლესიების და ციხეებს გარდა სხვა აღარაფერია დაშთენილი, ყველაფერი აღგვილა!

ტბეთის ტაძარი სდგას სოფ. ციხის-ძირს, ანუ, როგორც ჩვენები ამბობენ, ტბეთში. მონასტრის გამო სოფელს „ტბეთს“ უწოდებენო. იქაურები-კი—“ციხის ძირს“. ეს სახელწოდება „ტბეთი“, ვახუშტის თქმით, დარქმევია მრავალ ტბათა გამო. რადგანაც არსიანის მთების ძირს, შავშეთის მხრით, ბევრ ალაგას პატარ-პატარა გორაკებია და გორაკების შორის აქა-იქ კაცი ხშირათ ნახავს პატარ-პატარა ტბებს. დღესაც ასევეა. მე პირველ ნახვისთანავე გავკვირდი ასე ხშირი წყლების გამო; გუბეები მეგონა, მაგრამ ამიხსნეს, რომ ტბებიაო. აქ ეს პატარა ტბები მალე დაშრება და აქა-იქ გადიშვება, მაგრამ მათ გზა არა აქვთ, გორაკები კედლებივით არის გარშემოკრული და წყალს არ უშვებს, რომ საითმე გადვიდეს. ხალხმა რომ მოინდომოს, ძალიან მალე დააშრობენ ამ პატარ-პატარა გუბე-ტბებს.

ტბეთის ტაძრის აშენება ეკუთვნის მეათე საუკუნის დასაწყისს. ის აუშენებია აშოტ-კუხ,—კურაპალატ ბაგრატოვანს-ეს ეკკლესია იმავ დროს დანიშნულ იქმნა საკათედრო ტაძ-

რათ და განაწესა ეპისკოპოზი, რომელიც ტბევარათ იქმნა წოდებული. ბაგრატ მეოთხის დროს ეს ტაძარი დიდათ გაბრწყინდა, აქ ვინც კი იყვენ ეპისკოპოზები, ყველანი მწიგნობარი კაცები და თავის დროის შესაფერათ განათლებულნი იყვნენ. ნამეტურ იონე ტბევარი და საბა და ამათთან კიდევ სხვანი ჩვენს ისტორიაში მეტად მაღალ ღირსებით სჩანან. იმავე დროს ტბეთის ტაძრის გვერდით აშენებულ იქმნა ვრცელი სასწავლებელი, რომლის რექტორათ ტბევარები ითვლებოდენ. ამ სასწავლებელში სწავლობდა შოთა რუსაფაველი, იონა შავთელი და სხვები. ამ სასწავლებლის მასწავლებელთაგან შემუშავდა ქართული გალობა, აქ შეიკრიბა მთელი დასი ქართველ მასწავლებლებისა, რომლებმაც შეადგინეს ქართული გალობის ნოტები. ამ ძვირფას ხელთნაწერებმა ჩვენს დრომდისაც მოაღწიეს. უნდა ითქვას, რომ ტბეთის ეკკლესია საქართველოში ისეთივე მნიშვნელოვანი იყო, როგორც მცხეთა, გელათი, ზარზმა, ბოლნისი და სხვანი. ტბეთის მონასტერი უფრო მეტი მნიშვნელოვანიც იყო სწავლა-განათლების მხრით, რადგანაც საბერძნეთში ნაწავლთ ქართველნი პირველათ შავშეთში მოდიოდენ და ტბეთის ტაძარში ისადგურებდნენ.

ტბეთის ეპისკოპოზები **მამფლებლათაც** იწოდებოდენ, ე. ი. მამფალი. ეს სიტყვა წარმომდგარა მისგან, რადგანაც ტბეთს ბევრი ყმა და მამულებიც ჰქონდა და საეკკლესიო ყმანი მღვდელ-მთავარს მამფლადაც უხმობდენ. ტბევარს მეფეების და მირონის კურთხევაში მეშვიდე ადგილი ეკავა. ტბეთის ეკკლესიის სასწავლებელში ბევრ გონიერი ქართველი გამოზდილა. ამ მწიგნობრებისაგან ბევრი წიგნებიც დაწერილა. ძველი ქართული მწიგნობრობა ფიფქმის ამ ტაძრის სასწავლებლიდან გაბრწყინდა და მოეფინა: აქ უცხოვრიათ თითქმის ყველა გამოჩენილ ქართველ მწიგნობრებს და მთარგმნელებს; აქ სცხოვრობდა დროებით თვით გიორგი მთაწმინდელი, ეფთიმე, იოანე და სხვებიც მრავალნი მამანი ქართ-

ველთ ეკკლესიისა და მწეროლობისა. ასეთი დიდი იყო მნიშ-
ნელობა ტბეთის ტაძრისა ძველათ. თვით კი პატარა ტაძარია.

ტბეთის ტაძარი გაკეთებულია წითელი თლილი ქვით, ოთხ-კუთხედი ჯვარედინის მსგავსად. თფილისში ამას მცირეთ ქაშუეთის ეკკლესიის მოყვანილობა წააგავს. საკმარისად სქელი კედლები აქვს, ეკკლესიის სიგანე იქმნება 35 ნაბიჯი და სიგძე ამდენივეე, ეკკლესიის შუა ალაგას ატანილია ოთხი დიდი თლილი ქვის სვეტი. ეს სვეტები აერთებს ამ ეკკლესიის კედლებს ერთმანერთთან. თვით ამ სვეტების თავზედ დგას ეკკლესიის გუმაათიცა. ასე რომ ეკკლესიის კედლები თუნდაც მთლათ დაიქცეს და ეს სვეტები დარჩეს ისე. როგორც სდგანან, მასზე მკვიდრათ დაშთება გუმბათი და არ დაიქცევა, ეკკლესიას აღმოსავლეთისკენ საკურთხევლის ადგილი ეტყობა: საკურთხეველის გვერდით პატარა ოთახია; ეს უთუოდ ეპისკოპოზის შესამოსლის და საეკკლესიო ნივთების საწყობი იქნებოდა, ეკკლესიაში მარჯვენა სვეტთან ახლოს არის ამ ტაძრის მღვდელ-მთავრის საჯდომი ადგილი; ეკკლესიის სამხრეთ გვერდით მაღლა არის აივანი. რომელსაც წინ თლილი ქვის მოაჯირები აქვს. ეკკლესიის შესავალში, კარების ზემოთ არის აგრეთვე პატარა თლილი ქვის აივანი, რომელსაც წინ ფერადი წამლებით ნახატები აქვს. სანს, ეს მგალობელთათვის უნდა ყოფილიყოს. ეკკლესიის ჩრდილო მხარეს, ორი საჟენის სიმაღლეზე, კედელი დაქცეულა. ქვები იქვე ჰყრია; ასევე ჩამოქცეულა სამხრეთ კედლის ერთი ალაგი; დანარჩენი მთლათ არის; საკურთხევლის კედლები გახეთქილა, მაგრამ მცირეთ მოშორებიან კედლები ერთმანეთს. მათი დამაგრება დიდ ხარჯს არ მოითხოვს. ეკკლესიის ყოველ კედელზე თქვენ შენიშნავთ შვენიერს სურათებს. საკურთხეველში დახატულია მთელი ტანით მაცხოვარი და მისი მოციქულები, აქვე. ამათ ახლოს დახატული არიან ვილაც ქართველი ისტორიული პირები— ქალები და კაცები; ნახატების ტანთსაცმელი აჩენს, რომ ისინი ქართველები უნდა იყვენ. ბევრ ალაგას ნაწერებიც ჩანს. მთე-

ლი ეკლესია საფლავებით ყოფილა სავსე. ეკლესიის სამხრეთ მხარეს, სვეტთან ძევს ერთი დიდი შავი ქვა, რომელსაც სიმაღლე ექნება ორი არშინი და სიკრძე საჟენის ტოლა; მეტათ შავი ქვა არის, მარმარილოს ჰგავს. აქ არ იციან, თუ რა ქვა არის ეს და საიდანაა მოტანილი. ეს ქვა ძევს ერთ საფლავზე, ამ ქვის მახლობლივ ეკლესიის კედლის ერთ ქვაზე გამოჭრილია ჩუქურთმით მაშენებელი ამ ეკლესიისა აშოტ ბაგრატოვანი. საგმირო ტანთსაცმელით და ხმლით, აქაური მაჰმადიანები ამბობენ, რომ ამ ქვის ქვეშ თამარ მეფე ასაფლავიაო, ორმოცმა კაცმა სწია ეს ქვა და ვერ მოაცილეს საფლავსაო.

ეკლესიას გარედან ბევრი ჩუქურთმები ეტყობა, სანათურების გვერდით, ნამეტურ გუმბათში. გუმბათის მზერა კაცს განცვიფრებაში მოიყვანს, ის დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს მნახველზე. გუმბათში ერთ ალაგას დატანებულია ერთი თლილი ქვა. რომელზედაც ამოჭრილია შემდეგი ხუცური ასოები, რომელიც მომყავს მე აქ სწორეთ იმ სახით, როგორც ქვაზეა ამოჭრილი, მხოლოდ ხუცური ასოების უქონლობის მაგიერ ჩვენ აქ ვხმარობთ მხედრულ ასოებს:

ჲ, უ, ჲ, ნ, ს.

ეკლესიის გარედან ბევრ ალაგას აქვს წარწერები, ბევრ ალაგას ქვები მომტვრეულა და ზოგიერთი წარწერიანი ქვები ძირს ჰყრია. როგორც მითხრეს, ამ ეკლესიის გვერდით ძრიელ ბევრი წარწერიანი ქვები ეყარაო. ყველა ის ქვები ყუთებში ჩააწყეს და მოსკოვს წაიღესო; ასევე დაუთ[1]რიათ ეკლესიის საფლავები, შიგ ბევრი ოქრო-ვერცხლის ნივთები აღმოჩემილა და ისიც თან წაუღიათ! გუმბათის ზემოთ, ჯვარს ამ სამი წლის წინეთ მეხი დასცემია და გუმბათისთვის ვერაფერი დაუკლია, მხოლოდ, სადაც დასცემია, იქ ერთი არშინის ტოლაზე ქვა ჩაუტეხია და ჩაუქცევია. ისე მაგრა შეუდუღებულა გუმბათის ქვა და კირი და ისე შეზავებულან ერთმანეთში, რომ ძნელათ იგი ქარმა, სეტყვამ და მეხმა დაანგრიოს. იაბრალო ნაშთს კაცის ხელი და მტრობა არ ეყო და ბუნე-

ბამაც მასზე მოიცალა. მეხის დაცემამ აქაურს მაჰმადიანებზე ერთობ ცუდი გავლენა იქონია: ტბეთის ეკკლესია მათ ჯამეთ ჰქონდად, მეხისა ძლიერ შეეშინდათ, მაშინათვე ჯამე მოშალეს და სხვაგან გადიტანეს. ჯამეს გასაკეთებელ მასალათ მათ დაუქცევიათ ტბეთის ეკკლესიის სამრეკლო და მისი ქვები მოუხმარებიათ ჯამესთვის. ეკკლესიას გარშემო გალავანიც ჰქონია, სადაც ერთი დიდი ყვითელი ქვა გდია: რგვალი, თლილი ქვა, სიგძე ექმნება ერთი საჟენი. ამბობენ, რომ ეს შვენიერი ქვა ადრე აქ ერთს საფლავზე მდგარა. არ ვიცით, თუ ეს საფლავს რისთვის მოაქციეს.

შავშელები ტბეთის ტაძრის შესახებ ბევრ ზეპირ ამბებს მოგვითხრობენ. ესენი ამბობენ, რომ ტბეთი თამარ დედოფლის გაკეთებულიაო. მაინც აქაც ისევე იციან თამარ მეფის სახელი, როგორც აჭარაში. აქაც ძველ ნაშთების კეთებას თამარ დედოფალს აწერენ; აქეთ არ მოიძებნება ერთი ქართველი მაჰმადიანი, რომ იმან თამარ მეფის სახელი არ იცოდეს.

ტბეთის ეკკლესიის სიმაღლე რვა საჟენიდან ათამდის ექნება, ერთ ქვაზე მინაწერია შემდეგი:

შ, ე, ყს, ჲ, შს, ი'ჲ,

ტბეთის ნაშთს გარდა, შავშეთშივე ძევს ოპოზის ტაძარი, სწორეთ იმ მდგომარეობაში მყოფი, როგორც დ. ბაქრაძეს აქვს აღწერილი. ეს ტაძარი ტბეთიდან 30 ვერსის სიშორეზეა, ჭოროხის ნაპირას, წეფთის-ციხის მახლობლათ. ოპოზის ტაჰარი ჩვენს ისტორიაში ნათლისმცემლის უდაბნოთ იწოდება და აქ ყოფილან მამანი ოპიზარნი, რომელთა ხსენება ვრცლათ არის ჩვენს ისტორიაში აღწერალი. ოპიზის აღშენება მიწერება მეცხრე საუკუნის დასასრულს, გურგენ ბაგრატოვანს. ეს ტაძარი მეტათ ძვირფასი ღანძეულობით იყო შემკობილი, თუ გარეგან და თუ შინაგან. ამ ნაშთებს გარდა, აქა-იქ თითო ოროლა ნაშთებიც არის, მაგრამ იგინი ისე დაკნინებული არიან, რომ მათი აღნუსხვა აქ არ ღირს.

ისტორიულ ნაშთებთან შავშეთში ერთათ ქართული ენაც მოსპობილა... როგორც გადმოგვცეს აქაურმა მოხუცებულებმა, აქ ქართული ენა 60 წლის განმავლობაში მოსპობილა. აქაურების თქმით, შავშეთი ყველაზე ადრე გათათრებულა, ბევრათ უწინარეს აჭარელებზე, ამიტომ ამათში თათრული ენაც ერთობ ადრე შემოსულ ხმარებაში; მეთვრამეტე საუკუნეში შავშეთში თათრული ენა უკვე მოფენილი ყოფილა. ყველა ოჯახში სცოდნიათ თათრული ლაპარაკი და სწორეთ ამ ენის შესწავლა გამხდარა მის საფუძვლათ, რომ ამ 60 წლის წინეთ შავშეთში ქართული ენა სრულიად ამოვარდნას მისცემია. აქ მითხრეს მოხუცებულმა კაცებმა, რომ ჩვენ პატარაობის დროს აქ ქართულათ ვლაპარაკობდითო, ჩვენი ძველებიც ასევეო, მაგრამ შემდეგ გადაგვავიწყდაო, დიდიხანი არ არის, რაც ქართული გადავარდაო, ყოველი შავშელი თავის თავს გულჯათ აღიარებს. ყველა ამბობს, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, რომ ქართველები არ ვყოფილიყავით, მაშინ აქ ტბეთის ეკკლესიას რათ გააკეთებდენო.

შავშეთში ქართული ენის ნიშნები აქა-იქ დარჩენილა, მაგალითებრ' მთებს, ხეობებს და ნამეტურ სოფლებს შერჩენიათ ქართული სახელები, აქეთ ყოველ' სოფელს ქართული სახელი ეწოდება და ქართული სახელის არა მქონე სოფლები იშვიათია. აი ამ სოფლების სახელები: სათლელი, საბუდარა, მურღენი, მამა-ნელისი, გურანთელი, მოროხოსი, ზენდობა, ცეცხლაური, ცორცვალი, მოქვთა, მუხნობანი, ვერხვნალი, ხანთუშეთი, ქვათეთრასი, ოქრო-ბაგეთი, სულობანი, ციხე, მერია, დაბა წვრილი, სულესი, შავქეთი, ბალავანი, რაბათი, ჯუჯენი, საფარა, სამჯელ, ქვათეთრისი. აქ არის პატარა ნაეკლესიარი, ჩიხტა, ციხისძირი, ტბეთი, ხოხლეური, გარყილუფი, **ჯვარები და ახალდაბა** და სხვა. ზოგიერთები ამ უკანასკნელ სამ სოფელში ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ და ამიტომ აქ პატარა უნდა შეეჩერდეთ და შევეხოთ ენის დაკარგვის საქმეს შავშეთში.

შავშეთში ქართული ენის დაკარგვის საქმე და მისი მიზეზების გამოკვლევა რთული გამოსაცნობია. მით უფრო საძნელოა, რომ მთელს შავშეთში ქართული ენა დაკარგულა და, გარდა სიტყვა „ბიჭო“ სი, არა დარჩენილა რა, დაძახების დროს ამ სიტყვით მიმართავენ ერთმანეთს. ქართული ენა შავშეთში შენახულა მხოლოთ ერთ სოფელში, სახელდობრ: სოფელ ახალ-დაბას. ახალ-დაბა 'მუაგულ შავშეთში ძევს; გარშემო სულ სოფლები აკრავს, სადაც თათრულ ენაზე მოსაუბრე ქართველ მაჰმადიანები ცხოვრობენ. როგორ მოხდა ეს, რომ მთელმა შავშეთის სოფლის ქართველობამ დაკარგა ქართული ენა და შიგ შუა ვულ მდებარე სოფ. ახალდაბის ქართველებმა-კი შეინახეს თავიანთი დედა-ენა?! აქ რაღაც სხვა საიდუმლო მიზეზები უნდა იყოს, აქ სულ სხვა რაღაც ცნობები უნდა არსესობდეს, რომლებიც ჟამთა მიმდინარეობას ჩაუყლაპავს და გაუქრია ისევე, როგორც ქართული ენა შავშეთში!..

სოფ. ახალ-დაბის მცხოვრებთ რიცხვი 100 კომლზე მეტია; აქ ყველამ ქართული ენა იცის და ქართულად საუბრობენ. აქ ვიკითხე ამის მიზეზი და სხვა-და-სხვა ნაირი ცნობები მითხრეს; საზოგადოთ-კი შემდეგი დასკვნა გამოვიდა: ახალ-დაბელნი ერთობ გვიან გადუდგენ სჯულსო. მათ ჯერეთ სჯულის გამო ჰქონიათ ჩხუბი და დავიდარაბა' ომები და მერე რის წვალებით გათათრდენ, მაგრამ არც გათათრების შემდეგ ჩადიოდენო, ორმოც-და ათ წელიწადზე მეტი ისინი თათრებიც იყვენ და ქრისტიანობდენ კიდეკაო. ამაზედ ბევრი დავიდარაბა გამოიარეს, მაგრამ არ გატყდენ, არ იქნაო! თავის სჯულზე და ლაპარაკზე მაგრათ იდგენო. ოსმალელებს მოიბეზრდათ მათთან ჩხუბი, დავიდარაბა და, რაკი გაათათრეს, ენის შესახებ თურმე ხმას აღარა სცემდენ. ახალდაბელებთან ვერც მოლა ხოჯები აწყობდენ თურმე რასმე; რამდენსაც ისინი მათ დარიგებას აძლევდენ, იმდენათ ახალდაბელები უფრო მაგრდებოდენ. საქმე იქამდის მიალწია, რომ ახალ

დაბელებმა შავშეთის სხვა-დასხვა სოფლის ხალხთან ნათესავობა მოსპეს, არავის ეკარებოდენ ახლოს, ქალს არავის აძლევდენ ცოლათ, არც თვითონ თხოლოუბდენო; სხვა სოფლის ხალხი მათ სძულდათ და ერთმანეთში არა ჰქონდათ მისვლა-მოსვლა და მეგობრობაო, პირდაპირი მიზეზები ეს არის. რომ შავშელებმა ქართული ენა დაკარგეს და ახალდაბელებმა-კი შეინახესო. დანარჩენ სოფლის ხალხსაც რომ ასეთი გმირობა გამოეჩინა, მაშინ. ცხადი საქმეა, არც იგინი დაივიწყებდენ ქართულ ენას, მაგრამ ისინი ოსმალებს დაჰმორჩილდენო. უნდა ვთქვათ, რომ ამათი ესეთი მორჩილება სხვებისთვის საკიცხველათაც გახდა და აჭარელებს რომ შავშელები დღესაც ეჯავრებათ და მათ მხდალს ეძახიან: რა მათი საქმეა გმირობა, ფირალობმ და თავის გამოჩენა, მაგენი წისქვილში ვირებით სიმინდს უნდა ეზიდებოდენო. ეს ზიზღი და დაცინვა მათში ისე გამწვავებულა, რომ შავშეთი აჭარელ კაცს, თუ კარგა გულიანათ არ სთხოვა, სახლშიაც-კი არ აძინებენ; ეს მე თვით შემემთხვა. ჩემს სტუმრობას დანატროდენ შავშელები, მაგრამ აჭარლები რომ თან მახლდენ. ეს კი ვერაფრათ ბოწონდათ. ბევრ გზის მთხოვეს: | ბატონო, ეგ აჭარელი კაცები მოიცალე თავიდან, აჭარაში წავიდენ და ჩვენ გიპატრონებთო.

უკანასკნელ რუს-ოსმალო ომის დროს, ზემოხსენებული ალგილები რუსეთის იმპერიას შემოუკავშირდა. მით აღსრულდა ნატვრა ჩვენთა მამა-პაპათა. როგორც სხვა ადგილები, ისე შავშეთიც ჩაბარდა რუსეთს, ამ დროს ყველაზე დიდი ფანატიზმით გატაცებული მაჰახელი და ქობულეთი აღმოჩნდა. შავშელებს ხმა არ ამოუღიათ, მთელი მაჰახელი გადასახლდა ოსმალეთში; მურღული მთლად დაიცალა, ვანა, ქობულეთი, აჭარიდანაც საკმარისი რიცხვი წავიდა და შავშეთიდან-კი სულ რამდენიმე კომლი დაიძრა. ასე მთელი შავშეთიდან—ოცი კომლი; ისინიც სინანულში შევიდენ ბოლოს, სოფელი ახალდაბა-კი მთლად ამხედრდა, ქართულ ენაზე მოსაუბრე მაჰ-

მადიანები მთლათ დაირაზმენ და ასტეხეს საუბარი. რომ არიქათ, თავს ვუშველოთ, თორმე ჩვენი საქმე ცუდათ იქნებაო, რუსები ჩვენ თათრად არ ვაგვიშვებენ, გაგვაქრისტიანებენო. შავშეთში ყველაზე დიდ ფანატიკოსებათ ქართულ ენაზე მოლაპარაკე მაჰმადიანები ალმოჩნდენ. ესენი დიდათ მეცადინეობდენ, რომ დანარჩენი მაჰმადიანებიც აეყოლებინათ, მაგრამ არავინ აჰყვა მათ. მათგან ბარე 100 კომლამდის შეგროვდა და გადასახლდა ოსმალეთში. ამათი წასვლა იყო და შავშეთის ხალხს ეჭვიანობით დარჩენა შავშეთში. ამათაც აუცრუვდა გული და ესენიც აპირებდენ აყრას და წასვლას.

გავიდა რამდენიმე ხანი და აკი, ერთ დღეს, ახალ-დაბელი ქართველ-მაჰმადიანები შავშეთს ისევ არ ეწვიენ, შავშელები სახტათ დარჩენ ამათი მოსვლით და ჰკითხეს, კაცო, რათ დაბრუნდით. ჩვენც იქით ვაპირებდით წამოსვლასაო, მათ მიუგეს: ღმერთმა ნუ ჰქმნას. ჩვენ ერთი წელიწადი ვიარეთ, ვეთრიეთ. მაგრამ შავშეთის მსგავსი იქ ჩვენ ვერაფერი ვიპოვეთ და ამიტომ ისევ აქეთ დავბრუნდით; ღმერთმა ნუ ქნას, რომ ჩვენთაგანი იქით ვინმე წავიდეს; აქ დახოცვა უნდა ვირჩიოთ, იქ ცხოვრებას და სიხარულს, ამის ფასს ჩვენ იქ ვერაფერს ვპოვებთო!.. შავშელებმა ჩაკმინდეს ხმა, გულიდან მოიშორეს გადასახლების ოცნებები და დარჩენ თავის სოფლებში. ახალ-დაბელებიც დამკვიდრდენ ისევ ახალდაბაში და მას შემდეგ ცხოვრებენ ზემოხსენებულ სოფელში და ისევ ძველებურათ ქართულ ენაზე საუბრობენ. საქმე ისე იყო დაყენებული, რომ ახალ-დაბელები იმ ხანებში არ მოსულიყვენ უკან, მაშინ დანარჩენი შავშელებიც აპირებდენ აყრას და ოსმალეთში გადასახლებას. მაგრამ საქმე ასე დატრიალდა, უნდა ითქვას, რომ დღესაც შავშეთში უფრო მკაცრი ფანატიზმით ქართულ ენაზე მოსაუბრე ახალ-დაბელები არიან და არა თათრულათ მოსაუბრე ქართველ-მაჰმადიანები.

შავშეთში სოფელ ახალ-დაბას გარდა, ქართულ ენაზე

ლაპარაკობენ სოფელ გარყილუფში; ამ სოფელზე ჩვენ არას ვიტყვით, რადგანაც იგი შავშეთის განაპირა მდებარეობს, იმერხევისაკენ და იმერხევში ხომ ქართული ენა არსებობს. აქ მცხოვრებ ქართველ-მაჰმადიანთა რიცხვი 60 კომლზე მეტია, ამ სოფლის ახლოს, ერთ ალაგს დღევანდლამდის ჩანს პატარა ნასაყდრალი ქართულათ ლაპარაკობენ კიდევ შავშეთში სოფ ჯვარებში; ეს სოფელიც შავშეთის განაპირას ძევს. აქ მცხოვრებლები რიცხვით 60 კომლზე მეტია. ქარლათ ლაპარაკობენ. აგრეთვე სოფ. შავ-მთაში, (ორნე შავთელის სოფელია) და სოფ. წითურეთში, ეს სოფლებიც შავმთის განაპირას სძევს, იმერხევის გზაზე. იმერხევი და შავშეთი ისეა ერთმანეთზე დაკავშირებულ-გადაბმული, მათ შორის ისე მცირე მანძილია, რომ ორივე ეს კუთხე ადმინისტრატიულად, შეერთებულია და შეადგენს ერთ ნაწილს, რომელსა განაგებს ნაწილის უფროსი და რომელიც ეკუთვნის ართვინის ოლქს. მთელი ეს მიდამო შეიცავს 100-მედ დიდს თუ პატარა სოფელს;

იმერხევის ქართულად მოლაპარაკე ქართველ მაჰმადიანები.

შავშეთის და იმერხევის ხალხის ცხოერება ერთმანეთისაგან ბევრით არაფრით განირჩევა; მათი საზოგადო ცხოვრება ერთი სახისა და ერთი ხასიათის არის. ხალხი მაჰმადიანები, აქაც ისევე მისდევენ ცხოვრებას, როგორც შავშეთში; მუშაობა და საქმიანობა აქაც ისევე იციან, ყაჩაღობა და ქურდობა აქ სძულთ; ქალების გათხოვებაც აქაც ისეა, როგორც შავშეთში; ქალები აქაც მუშაობენ, ჩადრებით დადიან; პირს არავის უჩვენებენ. ოჯახში ძრიელ ბევრ საქმეს აკეთებენ, ნაშუეტურ ყანაში მუშაობის დროს და სხვაგან ტყეში. წისქვილში

და აქა-იქ საზოგადოთ ქალები დადიან; აქ ქალებს დიდი საქმე და ჯაფა-შრომა აწევთ კისერზე.

როგორც შავშეთია ჩვენს ისტორიაში და გეოგრაფიულ მწერლობაში უცნობი, ისევეა თითქმის იმერხევიც. იმერხევის ხსენებას კაცი ჩვენს ძველ წიგნებში ვერსად შეხვდება, ამის შესახებ არც ყახუშტის აქვს რამე ნათქვამი. იმერხევს ისინი შავშეთის ნაწილში მოიხსენებენ და ეს სწორიც არის: მაგრამ რაკი გარემოებას ასე დაუყენებია საქმე და ერთი კუთხე მეორისაგან გაურჩევ-გაუცალკავებია, ამიტომ ჩვენც აქ მას კერძოთ შევეხებით.

იმერხევი ძევს შავშეთის დასავლეთის მხრით, კარჩხალის მთის გორამდის. აღმოსავლეთით არსიანი, შავშეთი და არტაანის მთები უძევს, სამხრეთით—ართვინი და ჩრდილოეთით შვენიერი და სამოთხის მსგავსი მირატის ხევი. ეს დიდი და ვრცელი შირატის ხევიც მთლათ უცნობია ჩვენს რუქაზე. ‘ირატის ხევი სხალტის ხეობის სამხრეთით რჩება. ეს ხეობა ბევრნაირი ღირსებით არის შემკობილი. მირატის მთების სიმაღლე 10 ათას ფუტამდე უწევს. იმერხევში ერთი გზა გადადის აჭარის სოფელ მერისის ხეობიდან, მეორე გზა მირატის ხეობიდან და მესამეც—ლივანიდან, ჭოროხის ნაპირას, ოპიზაზე კარგა მოშორებით.

შავშეთი და იმერხევი ერთმანეთზე ისეა გადაბმული, რომ კაცი, თუ კარგა არ იცნობს ამ ადგილებს, ძნელათ გაარჩევს ერთს მეორისაგან. იმერხევი შავშეთის აღმოსავლეთის მხრიდან დაიწყება სოფ. გარყილუფის, ანუ შავ-მთის სიახლოვიდან. ამ სოფელსაც დასავლეთით წინ მიუდის ქალის საფინავის ხეობა, რომელიც საკმარისათ ვრცელია. ის მიემართება დასავლეთით მდინარე იმერამდის, სადაც მას უერთდება დიდი ხეობა, დასავლეთიდან მომავალი, რომელსაც ქვაბათა ჰქვიან, ეს ხევები მდ. იმერს ქვემოთ სამხრეთით მიემართებიან გრეხით და მდინარე ჭოროხს ერთვიან. აღმოსავლეთ-სამხრეთით იმერხევს საზღვრავს წეფთის მთა. დასავლეთ-სამხრეთით

ართვინი. მოგზაური იმერხევს კარგათ მაშინ შენიშნავს და წარმოიდგენს, როცა ის შირატის მთაზე ავა და მთელ დასავლეთ-საქართველოს გადახედავს. აქედან ნათლად ჩანს დასავლეთ და აღმოსავლეთ-საქართველოს მთებიც-კი. კაცი რომ ავა ამ მთაზე და იქიდან გადმოხედავს დიდი ხნის დაღუპულს საქართველოს ადგილებს. მე არა მგონია, რომ მას გული არ ამოუჯდეს და არ შეწუხდეს...

იმერხევი შავშეთისაგან მით განირჩევა, რომ შავშეთში უფრო ტყიანი ადგილებია, მასთანვე ვაკებიც ხშირია, საყანე მინდვრებიც და საბალახეებიც, იმერხევი-კი მოკლებულია ყოველსავე ამას. ის შედგება **სულ შედულებული ქვა:კირის მსგავს კლდეებისაგან;** ყოველ კუთხეში ხედავთ მაღალ, ძალიან მაღალ კლდეებს, რომლებიც ერთი შეხედვით ლივანის ზოგი-ერთ კუთხეებს მოგაგონებენ. გაივლით ერთ დიდ მაღალ კლდეს და ახლა იქიდან უნდა დაეშვათ ძირს, ჩახვიდეთ რვა ათასი ფუტის სიმაღლიდან, გაიაროთ ხეობა და შემდეგ უნდა შეუდგეთ მაღალ კლდიან მთას. ამ გზებზე კაცი და ცხენი ისე ვერ გაივლის, რომ ყოველ წუთში მას შიში არ მოელოდეს, ზამთარში ხომ ბევრს ალაგას გავლა სულ არ შეიძლება. ასეთი გზების და მდებარეობის მიზეზათ აიხსნება ის გარემოება, რომ იმერხეველები პირუტყვთა შორის ყველაზე უფრო ვირებს ამრავლებენ, ესენი არიან მათთვის ცხენის, ურმის და ყველაფრის სამაგიერო. ყოველ კაცს ხუთი, ექვსი და მეტი ვირი ჰყავს; ამით მიაქვთ ყველაფერი, რაც-კი არის მათთვის საჭირო. აქ ვირები შეჩვეული არიან მეტ ვიწრო გზებზე სიარულს და ძალიან ოსტატურათაც დადიან.

იმერხევის მაღალ კლდიან მთებზე ალაგ-ალაგ კაი ბალახი მოდის, მაგრამ ზაფხულში მეტი სიცხეები აფუჭებს და, ცოტა არ იყოს, უწყლობაც აძნელებს საქმეს; ამიტომ იმერხეველ გლეხკაცობას ყველა ამ ციცაბო კლდეებზე წყალი გაუყვანია, ტივის ხეების მილებით, რაც რწყავს ხოლმე აქ საბალახო ადგილებს, ზოგიერთ ისეთ ადგილებზე აქვთ მილე-

ბი გატარებული, რომ კაცი გაკვირდება, თუ იქ როგორ გაიარეს და როგორ გააწყეს იმ სიმსხო ტივის ხის ბილებიო; იქიდან კაცი რომ გადმოვარდეს, ძირს სული არ დაჰყვება და ნაჭერ-ნაჭრებათ; იქცევა!.. მეტი რა გზა აქვთ, რომ ასე არ იტანჯონ და არ იშრომონ?

იმერხეველი გლეხების სახლებიც ისევეა ნაშენი, როგორც შავშეთში; ყანა, საბძელი, ბოსელი და სხვანიც აქაც ისეთივეა მხოლოდ ცოტა გარჩევით; აქაურ ხალხს უფრო სიღატაკე ეტყობა; შავშელებთან შედარებით ესენი გაცილებით დაბლა დგანან ყველაფრით. ჭამა-სმა ამათშიაც ისე იციან, როგორც სხვა მხრის მაჰმადიანებმა. ლოცვას და მის საქმეებსაც ისევე მისდევენ, როგორც შავშელნი. ჯამე ყველა სოფელში აქვთ; აქვთ მედრესეებიც; ბავშვებს ოსმალურს ასწავლიან. ქალები პირ-ბადით დაიარებიან; როგორც მითხრეს, ესენი ისე არ ფანატიკოსობენ, როგორც აჭარელი ქალები. მე შემხვდა ასეთი შემთხვევა: ტყეში მგზავრათ შევხვდით ერთ იმერხეველს ქალს, რომელმაც შორიდან ლაპარაკი დაგვიწყო: სადაურები ბრძანდებითო? ჩვენი ამბები იკითხა და მერე თავისიც გვითხრა; აჭარელ მგზავრს ეს გაუკვირდა, მაგრამ იმერხეველები მევირეები არიანო, თქვესს: არა დაეძრახებათ-რაო.

იმერხევის სოფლები მოთავსებულია ისეთ ადგილებში, ხეობებში ან მთებზე, სადაც ვაკე ადგილები და მასთან წყლიანი; სოფლებიც ისეთივე შვენიერებია, როგორც შავშეთში. სახლების ახლოს ხილის ხეები აქვთ გაშენებული: ამრავლებენ ვაშლს, მსხალს და ნამეტურ თუთას. ამათში თუთა ისეთივე ტკბილია და დიდი მარცვალი იცის, როგორც შავშეთში: აქ თუთა მარიამობისთვეშიაც-კი მწიფდება. აქაურებს ხილი სხვა-და-სხვა ქალაქებში მიაქვთ გასასყიდათ და ადგილობრივაც იყიდება: არტაანიდან ვაჭრები და ქურთები მოდიან, და ხილს ერბო-ყვილზე და პურზე სცვლიან. ფუტკრის მოშენებასაც მისდევენ იმერხეველები; აბრეშუმის კეთებაც

სკოდნიათ; წინეთ სამოსლის მასალას აქ ამზადებდნენ თურმე. იმერხევში მოდის პური, ქერი, სიმინდი და სხვა-და-სხვა გვარი ბოსტნეულობა.

მე ბევრი ვეცადე, მაგრამ მცირეთ, დაახლოვებითაც ვერ შევადგინე ცნობები, თუ მთლათ იმერხევიდან წელიწადში რამდენი ფასის რამეს გაიტანენ და გაჰყიდიან. საზოგადოთ-კი უნდა ითქვას, რომ იმერხევის ერი ბევრათ დაბლა უნდა იდგეს შავშეთის ერზე. იმერხეველები არა ნაკლებ მუშაობენ მათზე, მაგრამ, საუბედუროთ' ამათი ადგილები-კი ისეთ ქვიანქვიშიანი ალმართ-დალმართებია, რომ იქ ყანებს ყოველთვის განსაცდელი მოელის და მტერი ადგას თავზე. ქარი მოვა, მიწას წაიღებს, დიდი წვიმა—მიწას ჩაიტანს და მთლათ ყანას გააფუჭებს ისე, რომ კაცი იქ ველარას ნახავს. შავშელ-იმერხეველნი მხოლოთ იმით არიან ბედნიერნი, რომ, როგორც საერთოთ მაჰმადიანებს. მათ სახლში ხარჯზე მცირე მოთხოვნილება აქვთ, ერთი მცირედ სჭამენ! აქ თვე ისე გავა, რომ სახლში ხორცი არ მოიხარშება... ერთი ცივი მჭადი მთელ ოჯახს ჰყოფნის ერთ დღეს. საჭმელების მოხარშვა ამათში სულ არ იციან!.. ეს მაჰმადიანებს აქვსთ შემჩნეული.

როგორც შავშეთში, იმერხევშიაც ისეთი დიდი თოვლი იცის, რომ იქაური კაცი ზამთარში კარში ფეხს ვერ გამოდგამს. მთელი ზამთარი შინ სხედან და მხოლოდ გაზაფხულზე იწყებენ სიარულს და მუშაობას, აქაური მხვნელი ზაფხულშივე იწყებს საზამთრო სარჩოს მოპოვების და შენახვის თავდარიგს.

იმერხეველი გლეხი მეტათ მოუხეშავია. მან არაფერი ამბები იცის; იქნება თითო-ოროლა მოხუცებულებმა რამე ძველებური ამბები მოიგონონ, ისიც ისევ და ისევ თამარ დედოფლის შესახებ. ძველი ნაშთების რიცხვიც ერთობ მცირეა აქ. ამთა ვითარებას ყველაფერი აღუგვია და მოუსპია!.. იმერხევში შენახულა მხოლოდ ქართული ენა, აქ მთელი ხალხი ქართულათ ლაპარაკობს, ან, როგორც თვით ამბობენ „ქარ-

თულათ იტყვიან", იმერხევში ქართული ენის შენახვის საქმეს აქ უნდა რამდენიმე სტრიქონით შევეხოთ.

იმერხევში ქართული ენის შენახვის საქმე არის მეტათ საყურადღებო და მასთანავე საკვირველიც. დიდათ საკვირველია რომ შავშეთში დაიკარგა ქართული ენა და მის ახლო მდებარე იმერხევში-კი დარჩა მე ამის შესახებ ადგილობრივ გამოვიკითხე მიზეზები და სხვა-და-სხვა ნაირი ამბები გარდმომცეს, ერთმა მოხუცმა შემდეგი მიამბო:

— შავშეთში მიტომ დაიკარგა ქართული ენა, რადგანაც ჩვენ ძველათ გავთათრებულვართ, იმერხეველნი-კი ჩვენზე ასი წლის შემდეგ; ვითომც იმერხევი და მირიტას ხევი ერთ დროს გათათრებულა, ამაზე აქვე მოვიყვანთ ცნობას!

მირატის ხევის ერთ სოფელში სცხოვრობენ დარჩიძნეები; ამათ სოფელს და მთებსაც ეს სახელწოდება აქვს მითვისებული. ერთი დარჩიძე 1878 წ. გადაცვლილა 65 წლისა. ამის მამა გარდაცვლილა 75 წლისა 1830 წლებში. ამ მოხუცის დედა ქრისტიანი ქალი ყოფილა, რომლის ქმარმა თურმე 1815 წ. წ. სელიმ-ფაშას ხირხატის ციხეში სიმინდი მიუტანა, რისთვისაც ორი ფული აჩუქა მას სელიმ-ფაშამაო. ასე რომ ჩვენ ზედ მიწევნით იმერხევის და მირატის გათათრება 1780 წლებს უნდა ვაკუთნოთ და შავშეთის გათათრება-კი 1680 წლებს. მეორე მოხუცის ნათქვამი:

— იმერხევში მიტომ დარჩა ქართული ენა, რადგანაც იმერხევის ადგილები ცუდი ადგილებია, გონჯი; აქ ოსმალები არ ეტანებოდენ, აქ მათ ცხოვრება უძნელდებოდათ. იმერხეველებიც ოსმალებს არას ერჩოდენ და ამიტომ იგინი დარჩენ. შავშელების საქმე-კი ასე არ იყოვო. შავშეთი ძველათვე გაივსო ოსმალებით, აქ ქურთებს და ოსმალებს ხშირი მისვლა-მოსვლა ჰქონდათ და ამიტომ ჩვენში ქართული დაივიწყა ხალხმა და ოსმალური შეისწავლაო. ამის შესახებ საუბარს რომ გავყვე. ეს ერთობ შორს წავა, მე-კი ის მიმაჩნია ჭეშმარიტებათ, რომ იმერხეველნი ოსმალთა დასტოვეს უყურა-

დღებოთ, მათ დევნა არ დაუწყეს, რადგან შიში არ ჰქონდათ იმათი. იყვნენ აქ, იცხოვრონ და არა უშავს რა, როგორც უნდათ, ისე ისაუბრონ, ბოლოს მაინც გავათათრებთო — ჰფიქრობდენ თათრები აი. ამ მიზეზების მეოხებით შენახულა იმერხევში ქართული ენა და დღემდის სოუღწევია, მაგრამ დღეს-კი სხვაფერ მიდის აქ საქმე. აქაც შეპარულა ოსმალური ენა და დღეს სოფელს წყალსიმერში ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვები უკვე ოსმალურათ ეჩვევიან ლაპარაკს, მე თვით ვნახე ლომინაძის და სხვების ოჯახებში, რომ ბავშვები ოსმალურათ ლაპარაკობდენ. სახლობაში თუმცა ქართული იციან და მე ქართულად მელაპარაკებოდენ, მაგრამ ოსმალური უფრო ეხერხებოდათ. ვნახე აგრეთვე რამდენიმე მენახირეები კარჩხალის მთაზე, რომელნიც იმერხევის სოფლებიდან იყვნენ და ერთმანეთში ოსმალურად ლაპარაკობდენ. ვინაობა გამოვიკითხე და აღმოჩნდა, რომ მათ ქართული გვარები ჰქონდათ.

იმერხევში თათრული ენა უფრო გზის პირათ მდებარე სოფლებში შესულა და გავრცელებულა, თორემ სადაც მიუყრუებული და მიუვალი სოფლებია, იქ ხალხი ქართულათ ლაპარაკობს. ერთმა ქართველმა მაჰმადიანმა, რომელიც სახლში სულ ოსმალურათ ლაპარაკობს და რომელიც ჩემი მოგზაური იყო, იმერხევის შემოვლის დროს მიჩვენა ზოგიერთი სოფლები და და დამარწმუნა, რომ ამ სოფლებში ხალხმა ქართული ენის მეტი ენა არ იცისო. თვითონაც ქართულათ ელაპარაკებოდა ყველას. ეს მე ძალიან საკვირლათ დამირჩა. ქვე აღვნიშნავ იმ სოფლების სახელებს და მათ შესახებ ცნობებს, რომლებიც იმერხევს ეკუთვნის და სადაც ქართულათ ლაპარაკობენ.

შავშეთის დასავლეთით, ქალის საფინავის და ქვაბის თავთავის მთებისა და ხეობათა შეყოლებაზე სძევს შემდეგი სოფლები:

1) **ხახლეური**, მთლად ქართულად ლაპარაკობენ.

2) **აგარა**, ქართულად ლაპარაკობენ. 20 კომლია.

3) **შოლტის ხევი**. მაღალ მთასაც შოლტის ხევი ეწოდება, ამ მთიდამ მირატის ხევზე გადმოდის გზა ჩრდილოთ. ქართულათ ლაპარაკობენ.

4) **წყალსიმერი**, ლამაზი სოფელია, 50 კომლია, თათრული ენა შესულა ხმარებში. ეკლესიაზე ჯამე დგას **მინარეთიანი**. ამ სოფელში ბევრი ამბები იციან გათათრების შესახებ. თვით სოფელი მეტათ შვენიერია.

5) **წითლოეთი**, ქართულათ ლაპარაკობენ: 35 კომლია.

6) **დიობანი**, წყალსიმერს მაღლა, სამხრეთით, ქართულათ ლაპარაკობენ, ამის ახლოს ერთ მთაზე დგას ეკლესია.

7) **იფრხევი**, ქართულათ ლაპარაკობენ, აქაური ძველებური მებატონე სავარსამიძე ყოფილა. ეს გვარი ცნობილია „ქართლის ცხოვრება"-ში და „ამირან დარეჯანიანშიაც" მოიხსენება.

8) **ივეთი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

9) **გზათა**, ქართულათ ლაპარაკობენ, თათრული აქ არავინ იცის. აქვე ცხოვრობენ ზაქარიაძეები და ზოგნი ამ სოფელსაც ზაქარიაძეს უწოდებენ; 40 კომლია.

10) **სურევანი**, ქართულათ ლაპარაკობენ. 40 კომლია.

11) **უბე**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

12) **ძიოსი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

13) **ხემწვრილი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

14) **დაბა**, ქართულათ ლაპარაკობენ. 25 კომლია.

15) **ბელტიეთი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

16) **ზაქიეთი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

17) **ბაძგიერეთი**, ქართულათ ლაპარაკობენ.

18) **ლეონიძე**, ქართულათ ლაპარაკობენ. ამ სოფლის მებატონენი ძველათ ლეონიძეები ყოფილან. ამათი რიცხვი აქ 5 კომლი ყოფილა. ერთი ლეონიძეთაგანი ჰასან-ეფენდი-ხოჯა სულთანის შვილების ლოცვების მასწავლებლათ იყო,

ამის ძმა არიფ-აღა ლეონიძეც სახელოვანი პირია სტამბოლში. ამ სოფელს ძველათ „დასაბმობი„ ეწოდებოდა.

სათლეს გასწვრივ, სამხრეთით მისდევს ხეობა, აქ ალმოსავლეთის მთები ირგვლივ უვლის, ჩრდილოეთით კარჩხალამდე და აქ წეფთის ციხის მახლობლად არის შემდეგი სოფლები იმერხევისა. სადაც ქართულათ ლაპარაკობენ.

19) **ჩიხარი,** ქართულათ ლაპარაკობენ; 40 კომლია.

20) **ციხის ხევი,** ქართულს ლაპარაკობენ.

21) **უსტამისი,** ქართულად ლაპარაკობენ, 30 კომლია.

22) **გრილ აგარა,** ქართულს ლაპარაკობენ 25 კომლი.

23) **პხიკური.** აქ ცხოვრობენ გასომხებული ქართველები.

24) **ლივანის ძირი,** ქართულათ ლაპარაკობენ.

25) **ჩაქველთა,** ქართულათ ლაპარაკობენ, ამის ახლო ხეობაში დაშთენილა პატარა ეკკლესია.

26) **შვამთა,** ბინა-სადგური იონე შავთელისა. ამის ახლოს ერთ ალაგას ეკკლესია მდგარა, მაგრამ ეს ადგილები მორღვეულა, წყალს გაუტანია ხევში და ეკკლესიაც დაქცეულა, ვეება დიდი ალაგია მორღვეულ-მოხეთქილი. კარჩხალის მთის მხრით სძევს.

27) **ხარსანა,** ქართულათ ლაპარაკობენ.

28) **გორგოტიხანა.** ქართულათ ლაპარაკობენ.

29) **ოქროს წუა,** ქართულათ ლაპარაკობენ.

30) **ახალ-დაბა,** ქართულათ ლაპარაკობენ.

31) **გარიყლუფი,** ქართულათ ლაპარაკობენ.

32) **ჯვარები,** ქართულათ ლაპარაკობენ. ეს სამი უკანასკნელი სოფელი იმერხევსა და შავშეთს შუა ძევს.

33) **მიქელეთი,** აქ ლაპარაკობენ თათრულ-ქართულს, მიქელეთის ხეობაში არის აბანო და ამიტომ ამ ხეობის აბანოს ხევი ეწოდება. აქ ხალხი დადის საბანაოთ. წყალი თბილია.

34) **მანატბა,** 6 კომლია. ქართულათ ლაპარაკობენ.

35) **წეფთის ბარი,** 20 კომლია. ქართულათ ლაპარაკობენ.

36) **დევაგულა,** 10 კომლია, ქართულ. ლაპარაკობენ.

ზემოხსენებულ სოფლებს გარდა სხვა წვრილი სოფლებიც ბევრია, მაგრამ მე ისინი არ დავასახელე, რადგანაც ერთი მეორეზეა მიწერილი. ყველა სოფელს თავისი საკუთარი სახე აქვსთ. იმერხევის და შავშეთის სოფლების განაპირათ მოჰყვება არდანუჯის და ართვინის სოფლები.

შავშეთში და იმერხევში ძველათ გამოჩენილი გვარები ყოფილა, მაგალითად: ათაბეგი (ჯაყელი), ლასურიძე, თურმანიძე, ფანცაძე, ფულტარიძე, გორდაძე, ცეცხლაძე, ხიმშიაშვილი, კოკობაძე, ზაქარიძე, ლომინაძე, ლეონიძე, სავარსამიძე „ქართლის ცხოვრებაში“ ცნობილი და „ამირან დარეჯანიანშიც“ მოხსენებული, ქადაგიძე, მიქელაძე და ლომსაძე. ლომსაძის მამა ათი წლის წინეთ 80 წლისა გარდაცვლილა; ის ქრისტიანი ყოფილა. მაშინ იმერხევი ქრისტიანობდა თურმე. მიქელაძე ყოფილა სოფ. მიქელეთის მებატონე; პირველათ ის გათათრებულა და იმას მიუღია **არტაანის უფროსობა.**

ვახუშტის ჩვენებით. იმერხევი უნდა გულისხმებოდეს ანაკერტის აღწერაში. მაგალითებრ, მოყვანილია ეს: „ანაკერტი; ჭოროხის ხევს მოერთვის ანაკერტის ხევი, აჭარის მთიდამ, ამ ხევზედ არის, ჭოროხის აღმოსავლით. აჭარის მთის კალთისკენ, ანაკერტი, დაბა დიდი და კარგი! ამის ზევით მოერთვის ჭოროხი შავშეთის მდინარეთა შორის ამ შავშეთის და ანაკერტის შორის, ჭოროხის აღმოსავლეთით; აჭარის მთის კალთაზე, არის მონასტერი ნათლისმცემლისა. და იყო დიდ ხელოვნებით ქმნილი და შენებული. ამისნი შემდეგნი 12 მონასტერნი თავი იყო, სადა ესვენა კორხი, იდგენ მოწესენი მონაზონი“, ეს ეკკლესია ოპოზა არის. აქ რომ ვახუშტის კარგათ არა აქვს აღწერილი, მე თავისუფლათ შევნიშნავ, ჩანს ვახუშტის ოსმალეთის საქართველო არც-კი შემოუვლია.

იმერხევი თვალითაც არ უნახავს, ფორემ ანაკერტს იმერხევის საზღვრებში არ მოჰქცევდა.

სხვა-და-სხვა მოგზაურთა ჩვენებით, იმერხევში ძევს ანჩის ტაძარი, ბერთა და გამოჩენილი ციხე წეფთისა. მე ვფიქრობ, რომ წეფთა სწორეთ ის ციხე უნდა იყოს, რომელსაც ვახუშტი თუხარიხის ციხეთ უწოდებს, რომელმაც სახელი მოიგო შემდეგი სიტყვით: „თუ ხარ შენ ციხე და არა სხვა“ ეს ციხე სწორეთ იმ ალაგას არის ჩვენებული, სადაც დღეს წეფთა დგას და იმერხევის ნაწილს ეკუთვნის. მე ვფიქრობ, რომ იმერხევი იქნება ვახუშტის დროს აწინდელის სახელწოდებით არც-კი იყო, იქნება მას მაშინ სხვა სახელი ერქვა. ვახუშტის აზრით, იმერხევი ჭოროხის ხეობის და შავშეთის საზღვრებში იკარგება და არა ჩანს. ჩვენთა ძველთა მემატიანეთა თქმით, შავშეთსა და იმერხევში ბევრი რამ ნაშთები უნდა იყოს დარჩენილი, მაგრამ დღეს აქ ბევრი აღარაფერია, მძიმე ქარიშხალს ყველაფერი აღუგვია

იმერხევი და შავშეთი დღეს რუსეთის მთავრობის წინაშე დიდ ხარჯს არ იხდის: სულზე, ანუ კომლზე. 3 მანათიდამ 7 მანათამდის ადის. როგორც ამბობენ, ამ ხარჯის გადახდა ხალხს არ აწყენებსო. და ამიტომ ისინი დიდათ კმაყოფილნი არიან რუსის მთავრობისაო, რომ მთავრობა მათ მიუვალს და ყრუ ადგილების ვითარებას ყურადღებას აქცევს და ხალხს დიდი ხარჯით სარა ტვირთავსო. მხოლოდ აწინდელ მა ტყეების საქმემ-კი დიდათ შეაშინა ისინი და არ იცოდენ, რა ექნათ, ზოგი ერთნი აუწყებდენ მათ, რომ დღეიდან-კი თქვენ თქვენი ტყეები ჩამოგერთმევათო და ყველაფერი მთავრობის ხელში გადავაო. ამაზე დიდი აშლილობა მოხდა: ხალხმა მთავრობას თხოვნა მისცა. მთავრობამ ჩაიბარა მთელი შავშეთის ტყეები და ტყის მცველები დააყენა. ამ საქმის უმთავრეს საფუძვლათ გახდა ის გარემოება, რომ ოსმალეთში მიწები და ტყეები მხოლოდ სახელმწიფოს კუთვნილებას შეადგენს. ასეთი პასუხი მოსცეს ოსმალებმა რუსეთის მთავრობის წარმომადგენელს

დ. ბაჭრაძეს, როცა ის სტამბოლში იყო გაგზავნილი აქაურს მაჰმადიანების მიწათ-მფლობელობის გამოსაკვლევათ.

შავშელები და იმერხეველები ტანათ დაბალი ხალხია, მოშავო პირის ფერის, როგორც კაცები, ისე ქალებიც. ტანთ-საცმელის შეკერილობა ცოტათი თუშ-ფშავ-ხევსურებისას წააგავს: მოკლე ჩოხების ნაპირები ყაითნებით აქვთ შეშოვლებული; კაცი ხამათ რომ შეხვდეს შავშელს, ან იმერხეველ კაცს, იმას თუშ-ფშავ-ხევსურელი ეგონება. ამათში თუშების ცნობაც ყოფილა გავრცელებული, რადგანაც ზაფხულში არტაანის მთებზე თუშებს კახეთიდან ცხვარი დაჰყავთ საძოვრათ; მთელი არტაანის მთები ამათი ცხვრებით არის სავსე, არ უნდა დაივიწყოთ, რომ კახეთიდან შავშეთის მთებამდის 600 ვერსზე ნაკლები მაინც არ იქმნება.

შავშეთი

სხვა-და-სხვა დროს ნაწერი გაზეთებში

შავშეთს აღმოსავლეთით არსიანის და არდაგანის (არტაანი) მთები უძევს, დასავლით კარჩხალის მთა, სამხრეთით არდანუჯის მიდამოები და ჩრდილოეთით აჭარა. ჩვენს ძველებს სამართლიანათ უწოდებიათ ამ ადგილებისათვის შავ-მთა. ეს მიყრუბული, მგზავრისაგან მივიწყებული მხარე ყოველთვის შავად არის მობურული, ნამეტურ დილით, რადგანაც ეს ოქროს კუთხე, ეს ძვირფასი მხარე საქართველოსი სულ ნაძვის ხის ტყეებით არის სავსე.

შავშეთი შესდგება შვიდ სამამასახლისოდამ. ოთხი სამამასახლისო შავშეთს ეკუთვნის და სამი სამამასახლისო შავშეთის ნაწილს იმერხევს. შავშეთში ქართული ენა აღარავინ იცის, სამს სოფელში ლაპარაკობენ მხოლოდ. აქ ქართულის ენისა აღარავის რა ესმის: იმერხევში კი ყველგან იციან ქარ-

ოული, ყველგან ქართულად ლაპარაკობენ, აქ არის ისეთი სოფლები, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებმა და ქალებმა თათრული ენა სრულებით არ იციან. მხოლოდ ქალის საფინავას ხეობის ქვემოთ, სოფ. წყალსიმერში კი შეპარულა თათრული ენა და აქაური ქართველების უმეტესი ნაწილი თათრულად ლაპარაკობს.

ზოგიერთს სოფლებში ძალიან ცდილობენ თურმე, რომ ქართული დაივიწყონ. არსიანის მთის საძოვარზედ მე ვნახე რამდენიმე მწყემსი, იმერხევიდან მოსული, მამები მშვენივრად ლაპარაკობდენ ქართულს და შვილებმა-კი, პატარა მწყემსებმა, ძლივს ამოსთქვეს ოითო-ოროლა სიტყვა ქართულად. ამათში ყველამ კარგად იცის, რომ ისინი ქართველების შთამომავალნი არიან; ქართულის ენის არა მცოდნე თათრებიც-კი თავანთს თავს ქართველს უწოდებენ. ამათ სიტყვა **ქართველი** ისე არა სძულთ, როგორც აჭარლებს, ქობულეთლებს და მაჭახლელებს

შავშეთში დღემდის დაშთენილა ორი ნაშთი ჩვენის ძველის დროებისა; ერთი ოპიზის შესანიშნავი ტაძარი, ნათლისმცემლის მონასტერი და მეორე ტბეთის საკათედრო ეკლესია. ტბეთის ეკკლესია მთლადა სდგას, მისი მშვენიერი გუმბათი დიდის დიდებით ვადმომზერს შავშეთს, კაცს გული აუტირდება, როცა შავშეთს ნახავს, მისს ისტორიას გაიხსენებს და ამ ეკლესიას, ეკლესია მთლად თლილის ქვით არის აშენებული მეათე საუკუნის დასაწყისს, აშოტ კუხის კუროპალატისაგან.

ეკლესიას 35 ლაჯი სიგძე აქვს და ცოტა ნაკლები სიგანე. ეს ეკლესია აქამდე ჯამედ ყოფილა. ამ სამის წლის წინად, ობლად შთენილს ტბეთის ტაძრის გუმბათს მეხი დასცემია და მხოლოდ ერთს ალაგას არშინის სიგრძე ჩაუქცევია. სხვაფრივ ვერაფერი უვნია.

შავშელებს შეშინებიათ, ჯამე მოუშლიათ და სხვაგან გაუკეთებიათ, გასაკეთებლად ტბეთის ეკკლესიის სამრეკლო

დაუქცევიათ და მისი მასალა ჯამეს საკეთებლათ უხმარიათ. ეკლესიას საკმარისად ჩამოჰქცევია ჩრდილოეთის ძხრის კედელი. გარედან წარწერები აქვს. შიგ აქა-იქ მხატვრობაც შენახულა, ერთს კედლის ქვაზე გამოჭრილია სურათი ამ ეკლესიის მაშენებლის აშოტ კურატპალატის წარწერა-კი წაბღალულია.

ეკლესიას ოთხი თლილი ქვის სვეტი აქვს ატანილი და გუმბათი ამ სვეტებზე დგას. ერთის სვეტის წინ არის საფლავი თვით აშოტ კურატპალატისა, რომელსაც საფლავზედ ერთი დიდი შავი ქვა აძევს, ამ ქვას სიგრძე-სიმაღლე ორი არშინი ექმნება. მეტათ შესანიშნავი მძიმე ქავა არის, შავს მარმარილოს ჰგავს. ერთმა ბერძენმა სთქვა, რომ ამ ქვამ ჩვენი იარაღი არ მიიკარა, მერე ინგლისური ფოლადის იარაღით ვსცადეთ, მაგრამ არც ის მიიკარა, ვერა გავიგეთ-რა, თუ ეს ქვა რა არისო.

ასე და ამგვარად, დღეს შავშეთში ქართულ ენა აღარ არსებობს, ქართველების სამახსაროთ აქ შენახულა თითოოროლა ძველი ნაშთი, რომელთა პატრონობა აუცილებელს საჭიროებას წარმოადგენს,

შავშეთშივე სძევს ჩვენის გამოჩენილის მოლექსის ოინე შავთელის სოფელი შავ-მთა, დღეს მთლად აოხრებული და ვერან დაბათ არის ქცეული.

II.

ართვინი ბათუმიდგან 90 ვერსის მანძილზედა სძევს. ფოსტა კვირაში ერთხელ მოდის; ართვინის ხიდამდე ეტლით მოაქვთ და მერე ცხენებით ააქვთ, რადგანაც გზები არ არის, აღმართებია. გ. ყაზბეგის ცნობით, ართვინი 10 ათასი ფუტის სიმაღლეზედ სძევს; მცხოვრებთა რიცხვი 2000 კომლამდეა, უმეტესად კათოლიკენი, გრიგორიანები და ქართველ მაჰმადიანები მცირეა. კათოლიკებში დიდი ძალი ქართველი

კათოლიკენი მოიპოვებიან, მაგრამ ამათში ქართული ენა დავიწყებულია ისრევე, როგორც ქართველს მაჰმადიანებში. ღღეს ართვინში მცხოვრებმა ქართველმა კათოლიკებმა და ქართველმა მაჰმადიანენმა სიტყვა, კრინტი აღარ იციან თავიანთის დედა-ენისა.

მაგალითს ვოგახსენებთ; ართვინში. სხვათა შორის. არის ერთი ბაზაზის მაღაზია, რომელსაც გარედგან აწერია რუსულად „მაღაზია ალ. ალანიძესი„. მე ესენი ქართველები მეგონნენ: შეველ მაღაზიაში, ქართულად დავეკითხე და მათ-კი მოპიგეს, ქართული არ ვიცით, რუსულად ან თათრულად გველაპარაკეთო. მაშინ მაღაზიის გარედ დაწერილი გვარის ამბავი ვკითხე და მითხრეს: დიახ, ადრე ქართველები ყოფილვართ, მაგრამ ახლა თათრები ვართო. ასეთი მაგალითი-კი ბევრია.

ართვინი ოლქის ქალაქად ირიცხება, არის ოლქის უფროსი და ნაწილის უფროსი. მომრიგებელ მოსამართლის გამგეობა აქ არ არსებობს, მუსულმანთა საქმეებს „მეჯლიში“ არჩევს და ქრისტიანებისას ოლქის სამმართველო და ბოქაული.

ქალაქის მოხელე და მოსამსახურეთა შორის ქართველებიც არიან და ამიტომ ბევრს კათოლიკს შეუსწავლია ქართული ლაპარაკი. ქართული ენის აღდგენის საქმეს აქეთ ძრაელ ხელს უწყობენ მარადიდელი მენავეები, რომლებიც ლივანიდგან ამოდიან აქ, თან კახაბერიდგან საქონლით დატვირთული ნავები ამოაქვთ და მერე ართვინიდგანაც ხალხითა და საქონლით დატვირთულები მიდიან ბათუმში. მთელი ამ ქალაქის ვაჭრები, მოხელეები, შავშეთის სოფლის ხალხი და სხვანიც სულ ამ ნავებით ჩაიდიან ბათუმში. ნავები ბათუმის ახლოს კახიბერში ჩერდებიან, რადგანაც ზღვაში ვერ შევლენ; ჭოროხს ნავები ერთობ შორს მიაქვს თევის ტალღებით და ამიტომ შეიძლება ნავი ადვილად დაიღუპოს. ლივანელნი და მარადიდელნი ნავოსნობასა და გემისნობაში მეტად მოხერხე

ბულნი არიან; ამათგან ართვინის ახლო-მახლო მთელს დღეს სულ ქართული ენა გაისმის. ართვინის ახლოს მდებარე სოფ. სინქოთიდგან-კი ქართული ენა იწყება ქართველ მაჰმადიანთა შორის და იგი დასავლეთამდე მიემართება.

ართვინში კათოლიკეთ აქვთ ოთხი ეკკლესია. ამათგან კორძულის ეკკლესია ყველაზედ ძველია. ამ ეკკლესიას აქვს ქართული გუჯრებიც, რომლებიც 1501 წ. პაპს სიქსტო მესამესაც დაუმტკიცებია. გუჯრები მამულების შენახვის საქმეს შეეხება, იმ დროის კათოლიკეთ კორძულის ეკკლესიისათვის მამულები შეუწირავთ და შეწირვის გუჯრებიც ქართულად უწერიათ.

აქ კათოლიკეთ ბევრმა იციან, რომ ისინი ქართველთა შთამომავალნი არიან. ასეთი მოხუცნი მეც ვნახე და ალიარეს, რომ ძველად „ქართველ კათოლიკენი ვიყავითო“. კორძული ამ ეკკლესიას მიტომ დაერქვა, რადგანაც ეკკლესიის განახლების დროს, კარის ალაგას ძველი კარები ჩაუტანებინათ და მისგან წარმომდგარა კორძულიო, ძველად-კი „კარ-ძველი“ ერქვაო.

დანარჩენი ეკკლესიებიც ძველია; მესამე ეკკლესიას ეხლა აშენებენ ძველის ეკკლესიის ალაგას. სომხებს აქვთ ართვინში ერთი ეკკლესია, ესეც ძველი ეკკლესიაა. საყურადღებოა ის, რომ ამ ეკკლესიაში ინახება ერთი ძვირფასი ქართულ ძველი სახარება, ხუცურად ნაწერი ძვირფასს პერგამენტზედ და ძვირფასადვე შემკული. იგი ძვირფასი განძია ჩვენის ისტორიისათვის, მწიგნობრობის და ნამეტურ პალეგრაფიის მხრივ როგორც სახარების ერთი წარწერა ჰმოწმობს, იგი გადაუწერია იშხნელს ეპისკოპოზს მაკარის, დაახლოვებით XI საუკუნის ნახევარში. ამ სახარებამ ადრე მრავალთა ყურადღეაა მიიპყრო, აქ გახლდათ ამისათვის განსვენებული დ. ბაქრაძე, გრიგოლ გურიელმა სყიდვა მოინდომა და 600 მან. აძლია, მაგრამ არ გაყიდეს, შემდეგ მეტიც აძლიეს, მაგრამ არა ჰქნეს, გასყიდვა არ შეიძლებაო.

იშხნის საეპისკოპოზო ტაძარი დღეს საქართველოს იმ

კუთხეში სძევს, რომელიც ჯერედ კიდევ ჯსმალეთს უპირავს. დღეს იგი ოსმალეთის საკუთრებას შეადგენს და ჯამეთ არის გადაკეთებული, გათათრებულ ქართველები ლოცულობენ.

იშხნის ხეობის ახლოს სძევს ხახულის ხეობა, სადაც დიდებული ტაძარია ხახულისა. რაც გელათში ნივთებია. ხახულის ხატი და სხვანი გათათრების დროს სულ აქედამ არის გადმოტანილი. ესეც ჯამეთ არის გადაკეთებული.

მესამე ,არხლის ეკკლელსიაა უგუმბეთო, მშვენიერი; ესეც ჯამეთ არის გადაკეთებული. ამ სამს ეკკლესიაზედ ძრიელე ბევრი ამბებია დარჩენილი აქაურს მაჰმადიანებში. მართლაც, შესანიშნავი ტაძრებია, დიდრონი, უზარ-მაზარი, თლილის ფერადის ქვებით, შიგნიდგან კენჭებით მორთული, ნამეტურ შესანიშნავია ხახულის ტაძარი და ხახულის ხეობა-ჩვენებური ხახუტაშვილები აქედან ყოფილან მანდეთ წარსულნი. ამ ეკკლესიების მოხდენილობას კაცი ვერ აგიწერთ, განცვიფრდება. ამ ეკკლესიებში რომ მუსულმანებმა ლოცვა არ მოშალონ, კარგი იქნება, დიდხანს დარჩებიან უვნებლად. ძრიელ დაძველებულან-კი. გარდა ამისა, ბევრი სხვა ნაშთებიც არის. მაგრამ ყველას სად ავწერთ,

მუსულმანებს ართვინში აქვსთ ერთი დიდი ჯამე- ჯამე სდგას სწორეთ იმ ალაგას, სადაც ძველად ქართველების ართვინის ტაძარი იდგა; ზედ მისს საძირკველზედა სდგას ეს დიდი ჯამე. მეორე ჯამე კორძულში აქვთ; მუსულმანების აქ სხვა არაფერია დაშთენილი, მათი რიცხვიც შემცირდა, რადგანაც 1879 წლის შემდეგ ოსმალეთში მრავალნი გარდახლდნენ.

ვახუშტის გეოგრაფიულის ცნობებით ართვინი ქრისტეს წინედ არის დაარსებული ქართველთა მეფეთაგან. ძველად ამ ქალაქს „ართვანი“ თურმე ერქვა, რადგან ძრიელ მაღლა სძევს.

ქალაქში ვაჭრობა რიგზედ სწარმოებს, არის ორი სასტუმრო, ყავახანები, სხვა-და-სხვა მაღაზიები და სახელოსნოე-

ბი. აქაური კათოლიკის, სომხის და ქართველ მაჰმადიანთა ქალები თათრულად იცმენ, შუბლზედ ოქროს ფულება აკრავთ და სიცხეებშიაც კი ხავერდისა და შალის ძვირფასს ტანისამოსში არიან გახვეულნი. ამას გარდა, ზაფხულის მშრალს დღეებშიაც ფეხთსაცმელზედ კალოშები აცვიათ! საინოვაგე ძვირად არ ფასოფს, ართვინში ოსმალოს ვაჭრები და მუშებიც მოდიან.

ოსმალოს საზღვარი სულ 10 ვერსზეა. ართვინიდგან ერთი გზა არდანუჯს მიდის; ამავე გზით მიდიან არტაანს (არდაგანი), ყარს, არზრუმსა და სპარსეთს. მეორე გზა შავშეთს, აჭარასა და ბათუმს გადადის, მესამე ლაზისტანსა და მეოთხე ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოს ადგილებში.

ერთი საკვირველება აქ ის გახლავთ, რომ ართვინს იქით, ოსმალეთის საქართველოში, ქართველ მაჰმადიანები ქართულს ენაზე ლაპარაკობენ და ართვინს აქეთ-კი, მარცხნივ და მარჯვნივ აღმოსავლეთიდგან დასავლეთამდე, ართვინამდე, მთლად თათრულ ენაზედ საუბრობენ აქაურ ქართველებზედ, ოსმალეთის მაჰმადიან ქართველები უფრო კარგა საუბრობენ ქართულს, ვიდრე აქეთა მხრისა, სადაც-კი ქართული ენა შენახულა. ქართული ენა მოსპობილია მთელის ქართლ-კახეთის ტოლა ადგილებში. ბევრს ადგილებს სრულიად არ ვასახელებთ. მთლად-კი ოსმალეთის წინადყოფილი და დღემდე დაშთენილთ ადგილების ზომა ნახევარ საქართველოზედ მეტს შეადგენს და ასევე მის კვალობაზედ ქართველი ტომის ერიც იქმნებოდა. ქართული ენა ბურსამდე და თვით დიარბეკირამდისაც ისმის.

ართვინის ოლქი წყლებითა, ხე-ტყითა და მცენარეებითაც მდიდარია; ჰავაც კარგია, მოსავალიც კარგი იცის, ხილიც განთქმულია, ყურძენიც და ღვინოც კარგი იცის; უმეტესად პურს, სამინდსა და ქერსა სთესენ. მადნების მხრივაც ძრიელ მდიდარია ეს მხარე. დღეს აქეთ რამდენიმე კომპანიაა, ევროპიდგან მოსული და სხვა-და-სხვა მადნის პატრონებთან

მოლაპარაკება აქვთ, მადნის მთებს ყიდულობდენ. ერთისაგან კიდევაც იყიდეს მურღულის ხეობაში 700 ათას მანეთად, სოფ. ძანცულს. მურღულის ხეობას ამ მადნებისაგან დიდი მომავალი მოელის, მურღულს გარდა, სხვა ხეობაში თუთიის (ცინკი) მადნებიც ყოფილა მრავლად

კლარჯეთის ქართველ მაჰმადიანები

კლარჯეთი უნდა იყოს ლივანის, შავშეთს და იმერხევს შუა. ესე იგი არდანუჯის გასწვრივ ართვინამდე, სადაც თავდება ლივანა, ანუ ლივანის ხევი, რადგანაც არდანუჯის გასწვრივ, ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრ ბას ქართული სახელწოდება აქვს და დღეს მხოლოდ ორიოდ სოფელში-ღა ლაპარაკობენ ქართულს; ამიტომ მე მათ ანუ ხსვას გვერდს აუარე, აქ მომყავს მხოლოდ შემოკლებით სოფლის სახელები. მთელი არდანუჯის მაზრა შესდგება 31 სოფლიდამ, ზოგი პატარა სოფლები აქ არ არის მოხსენებული, რადგანაც დიდ სოფელზეა მიწერილი, ზოგ სოფელს ქართული სახელი შესცვლია. აი სოფლის სახელები, სადაც მთლად ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ.

სუ-იოლი, იშგინარი, ახასი, სახრიბი, არვეთი, ჯარვარდ, ხელი, კლარჯეთი, მუქასი, ორთისი, სალოსა, გულიჯა. ტანზოთი, დია, კარმიჯი, ქვაბთა ხორი, გუმიშხანი; ეს თათრულად „საველრცხლოს“ ნიშნავს, ამბობენ ამ სოფლის ახლოს ძველად ვერცხლის მადანი ყოფილა, მერე გაუქმებიათ. ართვინისაკენ სძევს შემდეგი სოფლები: ულეფი, უხსხევი, სხვა, ხუბოლრეთი, ვართელია, მაცალ ხევი, ბოცო, ეუგო, შუაგარა, ოში, ჭალა, აჩქარა, ანჩა, ანაკერთი, ბორია, აჩრდილი. სავლი, კაშხეხი, თათრულად კაშხეხი მეკოვზეს ნიშნავს. ხერთვისი. გველეშანი, ხევა, ნოსიგელდი, ფეთ-უბანი, გულაშეთი, კარსნა, სამასხარი, უსტასკელი, ქონთრაბი,

ზალიაანი, ბიჭა, ხახული და მეცაგული.

ზოგი სოფლის სახელი ოსმალურია, ზოგის ქართული, ისიც ზოგი გადასხვაფერებულია. ზოგს სოფელში დღემდე ქართულ ენას ხმარობენ, ასეთი სოფელია აჩქარი, ანჩა, ანაკერტი, ჩარდილი, კარსნია, სამესხო, უსტასკელი, ქონთობანი, ზალიაანთ და სხვა.

ამ კუთხის შესახებ ადრე გაზეთ „ივერია"-ში მშვენიერი აღწერა იყო მოთავსებული ცნობილის მოღვაწის კოწია მაჭავარიანის, იგი ლივანასა და შავშეთ შუა მდებარე სოფლების რიცხვს 84-ს ასახელებს სულ. იგი სწერს, რომ ამ სოფლებში ყველგან ქართული ენა არსებობსო.

ქართული ენის და საქართველოს მოუვარე ხოჯები.

ქართველი (გურჯი) ისმაილ ხოჯა ხალიფაშვილი.

გურჯი ისმაილ ხოჯა გვარად ხალიფაშვილია, მისი დაბადება ეკუთვნის XVIII საუკუნის ბოლოს. სოფ. სამზიარს, აღიზარდა სტამბოლს, მიიღო ოსმალური და არაბული სწავლა. იყო მახვილ გონიერი და ქართული ენის პატივისმცემელი. თუმცა მის დროს, ქართველ მაჰმადიანებს სასტიკათ აქვნდათ ქართული ენა აკრძალული და ნამეტურ წერა-კითხვა, მაგრამ მიუხედავათ ამისა ეს ხოჯა მაინც ქართველობდა.

უმაღლეს შეიხულ ისლამს და თვით სულთან მამუდსაც აუწყა, რომ ჩვენ გურჯები ქართველები ვართ, ჩვენი ენაც ქართული არისო. ჩვენს ჯამეებში ჩვენს ენაზედ უნდა იყოს ქადაგება და არა ოსმალურს, ან არაბულს ენაზედო, რადგანაც ჩვენ გურჯებს არც ერთის გვესმის რამე და არც მეორესიო. ამან იმეცადინა და ქართულს ენაზედ დასწერა მთელი ყურანის სწავლა და რადგანაც მან ქართული წერა არ იცოდა, ამიტომ იგი არაბულის ასოებით დასწერა და ბათუმის მუფთს გამოუგზავნა, თან შემოუთვალა, რომ ჩვენმა ხოჯებმა და

მოლებმა ამ წიგნიდამ გადასწერონ და ჯამეში ისე იქადაგონ, როგორც ამ წიგნში სწერიაო.

მეფეთის ბრძანებით ასეც მოხდა, ხოჯები ამ წიგნიდამ იწერდნენ და ჯამეშიც ქართულად ისე ქადაგებდნენ, როგორც აქ ეწერა. ქართული ენით ქადაგებამ 1850 წლებამდე გასტანა, რაკი 1854 წ. ომი იწყობოდა, ამიტომ ხოჯებმა ლაპარაკი დაიწყეს, რომ ჩვენში თქმულება არის, რომ ეს კუთხე ისევ გურჯისტანზედ წავა, აქ რუსები მოვლენ, ჩვენ გვეტყვიან, რომ თქვენ რათ ლაპარაკობთ ამ ენაზედო. თქვენ ქართველები ხართო. ამიტომ უნდა მოისპოს ამ ენაზედ ლაპარაკიო.

მართლაც მალე მოსპეს ქართულ ენაზედ ქადაგება ჯამეებში და მის მაგიერ ოსმალურად იწყეს. 1854 წ. ომიც გათავდა, რუსებმა მათ ვერაფერი წაართვეს, ხოლო მათ მაინც ქართული ენა აღარ განაახლეს ჯამეში და მას დღეს შემდეგ გმობაც დაიწყეს ამ ენის ცხარედ. ისმაილ ხოჯის წიგნებსაც დაუწყეს თურმე ხევა და მოსპობა. მაინც დიდათ საინტერესო არის ამ წიგნის ნახვა, გაცნობა მისი თუ როგორ არის ნაწერი, მასთან საჭირო არის თვით ისმალ ხოჯის ცხოვრების გაცნობაც. აქ ეს მოკლედ ავნუხსედ, რადგანაც სხვაგან ვრცლად გვაქვს აწერილი.

ზედა პირზედ მოთავსებული ისმაილ ხოჯის სურათი 1892 წ. მაჩვენეს და მათხოვეს, სადაც მისივე ამბებიც შევკრიბე, ამის ცნობა გაზ. „ივერია“-ში პირველად 1892 წ. დაიბეჭდა. ეს სურათიც იქიდამ გადავახატვინე მაშინ, იგი ხელით იყო ნახატი 1844 წლებში.

გურჯი ლომან ეფენდი ხოჯა ქარცივაძე. თუმცა ჟამთა ვითარების წყალობით, ქართველი მოლები და ხოჯები სულ გადაგვარებულნი იყვნენ და მასთანვე მოძულენი საქართველოსი, ქართველი ერის და ქართული ენის, მაგრამ მაინც მიუხედავათ მის, მათში იყვნენ თითო-ოროლა ისეთნიც, რომელთაც შეგნება აქვნდათ მის, რომ თუმცა იგინი სჯულით

მუსულმანები არიან, არამედ ტომით და ენით იყვნენ გურ-ჯები და გურჯისტანელნი. თავის დროს, ერთი ასეთ პირთა-განი იყო ხოჯა გურჯი ლომან ეფენდი ქარცივაძე რომელიც მოკლედ მაინც გავიცნად,

ლომან ეფენდი ქარცივაძის დაბადება ეკუთვნის XIX საუკუ-ნის 20 წლებს, იგი რუსთაგან ბათუმის შეერთებასაც მოესწ-რა, იგი პატივით იქმნა მიღებული და ულუფაც დაუნიშნეს თვეში 100 მან. სხვათა შორის ეს პირი პეტერბურგშიც იყო, იქ დაესწრა ალექსანდრე მესამის დაგვირგვინებას. ამის გარდაცვალება ეკუთვნის 1889 წლებს, იგი ზეგნელი გახლ-დათ, გაზდილი საქართველოში. სწავლა მიიღო აჭარის მუფ-თის სკოლაში, მერე კოსტანტინოპოლს იქმნა წასული, იქ მიიღო ამან სამღრთო სწავლა, კარგად შეისწავლა არაბული, ოსმალური ენები, ქართული ენაც კარგად იცოდა გარდა წერა-კითხვისა. ესეც მიტომ ვინაიდგან მის დროს, ქართველ მაჰმადიანები მოიძულებდნენ ქრისტიან ქართულ ენას, რო-გორც არა მუსულმან ქართულ ენას. ლომან ეფენდი ამის წინააღმდეგი იყო და იგი არამც თუ მოიძულებდა საქართვე-ლოს და ქართული ენას, არამედ თანამემამულე ხოჯებს და მოლებს აუწყებდა ასე:

ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი ნათესავები აგერ, იქით არიან. ჩვენი და იმათებური ენა და წიგნიც ერთი არის.

ასეთის აზროვნების იყო ლომან ეფენდი არამც თუ არტოდ საქართველოში, არამედ თვით სტამბოლშიაც, სადაცე მის 18 წლის განმავლობაში მასწავლებლად იყო და მასთანვ სულთანის მლოცველათაც. სულთანისაგან ამას ნიშნები და ულუფაც აქვნდა.

საქართველოში ყოფნის დროს, ხალხში ყოველთვის ქართულ ენას ხმარობდა, ამ ენითვე ქადაგებდა ჯამეში. ყვე-ლას ეუბნებოდა რომ ჩვენ გურჯები—ქართველები ვართ, ჩვენი სამშობლო ქვეყანაც ეს არის და ჩვენი ენის წიგნიც

უნდა ვისწავლოთო. ამისთანა ქადაგებით მოხუცდა ეს პირი და მითვე გარდიცვალა.

ეს ნეტარ პატიოსანი ქართველთ ეფენდი ხოჯა იქამდის მაღალ გონების კაცი იყო და მცოდნე საქართველოს საქმეების, რაის გამო იგი ისტუმრებდა ხოლმე ყველა მოგზაურებს ვისაც-კი ნახავდა თავის სამშობლოში, ყველას თვის სახლში იპატიჟებდა და საქართველოს შესახებ ესაუბრებოდა. მგზავრობის დროს, ამასთან ისადგურეს დიმიტრი ბაქრაძემ, გიორგი ყაზბეგმა, გრიგოლ გურიელმა და სხვანი, ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ ეს იყო ოსმალთა ფლობელობის დროს, როცა ასეთ მგზავრების მიღების გამო ხალხსაც-კი სჯიდნენ.

მუფთი ახმედ ეფენდი ხალიფაშვილი. გონიერი სასულიერო პირი და ქართული ენის მოყვარე. ჯამეში ეს ქართულ ენას ხმაროობდა, ამან არ მოსპო ქართულ ენაზედ ქადაგება. 1860 წ. ფანატიკ ხოჯებმა და მოლებმა უჩივლეს სტამბოლში, რომ ახმედ ეფენდი ჯამეში ქართულ ენას ხმარობსო. ამას პასუხი მოჰკითხეს. მან პასუხი აგო ასე:

ჩვენ გურჯები ვართ, ჩვენი ენა ქართული ენა არის, ჩვენმა ხალხმა ეს ენა იცის, მათ არაბულის და ოსმალურის არაფერი ესმისთ, მე რომ მათ ჩვენს ენაზედ ვასწავლო „ყურანის“ სწავლა, ეს თქვენ რას გიშლით, რათ გეშინიანთ ამისი, აქ რა არის საშიში. არაფერი. ჩვენ ერთგულნი ვართ თქვენი და მასთან გვსურს ჩვენი ენით ლაპარაკი. ეს მუფთი რუსობასაც მოესწრა, იყო მოსარჩლე ქართველ მაჰმადიანების, ამის ქადაგება იყო, რომ აჭარა მთლათ არ გადასახლდა ოსმალეთში. ამაზედ რადგანაც სხვაგანაც გვიწერია, ამიტომ აქ აღარას ვიტყვით.

ჰაჰაან ეფენდი ლეონიძე ყოფილა მახვილ გონიერი კაცი, მცოდნე არაბულის და ოსმალურის ენების, ამ ენებს გარდა ქართული ენაც კარგად სცოდნია, იმერხევში ეს თურმე წმინდა ქართული ენით ლაპარაკობდა. სცხოვრობდა 1858 წლებს სტამბოლში, ივი იქამდის დაწინაურებული ყოფილა, „რომ სულთანის შვილებს ლოცვებს თურმე იგი ასწავლიდა.

ჰასან ეფენდი გვერდაძე. აჭარის სოფელ ზუნდაგელი. გონიერი მუფთი, სუფთა მომქმედი, კაცი სწორე შეხედულების საქმეზედ, მოყვარე საქართველოსი და ქართული ენის, საყოველთავოდ ამ ქართული ენით მოლაპარაკე და იმ ჭეშმარიტების მთქმელიც, რომ ჩვენ ქართვლები ვართ, ჩვენი ენა ქართული არის, ჩვენი ენის წიგნიც ქართულია. აი ერთი მისი სიტყვა ბათუმში წარმოთქმული ჯამეში. 1889 წ. ჩვენ გურჯები ვართ, ჩვენი ენაც გურჯი არის, ამ ენით რომ ვილაპარაკოთ, ამას ზარალი არა აქვს, ჩვენი ძველების ენა ეს არის, იმათ ამ ენით ულაპარაკნიათ, ამიტომ ჩვენც უნდა ვიცოდეთ ეს ენა, ეჭლა უამისოდ ჩვენ ალარ გამოვდგებით, რადგანაც რუს დიდს ხემწიფის ხელში ვართ და ამიტომ საჭირო არის, რომ ჩვენ მათი ვალი ვიცოდეთ და ეს ენაც დავიხსომოთ, ხოჯები და მოლები ამ ენით ლაპარაკს ნუ ერიდებიან, ჩვენი ხემწიფის ბრძანება ხალხს ამ ენით შეატყობინონ. მეც ასე ამ ენით ვატყობინებ, ამით ზარალი არა არის რა. ჩვენ რუსები არ გაგვაქრისტიანებენ, მათ კაი კაცები უნდათ და არა გაქრისტიანება, მათ ჩვენს გარდა თათრები სხვებიც ბევრი ჰყავსთ, მაგრამ არავის აქრისტიანებენ, ამიტომ მე ვაცხადებ, რომ დღეის შემდეგ, ხოჯებს და მოლებს ამ ქართული ენის შიში ნუ აქვსთ და ხემწიფის და გუბერნატორის ბრძანება ხალხს ამ ენით გააგებინონ, თორემ ოსმალურად ჩვენი კაცი ვერას გაიგებს.

ასეთი ქადაგებანი ამ მუფთს ხშირად წარმოუთქვამს, ყოველთვის ქართულად ლაპარაკობდა და ამ ენასაც აშკარად და სამართლიანად იცავდა. იგი მოკლულ იქმნა ვერაგულად 1907 წ. ამით სურდათ ქართველ მაჰმადიანთ და ჩვენთ შორის რაღაც ბოროტების ატეხა, მაგრამ ეს ვერ მოუხდათ. მე ამ მუფთის კაი ცნობა მაქვნდა და მას ხშირად უთქვამს: **დღეის შემდეგ, ჩვენმა ხალხმა თუ ქართული და რუსული არ ისწავლა, უამისოდ იგინი მთლა დაილუპებიან და სხვ.**

ქართველ მაჰმადიანთ გადაგვარების ამბები

ქართველ მაჰმადიანებს ეუბნებიან, რომ თქვენ ქართველები არა ხართო. თქვენ თათრები ხართო, ამით ირღვევა ნათელი მცნება იმ ქართველ მაჰმადიანების, რომელნიც ოსმალთა მონობის დროსაც-კი ჰქადაგებდნენ, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი დედაენა ქართული ენა არის, ჩვენი სამშობლოც საქართველოა, ჩვენი წიგნიც ქართული არის და არა არაბული და თათრული.

ქართველ მაჰმადიანებს სკოლები დაუხსნეს, ხოლო ამ სკოლებში ვერაფერი წესები დაამკვიდრეს, ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებმა ქართულ ენას გარდა სხვა ენა არ იციან, ამათკი ასწავლიან ოსმალურს და არაბულს, როგორც მათ სჯულის ენას და რუსულს მხოლოდ. როგორც სახელმწიფო ენას, ამ ენების კი მათ ბავშვებს არა ესმისთ-რა. შრომა უნაყოფოთ იკარგები, ასევე ხირჯი.

ქართველ მაჰმადიანები რომ ტომით ქართველები არიან ეს შეწყნარებელ იქმნა 1878 წ. როცა რუსეთის იმპერიასთან შემოურთდნენ. თვით უმაღლესმა პირმა, დიდმა მთავარმა მიხეილ ნიკოლოზის ძემ პოეტის გენერალ გრიგოლ ორბელიანის პირით გადასცა, რომ თქვენ ყოველთვის გამგეთ თქვენი ენის მცოდნე კაცნი გეყოლებათო. ამას გარდა, ისიც კი ითქვა, რომ ძველ ქართველ მაჰმადიანებს, რომელთაც ოსმალოს ხელში თავად-აზნაურობა დაკარგეს, ჩვენის გამოძიებით, შრომით და ისტორიის მცოდნე პირთა ცდით იმა-

თაც აღუდგენთ თავად-აზნაურობის წოდებასაო. ასე კეთილ შობილურს დარიგებას აძლევდენ მაშინ.

დრო შეიცვალა, მადლობა ღმერთს, მთავრობის ცდით, ქართველ მაჰმადიანებში, სასწავლო სასოფლო სკოლები იხსნება, ეხლაკი ამ სკოლებში მოსწავლე ბავშვების დედ-მამას ეუბნებიან, რომ თქვენ თათრები ხართ, თქვენი ენაც თათრული არისო. ბავშვებს ასწავლიან თათრულს და რუსულს, ქართულს-კი არა, ამიტომ ბავშვები ვერც ერთს სწავლობენ და ვერც მეორეს, თათრული ენისკი არა და რუსული ენის შესწავლა ძალიან სურთ, ენატრებათ, რუსული ენის წიგნებსაც კი ითხოვენ, ხოლო ისე, რომ ქართული ენის დახმარებით, რომელ რუსული სიტყვაც არ ესმის ჩვენ ბავშვებს, ის მასწავლებელმა ქართული ენით აუხსნასო.

ქართული ენაკი აქ დამხობილი აქვსთ, მასწავლებლებათ ნიშნავე ისეთ ბერძნებს, თათრებს, ლეკებს და სხვებს, რომელთაც ქართული ენა არ იციან. ამიტომ სკოლებში არსებობს დიდი უწესობა, დიდი უდიერობა, როცა ამაზედ ვინმე რამეს ეტყვის, იმათ ეუბნებიან, თქვენ მაგ ენას თავი დაანებეთ, თორემ მერე რუსები გეტყვიან რომ გაქრისტიანდითო. ამას ჩადიან სულ წვრილმან ანგარიშებით, ამის უმაღლესმა მთავრობამ არა უნდა იცოდეს-რა, ამიტომ რომ თვით მთავრობა სცნავს მათ ენათ ქართულ ენას. თვით ვოსტორგოვმა სთქვა აჭარლებზედ, რომ იქ ქართული ენა უნდა იქმნეს შეტანილიო. ასავე ამბობდნენ ბათუმის გუბერნატორები და თვით მსწავლული რუსის გენერალი ვეიდემბაუმიც აი რას ამბობს ქართველ მაჰმადიანთ და მათ დედა-ენის შესახებ. ამას აქ მე რუსულად მოვიყვან, რომ ვინმემ ცილი არ დაგვწამოს აი თვით სიტყვები:

„Тамъ гдѣ турецкаго языка не понимаютъ (такія мѣста еще есть), будетъ, конечно, въ ходу грузинскій языкъ. Но и тамъ, гдѣ турецкій языкъ понятенъ народу, официальнымъ языкомъ, по моему мнѣнію, долженъ быть грузинскій. Этотъ послѣдный

языкъ началъ забываться главнымъ образомъ вслѣдствіе того, что при турецкомъ правительствѣ всѣ власти говорили съ народомъ по-турецки и относились презрительно къ грузинскому языку, какъ не мусульнанскому, такъ что даже названіе „грузинъ" считалось постыднымъ. Слѣдовааельно, если нынѣ власти вновь заговорятъ по-грузински, то и народъ по-неволѣ вспомнитъ свой старый родной языкъ и заговоритъ на немъ. А это очень важно. Возстановленіе грузинскаго языка возобновитъ въ народѣ еще не вполнѣ уснувшія воспоминанія племенной связи съ Грузіей и, слѣдовательно, населеніе будетъ нравственно тяготѣть къ ней какъ теперь тяготѣетъ къ одноязычной и одновѣрной съ нимъ Турціи. Затѣмъ надо имѣть въ виду, что въ народномъ понятіи турецкій языкъ соединяется съ понятіемъ мусульманства, какъ грузинскій языкъ съ понятіемъ христіанства. Слѣдовательно, съ востановленіемъ грузинскаго языка сама собою порвется одна изъ связей съ мусульманской идеей. Я не говорю о насильственномъ введеніи грузинскаго языка Я желаю только, чтобы власти, имѣя надобность письменно или устно обратиться къ народу, обращались къ нему по-грузински. Этого будетъ достаточно: если грузинскій языкъ началъ исчезать отчасти потому, что при туркахъ въ немъ не было надобности, то теперь онъ можетъ также возстановиться, когда народъ услишитъ грузински языкъ изъ уста своихъ начальниковъ. Во всякомъ случаѣ переходъ отъ грузинскаго языка къ русскому будетъ со временемъ легче, какъ отъ христіанскаго къ христіанскому, чѣмъ отъ турецкаго къ русскому, такъ какъ эти два языка олицетворяютъ собою въ глазахъ народа религіозную идею".

ეს აღწერა. ანუ ამის დასკვნა ის უნდა იყოს, რომ მთავრობას კარგი, ერთგული ქვეშევრდომნი ჰყვანდეს, კაი მოქალაქენი. კარგი მშრომლები და ერთგულნი როგორც სახელმწიფოს, ისევე თავის ოჯახის და ცოლშვილის, თვით ქართველ მაჰმადიანებმა უნდა იცოდენ, რომ თვით რუსეთის უმაღლესი მთავრობა სცნავს მათ ენათ ქართულ ენას, ამიტომ ჩვენი ადგილობრივ მოხელეებს არ უნდა შეუშინდნენ, მათ უნდა აუწყონ პირნათლათ, რომ მათი ენა ქართული ენა

არის, რომ მათ ამ ენის დახმარებით სურთ რუსული ენის უფრო უკეთ შესწავლა. რუსული ენის შესწავლა ამათვის აუცილებელ საჭიროება არის, ხოლო მისი შესწავლა დედაენით უნდა იქმნეს, რომ ბავშვებმა ადვილათ შეიგნონ რუსული სიტყვები. უკეთესად და უფრო მალე ისწავლონ რუსული ენა და წერა-კითხვა. მუნჯურის ოსტატობით-კი აქ ბავშვები რუსულს ვერ შეისწავლიან და ყოველთვის დარჩებიან უსწავლელად, როგორც დღემდე არ იციან კარგად რუსული ენა.

ამიტომ ქართველ მაჰმადიანებმა უნდა ეცადონ, უმაღლეს მთავრობას თხოვნა მისცენ და ყოველივე აცნობონ და თან დაავალონ ისიც, რომ მათ დაენიშნოთ ქართული ენის მცოდნე მასწავლებლები, რომელნიც ქართული ენის და წიგნის დახმარებით რუსულ ენას და წერა-კითხვას უფრო ადვილათ და უკეთესად შეისწავლიან, ასეთის შესწავლით რუსულ ენას მერე მთელი ქართველ მაჰმადიანები შეიხრცებიან, თვით მათის ცდით ეს ენა ლაზისტანშიაც კი გადავა. ქართველ მაჰმადიანებმა ეს არ უნდა დაივიწყონ, ამიტომ თამამად უნდა მიმართონ კავკასიის უფროს გამგეებს და დაავალონ თავიანთ თხოვნა, თავიანთ საჭიროება და მოკლეთ ისიც თუ უამისოთ მათ სკოლებში რა დაბრკოლება იქნება.

იმედია მთავრობა მათ თხოვნას უყურადღებოთ არ დასტოვებს, ამის საშუალებით ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებიც ასცდებიან დიდს წვალებას და იმ უნაყოფობას, რასაც იგინი სკოლაში უდედაენოთ ყოველთვის ეწვალებიან და იტანჯებიან. იმედია ამათ თხოვნას შეიწყნარებენ.

ამ შეწყნარების საფუძვლათ უნდა იქონიოთ სახეში შემდეგი მაგალითებიც: ქართველ მაჰმადიანებმა ათასჯერ განაცხადეს ნატვრა მასზედ, რომ ნეტამც „ყურანი“ ჩვენს დედაენაზედ გვექმნესო, თორემ ოსმალურს და არაბულს ენაზედ ხალხს-კი არა და თვით მოლებსა და ხოჯებსაც არ ესმისთო. ეს ნატვრა შესრულებულ იქმნა ქრისტიან მოძმე ქართველ-

თაგან. პეტრე მირიანაშვილმა ქართულს ენაზე „ყურანი“ სთარგმნა და დღეს იგი დაბეჭდილიც არის. ეხლა ამ წიგნს ქართველ მაჰმადიანები თავიანთ ენაზედ კითხულობენ.

ამას გარდა არაბულს ენაზედ არის ისეთი ლოცვები, რომელთა თარგმნაც მათ არ სურსთ, ხოლო მათი შესწავლაკი უნდათ, მაგრამ სწავლა უძნელდებათ, რადგანაც ლოცვები არაბულის ანბანის ასოებით არის ნაბეჭდი. ეხლა ჩვენ ეს ლოცვებიც აი ასე ქართულის ასოებით დაუბეჭდეთ, რასაც ქართველ მაჰმადიანები ადვილათ სწავლობენ, რადგანაც ქართულ ანბანს იგინი ორი კვირის განმავლობაში სწავლობენ და არაბულ ანბანსკი სამი-ოთხი წელიწადი ეწვალებიან და მაინც ვერ სწავლობენ ისე რომ მათ შეეძლოთ თავისუფლად წაიკითხვა. ქართული ანბანით-კი აი როგორ იხატება მათი საჭირო ლოცვები.

საბახ ნამაზის ლოცვის დუსი.

ა.

„სუბჰანე, ქელაჰუმე. ქელაჰუმე ვებიჰე მედიქე. ვეთე ბარექეს მუქე, ვეთე ალაა ჯედუქე, ववელა, ილააჰე ღეირლუ, ეყზუ ბილაჰი მინეშ შეიჰყანირ, რეჯიმ ბისმილაჰირ რახმანირ რახიმ“.

ბ.

„ელჰემ დულილაი რობილ ალე მინეე იმინე ერაჰ მანით რაჰიმ, მალიქ ევ მიდინი, იააქენე ბიდიუ, ვეიაქე ნესთეყინ იჰდინე სირატყელ მუსტეყიმე, სვირმტყელე ლედინე ენე ემთე ალეიჰიმ ღერლი მეღდუბი ალეიჰმ ველედ დუალინ ამინ“.

დავარწმუნებთ ყველას, რომ ქართველ მაჰმადიანები სხვა ტომის იყვნენ, თურქები, ქურთები, ანუ ყაზანის თათრები,

ესენი თავის დღეში ამ ანბანით დაწერილ არაბულ ლოცვებს არ წაიკითხავენ, მაგრამ კითხულობენ დღეს ამ ანბანით თავის სჯულის ლოცვებს მიტომ, რადგანაც მათ კარგად შეიგნეს, რომ მათი დედა-ენის ანბანის ასოები ეს არის და მიტომაც ეპატრონებიან და ეხვევიან გარს ამ ანბანს. ამაზედ უფრო უალრესი, მარტივი მაგალითი გახლავსთ ახალგიზრდა აიდარ ბეგ აბაშიძე, ბათუმელი, კარგის ოჯახის შვილთაგანი; რომელმაც „ბათუმის ქართულ გაზეთში“ წერილები დასტამბა ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ და ერთის წერილით ისიც-კი განაცხადა, რომ ჩვენ, ქართველ მაჰმადიანებს-კი ნუ გვიწოდებთ, რაც ჟამთა ვითარების და ოსმალოს მახვილის წყალობით გვეწოდაო, არამედ ჩვენც ისე გვიწოდეთ, როგორც თქვენ იწოდებითო, რომ **ქართველიო.** თუ კი თქვენ არ იტყვით კითხვის დროს, თუ მე ქართველ ქრისტიანი ვარო, მაშასადამე ჩვენ რაღა ძალა გვადგა რომ ქართველ მაჰმადიანი ვიძახოთო. მოკლეთ ვსთქვათ **ქართველი** და ესეც კმარაო. ეს ჩვენმა თანამემამულე მუსულმან ქართველობამაც შეიგნოსო.

ეს განცხადება თუ რამდენად კეთილშობილური არის და ბუნებრივი, ამას განმარტება აღარ სჭირია, სხვაფრივ ვინატრებთ ამ ძვირფას მამულისშვილის დღითი დღე ზრდას, წარმატებას და დაწინაურებას მთელს ქართველ მუსულმანებში. აქ, ასეთ სასიამოვნო მოვლენას გარდა არ შეიძლება არ დავასახელოთ კვალად შემდეგი:

მეორე ქართველ მაჰმადიანი, სახელდობრ დურსუნ ქიქავა, რომელმაც 1907 წ. აი რა შინაარსის წერილი მომწერა, მომყავს სიტყვა-სიტყვით:

ართვინი 5 დეკემბერი, 1907 წელს.

თბილისში

უღრმესად პატივცემულო ზ. ჭიჭინაძევ!

პირველად ყოვლისა გიძღვნი სალამს დიდის პატივის ცემით, გარდა ამისა ვიხდი თქვენ წინაშე ბოდნშს. რომ წე-

რილის მოწერა დამაგვიანდა. თქვენი პატივცემული წერილი მივიღე, ძალიან მესიამოვნა, მაგრამ როგორც თქვენი წერილის შინაარსი გავიგე და კიდევ სხვა თქვენი გამოცემული წიგნები წავიკითხე დიდი ღვაწლი დაგიდვიათ ქართველ მახმადიანებზე, ჩვენ ქართველ მაჰმადიანებს ვერ დაგვიფასებია თქვენი შრომა, მხოლოდ იყავთ დარწმუნებული, რომ თქვენი დიდებული შრომა ჩვენზე ამაოდ არ ჩაიარს, მაინც ადრე თუ გვიან ის თქვენი შრომა თავის კალაპოტში გაივლის, როგორც რომ თქვენ გსურთ, ჩვენ ერთ ჯგუფს გვჯერა. რომ ჩვენი მოძმე ქართველები ყოველ საშვალებას აღმოგვიჩენენ ყველაფერში და მათი ამოჩენილი საშუალება იქნება ჩვენთვის დიდი სასარგებლო, და დიდი იმედიც გვაქს თქვენი, თუმც დღემდი თქვენი ნაშრომი ფუჭათ გაქვთ მიღებული, მაგრამ იყავით დარწმუნებული, რომ აწინდელი თქვენ ნაშრომს ერთი-ორათ მიიღებთ. ძალიან დიდათ დამავალვბთ, თუ „ქვათა ღალადს“ ილ. ჭავჭავაძისა გამომიგზავნი ნალოჟნი პლატეჟით“.

თქვენი კეთილის მსურველი **დურსუნი.**

ჩემ ადრესი თქვენ მოგეხსენებათ.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს წერილი მოწერილი არის 1907 წ. ცხადი მაქმე არის, რომ სადაც ასეთ გულ შემატკივარ ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობენ, იქ ასეთების ცდით დღითი დღე ნათელი შეხედულება ფეხს აიდგავს, ქართველ მაჰმადიანები განვითარების და მოქალაქობის ასპარეზედ გამოვლენ. ამის ცხადი თავმდებია აიდარ ბეგ აბაშიძის მოვლენა და მისი რეალური შეხედულება ჩვენს ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრებაზედ. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ დღეს მათ შორის აიდარ ბეგის და დურსუნ ქიქავას გარდა სხვებიც იქმნებიან უკვე გამცნებულნი.

აქ ცდა და შრომა არის საჭირო, თორემ ქართველ მაჰმადიანები დროით გაახელენ თვალს, ისარგებლებენ იმ უფლებით, რაც მათ მთავრობისაგან აქვსთ მინიჭებული და მით

თვიაც ერთი ათად დაწინაურდებიან, უამისობა არ შეიძლება, რადგანაც თუმცა არა ხშირად მაგრამ ქართველ ქრისტიანებშიაც სჩდებიან ისეთ გულ შემატკივარ პირნი. რომელნიც მათ ცხოვრებას ბეჯითის თვალით უმზერენ და ხშირად მათზედ სწერენ და ლაპარაკობენ კიდეც.

კოწია მაჭავარიანი, კაცი ცნობილი მოღვაწე ქართველ ერის წინაშე და დიდათ გულშემატკივარი პირი, რომელმაც ქართველ მაჰმადიანთ შესასებ ბევრი იშრომა, ამის ცდით ჩაინერგს მათში სახალხო სკოლების დახსნის საძირკველი. ამანვე ასწერა „ივერიაში“ ლივანის ხევი, სადაც ერთ ალაგას ასე საუბრობს: — „**უნდა რცხვენოდეს ცბიერ მამულისშვილს, რომ აქომდე არავის იმათგანს არ დაუთვალიერებია ართვანის მაზრა და არც უფიქრია, არის თუ არა საჭირო გავრცელება წერა-კითხვის ქართველ მაჰმადიანთ შორის**“. და სხვაც მრავალ ამ გვარნი ამ მოღვაწე პირისა.

სიტყვა, ცნობილი მწერალი მოღვაწე ქართველობაში, რომელიც ყოველთვის მაღალ მამულისშვილურის მიმართვით იცავს ქართველ მაჰმადიანთ დაწინაურების ნატვრას, ამის წერლებიც ბრწყინვენ მაღალის მამულისშვილობით და ბრწყინვალეს ნატვრით, რათა დროით განსპეტაკდენ იგინი.

სხვებს ჩვენ არ ვასახელებთ. სადაც აქ ეს ორი დავასახელეთ, იქ ამათ გარდა ოცი და ასიც გახლავსთ. ასეთივე გახლავსთ, ყველასაგან პატივცემული და ცნობილი მღვდელმთავარი ლეონიდი. თვით ამ პატივცემულ ყოვლად სამღვდელოს, რომლის ნაწილსაც შეადგენს ეს კუთხე, ენატრება უაღრესად მათი დაწინაურება, განათლება.

———

ბევრი ლაპარაკის შემდეგ დავაბოლავებთ ასე: ქართველ მაჰმადნანებს რაც გინდ ნაკლი აქვნდესთ, იგინი სისწორით და პატიოსნებით ქრისტიან ქართველებზედ ბევრად მაღლა დგანან, ამის მხრით მათი შედარება არ შეიძლება. მათში ტყუილი, შარი და ყოველივე ის რაც ჩვენში არსებობს,

შეუძლებელია და წარმოუღგენი. ამით მისაბაძნი არიან იგინი. მთელი წლობით რომ იაროთ მათ შორის, თქვენ ვერ გაიგონებთ ერთ რამ სალანძღავ სიტყვას, ან სხვა რამ ამ გვარს რაც ჩვენ შორის ხშირია. ქართველ მაჰმადიანთ ზდილობა არის სამაგალითო და მისაბაძი, ერთად ერთი მათი სწავლით არის დაწინაურება საჭირო და სანატრი.

ქართველ მაჰმადიანთ ბეგიები და აღიების თხოვნა მათ წოდების აღდგენის გამო.

ის იყო 1878 წ. ომი გათავდა, ქართველ მაჰმადიანთ შორის ეს საქმე ბევრს ესიამოვნა, ნამეტურ მათ ვისაც აქ დარჩენა სურდა და ცხოვრება. ასეთ პირებში ზოგნი ბეგებიც ერივნენ, რომელთა შთამომავლობაც ძველად ქართველთ თავადის შვილების ოჯახებს ეკუთვნოდნენ. ამათ გაახსენდათ თავიანთი ძველი წარსული. მამაპაპათ წოდება: თავადობა და აზნაურობა. ამის გამო ლაპარაკიც მომართეს და თხოვნა უმაღლეს მთავრობასთან, რომ ჩვენ ძველად, ქართველთ მეფეთა დროს, თავადნი და აზნაურნი ვიყავით, მერე ეს ღირსება ოსმალეთმა ჩამოგვართვა, მის მაგიერ ბეგობა მოგვეცაო. ეხლა რაკი ჩვენს მონათესავე ქართველებს შეუერთდით, ამიტომ გვსურს, რომ ჩვენ აღდგენილ გვექმნეს ჩვენი თავად-აზნაურობაო.

ქართველ მაჰმადიანთ ბეგიების და აღიების შესახებ მოვიყვანთ შემდეგს: ქართველ თავად-აზნაურები ამ წოდებას ჰკარგავდნენ მაშინ, როცა იგინი ისლამს უკავშირდებოდნენ. ასე რომ ზოგმა თავად-აზნაურმა ადრე დაკარგა თავის წოდება, ზოგმა გვიან. ასეც იყო, რომ თავადი და აზნაური ოსმალოს

ქვეშევრდომათ იყო, მაგრამ იგი ქრისტიანობის მეოხებით თავადად და აზნაურად ირიცხებოდა, თუმცა ოსმალეთის მთავრობა მის თავად-აზნაურობას არად სთვლიდა. ამ წოდებას მთავრობა მხოლოდ მაშინ იცნავდა, როცა იგინი ისლამს დაუკავშირდებოდნენ. მაშინ ამის მაგიერ იგინი მიიღებდენ ბეგობას, ალია ბეგობას, სანჯაყ ბეგობას და სხვანი. უისლამოდ კი ეს შეუძლებელი იყო. ამიტომ ზოგს თავად-აზნაური ადრე დაუკარგეს თვისი წოდება, ზოგს გვიან, უმთავრესადი კი ოსმალოს მთავრობისაგან ამ წოდების გაუქმების ხანა უნდა მიეწეროს 1730 წლებს. ამ დროს მათ გამოაცხადეს სამუდამოდ, რომ თავად-აზნაურების წოდების ტარება აღიკრძალაო. ამ დროს, აქაურ თავად-აზნაურებს ყველა საგვარეულო ცნობებიც ჩამოართვეს და მის მაგიერ ოსმალური მოწმობანი მისცეს, ანუ თაფები.

ესეთი მოწმობანი მათ მიტომ მისცეს, რადგანაც ამ დღიდამ როცა ქართველ მაჰმადიანთ თავად-აზნაურნი ჰკარგავდნენ თავიანთ წოდებას, იმ დღიდამ მათ ხელიდამ ეცლებოდათ თვისი საკუთარ მამულებიც. ძველ დროს, ქართველ მეფეთაგან ბოძებული სიგელ-გუჯრები საკუთოების შესახებ და ამ დღიდამ ეს მამულებიც შერიცხულ ხდებოდა ოსმალოს მთავრობის საკუთრებათ, ხოლო მასზედ მცხოვრებ ბეგებს მფლობელად, ანუ მოიჯარადრე გამგეთ, იმ უპირატესობით კი რომ ამის ფლობის ძალა მათს ხელში უნდა ყოფილიყოს ყოველთვის და მემკვიდრეობიდამ მემკვიდრეზედ უნდა გადასულიყოს. აწინდელ ქართველ მაჰმადიანთ ბეგებმა ეს საგვარეულო საქმე და ადგილ მდებარეობის უფლება უკანონოდ იცნეს და ამიტომ ხმა აღიმაღლეს, რომ ჩვენ ჩვენი უფლება და წოდება დაგვიბრუნდეს ისევე, როგორც ეს ჩვენ ძველად გვქონია ქართველთ მეფეთაგან ბოძებულიო.

ამის შესახებ პირველათ მათ ხმა დასძრეს 1878 წლის გასულს და მის მერე მთავრობასაც მიმართეს შეერთებულის

თხოვვით, რომელ თხოვნას დიდათ მფარველობდა თავადი გრიგოლ გურიელი და იმ დროის მთავარმართებლის თანაშემწეითავ. ლევან მელიქიშვილი, რომელიც ქმრთველ მაჰმადიანთ საქმეებს დიდის გულის მტკივნელობით უმზერდა. თვით ამ პირის თანხმობით შეაგულიანა გრიგოლ გურიელმა ქართველ მაჰმადიანთ ბეგიები თავად-აზნაურობის თხოვნაზედ.

დღეს ამათი საქმე სახელმწიფოს სამინისტროს სათათბიროშია გადაცემული და იქ განიხილავენ და განჩინებას მისცემენ ამათ დავალებას. ცხადი საქმეა, რომ აქ უმთავრესად ისტორიულ გამოკვლევას უნდა მიექცეს ყურადღება.